

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

İletişim Bilimleri Anabilim Dalı

**BİR İŞLETME KASABASININ TARİHİ: DEĞİRMİSAZ'DA EMEK,
MEKÂN VE TOPLUMSAL İLİŞKİLER**

Biray Anıl BİRER YANIK

Doktora Tezi

Ankara, 2024

BİR İŞLETME KASABASININ TARİHİ:
DEĞİRMİSAZ'DA EMEK, MEKÂN VE TOPLUMSAL İLİŞKİLER

Biray Anıl BİRER YANIK

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
İletişim Bilimleri Anabilim Dalı

Doktora Tezi

Ankara, 2024

KABUL VE ONAY

Biray Anıl BİRER YANIK tarafından hazırlanan “Bir İşletme Kasabasının Tarihi: Değirmisaz’da Emek, Mekân ve Toplumsal İlişkiler” başlıklı bu çalışma, 04.12.2024 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Suavi AYDIN (Başkan)

Doç. Dr. Kadir DEDE (Danışman)

Doç. Dr. Nurşen GÜRBOĞA (Üye)

Dr. Öğr. Üyesi Ali SİPAHİ (Üye)

Dr. Öğr. Üyesi Emel UZUN AVCI (Üye)

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylıyorum.

Prof. Dr. Uğur ÖMÜRGÖNÜLŞEN

Enstitü Müdürü

YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI

Enstitü tarafından onaylanan lisansüstü tezimin tamamını veya herhangi bir kısmını, basılı (kağıt) ve elektronik formatta arşivleme ve aşağıda verilen koşullarla kullanıma açma iznini Hacettepe Üniversitesine verdiğimi bildiririm. Bu izinle Üniversiteye verilen kullanım hakları dışındaki tüm fikri mülkiyet haklarım bende kalacak, tezimin tamamının ya da bir bölümünün gelecekteki çalışmalarda (makale, kitap, lisans ve patent vb.) kullanım hakları bana ait olacaktır.

Tezin kendi orijinal çalışmam olduğunu, başkalarının haklarını ihlal etmediğimi ve tezimin tek yetkili sahibi olduğumu beyan ve taahhüt ederim. Tezimde yer alan telif hakkı bulunan ve sahiplerinden yazılı izin alınarak kullanılması zorunlu metinleri yazılı izin alınarak kullandığımı ve istenildiğinde suretlerini Üniversiteye teslim etmeyi taahhüt ederim.

Yükseköğretim Kurulu tarafından yayınlanan “*Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge*” kapsamında tezim aşağıda belirtilen koşullar haricince YÖK Ulusal Tez Merkezi / H.Ü. Kütüphaneleri Açık Erişim Sisteminde erişime açılır.

- Enstitü / Fakülte yönetim kurulu kararı ile tezimin erişime açılması mezuniyet tarihimden itibaren 2 yıl ertelenmiştir. ⁽¹⁾
- Enstitü / Fakülte yönetim kurulunun gerekçeli kararı ile tezimin erişime açılması mezuniyet tarihimden itibaren ..... ay ertelenmiştir. ⁽²⁾
- Tezimle ilgili gizlilik kararı verilmiştir. ⁽³⁾

...../...../.....

[İmza]

[Biray Anıl BİRER YANIK]

I “*Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge*”

- (1) Madde 6. 1. Lisansüstü teze ilgili patent başvurusu yapılması veya patent alma sürecinin devam etmesi durumunda, tez danışmanının önerisi ve **enstitü anabilim dalının** uygun görüşü üzerine **enstitü** veya **fakülte yönetim kurulu** iki yıl süre ile tezin erişime açılmasının ertelenmesine karar verebilir.
- (2) Madde 6. 2. Yeni teknik, materyal ve metotların kullanıldığı, henüz makaleye dönüşmemiş veya patent gibi yöntemlerle korunmamış ve internetten paylaşılması durumunda 3. şahıslara veya kurumlara haksız kazanç imkanı oluşturabilecek bilgi ve bulguları içeren tezler hakkında tez danışmanının önerisi ve **enstitü anabilim dalının** uygun görüşü üzerine **enstitü** veya **fakülte yönetim kurulunun** gerekçeli kararı ile altı ayı aşmamak üzere tezin erişime açılması engellenebilir.
- (3) Madde 7. 1. Ulusal çıkarları veya güvenliği ilgilendiren, emniyet, istihbarat, savunma ve güvenlik, sağlık vb. konulara ilişkin lisansüstü tezlerle ilgili gizlilik kararı, **tezin yapıldığı kurum** tarafından verilir *. Kurum ve kuruluşlarla yapılan işbirliği protokolü çerçevesinde hazırlanan lisansüstü tezlere ilişkin gizlilik kararı ise, **ilgili kurum ve kuruluşun önerisi** ile **enstitü** veya **fakültenin** uygun görüşü üzerine **üniversite yönetim kurulu** tarafından verilir. Gizlilik kararı verilen tezler Yükseköğretim Kuruluna bildirilir.
Madde 7.2. Gizlilik kararı verilen tezler gizlilik süresince enstitü veya fakülte tarafından gizlilik kuralları çerçevesinde muhafaza edilir, gizlilik kararının kaldırılması halinde Tez Otomasyon Sistemine yüklenir.

* Tez danışmanının önerisi ve **enstitü anabilim dalının** uygun görüşü üzerine **enstitü** veya **fakülte yönetim kurulu** tarafından karar verilir.

ETİK BEYAN

Bu çalışmadaki bütün bilgi ve belgeleri akademik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, görsel, işitsel ve yazılı tüm bilgi ve sonuçları bilimsel ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, kullandığım verilerde herhangi bir tahrifat yapmadığımı, yararlandığım kaynaklara bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunduğumu, tezimin kaynak gösterilen durumlar dışında özgün olduğunu, **Doç. Dr. Kadir DEDE** danışmanlığında tarafımdan üretildiğini ve Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Yönergesine göre yazıldığını beyan ederim.

Biray Anıl BİRER YANIK

Bu tez başta annem Türkân [Kahyaoğlu] Birer olmak üzere bütün Değirmisazlılara ithaf edilmiştir.

TEŞEKKÜR

Bu tez bir aile hikâyesiyle başladığı için ilk olarak ailemdeki Değirmisazlılar'a teşekkür etmek istiyorum. Annem Türkân Birer'i, dayım Yaşar Kâhyaoğlu'nu, Değirmisaz'da maden işçiliği yapmış merhum dedem Ömer Kâhyaoğlu'nu ve çok özlediğim merhum anneannem Ayşe Kâhyaoğlu'nu sevgiyle anıyorum. Araştırma sürecinde bana evini, hayatını ve duygularını açan, şimdi çoğu merhum diğer Değirmisazlı katılımcılara da büyük bir şükran duygusu besliyorum.

Tanıştığımız günden beri beni akademik olarak destekleyen Kadir Dede'ye danışmanlığımı üstlenme inceliğini gösterdiği ve en sıkıntılı anında dahi bu süreci büyük bir esneklik ve yüreklendirici tavırlarla sürdürdüğü için; doktora öğrenciliğim sırasında derslerini aldığım, asistanlığımı yaptığım ve kendisinden çok şey öğrendiğim Emel Uzun Avcı'ya teze dair işaret ettiği kritik noktalar için; beni tarihçiliğe “bulaştırarak” tez yazma yolculuğunun benim için akademik olarak riskli, ancak çok heyecan verici bir keşif sürecine dönüşmesine sebep olan Ali Sipahi'ye rehberliği ve “öğretmeden öğreten” tavrı için; Nurşen Gürboğa'ya kömür havzalarının dilini daha iyi anlamamı sağladığı ve jürimde olma nezaketini gösterdiği için; Suavi Aydın'a tarih ve antropoloji bilgisiyle tezime önemli açılımlar sunduğu için ne kadar teşekkür etsem az. Ek olarak, tezin farklı kısımlarını okuyarak eşsiz katkılar sunan Alp Yücel Kaya'ya bana ayırdığı mesai için çok teşekkürler.

Henüz doktora eğitimimin başlarında kasabanın adını ilk kez zikrettiğim anlardan, tezin son noktasının konulmasına kadar Değirmisaz yolculuğunun en büyük yoldaşı Nalan Mumcu'dur. Kendisine teşekkür etmek için çok nedenim var, ancak en çok birlikte çalışmanın, beyin fırtınası yapmanın ve iki zihnin tek zihin olmasının coşkusunu onunla yaşadığım için Nalan Mumcu'ya binlerce kez teşekkür etmek isterim.

Yıllar boyu bu tezin çeşitli kısımlarını okuyan ya da benden dinleyen, çok önemli ve zihin açıcı yorumlar yapan arkadaşlarım, yakınlarım oldu. Ceylan Nur Akgün'e, Ümit Badem'e, Mehmet Figan'a, Özlem Örcen'e, Hüseyin Yılmaz'a, Ümran Keskin'e, E. Attila Aytekin'e, Bilgesu Ataman'a, Şirin Gürkan'a, Kerem Bakal'a ve ismini burada

zikretmeyi unutmuş olabileceğim bütün arkadaşlarıma bu teze zaman ayırdıkları için minnettarım. Havzanın karmaşık haritalarını anlamamı sağlayan Burcu Arıkan'a ve görsellere dair bitmek bilmeyen isteklerimi sabırla yerine getiren Deniz Karagül'e de sonsuz teşekkürlerimi sunuyorum.

Her zaman “orada” olduklarını bildiğim dostlarım Buket Dabançalı Fakıoğlu, Çiğdem Öztunalı, Emek Aydın, Egemen Kepekçi ve Ayşe Öztürk sayesinde doktora yapmanın getirdiği zor süreçleri atlatabildiğim için mutluyum.

Doktora sürecimde dört yıl boyunca TÜBİTAK 2211-A Genel Yurtiçi Doktora Burs Programı'ndan ve YÖK 100/2000 Doktora Bursu'ndan yararlandım. Bu süreçte bir de maddi ve manevi destekleriyle Değirmisaz araştırmasını yapmamı kolaylaştıran ve beni akademik üretime heveslendiren iki ödül aldım: 2019'da Salt Araştırma Fonu tarafından desteklenen “*Unutulmuş Bir Maden Kentinde Erken Cumhuriyet Dönemi Modernleşmesinin Belleği ve Sosyal Hayat: Değirmisaz*” ve 2020 yılında Sabancı Üniversitesi SU Gender tarafından organize edilen Dicle Koğacıoğlu Makale Ödülü'nde birincilik ödülü kazanan makalem “*Kadınların Modernleşme Deneyimlerinden Fragmanlar: Bir Maden Kenti Değirmisaz.*” Doktora yolculuğuna devam etme zorluğu çekerken “Bir şeyler yapıyorum” hissi verdikleri ve pes etmememi sağladıkları için bu ödülleri burada anmak istedim.

Ek olarak, yine karanlık bir dönemimde keşfettiğim *The Academic Writers' Space* (TAWS) platformu ve kurucusu Alison Miller, akademik yazı ve/veya tez yazma işinde problemimin odaklanma sorunundan ziyade duygu regülasyonu ve izolasyon olduğunu anlamamda yardımcı oldular. Bu tezi, TAWS ve orada tanıştığım, aynı dertleri paylaştığım insanlar olmasa bitiremezdim. Her ne kadar onlar bu sözcükleri anlamayacak da olsalar, hepsine müteşekkirim.

Son teşekkür elbette hayat arkadaşım Aybars Yanık'a gidiyor. Kendisine hoşuna gidecek bir analogjiyle teşekkür edeyim: Sert toplarımı göğsünde -şefkatle- yumuşattığın için teşekkür ederim. İyi ki yanımdasın, *kisimim*.

ÖZET

BİRER YANIK, Biray Anıl. *Bir İşletme Kasabasının Tarihi: Değirmisaz'da Emek, Mekân ve Toplumsal İlişkiler*, Doktora Tezi, Ankara, 2024.

Bu tez, bugün “hayalet kasaba” olarak varlığını sürdüren, adı az bilinen ancak eski sakinleri tarafından özlemle anılan eski işletme kasabası Değirmisaz’ı ele alıyor. İşletme kasabaları sanayileşme döneminde tek bir üretime bağlı olarak gelişen yerleşim yerlerine referans verir. Değirmisaz, devlete bağlı Garp Linyitleri İşletmesi’nin (GLİ) üretim yaptığı 1938-1966 yılları arasında büyümüş ve bir işletme kasabası haline gelmiştir. Kasabalarının medeniyetiyle gurur duyan ancak kaybına yas tutan Değirmisazlıların anlatıları bir “toplumsal uyum” tecrübesine işaret etmiştir ve çalışma buradan yola çıkarak ve arşiv kaynakları, sözlü anlatılar ve etnografik verilerden yararlanarak kasabadaki toplumsal ilişkileri oluşturan sermaye, emek ve mekân dinamiklerine odaklanır. Bu doğrultuda, arşiv çalışmasıyla beraber Değirmisaz’da yaşamış 31 kişiyle yarı yapılandırılmış görüşmeler yapılmıştır.

Kasabadaki sermaye, emek ve mekânın yapılanma biçimleri, Değirmisaz’da tecrübe edilen “toplumsal uyum”un işgücü hiyerarşilerine ve emeğin mekânsal organizasyonuna dayanan içerme-dışlama ilişkisinden kaynaklandığını gösterir. Bu ilişki, ulus-devlet ve aile üzerinden makbul vatandaşlar ve işçiler yaratmaya çabalayan, karşılığında da işçilere güvence ve orta sınıflaşma vaadi sunan Fordist sanayileşme sürecinin sonucudur. Ancak söz konusu uyum, paternalist uygulamalara ve barınma, eğitim ve eğlence gibi kaynakların eşitsiz dağıtımına dayandığı için koşullu ve dışlayıcıydı. Paternalizm kasabaya yerleşen ailelere bir topluluk ve güvence hissi sağlarken, işletmeye bağımlılığı ve hiyerarşik toplumsal ilişkileri de pekiştirmiştir. Öte yandan, kasabanın küçük mekânsal boyutuna rağmen göç alması, işletmenin kontrol etmediği alanlarda yüz yüze, kişisel ve pozitif “yabancılık” ilişkilerinin kurulmasına sebep olmuştur. İşletmenin güvencesinde, ancak onun denetimi dışında gerçekleşen bu toplumsallık, ailesini köyde bırakmış “bekâr işçiler”den ziyade kasabada yaşayan aileleri kapsadığı için, kasabanın “toplumsal uyum” hafızasını aktaran da bugünün Post-Fordist duygulanım özneleri, yani bu çalışmanın katılımcıları olmuştur.

Anahtar Sözcükler

Değirmisaz, GLİ, işletme kasabası, paternalizm, Post-Fordist duygulanım,

ABSTRACT

BİRER YANIK, Biray Anıl. *The History of A Company Town: Labour, Space and Social Relations in Değirmisaz*, PhD Dissertation, Ankara, 2024.

This thesis examines the former company town of Değirmisaz, now a “ghost town” that is little known but fondly remembered by its former inhabitants. Company towns emerged during the industrialization period, growing around a single mode of production. Değirmisaz, which developed between 1938 and 1966 under the state-owned Garp Lignites Enterprise (GLİ), is a prime example. Using archival sources, oral narratives, and ethnographic data, this study investigates the dynamics of capital, labor, and space that shaped the town’s social relations, focusing on the notion of “social cohesion”—an experience its former residents took pride in yet mourned. To this end, semi-structured interviews were conducted with 31 former residents, complemented by archival research.

The analysis reveals that “social cohesion” in Değirmisaz was rooted in a dynamic of inclusion and exclusion, shaped by labor hierarchies and the spatial organization of work. This dynamic emerged within the Fordist industrialization process, which sought to create ideal workers and citizens through the intertwined roles of the nation-state and family, offering security and the promise of middle-class mobility in return. However, this cohesion was conditional and exclusionary, relying on paternalistic practices and the unequal distribution of resources such as housing, education, and entertainment. While paternalism provided families living in the town with a sense of community and stability, it also reinforced dependency on the company and entrenched hierarchical social relations. At the same time, migration to the town, despite its small size, facilitated face-to-face and positive personal “stranger” relations in spaces outside the enterprise’s control. This form of sociality primarily involved families who settled in the town rather than “single workers” who left their families in villages. Today, it is the post-Fordist affective subjects—the participants of this study—who preserve and transmit the memory of Değirmisaz’s “social cohesion.”

Keywords

Değirmisaz, GLİ, company town, paternalism, post-Fordist affect

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY	i
YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI.....	ii
ETİK BEYAN.....	iii
TEŞEKKÜR.....	v
ÖZET.....	vii
ABSTRACT	viii
İÇİNDEKİLER	ix
KISALTMALAR LİSTESİ.....	xii
GÖRSELLER LİSTESİ	xiii
GİRİŞ	1
1. BÖLÜM: İŞLETME KASABALARI	15
2. BÖLÜM: 20. YÜZYILIN İLK YARISINDA DEĞİRMİSAZ LİNYİT HAVZASINDA SERMAYE YAPILANMASI	33
2.1. HAVZADA ÖNEMLİ BİR BAŞLANGIÇ: KÜTAHYA-BALIKESİR DEMİRYOLU HATTI (1927-1930).....	37
2.2. DEĞİRMİSAZ LİNYİT HAVZASINDA ÖZEL MÜTEŞEBBİSLER DÖNEMİ: ACEMZADE AHMET BEY (1927-1937).....	41
2.3. HAVZADA DEVLET VE ANONİM ŞİRKET YATIRIMI: GLİ VE TRAK A.Ş. (1938-1945).....	57
2.4. “ULUSAL DAVA LİNYİT”: LİNYİT ÜRETİMİ VE GARP LİNYİTLERİ İŞLETMESİ.....	65
3. BÖLÜM: DEĞİRMİSAZ’DA EMEĞİN ÖRGÜTLENMESİ.....	81
3.1. “MÜKELLEF İLAN OLDU GELİN DEDİLER”: HAVZADA İŞ MÜKELLEFİYETİ UYGULAMASI.....	88
3.2. İŞ ESASINA DAYALI YENİ DEĞİRMİSAZ CEZAEVİ VE MAHKÛM İŞÇİLER	99
3.2.1. Değirmisaz Yeni Cezaevi’nin Kuruluşu	100
3.2.2. Değirmisaz Yeni Cezaevi’nde Kurumsal Paternalizm.....	104
3.2.3. Mahkûmların İş Deneyimleri ve Kasabalılarla İlişkisi	109
3.3. SAVAŞ SONRASI KASABAYA İŞÇİ GÖÇÜ VE “İŞÇİ-VATANDAŞ” MADENCİ	117

3.3.1. Bekâr işçiler: Sadece idari bir kategori mi?	128
3.3.2. Değirmisaz’da sendikacılık ve yerel siyaset (1950-1960)	139
3.3.2.1. Dönemin Anti-Komünist Atmosferinde Değirmisaz Kömür İşçileri Sendikası (Dağ-İş).....	141
3.3.2.2. DP-CHP kutuplaşmasının kasaba hayatına yansımaları	149
4. BÖLÜM: DEĞİRMİSAZ’DA MEKÂNSAL DÜZENLEME VE TOPLUMSAL İLİŞKİLER.....	157
4.1. GÖÇÜN HAVZAYA ETKİLERİ: KASABADA HERKES “YABANCI” .169	
4.1.1. Kızılbüklüler ve diğerleri	177
4.1.2. Kasabada “Mahallelilik”: Barınma Koşulları ve Komşuluk İlişkileri	181
4.2. İŞLETMENİN GÜVENLİ KOLLARINDA: PATERNALİST UYGULAMALAR VE SOSYAL HAYAT	193
4.2.1. “Biz Hayata Her Şeyi Bilerek Atıldık”: Değirmisaz’da Eğitim.....	196
4.2.2. “Boş Zaman” Meselesi: Sinema, Lokaller ve Spor kulüpleri	207
4.3. İŞLETME DENETİMİ DIŞINDA: EKONOMİK CANLANMA VE “MÜZAKERE EDİLEN TOPLUMSALLIK”	218
4.4. İŞLETME KAPANIYOR, KASABA BOŞALIYOR: BUGÜN HATIRLANAN DEĞİRMİSAZ VE POST-FORDİST DUYGULANIM.....	227
SONUÇ.....	238
KAYNAKÇA	246
EK 1. KIZILBÜK KÖYÜNDEN MEHMET ÖZSOY’UN HAVZADA KÖMÜRÜ KENDİSİNİN BULDUĞUNA DAİR DİLEKÇESİ	262
EK 2. MEHMET ÖZSOY’A KEFİL OLAN KIZILBÜK MUHTARI VE İHTİYAR HEYETİNİN DİLEKÇESİ.....	263
EK 3. ACEMZADE AHMET’İN HAVZADA ARAMA YAPMAK İÇİN RUHSATNAME İSTEDİĞİNİ GÖSTEREN DİLEKÇE	264
EK 4. HOCA SÜLEYMAN EFENDİZÂDE MEHMED’İN 4 MAYIS 1929’DA İKTİSAT BAKANLIĞI’NA YAZDIĞI ŞİKÂYET DİLEKÇESİ.....	265
EK 5. ACAR SOYADINI ALAN ACEMZADE AHMET’İN EMET’TEKİ YAZIHANESİNİN ADRESİNİ GÖSTEREN ANTETLİ KAĞIDI	266
EK 6. ETİBANK’IN HİSSE DEVİRLERİ İÇİN İKTİSAT VEKÂLETİNE YAZDIĞI MEKTUP.....	267
EK 7. ETİBANK’IN KURULUŞ AŞAMASINDAKİ İMZA SİRKÜLERİ	268
EK 8. MADEN MÜHENDİSİ CEMAL KIPÇAK’IN ETİBANK DEĞİRMİSAZ İŞLETMESİ’NİN MESUL MÜDÜRLÜĞÜNE ATANMA BELGESİ.....	269

EK 9. 1947'DE YERALTI İŞÇİLERİNİN TOPLU İŞTEN AYRILMA BAŞVURUSUNU GÖSTEREN BELGE.....	270
EK 10. NECDET ÖZGENÇ'İN İŞTEN ATILMAMAK İÇİN YÖNETİME YAZDIĞI DİLEKÇE.....	271
EK 11. DEDEM ÖMER KÂHYAOĞLU'NUN KIZILBÜK'TE SATIN ALDIĞI ARSANIN SATIŞ SENEDİ (SENET KARDEŞİ AHMET KAHYAOĞLU ÜZERİNE)	272
EK 12. KATILIMCILARIN DEMOGRAFİK ÖZELLİKLERİ.....	273
EK 13: ETİK KOMİSYON İZİNİ	279
EK 14. ORİJİNALLİK RAPORU	280
EK 15. YARI YAPILANDIRILMIŞ SAHA SORULARI	282

KISALTMALAR LİSTESİ

Bkz.: Bakınız

BUMH: Başbakanlık Umumi Murakabe Heyeti

CCA: Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi

CHF: Cumhuriyet Halk Fırkası

CHP: Cumhuriyet Halk Partisi

DAĞ-İŞ: Değirmisaz Kömür İşçileri Sendikası

DP: Demokrat Parti

EİEİ: Etibank ve Elektrik İşleri Etüd İdaresi

EKİ: Ereğli Kömür İşletmeleri

GLİ: Garp Linyitleri İşletmesi

KİT: Kamu İktisadi Teşekkülü

MKK: Milli Korunma Kanunu

ML.VRD. TMT. d.: Maliye Nezareti, Varidat Muhasebesi, Temettüat Kalemi Defterleri

MTA: Maden Tetkik Arama Enstitüsü

TCDD: Türkiye Cumhuriyeti Devlet Demiryolları

TBMM: Türkiye Büyük Millet Meclisi

GÖRSELLER LİSTESİ

Görsel 1: İlçeleri ve komşu illeriyle Kütahya haritası.....	2
Görsel 2: Değirmisaz havzasının Tavşanlı ilçesindeki konumunu gösteren harita.....	4
Görsel 3: Değirmisaz'da eski lojman binalarından kalan yıkıntılar.....	14
Görsel 4: Değirmisaz garının fotoğrafını gösteren bir kartpostalın ön yüzü.....	41
Görsel 5: Acemzade Ahmet'in dava dilekçelerine eklediği, havzadaki ruhsatnameleri gösteren kroki.....	46
Görsel 6: Değirmisaz köyünden Sabit ve arkadaşlarının dilekçesi üzerine kurumlararası yazışmada kullanılan Değirmisaz havzası maden imtiyaz haritası.....	56
Görsel 7: 1938 yılında Değirmisaz linyit havzasındaki ruhsatnameli sahayı gösteren harita.....	62
Görsel 8: 1943 yılında Değirmisaz linyit havzasındaki ruhsatnameli sahayı gösteren harita.....	65
Görsel 9: Linyit üretiminde nakliyatın önemini gösteren bir gazete haberi.....	67
Görsel 10: Osmanlı dönemi kömür madenciliğiyle Cumhuriyet döneminkini karşılaştıran bir gazete haberi.....	69
Görsel 11: Mehmet Ortay liderliğinde, seyyar bir atölye kurularak, zor şartlar altında inşa edilen hava hattı.....	71
Görsel 12: Kömür nakliyesinin gerçekleştiği Değirmisaz tren istasyonundan bir görüntü.....	72
Görsel 13: Değirmisaz'da linyit ocağı ağzı.....	74
Görsel 14: BUMH 1947 raporunda yer alan, GLİ Tunçbilek, Değirmisaz ve Soma havzalarının daha geniş bir alan içindeki yerlerini gösteren harita.....	80
Görsel 15: Hükümlü işçiler, memur ve teknisyenler.....	106
Görsel 16: Sıtkı Korkmaz.....	107
Görsel 17: Değirmisaz Cezaevi hükümlü işçileri ocağa girerken.....	111
Görsel 18: Milli bayramlardan birinde, GLİ'nin Tunçbilek mıntkasında çekilmiş bir fotoğraf.....	122

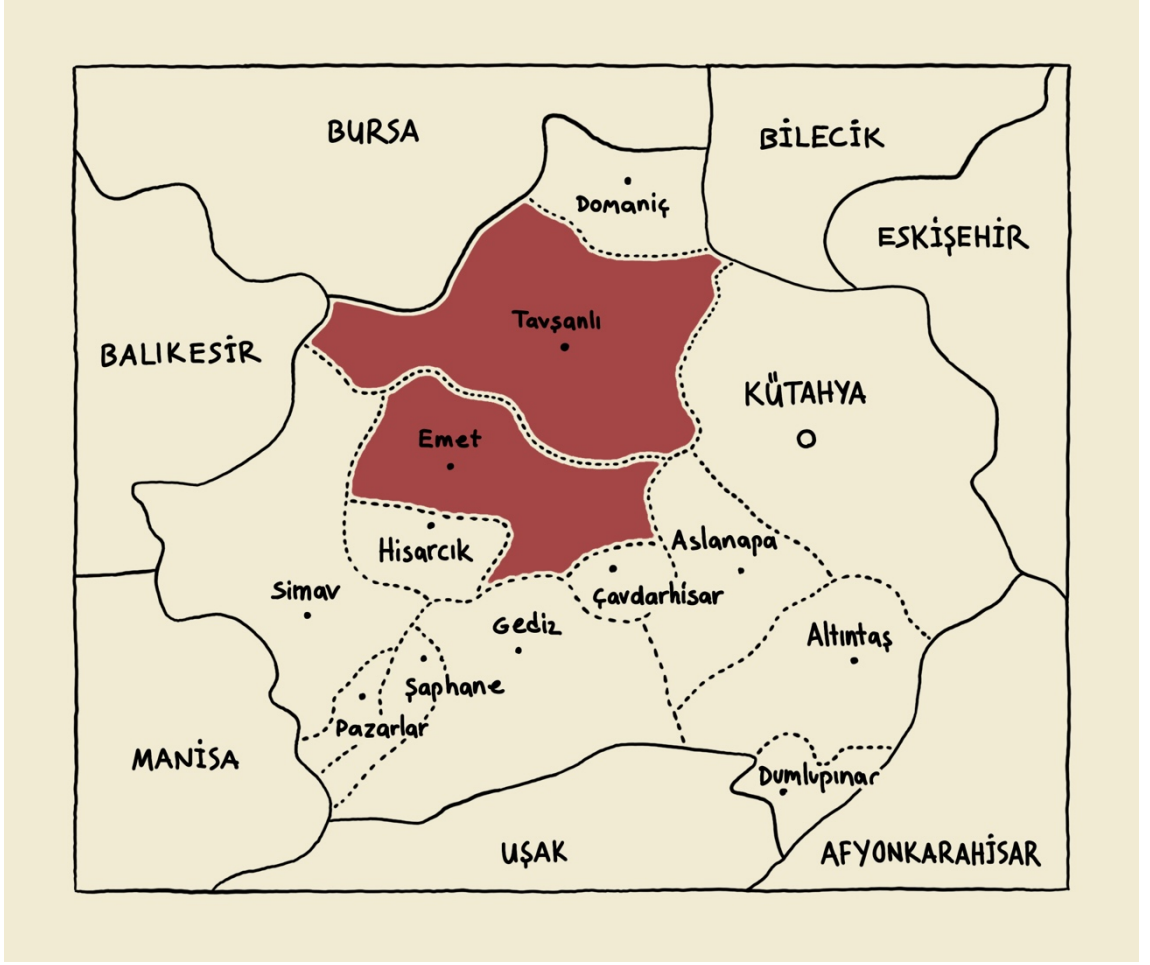

Görsel 19: Değirmisaz’da marangozhane personeli.....	125
Görsel 20: Değirmisaz elektrik santralinde çalışan işçiler.....	126
Görsel 21: İşletmenin yemekhanesinde sıra bekleyen “bekâr işçiler”.....	133
Görsel 22: “Bekâr işçiler”in barındığı işçi yatakhane.....	135
Görsel 23: Değirmisaz’da işçiler ve aileleri.....	137
Görsel 24: Değirmisaz Maden İşçileri Sendikası yönetimi.....	144
Görsel 25: Değirmisaz işçisi, DP’li Yusuf Çelik’ten CHP ve DP dönemini karşılaştıran bir şiir.....	151
Görsel 26: 1945 yılında Ulus gazetesinde yayımlanan Garp Linyitleri İşletmesi yazı dizisinde Değirmisaz’a ayrılan makaleden.....	158
Görsel 27: 1950’li yıllarda çekilmiş, Değirmisaz’daki demiryolunun ve İstasyon mahallesinin görüldüğü bir fotoğraf.....	161
Görsel 28: Değirmisaz’ın mekânsal organizasyonunu gösteren, 1957 yılına ait hava fotoğrafı baz alınarak çizilmiş kuşbakışı harita.....	164
Görsel 29: 1953 tarihli, GLİ’nin sanayi ve sosyal tesislerini odağına almış kuşbakışı harita.....	165
Görsel 30: Kızılbük İlkokulu’nda öğretmenleriyle beden dersi yapan öğrenciler.....	199
Görsel 31: Bir bayramda, öğretmenlerinin yönetiminde İstasyon mahallesinden geçen ilkokul çocukları korteji.....	203
Görsel 32: Milli bayramda toplanan kasaba halkı ve GLİ yöneticileri.....	203
Görsel 33: Memur lokalinde sosyalleşen GLİ idari personeli ve aileleri.....	210
Görsel 34: Memur lokalinde bir araya gelen Değirmisazlı kadınlar.....	211
Görsel 35: GLİ Değirmisaz voleybol takımı oyuncuları.....	212
Görsel 36: Kömürspor’un ilk yıllarında, 1940’lar.....	213
Görsel 37: İşletme çalışanlarının kurduğu futbol takımları ve maçları.....	214
Görsel 38: Değirmisaz’da sinema reklamı.....	222
Görsel 39: Değirmisaz’da GLİ döneminden kalma metruk bir bina.....	228

Görsel 39: Katılımcıların bir zamanlar mezun olduğu Kızılbük İlkokulu'nun bugünkü metruk hali..... 231

GİRİŞ

Kütahya'nın merkezine aşağı yukarı 90 kilometre uzaklıkta, biri epey ıssız kalmış iki köy arasında, camları kırılmış, kapıları sökülmiş, içinde ot bitmiş yıkık dökük minik evler, binalar duruyor. Bir derenin iki yanında, küçük bir tren istasyonunun ötesinde on yıllardır öylece duran yıkıntılardan, 70-80 yıl önce buranın nasıl bir yer olduğu pek anlaşılmıyor; sanki yıllar önce doğal bir felaket olmuş, insanlar buradan ayrılmak zorunda kalmış ve artık insan müdahalesine maruz kalmayan doğa, geriye kalanları kendine katmış gibi. Burası Değirmisaz, varlığından az kişinin haberdar olduğu eski bir linyit kömürü işletme kasabası. Kömürün, yeni kurulmuş Cumhuriyet rejiminin oluşturmaya çalıştığı sanayi için gerekli olduğu, sanayileşmenin ise devlet yatırımlarıyla gerçekleştirildiği bir dönemin ürünü. Bu dönemde kömür üretimi çoğunlukla Zonguldak havzası üzerinden ele alınır, ancak devletin işlettiği Değirmisaz gibi linyit havzalarında da benzer süreçler kendine özgü farklılıklarla yaşanmıştı. Bir zamanlar nüfusu 7-8 bine ulaşan Değirmisaz, bünyesinde ilkokul ve ortaokul, birden fazla sinema, alışveriş mekânları, çarşılar, memur ve işçi lokalleri, lojmanlar bulunduran ve şu an "Küçük Paris" olarak anılan bir kasabadır. 1966'da rezervlerin tükendiği gerekçesiyle kapatılan Değirmisaz Garp Linyitleri İşletmesi'nin yer aldığı havza bugün yıkıntı evlerden, yakın zamana kadar faaliyet gösteren ama sonunda kapatılan tren garından ve ormanlardan, dereden ibaret bir yer. Trak, Çam, Kıymık gibi isimleri olan lojman mahalleleri artık yok, orman o mahalleleri sarmış, yutmuş; daha geç tarihte inşa edilmiş tek katlı lojmanların bazıları ayakta ama insanın içine ürperti verecek kadar yabana terk edilmiş gibi, tekinsiz...

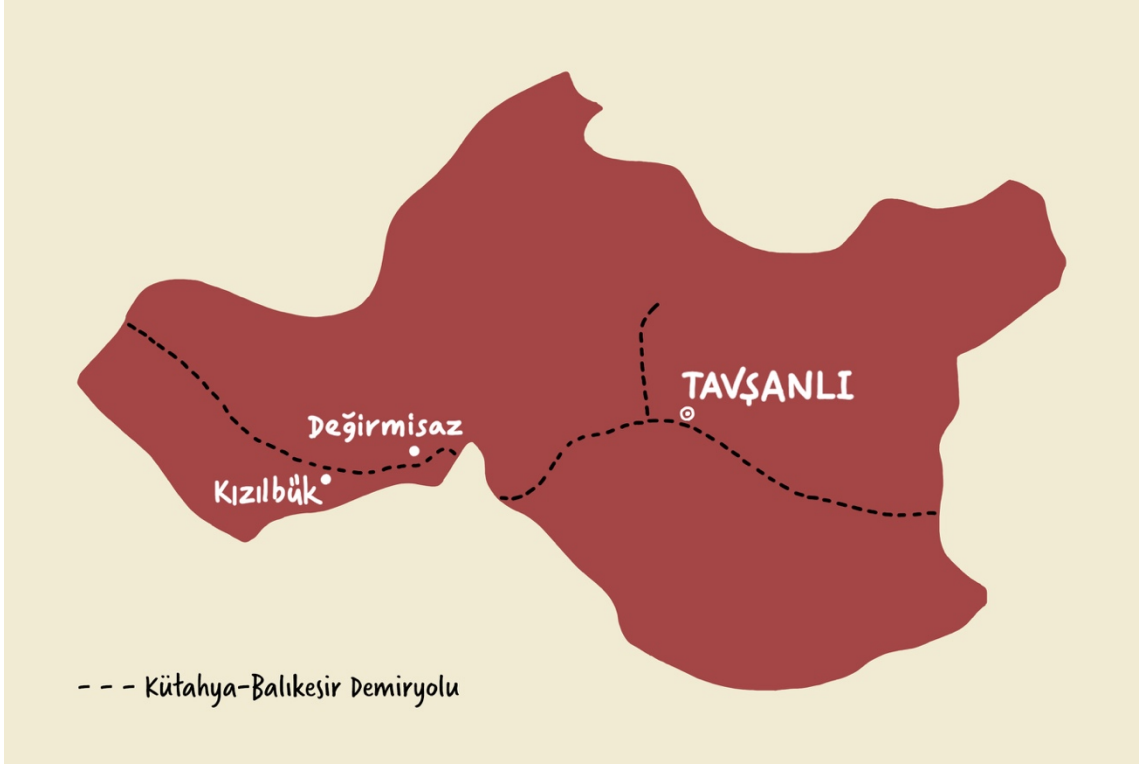

Görsel 1: İlçeleri ve komşu illeriyle Kütahya haritası.¹

Ancak, senede bir gün bu manzaraya eklenenler oluyor. Her yıl haziran ayında en genci 70 yaşlarında onlarca insan ülkenin değişik illerinden bu yıkıntıları ziyaret etmeye geliyor; yerinde yellere esen kasabaya dair anılarını paylaşıyor. Ziyaretler sırasında “Ah Değirmisazım ah!” benzeri hayıflanmaları kulağa çalıyor veya ölçsüz bir coşkuyla “Evimiz buradaydı!”, “Bu yıkıntı benim ilkokulum!” beyanları. Ama konuşmaların tonuna daha çok “Ah gitti, geriye bir şey kalmamış” gibi cümlelerle ifade edilen kayıp duygusu hâkim. 1980’lerden beri “can çekiştiği” söylenen (Sönmez Öğüt 2024) Zonguldak’tan farklı olarak Değirmisaz çoktan ölmüş, buraya gelenler de kabristan ziyaretine geliyor adeta.

¹ Görsel 1 ve 2 için kaynak: cografyaharita.com. Çizim: Deniz Karagül.

Benim Değirmisaz’la ilişkim, bu ziyaretleri gerçekleştiren pek çok insandan biri olan annem vesilesiyle başladı. Dedem kasabada 1950-1965 yılları arasında maden işçisi olarak çalıştı. Annem orada doğup büyüdü, ortaokul ikinci sınıfa kadar orada okudu ve kendimi bildim bileli Değirmisaz’ı dilinden hiç düşürmemişti. Genç yaşlarımda ailede ismi geçtiğinde kayıtsız kaldığım kasaba, doktora öğrenciliğim sırasında ilgimi çekmeye başladı, zira Değirmisaz’dan benzer şekilde bahseden tek kişinin annem olmadığını fark ettim. Çocukluklarını ve gençliklerini Değirmisaz’da geçirmiş pek çok insan mümkün olan her yolla kasabayı yad ediyordu. Sosyal medyadan birbirlerini tekrar bularak “Değirmisaz sevdalıları”, “GLİ Değirmisaz medeniyeti” ve “Değirmisaz kardeşliği” gibi gruplar kurdular ve her yıl kasabada tekrar bir araya gelmeye başladılar. Bütün bu toplantılarda Değirmisaz’ın bir zamanlar ne kadar medenî olduğunu, kendi memleketleri başka bir yer olsa bile Değirmisaz’ın farklı olduğunu, orayı çok özlediklerini sıklıkla dile getiriyorlar. Kasabanın hafızası, onlarda özlem, coşku, nostalji, melankoli gibi çok çeşitli duygular uyandırıyor. Ancak kasabaya dair üstüne basa basa tekrar ettikleri sözlerde iki duygu ön plana çıkıyor: gurur ve yas. Gururlanıyorlar, çünkü Değirmisaz gibi bir kasabada büyümüş ve yetişmişlerdi, onlara göre kasaba “medeniyet”in kaynağıydı. Yas tutuyorlar, çünkü başka hiçbir yerde görmedikleri “uyum”, “ahenk” ve “kardeşliği” kaybetmişlerdi.

Görsel 2: Değirmisaz havzasının Tavşanlı ilçesindeki konumunu gösteren harita.

Değirmisazlıları ortaklaştıran “medeniyet” ve “uyum, ahenk” ifadeleri, esasen bir toplumsal uyum anlatısıdır. Sanayileşme sürecinde ve işletme kasabalarında sermayedarların ve işletmelerin en büyük amacı söz konusu toplumsal uyumu yakalamaktı ve işçilere yönelik koruyucu yasaları veya hizmetleri bu amaca yönelik oluşturmuşlardı. Dolayısıyla Değirmisazlıların kasabaya dair duyguları, sanayileşme sürecinin ortaya çıkardığı bir toplumsallık biçimine işaret eder. Bu toplumsallık biçimi, temelde Cumhuriyet dönemindeki sanayileşme sürecinde emeğin organize edilme biçimlerinden kaynaklanan bir içme-dışlama ilişkisi ile kurulmuştur. Yani, sanayi üretimi sürecinde bir “uyum” olarak deneyimlenen toplumsallığın gerçekleşmesi, dışarda bırakılanların varlığına bağlı olmuştur. Bugün söz konusu duyguları bu şekilde bize aktaran, kasabanın varlığıyla gururlanan, kaybının yasını tutan grup bahsi geçen içme-dışlama ilişkisinin içeride bıraktıklarıdır.

Peki, küçük bir köyden fazlasını içermeyen bir havzanın bugün “Paris” olarak anılmasına, medeniyetin temsili olarak görülmesini sağlayan süreç nasıl gerçekleşti? Hangi

ekonomik, toplumsal ve siyasi koşullar havzayı boş bir araziden bir işletme kasabasına dönüştürdü? Linyit üretimi hangi aşamalardan geçiyordu ve nasıl bir emek organizasyonu gerektiriyordu? Garp Linyitleri İşletmesi'nin nasıl bir sermayesi vardı, havzaya nasıl geldi ve nasıl bir yönetim anlayışına sahipti? Maden işçiliğini kimler yapıyordu? İşçilerin havzaya gelişi nasıl oldu, hangi şartlarda çalıştılar ve yaşadılar? Hangi koşullarda barındılar? İşgücü hiyerarşisi hangi bağlamlar içinde şekilleniyor ve organize ediliyordu; bu hiyerarşiler nasıl sonuçlar ürettiyordu? İşçiler resmi veya gayri resmi olarak nasıl örgütlenmişti? Havza topografik olarak nasıl bir yerdi? İşletmenin varlığı havzanın peyzajını nasıl dönüştürmüştü? İşletme hangi çalışan kesimine ne tür hizmetler sağlıyordu? Kasabada yaşayan insanlar nasıl sosyalleşiyor, birbirleriyle nasıl ilişkiler kuruyordu? Ulus devlet ideolojisi Değirmisaz'daki işçilerin ve ailelerinin deneyimlerini ve sosyal ilişkilerini nasıl şekillendirdi? Kasabanın bugün gururla, yas duygusuyla hatırlanmasını sağlayan deneyimler, hangi mikro ve makro süreçlerin sonucunda ortaya çıktı?

Bu tezin amacı, bu sorular doğrultusunda Değirmisaz'ı kömür havzasından işletme kasabasına dönüştüren ekonomik ve toplumsal süreçlerin, işletmenin yapısının ve yönetim anlayışının, işçiliğin ve mekânın organize edilme biçimlerinin, Değirmisaz'da gerçek veya algılanan toplumsal uyumu hangi yollarla şekillendirdiğini anlamaktır. Bir işletme kasabasındaki toplumsal aktörleri ortaya çıkaran tarihsel koşulları ayrıntılı olarak ele almak, sermayenin, emeğin ve mekânın nasıl yapılandığına bakmayı gerektirir. Bu sorgulama, sözünü ettiğim toplumsal uyumun ne pahasına şekillendiğini ve kimleri içerip kimleri dışarıda bıraktığını da anlamamızı sağlar. Böylece bugün yas tutan ve gururlanan duygulanım öznelerinin bu çeperin neresine düştüğünü de anlamamız mümkün olur. Bu şekilde duygulanım öznelerinin subjektif olduğu varsayılan tecrübelerinin, anılarının ve duygularının makro süreçlerle nasıl iç içe geçtiğini izleyebiliriz. Böylece bireysel ve toplumsal, öznel ve yapısal, mikro ve makro arasındaki ilişkiselliği görebiliriz.

Bu bağlamda yararlanacağım literatür, işletme kasabaları literatürü olmuştur; zira sanayileşme gibi küresel çapta yaşanmış bir sürecin ortak ürünlerinden işletme kasabalarının hem onları oluşturan hem de onlarla beraber oluşan toplumsal ilişkiler bağlamında diğer mekânlardan ayrılan yönleri vardır. İşletme kasabaları, literatürdeki

adıyla *company town*, çoğunlukla izole yerlerde, tek bir endüstriye bağlı olarak faaliyet gösteren bir işletmenin etrafında oluşmuş veya planlı şekilde oluşturulmuş yerleşim yerlerine verilen isimdir. Sanayi üretiminin izole bir bölgede yapılabilmesi veya kömür, kereste gibi doğal kaynakların yerinde çıkarılıp işlenebilmesi için gerekli işgücünün bir araya geldiği veya getirildiği an, bu kasabaların oluşumunun başlangıç safhasına tekabül eder. Bu kasabalar, temelde, üretimi devam ettirebilmek için işgücünü stabil tutması gereken sermayenin yaptığı mekânsal düzenlemenin bir sonucudur. Bu kasabalarda işletmeler çalışanlarına barınma, eğitim, boş zaman aktivitesi gibi hizmetler sağlar. Söz konusu mekânsal düzenlemenin ve sunduğu hizmetlerin karşılığı olarak da çalışanlarının ve ailelerinin iş alanı dışındaki hayatlarını, yani kasabanın sosyal hayatını da denetler. İşte bu yüzden, işletme kasabalarının sıklıkla ön plana çıkarılan özelliği, sermaye ile emek, yani işletmeyle kasaba sakinleri arasındaki bağımlılık ilişkisi olmuştur: Kasabanın tek bir ekonomik faaliyete bağımlılığı, işletmenin barınma ve diğer hizmetler aracılığıyla kasaba sakinlerinin hayatını kontrol edebiliyor oluşu ve hatta varlığı/yokluğuyla bizzat kasabanın da ömrünü belirleyebiliyor oluşu... Özellikle Kuzey Amerika ve Avrupa kültüründe işletme kasabalarına dair tipik anlayış, “işletme dükkânına boğazına kadar borçlanmış” sefil haldeki kömür işçisi ve çalışanlarını ölümüne sömüren maskülen ve paternalist patron imgesinden ibaretti (White 2012, s. 3). Bu imgenin hiçbir koşulda gerçek olmadığını iddia etmek elbette doğru olmaz, ancak ekonomik, politik ve toplumsal anlamda birbirinden farklı süreçlerden geçmiş ülkelerin sanayileşme tarihi, işletme kasabalarının tek bir stereotiple anlatılamayacak kadar çeşitli biçimler aldığını gösterir.

Değirmisaz’ın işletme kasabasına dönüşmesi, kapitalist bir ulus-devlet inşası süreciyle yakından ilişkiliydi; devletin öncülük ettiği sanayileşme sürecinin ulus inşasıyla el ele gitmesi ise hem kalkınma değerlerini benimsemiş yeni bir toplum vizyonunu hem de sanayi emeğini aynı anda örgütlemeyi gerektirdi. Bütün bu çabaların uygulamaya konduğu bir kömür havzası olan Değirmisaz, çok çeşitli toplumsal grupların ve aktörlerin bir araya gelerek etkileşime girdiği bir yer oldu. Bu etkileşimler öncelikle işletme ve kasaba sakinleri arasında gerçekleşti. İşletmenin sadece bir işveren değil mekânı da organize eden ve yöneten konumda olması, paternalist bir yönetim anlayışını pekiştirdi. Başka bir deyişle, koruyucu ve kollayıcı ama aynı zamanda kendi kurallarını dayatan ve gerekirse cezalandıran bir baba gibi davranmasına sebep oldu. Devlet paternalizmiyle

(“devlet baba”) de birleşen bu anlayış, işçileri ve kasabalıları kamusal mekânlarda kendi belirlediği kurallar ve kalıplar içinde hareket etmeye zorlasa da sağladığı istihdam ve sunduğu eğitim olanakları ve boş zaman hizmetleriyle onları “kapsaması” Değirmisazlılar üzerinde güçlü bir refah rejimi etkisini yarattı. Yani, ekonomik ve sosyal anlamda güvende hissettikleri bir yaşam alanı söz konusuydu. İşçi göçü alan ve ekonomik olarak da canlanan kasabanın mekânsal özellikleri de söz konusu güvenlik hissini besledi; bu hissın gölgesinde kurulan farklı toplumsallık biçimleri de samimi ve yüz yüze ilişkilere dayanıyordu. Bu süreç Değirmisaz’i “Herkesin birbirinin ismini bildiği o yer”² haline getirdi. Öte yandan, işletme paternalizminin koruyuculuğunun derecesi kişinin işgücü hiyerarşisindeki yerine bağlıydı. Kasabada ailesiyle yaşamadığı için koğuşlarda kalan, çoğunlukla yeraltında çalışan ve köylerden gelen “bekâr işçiler” istihdamın koruyuculuğundan faydalansa da mekânsal olarak ayrıştırıldıkları için aileler kadar kasabanın parçası olamadı. Aile, ulus devletin de vazgeçilmez yönetim aracıydı. Zira ulus inşası sürecinde, makbul vatandaş vizyonunun kalıcı olabilmesi ailenin bu vatandaşları yeniden üretebilmesine bağlıydı. Dolayısıyla maden işçiliğini gerçekleştiren köylüler, aileleriyle birlikte topraklarından kopup kasabaya yerleşmedikleri sürece onlara sınıfsal hareketlilik ve daha iyi bir hayat vaadi sunan ulus-devlet ideolojisi tarafından kapsanamadılar. Sonuç olarak da kasabada aldıkları ortaöğrenim sayesinde memurluk vs. fırsatı yakalayarak sınıf atlayan işçi çocuklarının aksine, düşük ücretlerle maden işçiliği yapmak zorunda kalan nesilleri devam ettirdiler. Bu nesiller de daha önce bahsettiğim içirme-dışlama ilişkisinin dışarda bıraktıklarıydı.

Özetle Değirmisaz’ın hikâyesi, temelde, yeni kurulan cumhuriyetin sanayileşme sürecinin hikâyesidir. Değirmisaz’ın kaybının yasını tutan özneler, hem çok spesifik koşullarla oluşmuş yerel bir toplumsallığın yasını hem de kendi duygu yapısını yaratmış toplumsal bir dönüşüm projesiyle özdeşleşen dönemin yasını tutuyor. Bu proje, yaygın olarak “modernleşme projesi” olarak adlandırılrsa da bu tez bağlamında aile ve ulus gibi temel kurumları sanayi üretiminin devamlılığına yönelik örgütlemiş olan Fordizmdir. İşgücünü yeniden üretecek ve tüketim odaklı bir hayat sürece heteronormatif çekirdek aile ve emeği ve alım gücüyle ekonomik büyümeye katkıda bulunacak işçi vatandaşlar

---

² Her akşam aynı barda bir araya gelen arkadaşların konu edildiği “Cheers” (1982-1993) dizisinin meşhur jenerik müziğinden: “*Where everybody knows your name.*”

Fordist ideallerin yapıtaşydı. İşçiler ve ailelerine bunun karşılığında vaat edilen hem ekonomik anlamda hem de ulusal düzeyde istikrard, yani belirsizlikten korunuyorlardı. Pek çok üçüncü dünya ülkesinin sanayileşme sürecinde, söz konusu ülkenin toplumsal koşullarına bağılı olarak toplumun en azından bir kesimine orta sınıf hayat tarzı ve konforunu vaat eden Fordizm, artık yerini istikrarsızlığın ve güvencesizliğin hüküm sürdüğü ve Fordist çağın ilişkilerinin de çözüldüğü Post-Fordist bir döneme bıraktı. Bu bağlamda, bugün Değirmisaz gibi eski ve boşalmış sanayi bölgeleri ve işletme kasabalarının ortaya çıkardığı kayıp, yas ve nostalji gibi toplumsal duygular, Post-Fordist duygulanımın (*Post-Fordist affect*) bir parçasıdır. Dolayısıyla bu tez, Değirmisaz'a dair Post-Fordist duygulanımın köklerinin, erken Cumhuriyet döneminin ulusal ve yerel sanayileşme çabalarına uzandığı varsayımından hareket ederek tarihsel bir nitelik taşır. Sevilay Kaygalak'ın sözlerini ödünç alırsam “Böylece en baştan, çalışmanın tarihle ilişkisinin disiplinsel olmayıp epistemolojik bir ihtiyaçtan ileri geldiğini belirtmiş olalım” (2008).

Çalışma boyunca yararlandığım temel kaynaklardan biri arşivler oldu. Merkezi Tavşanlı'da bulunan GLİ'nin kurumsal arşivleri ne yazık ki imha edilmişti, ancak hükümlülerin dosyaları da dahil olmak üzere yüzlerce işçi sicil dosyasından faydalandım. Özellikle Acemzade dönemiyle ilgili verileri Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi'nden sağladım. Başbakanlık'ın o dönem kurduğu denetleme heyetinin raporları, yani Başbakanlık Umumi Murakabe Heyeti'nin raporları GLİ'nin kurumsal yapısını anlamayı bir nebze kolaylaştırdı. Yerel gazeteler, özellikle de *Emet Postası*, *Kahraman Emet* ve *Yükseliş* Değirmisaz'daki DP-CHP çekişmeleri üzerinden kasabanın gündelik hayatıyla ilgili bolca bilgi ve tartışma sundu. Aynı şekilde *İşçi Dünyası*, *İşçi Hakkı*, *Ulus* gibi ulusal gazeteler de GLİ, Değirmisaz Kömür İşçileri Sendikası ve Değirmisaz Yeni Cezaevi'yle ilgili bilgiler içeriyordu. Kütahya'daki Mustafa Hakkı Yeşil Kütüphanesi'nin değerli çalışanları sayesinde *Kütahya Vilayet Gazetesi*'nin 1930'lardaki sayılarına erişebildim.

Değirmisaz'daki toplumsal aktörlerin birbirleriyle olan etkileşimini anlamak için tarihsel analiz yöntemiyle beraber etnografik yöntem kullandım. 2022 yılından itibaren Değirmisaz'ı sık sık ziyaret ederek halen orada yaşayan veya köye sadece yaz aylarında gelen Kızılbük köyü yerlilerinin evinde kaldım. Bu süre zarfında sık sık kasabanın

yıkıntılarını gezerek, benim için yalnızca birer isimden ibaret olan eski mahalleleri ve binaları zihnimde mekânsal bakımdan yerli yerine oturttum. Aynı zaman zarfında, köylülere “işletme zamanı” hakkında yarı yapılandırılmış sorular sordum. Köy yerlileri dışındaki Değirmisazlılar birbirinden farklı il ve ilçelerde ikamet ediyordu. Onlarla annem aracılığıyla veya Facebook üzerinden iletişim kurduktan sonra Kütahya, Eskişehir, Tavşanlı, Emet, Ankara başta olmak üzere çok çeşitli lokasyonlarda Değirmisazlıları evinde ziyaret ettim ve aynı araştırma sorularını onlara da yönelttim. Ev ziyaretleri, Değirmisazlıların bugünkü sosyoekonomik durumlarını da gözlemlemek için bir fırsat sundu. Uzak il veya ilçelerde kalan birkaç kilit katılımcının evinde yatılı misafir oldum ve görüşmeleri “bir saatlik mülakat” yerine gündelik hayatın içinde kesik kesik yapılan ama toplamda uzun süren sohbetlere dönüştürdüm. Katılımcıların kızı/torunu yaşıyor olduğum ve annemi tanıyor oldukları için bana sempati beslediklerini ve bilimsel araştırma yapan yabancı birine duyulan kaygılı mesafeyle değil de “Türkân’ın kızı okul için Değirmisaz’ı yazacakmış” rahatlığı ve “Sonunda birisi kasabamızı yazıyor” gururuyla yaklaştıklarını söyleyebilirim. Toplam 31 kişiyle birebir görüşme yaptım, ancak bazı görüşmeler odak grup görüşmelerine evrildi, zira mülakat yapacağım kişinin yakınları veya başka Değirmisazlılar konuşma sırasında orada olmak istedi. Katılımcıların kimi zaman benim odadaki varlığımı unutarak Değirmisaz’ı nasıl konuştuklarını görmek açısından bu yöntem de verimliydi. Görüştüğüm katılımcılara kod adı olarak insan ismi vermeyi, kasabada yaşamış aynı isimli başka kişilerle karıştırılabileceğini düşünerek tercih etmedim. Bunun yerine görüşmecileri erkekler için E, kadınlar için K harfi kullanarak numaralandırdım, E2 veya K10 gibi. Yıllık Değirmisaz buluşmaları, katılımcı gözlem yaptığım bir saha oldu. Buluşmalarda kişileri bir kenara çekip soru yöneltmektense Değirmisazlıların bu toplantılardaki hatırlama pratiklerini gözlemlemeyi tercih ettim. Aynı şekilde, Facebook’taki Değirmisaz grupları da hem eski fotoğraflara erişmek hem de katılımcıların sosyal medya üzerinden hatırlama pratiklerini gözlemlemek için faydalı bir zemin sundu.

Değirmisaz’ı diğer taşra kasabalarından farklılaştıran özelliği, bir işletme kasabası oluşudur. Bu nedenle birinci bölümde öncelikle işletme kasabalarının nasıl oluştuğunu ve dünya literatüründe nasıl yer aldıklarını açıklayacağım. Erken dönem çalışmaların çoğu, planlı şekilde oluşturulmuş işletme kasabalarının yerleşkelerini analiz eden mimarlık ve

şehir planlama eserlerinden oluşuyor. Çeşitli işletme kasabalarındaki toplumsal dinamiklere odaklanan çalışmalarda, işletmenin koşullara göre farklılaşan denetim gücü ve paternal yönetim anlayışı ön plana çıkıyor. Topluluk çalışmacıları veya emek tarihçileri, işletmelerin kasaba hayatı üzerindeki gücü ve denetiminin tek taraflı olmadığını, işçilerin örgütlü veya örgütsüz failliklerini analiz ederek açıklıyor. Dünyanın farklı coğrafyalarındaki sanayileşme sürecinde ortaya çıkan işletme kasabalarını birbirinden farklı kılan ulusal ve yerel süreçleri anlayarak, Değirmisaz'ın hem diğer işletme kasabalarıyla ortaklaşan hem de onlardan ayrılan yönlerini görmeye çalışacağım.

Değirmisaz'ı bir işletme kasabasına dönüştüren sürecin başlangıcı, kömürün bir emtia olarak değer kazanmasıdır. Bu nedenle ikinci bölümde, dünyada ve Türkiye'de kömürün değer kazanma sürecine kısaca değindikten sonra Değirmisaz'ın hikâyesinin başladığı yere döneceğim: Cumhuriyet'in ilk yıllarında, henüz 1927'de Kütahya-Balıkesir demiryolu hattını inşa eden Alman Julius Berger şirketinin köye karargâh kurması ve Emetli afyon tüccarı Acemzade Ahmet'in 1929'da havzadan kömür çıkarıp bu şirkete satmasına. Cumhuriyetin kuruluş yıllarında Anadolu'daki pek çok maden havzası, maden arama ve çıkarma ruhsatlarının ticaretinden kâr etmeye çalışan girişimciler arasında bölünmüş durumdaydı. Acemzade havzada ruhsatnamesi olan pek çok girişimci arasında bile istisnai bir figürdü, çünkü bizzat üretim yapıyordu. On yıl boyunca havzadan linyit çıkararak ve yapımı tamamlanmış demiryolu hattı sayesinde linyiti civar illere satış yapan Acemzade, köylerden getirdiği işçilere barakalar ve fırınlar yaptırmış; havzada bir maden kampı oluşmuştu. Bu bölümde Acemzade'nin madencilik faaliyetinin ayrıntılarını ve ocaklardaki çalışma şartlarını devlet arşivlerine yansıyan dilekçelerden ve yerel bürokrasi yazışmalarından öğreneceğiz.

Acemzade Ahmet süreci bu hikâyenin başlangıcı için önemliydi. Ancak Değirmisaz'ın bir işletme kasabası olarak nasıl büyüdüğünü anlamak için havzadaki sermaye dönüşümünü ve GLİ'nin bir kurum olarak orada nasıl örgütlendiğini anlamak gerekir. Bu nedenle ikinci bölümün devamında, havzadaki sermaye dönüşümünün ayrıntılarını ele alıyorum. Büyük Buhran'ın etkisiyle devlet sermaye birikiminin büyümesini beklemeden sanayi yatırımlarına ve kalkınma planlarına soyundu ve taşkömürünü ikame edebilecek enerji kaynağı olarak linyit yataklarını değerlendirmeye karar verdi. Bütün bunların

sonucunda Değirmisaz'da Acemzade dönemi 1937'de kapandı, zira artık havzada kamu kuruluşu Etibank vardı. 1940'ta Değirmisaz havzasının büyük kısmını Etibank'a bağlı Garp Linyitleri İşletmesi devraldı. Trak Türk A.Ş. adlı özel şirketin de havzada linyit çıkardığı birkaç sene haricinde GLİ, havzadan çekilene kadar buradaki tek işletme oldu. Bu nedenle ülke çapında “ulusal bir dava” olarak addedilen linyit kullanımının teşvik edilmesindeki ekonomik ve toplumsal sebeplere ve buna paralel olarak GLİ'nin yapılanma biçimine ve linyit üretiminde nasıl sorunlarla karşılaştığına odaklanacağım. Özetle, ikinci bölümde sermayenin Değirmisaz'da nasıl örgütlendiğini ele alacağım.

Bir sonraki bölümde ise, havzada emeğin nasıl örgütlendiğini inceliyorum. Savaş sırasında işgücü arzını artırmak için uygulanan zorunlu çalışma sistemi (iş mükellefiyeti) ve mahkûm işçilerin madende çalıştırılabilmesi için kurulmuş Değirmisaz Yeni Cezaevi'ni, bu uygulamaları ortaya çıkaran siyasi ve ekonomik koşullarla beraber analiz edeceğim. Ek olarak, kaynaklar elverdiğince mükellef ve mahkûm işçilerin kendi aralarındaki güç hiyerarşisine bağlı olarak değişen çalışma deneyimlerini, kasabadaki farklı toplumsal grupların mahkûm işçilerle girdiği etkileşimleri ve özgür olmayan emeğe karşı kurumların yönetim anlayışını bu bölümde ele alıyorum. Üçüncü bölümün devamında maden kasabalarında işgücü hiyerarşisiyle göçün bağlantısını ve Değirmisaz'da savaş sonrası artan göçle işçilerin değişen çalışma şartları arasındaki ilişkiyi ele alacağım. 1950'lerde Türkiye'nin Batı bloğuna dahil olması ve alt-Fordizm olarak da adlandırılan ithal ikameci sanayileşmenin hız kazanmasıyla ekonomik ve siyasi konjonktür değişti; işçilerin sendika ve emeklilik gibi haklar kazanması sonucunda Değirmisaz havzası, kasabadaki daimî işçiliği arttırdı. Bu süreç aynı zamanda işçilerin emeğinin “vatan borcu”, işçinin de işçi-vatandaş olarak kurgulandığı bir dönemdi ve kapitalist ulus inşasıyla yakından ilişkiliydi. Ancak, havzadaki “bekâr işçiler” kategorisi bu kurguya yerleşemiyordu, zira hem işletmenin pek çok hizmetinden faydalanamıyor, hem de ulus inşa sürecinde devletin en büyük araçlarından aile kapsamamış oluyordu. Dolayısıyla alt bölümde kasabaya aileyle yerleşmiş olmanın, kasabanın hafızasının devamlılığı ve ulus inşasındaki rolünü analiz edeceğim. Demokrat Parti iktidara geldikten sonra DP'li çalışanlardan oluşan bir yönetimle Değirmisaz Kömür İşçileri Sendikası kuruldu ve partiler arası kutuplaşma sendika üzerinden çalışan-yönetici ilişkilerine ve hatta kasaba hayatına yansdı. Kasabanın büyümesiyle aynı sürece denk gelen bu siyasi

ve toplumsal dönüşümün mikro alandaki tezahürü, kasabada kurulan ilişkilerle ilgili bize epey fikir verdiğinden önemlidir. Dolayısıyla sendika örgütlenmesi ve yerel siyaset ilişkileriyle bunların oluşturduğu çatışmalar ve kutuplaşmalar da bu bölümün konusu olacak.

Sermayenin ve emeğin nasıl örgütlendiğini açıkladıktan sonra son bölüm olan dördüncü bölümde ise, kasabada mekânsal örgütlenmeyi konu edineceğim. Havzanın topografyası ve demiryoluyla Kızılbük köyünün birbirine paralel lokasyonları, kasabanın mekânsal planlamasında ve gelişiminde en etkili faktörlerdi. Bununla beraber havzadaki ilişkilerin niteliğini belirleyen en büyük unsur göçtü. Havzaya farklı yerlerden gelip yerleşen işçi ve aileleri arasında gerçekleşen pozitif yabancılaşma ilişkileri ve Kızılbüklülerle kasabaya dışardan gelenler arasındaki yabancılaşma ilişkisini ele aldıktan sonra mahallelerin ortaya çıkışı ve mahalle yerleşimine bakacağım. İşgücü hiyerarşisinin barınma koşullarına etkisi ve söz konusu barınma koşullarının özellikle kadınlar arasında ortaya çıkardığı komşuluk ilişkileri bu bölümün konusu olacak. Değirmisaz'daki yakın ve yüz yüze ilişkilerin mekânın örgütlenme biçimiyle ve mahallelilik kavramıyla bağlantısını açıklayacağım. Ardından, işletmenin işçilere ve ailelerine yönelik uyguladığı paternalist hizmetleri ele alacağım. Bunlardan en belirgin olanları kömür ve erzak gibi temel geçim maddelerinin yanı sıra, eğitim, spor ve dinlenme alanında olmuştur. Ulus devletin “eğitimli yurttaş” yetiştirme amacına yönelik olarak işçilere, kasabanın kadınlarına okuma yazma kursları düzenlenmiştir. Ek olarak kasabada işletmenin varlığıyla bağlantılı olarak açılan ilkökul ve ortaokuldan bütün toplumsal grupların çocukları faydalandı. Eğitim bu anlamda hem milli yurttaş yaratma misyonunda etkili bir araç olmuş hem de toplumsal hiyerarşide hızlı bir yükselmeye sebep oldu. İşletmenin başlattığı bir başka paternalist uygulama, işçilerin Fordist çalışma ritim ve rutinine alışması için çıkarılan bir yasa gereği uygulanan spor faaliyetleri oldu. Faaliyetler işçiler arasında kısıtlı bir grubu kapsadı ve sadece futbol üzerinden ilerledi. Öte yandan bütün işçilere ve ailelerine ücretsiz sunulan işletme sineması daha yoğun bir nüfusun katılımıyla sonuçlansa da film gösterimlerinin uygulanma biçimleri ve gösterilen filmler, kasabadaki toplumsal hiyerarşiyi yansıtıyordu ve işletme sineması birtakım davranış kurallarına tabiydi. Özetle bu bölümde işletmenin paternalist hizmetlerinin kimleri hangi şartlar altında kapsadığını ve nasıl ilişkilerle sonuçlandığını ele alacağım.

İşletmenin denetimi altında olmayan alanlar, işçilerin ve kasaba nüfusunun büyük kısmının birbirleriyle yakın ilişkiler kurduğu bir alana tekabül ediyordu. Kasabaya alım gücü daha yüksek üst düzey idari amirlerin, memurların çavuşların, ustaların yerleşmesi çeşitli ihtiyaçlara yönelik özel dükkânların açılmasına neden oldu. Ek olarak köylülerin evlerini işçilere kiraya verdiği, ürünlerini sattığı; işçilerin de ek gelir için pek çok enformel alım satım ve ortaklık ilişkisine girdiği canlı bir ekonomik atmosfer doğdu. Bu bölümde ekonomik canlanmanın doğduğu şartları ve getirdiği ilişki biçimlerini sorgulayacak ve işletmenin, yani devletin hukukunun aracılık etmediği yatay ve yüz yüze etkileşimleri antropolog Ghassan Hage'nin “müzakere edilen toplumsallık” kavramıyla ele alacağım. Bu toplumsallık biçimi Değirmisaz'da paternalist devletin çeşitli derecelerde sağladığı güvenlik hissini gölgesinde, ancak onun denetimi dışında gerçekleştiği için kişilerin birbirleriyle soyut vatandaşlar düzleminde değil, kendileri olmalarını sağlayan kişisel özellikleriyle ilişkilendiğini iddia edecek ve bunun getirdiği libidinal hazzın, bugün hafızalardaki “uyum” anlatısıyla ilişkisini analiz edeceğim.

Son bölümde, işletmenin kapanma sürecinin nasıl gerçekleştiğini ele alacak ve kasabayla ilgili edindiğim bütün tarihsel verilerin bugün kasabaya yönelik duygularla bağlantısını Post-Fordist duygulanım kavramıyla kurmaya çalışacağım. Daha önce de ifade ettiğim gibi, halen hayatta olan Değirmisazlıların, yani Değirmisaz'ın “altın çağında” kasabada yaşamış ve işletme kapandıktan sonra buradan göç etmiş olanların azımsanmayacak sayıda bir kısmı burayı fırsat buldukça ziyaret ediyor. Kasabayı ziyaret edemeyen bazı Değirmisazlılar da sosyal medya üzerinden gruplarda aktif olmaya devam ediyor. Sanayileşme döneminde, ulus-devlet koruması, eğitim yoluyla sınıf atlama, güvenceli bir hayat gibi Fordist vaatler, Post-Fordizm dönemin toplum tasarımıyla ortadan kalksa da yarattığı duygulanımlar bu kişilerin anlatılarına sinmiş durumda. Bölümü, katılımcıların “Değirmisaz çocuğu” olmakla gurur duymasının en başta bahsettiğim içerilme ilişkisine dâhil olmaktan kaynaklanan bir ayrıcalıklı olma hissiyle, tuttukları yasın da ayrıcalığın kaybıyla ilişkilendireceğim.

Görsel 3: Değirmisaz'da eski lojman binalarından kalan yıkıntılar.

Son olarak diyebilirim ki yirminci yüzyılın ikinci yarısından itibaren yaşanan, otomasyon, küreselleşme, Sovyetler'in yıkılması gibi ekonomik ve politik gelişmeler, üretime bağlı sanayinin gerilemesine, pek çok yerde sanayisizleşmeye, devlet yatırımlarının yerini özelleştirmelerin almasına, dolayısıyla işletme kasabalarının göbekten bağlı olduğu işletmelerin kapanmasına, devredilmesine ve/veya eskisi kadar verimli çalışmamasına yol açtı. İşletme kasabaları veya işletmelere yakın yerleşim yerleri göç verdi, kimi mekânlar tamamen boşaldı, bazıları da çok az nüfusla hayata devam ediyor. Bugün, pek çok ülkede, işletme kasabalarından geriye kalanlar – anılar, yıkıntılar, hâlâ orada yaşayan insanlar – hem kasabaların tarihsel bağlamını hem de bugün orada yaşanan “boşluğu” ele alan, kısmen yeni ama büyüyen bir literatür yarattı.³ Bu çalışmanın söz konusu literatüre bir katkı sağlayacağını düşünüyorum.

³ *Company town* literatüründeki kimlik, bellek, nostalji ve topluluk çalışmalarına ek olarak, Oxford Üniversitesi'ndeki bir grup araştırmacının çoğu eski Sovyet ülkelerinde olmak üzere terk

1. BÖLÜM İŞLETME KASABALARI

Değirmisaz demek – sakinlerinin hemen yüzde doksanının hayatını kazanması bakımından ilişiği bulunan G.L.İ. mıntıkası demektir.⁴

Değirmisaz’a bir araştırmacı olarak ilgi duymamın sebebi, işletme kasabalarını çalışmış pek çok araştırmacı gibi, kişisel hikâyelere dayanıyor: Dedem kasabada maden işçisi olduğu için annemin orada doğup büyümesi, çoktan boşalmış kasabayı her fırsatta ziyaret etmesi ve orada yaşamış diğer insanlarla buluşarak sürekli Değirmisaz’dan bahsetmeleri... Bu araştırma yolculuğunda, her yıl Değirmisaz’da bir araya gelen insanların nostaljisi, özlemi, kayıp duygusu ve Değirmisazlı olmaktan gurur duyma hallerinin benzer endüstriyel mekânlarla ilişkilenmiş insanları ortaklaştıran, evrensel bir deneyim olduğunu fark etmem biraz zaman aldı. Ek olarak, Değirmisaz’ın diğer taşra kasabalarına benzemeyen bazı özelliklerini görmeye başladım: Değirmisaz’ı yad etmek için bir araya gelen insanların her birinin başka bir memleketi, köyü vardı; kendisi ya da ailesi zamanında Değirmisaz’a iş için göç etmişti. Ayrıca, Değirmisaz pek çok başka kasaba gibi yıllar içinde dönüşümler geçirerek bugüne kadar hayatta kalmamıştı, kömür çıkarma faaliyeti bitince boşalmış, yok olmuştu. Kasabanın tarihinin derinliklerine daldığımda ancak, buradaki özgün dinamikleri anlamaya başladım. Farklı ekonomik faaliyetleri, özerkliği ve yerel yönetimiyle öne çıkan kasabaların aksine, bu topluluğun varlığı tek bir endüstrinin ve kurumun, yani işletmenin varlığıyla iç içe geçmişti. Bu tür kasabalar, işletme kasabası kategorisine giriyordu ve özellikle işletme kasabalarını ele alan, onların tarihsel önemine, sosyal dinamiklerine ve miras bıraktıklarına ışık tutan kapsamlı bir literatür vardı.

Bu literatür, Değirmisaz’ı bir işletme kasabası olarak ortaya çıkaran tarihsel koşulları ve işletmeyle birlikte kasabada ortaya çıkan toplumsal ilişkileri ele almadan önce işletme

---

edilmiş veya popülasyonu iyice küçülmüş – oğu endüstriyel - mekânları “emptiness” (boşluk) kavramıyla ele alarak yaptığı çalışmalar ve Emptiness (www.emptiness.eu) projesi bu konuda büyüyen literatürün son örneklerinden. Araştırmacılara göre “emptiness” sosyalist modernitenin çekildiği, kapitalist modernitenin vaatlerinin ise boşa düştüğu tarihsel bir formasyona, prensipte kaybolan ama farklı şekil ve derecelerde var olmaya devam eden somut ve/veya toplumsal yapılara işaret ediyor.

⁴ “Değirmisaz’ın Memnu meyvası”, *Kahraman Emet*, 7 Haziran 1954, s.3

kasabası kavramını daha iyi anlamının ve bu kasabalarla ilişkilendirilen temaları ve örüntüleri tespit etmenin gerekli olduğunu bana gösterdi. Dolayısıyla bu bölümde, çeşitli akademik çalışmalarla alışverişe girip işletme kasabalarının ortaya çıktığı bağlamsal faktörleri anlamayı ve spesifik vaka örneklerindeki benzerlikleri ve farklılıkları yakalamayı umuyorum.

Öncelikle *company town* terimini bu çalışma kapsamında Türkçeye neden “işletme kasabası” olarak çevirdiğimi açıklayarak başlamak isterim. Terim, Türkçeye çoğu zaman araştırmacının disiplinine bağlı olarak değişik şekillerde geçti ve terimdeki “company” kelimesi sıklıkla “şirket” diye çevrildi. Bazı şehir planlamacıları işletmenin inşa ettiği konut ve tesisleri odağına alarak terime “şirket yerleşkesi” adını vermiştir (Cengizkan 2022). Başka araştırmacılar ele alınan mekânın ölçeğine göre “town” kelimesini “şehir” veya “kasaba” olarak çevirmişlerdir, yani terime “şirket şehri” veya “şirket kasabası” demişlerdir (Güler 2014, s. 37; Quataert 2005, s. 70 çev. Tansel Demirel). Ben terimi özellikle bu çalışma bağlamında “işletme kasabası” olarak çevirmeyi daha uygun buldum. Bunun sebebi öncelikle “şirket” kelimesinin Türkçede özel sermayeli kuruluşlara daha sık referans veriyor olmasıdır. Oysa, GLİ ve EKİ gibi erken Cumhuriyet dönemi devlet sermayeli maden kuruluşları, “işletme” ismiyle kurulmuştu ve kasaba sakinleri bu yüzden kuruluşlara doğrudan “işletme” olarak referans veriyordu. “Kasaba” sözcüğünü de elbette Değirmisaz’ın, benzeri pek çok kömür kasabası gibi kırsal, izole bir yerde sıfırdan oluşarak en fazla kasaba ölçeğine gelebilmiş olmasından ötürü tercih ettim.

İşletme kasabalarının (*company town*) ortaya çıkışı, sanayileşmenin tarihsel seyri ve işletmelerin farklı dönemlerde uyguladıkları ekonomik stratejilerle yakından ilişkilidir. İşletme kasabaları, özellikle 19. yüzyılda ve 20. yüzyılın başlarında önce Avrupa ve Kuzey Amerika’da sanayinin karşılaştığı özel ihtiyaçlara ve zorluklara bir yanıt olarak ortaya çıkmıştır. Kömür madenciliği ve kerestecilik gibi doğal kaynakların işlenmesine bağlı (*extractive*) endüstrilerin gelişmesiyle, izole bölgelerde bu tür üretimleri mümkün ve ihtiyaç duyulan işgücünü stabil kılacak yerler olarak ya planlanmadan zaman içinde oluşmuş ya da planlı bir şekilde oluşturulmuştur.

Öte yandan, “işletme kasabası” teriminin net, kısa ve öz bir tanımını yapmak kolay değildir; zira kasabadaki endüstrinin özelliği/çeşidi, kasabanın lokasyonu, işletmenin yönetim biçimi gibi pek çok bileşenin farklılık gösterdiği kasabalar olabilir bunlar (Dinius ve Vergara 2011, s. 6). Bu çeşitliliği göz önünde bulunduran Borges ve Torres’e göre bütün işletme kasabalarını ortaklaştıran, işletmenin sunduğu barınma hizmeti ve yine işletmenin iş alanının dışına taşan hakimiyetidir:

Hangi spesifik kavram kullanılırsa kullanılsın, tüm işletme kasabalarının temel bir özelliği, iş yerleri ile işçi konutlarının bir arada bulunması ve bunun sonucunda işletme kontrolünün hem çalışma hem de konut alanlarına sızmasıdır. Avrupa ve Appalachia kömür sahalarındaki kömür ocaklarının barakalarından ya da Amerika ve Kanada’nın Kuzeybatı Pasifik bölgesindeki kereste kasabalarından; İspanya, Galler ve Avustralya taşrasının bakır ve kömür kasabalarına, Kuzey İtalya ve Bengal’in tekstil kasabalarına ya da Arjantin, Patagonya, Peru ve Orta Doğu’nun petrol kasabalarına kadar çok çeşitli yerlerde işletmelerin mavi yakalı ve beyaz yakalı işçiler için inşa ettiği lojmanlara kadar, bu yerleşimler ne kadar büyük ya da küçük olursa olsun ortak özellik budur (2012, s. 9).

Kısacası temel anlamıyla işletme kasabaları, tek bir endüstriye bağlı işletme (ve onun uydusu diğer kurumların) etrafında oluşmuş, işletmenin çalışanların en azından bir kısmına barınma hizmeti sağladığı yerleşim yerleridir. İşletme kasabaları iki farklı ama birbirleriyle bağlantılı mekânı kapsadığı (üretim yerleri- madenler, petrol sahaları, fabrikalar, tekstil atölyeleri- ve işçilere yönelik konut ve hizmetler) için ve kasaba sakinlerinin çoğu aynı zamanda işletme işçileri olduğundan, iş ve barınma yerleri arasında akışkan bir ilişki yaşanır. İşletmenin gücü ve kontrolü üretim alanı sınırlarının dışına taşar; gündelik hayatın ve ailenin özel alanına taşınır. İşletme kasabaları tam da bu sebeple toplum mühendisliği için ideal mekânlar hâline gelir. Kolonyal ülkelerde veya Türkiye gibi modernleşme seferberliği içindeki periferi ülkelerinde, işletmenin “medenileştirici güç” olarak da davranmasına neden olmuştur (Esch 2011).

Özellikle Kuzey Amerika ve Kanada’da olmak üzere pek çok ülkede maden ve kereste gibi doğal kaynakların zorunlu kıldığı işletme kasabalarının yanı sıra bireysel girişimcilerin ideal işçi toplulukları oluşturma amacı ve paternalist fikirlerle planladığı model işletme kasabaları (*model company town*) da yaygındı. Vagon üreticisi George Pullman’ın Chicago’nun güneyinde kurduğu işletme kasabası Pullman, tekstil üretimi için Massachusetts’te kurulan Lowell, çikolata üretimi için Pennsylvania’da kurulan

Hershey's bunlardan sadece birkaçıydı. Bu girişimciler, model işletme kasabalarını kurarken mimar ve peyzaj mimarlarını, şehir planlamacılarını ve mühendisleri bir araya getirerek sıfırdan kasabalar oluşturdular; çalışanlar ve aileleri için de sosyal programlar başlattılar (Alanen 2007, s. 1). Bu kasabalarda güzel peyzajlar ve içinde iyi tasarlanmış evler, parklar, okullar, kütüphaneler, eğlence yerleri yer alıyordu. Özellikle bu sebeple model işletme kasabaları mimarlar ve şehir plancıları tarafından sıklıkla ele alınmış (Robinson 1962; Porteous 1970); başta model işletme kasabaları olmak üzere pek çok işletme kasabası arkasında mimari bir miras bırakmıştır (Mulrooney 1989; Garner 1992; Crawford 1995; Alanen 2007; Molloy ve Urbaniak 2016).⁵

Garner'a göre bu girişimcilerin bazıları, çalışanlarının refahıyla gerçekten ilgileniyor, örnek ve hatta "ütopik" bir mekân yaratmaya çalışıyordu (1992, s. 4). Öte yandan, doğası gereği son derece kapitalist olan işletme ve girişimcilerin bu çabasının altındaki asıl niyet toplumsal ve sınıfsal çatışmaları önlemektir:

Alanında uzman profesyoneller tarafından "bilimsel" tasarım ve planlama yoluyla ve bu işgücünün ve ailelerinin gündelik yaşamının tüm yönlerine sürekli müdahale ederek, onları yetenekli ve verimli, aynı zamanda uysal, "mutlu" ve modern "insan sermayesi" haline getirmektir (Ehsani 2003, s. 375).

Kısacası, girişimcilerin planlayarak oluşturduğu ve toplumsal düzen fikrinin ön plana çıktığı bu kasabalar, hem en uygun üretim koşullarını yaratmayı amaçlayan kapitalist bir mantığı hem de işçi konutlarının ve işçi topluluklarının, sanayileşmenin yarattığı zorlukları ve eşitsizlikleri gidermenin aracı olarak görüldüğü bir anlayışı yansıtıyordu (Borges ve Torres 2012, s. 3).

İşletme kasabaları sermaye birikimi aracı olarak ve kapitalizmle ortaya çıkmış olsa da kasabaların nitelikleri yerel ve ulusal dinamiklerle şekilleniyordu: işletmenin hangi alanda ekonomik faaliyetini sürdürdüğü, kasabanın lokasyonu, sermayenin özel mi yoksa

---

⁵ Türkiye'deki işletme kasabaları, toplum bilimleriyle işgal eden araştırmacılar tarafından ayrı bir mekân kategorisi olarak ele alınmamış olmasına rağmen bu mirasın izi mimarlık ve şehir planlama disiplinlerinde görülür. Örneğin "company town" üzerine yazılmış tezleri YÖK'ün sitesinde arattığımızda karşımıza çıkan az sayıda tezin neredeyse hepsi mimarlık bölümlerinde yazılmıştır ve bu çalışmalar işletme kasabaları literatüründen faydalanmıştır.

devlet sermayesi mi olduğu, nasıl bir işgücüne (yerel, göçmen, gönüllü veya özgür olmayan emek) bağımlı olduğu, yerel ve ulusal yönetimlerden ne kadar özerk olduğu gibi. Bu anlamda devletin işletmedeki ve kasabadaki varlık derecesinin de bu çeşitliliği oluşturan en büyük etkenlerden biri olduğunu söyleyebiliriz. Örneğin sosyalist devletin merkezi planlamayla sanayileşmeye ve modernleşmeye hız verdiği Stalin dönemi Sovyetler Birliği'nin işletme kasabaları (Kotkin 1995; Castillo 2003; Samuelson 2011; Barenberg 2014) ile Brezilya Amazonunda Ford Motor Company'nin, yani yabancı sermayenin kurduğu işletme kasabası (Esch 2011) topografyaya bağılı kararlar, yönetim anlayışı ve bunlarla gelen kasaba deneyimleri vs. gibi pek çok konuda farklılaşacaktır. Dolayısıyla, rejim değışikliğinin ardından kapitalist bir ulus-devlet kurma sürecine giren Türkiye'nin sanayileşme çabasında devletin, hem ideolojik (milliyetçilik ve Batılılaşma) hem de ekonomik anlamda başrolü üstlenmek durumunda kalması, Değirmisaz gibi bir işletme kasabasındaki toplumsal ilişkileri ele alırken göz önünde bulundurulması gereken önemli bir faktördür.

Bu bağlamda, Sovyet modeli işletme kasabalarının da üzerinde durmak gerekir, zira Cumhuriyetin ilk yıllarındaki sanayileşme süreci planlanırken, Sovyet uzmanlardan görüşler alınmış, bazı fabrikaların teknik altyapısı Sovyetlerden sağlanmıştı; kısacası devlet öncülüğünde planlı bir sanayileşme gerçekleştirmek isteyen Cumhuriyet yönetimine Sovyetler'deki süreç ilham vermiştir. Sovyet devrimi sonrası Sovyet devleti, planlı bir şekilde ekonomiyi, mekânı ve toplumu yeniden oluşturma sürecine girmişti ve sanayileşme “sosyalist medeniyet” inşa etmenin temel yollarından biri olarak görülmüştü. Bu sürecin mekânsal sonuçlarından biri *monogorod*'lar yani tek bir sanayi üretimine bağılı Sovyet işletme kasabaları oldu. Bu kasabalar, Sovyet devletinin endüstriyel ve ideolojik hedeflerini uygulamaya çalıştıkları mekânlar oldu. Örneğin devlet, çok sayıda işçi ve uzmanı Magnitogorsk gibi uzak bölgelere taşıyarak kırsal bölgeleri modern sanayi merkezine dönüştürmeye çalışmıştır. Bu dönüşümün amacı “geri kalmışlık”la savaşmak ve SSCB'yi Batı'nın sanayi devleriyle aynı noktaya getirmektir (Kotkin 1995).

Sovyet işletme kasabalarının Batı'daki muadilleriyle benzer ve farklı yönleri vardır. Örneğin kömür kasabası Vortuka, işletme kasabalarını sadece kapitalist bir sürecin ürünü olarak gören Batılı anlayışın aksine, Sovyet işletme kasabalarının Batı'daki muadilleriyle

pek çok yapısal benzerliği paylaştığını gösterir (Barenberg 2014). Hem Sovyet hem de Batı'daki kapitalist işletme kasabaları, yerel ekonomiye ve istihdam olanaklarına hâkim olan tek bir sanayi kuruluşu (örneğin madenler, çelik tesisleri veya fabrikalar) etrafında inşa edilmiştir. Her ikisinde de yoğun bir sanayi altyapısı, yaşam alanlarının işletme tarafından denetlenmesi ve işyerleriyle barınma/yaşam alanlarının iç içe geçmesi söz konusudur. Her ikisi de işgücünü sabit tutmak için ekonomik baskıdan yararlanmıştır. Temel farklılıklar ise elbette sermaye yapısında, ideolojik çerçevede ve toplumsal örgütlenmede ortaya çıkmıştır. Sovyet'lerde bu kasabalar sosyalist bir toplum inşa etmenin, devletine sadık sosyalist vatandaşlar yaratmanın ve Türkiye'ye benzer bir biçimde “medeniyet” inşasının araçları olarak görülmüştür.

Gelgelelim pratikte Sovyet kasabalarının, kapitalist işletme kasabalarında bulunan bazı güç dinamiklerini ve kontrol mekanizmalarını yeniden ürettiği söylenebilir. İşçilerin Sovyet politikalarına yer yer direnmesi ve devletle vatandaşların sürekli müzakere halinde olması “planlanan Sosyalizm” ile “tecrübe edilen Sosyalizm” arasındaki farklar yaşanmasına sebep olmuştur (Kotkin 1995). Örneğin başka bir Sovyet işletme kasabası Cheliabinsk'teki sert yaşam koşulları, aşırı nüfus yoğunluğu ve özellikle İkinci Dünya Savaşı sırasında devletin talep ettiği yoğun işgücü işçileri son derece zorlamıştır (Samuelson 2011). Kömür kasabası Vorkuta da dahil olmak üzere bütün bu işletme kasabalarında her biri farklı düzeylerde haklara ve sosyal statüye sahip farklı işçi türleri (köylüler, mahkûmlar, serbest bırakılan mahkûmlar ve serbest işçiler) çalışmış, bunlar arasında açık bir tabakalaşma gerçekleşmiştir (Samuelson 2011; Barenberg 2014). Bu örnekler, ideolojik farklılıklara rağmen, Sovyet işletme kasabalarının da sanayileşmenin küresel sonuçlarından kaçamadığını gösterir: toplumsal hiyerarşiler, işçi direnişleri ve devlet/işletme planlarının pratikte farklı işlemesi gibi.

Sovyetlerdeki *monogorod*'lar gibi, tek sektöre bağlı hızla büyüyen kasabalar için kullanılan, işletme kasabalarıyla ilişkili bir terim daha vardır. Özellikle maden gibi doğal kaynaklar çıkarılırken, “boom and bust”⁶ denen ekonomik döngüler içinde kısa sürede

⁶ “Patlama ve çöküş” olarak çevrilebilecek bu terim, ekonomik genişleme (patlama) ve ardından gelen ekonomik daralma (çöküş) döneminin döngüsel modelini tanımlamak için kullanılıyor. “Patlama” sırasında, ekonomik faaliyet artarak istihdam, gelir ve tüketici harcamalarında artışa yol açar. Bu aşamada genellikle iyimserlik, yatırım ve ekonominin çeşitli sektörlerinde hızlı

ortaya çıkan kasabalar “boomtown” ismini de alır. Bu kasabalar genellikle kırsal veya gelişmemiş alanlarda ortaya çıkar ve kısa bir süre içinde katlanarak büyüebilir. “Boomtown” terimi, bu toplulukların en yoğun büyüme dönemlerinde yaşadıkları refahı ima eder. “Patlama” döneminde kasaba göç alır, işler bollaşır ve konut, okul ve ulaşım gibi altyapı gelişimi genellikle talebe ayak uydurmakta zorlanır. “Boomtown” genellikle madencilik, petrol gibi sektörlerle ilişkilendirilir ve istihdam veya yatırım fırsatları arayan çok sayıda işçi ve girişimciyi kendine çeker. Bununla birlikte, bu kasabaların akıbeti genellikle büyümeyi sağlayan sektörün başarısına bağlıdır ve sektörde bir gerileme yaşanır veya kaynak tükenirse ekonomik gerileme veya nüfus azalması yaşayabilirler. Özellikle madenin tükenişi veya değerinin düşüşüyle birlikte “çöküş” dönemine giren “boomtown”lar, bu dönemi atlatamayınca hem işletmenin hem de sakinlerinin terk ettiği hayalet kasabalar hâlini almıştır. Özellikle coğrafyacılara, boomtown’ları işletme kasabalarından ayrı tutma ve “Tek başına hareket eden bireyler, ortaklar ya da anonim şirketler tarafından kurulan ve spekülasyonun büyümeyi yönlendirdiği yerlerin başlangıç aşaması” olarak tanımlama eğilimindedir (Hostetter 2011, s. 64). Onlar bu aşamayı büyük şirketlerin havzalarındaki hakimiyetini sağlamlaştırmadan önceki, potansiyel servetin bireyler tarafından erişilebilir olduğu bir safha olarak tarif ederler. Çoğunlukla 1800’li yıllarda ABD’deki altın ve gümüş kasabalarını baz alarak yapılmış bu tanımlamalar farklı coğrafyalardaki işletme kasabalarında işletmenin gücünün değişken olabileceğini hesaba katmamıştır. Hızlı bir büyüme ve ekonomik refah dönemi yaşayan bir işletme kasabasında işletme, çalışanlarının hepsi için kaynak ayırmayabilir ve bazı hizmetler için alan açarak özel girişimcilere fırsat sağlayabilir. İşletmenin açtığı Ekonomalar dışında bakkal, terzi, sinema vs. esnaf dükkânı barındıran Değirmisaz’ın bu kasabalardan biri olduğunu düşünüyorum. Başka coğrafyadan bir örnek de sadece maaşların yüksekliğinden dolayı insanların çalışmak için akın ettiği ve bu yüzden “boomtown” olarak adlandırılmış Sovyet işletme kasabası Vorkuta’dır. Dolayısıyla bir kasaba aynı anda hem “boomtown” hem de işletme kasabası olabilir. Değirmisaz gibi ömrü kısa

---

büyüme yaşanır. Ancak aşırı spekülasyon, borçlanma veya enflasyon gibi sürdürülemez faktörler ekonominin aşırı ısınmasına sebep olabilir. Patlama aşaması zirveye ulaştığında tüketici talebindeki gerileme, politika değişiklikleri veya dış şoklar gibi çeşitli faktörler ekonomik faaliyette yavaşlamaya veya daralmaya yol açar. Bu daralma aşaması, ekonomik çıktının azaldığı, işletmelerin zorlandığı, işsizliğin arttığı ve tüketici harcamalarının azaldığı “çöküş” dönemidir.

işletme kasabalarını aynı zamanda boomtown olarak adlandırabileceğimizi düşündüren başka bir sebep de kısa sürede “bust”, yani “çöküş” dönemini yaşamış olmalarıdır.

ABD’li emek tarihçileri 1970’lerin sonlarından bu yana endüstri topluluklarının yükselişi, sanayi işçilerinin direnişi ve paternalizm ile refah uygulamalarının çelişkileri hakkındaki daha geniş tartışmaların bir parçası olarak işletme kasabalarını inceliyor. Öte yandan, çalışmalar dünya çapında özellikle 1990 ve 2000’lerden sonra artmıştır. Sanayileşmeyle birlikte hızla ortaya çıktıktan sonra ekonomik dönüşümlerin de etkisiyle sayıları azalan bu mekânlardan arta kalanlar, dünyanın geçirdiği ekonomik ve politik değişimleri anlamak için kullanışlı bir araştırma nesnesine dönüşmüştür. Spesifik işletme kasabalarının ortaya çıkış koşullarını, söz konusu işletmeyle çalışanları arasındaki ilişkiyi ve kasaba hayatını ayrıntılı biçimde ele alan araştırmacılar⁷, farklı yerelliklerin farklı güç ilişkileri ve mekân dinamikleri ürettiğini ortaya koymuştur (Shifflett 1991; Drummond [1995] 2017; Andrews [1996] 2002; Finn 1998; Hinde 2003; Robertson 2006; Alanen 2008; White 2012; MacGaffey 2013; Barenberg 2014).

İşletme kasabalarındaki toplumsal dinamikleri anlamaya çalışan araştırmacılar işletmelerin paternal yönetim anlayışını ön plana çıkarmıştır. Zira, bu kasabaların yukarıda bahsedilen özgün yanları, örneğin yaşama ve çalışma alanlarının iç içe geçmiş oluşu ve işletmenin stabil ve üretken işgücü oluşturmak için sunduğu barınma ve diğer hizmetler, işletmelerin “tedarik eden, koruyan ve denetleyen” rolüne bürünmesine neden olmuştur (Scranton 1984, s. 237). “Paternalizmin özünde işverenin baba/usta/öğretmen tavrı yatar. Bu tavırla işçilerin sadakatini güvence altına alıp üretkenliklerini arttırmayı amaçlar” (Sandström ve Persson 2021, s. 184). Paternalist bir yönetim anlayışı ve çalışma evreni şu şekilde tasvir edilebilir:

Bu dünyada işçiler ve sermaye sahipleri yasal olarak tanımlanmış karşılıklı hak ve sorumluluklara sahip gruplar olmaktan ziyade, ikincisinin birincisini koruduğu, kolladığı ya da cezalandırdığı bir algı dünyasının şekillendirdiği ilişkiler içerisindeydiler. Bu minvalde söz konusu anlam dünyasına göre, sermaye sahipleri işçilere “ekmek” sağlarken, işçiler karşılarında minnet duygusuyla hareket eden

---

⁷ Bu araştırmacıların hemen hepsinin ele aldığı kasabaya dair akademik merakının kasabayla olan kişisel bağlarından kaynaklandığını da not düşmek gerek.

çocuklardı. Elbette bu ailedeki ilişkilerin seyrini ise ailenin egemeni olan baba tayin ediyordu (Balkılıç 2024, s. 62).

Fabrika veya üretim yerlerinde işverenin paternal yönetim anlayışı endüstriyel paternalizm veya fabrika paternalizmi olarak da tanımlanmıştır, ancak daha yakın tarihli çalışmalarda, farklı tür işletme kasabalarının ortak bağlamını vurgulamak için kurumsal paternalizm terimi de ön plana çıkıyor (White 2012; Sandström ve Persson 2021).

Paternalizmin ve paternal pratiklerin, Pullman gibi bireysel sermayedarların çalışanlarına baba figürü gibi davrandığı Kuzey Amerika ve Batı Avrupa'daki ilk dönem işletme kasabalarında daha belirgin olduğu söylenir (Borges ve Torres 2012, s. 15); özellikle girişimci işverenin kasabadaki keyfi uygulamalarına “Pullman paternalizmi” adı verilmiştir (Dinius ve Vergara, s. 3). Bu anlamda işletme kasabaları literatüründe paternalizm, altın çağını 19. yüzyılın sonlarında veya 20. yüzyılın başlarında yaşayan sanayi kapitalizminin evriminde feodal kültürden fabrika kültürüne bir geçiş aşaması olarak görülmüştür:

Paternalist işletmeler arasında çok yaygın olan kişiselleşmiş ilişkiler, bir zamanlar usta/çiftçi/babanın sahip olduğu otorite ve yakınlık ilişkilerinin temsilci/gözetmen/işletme sahibi tarafından yeniden tesis edilmesi yoluyla, zanaatkârlık ya da tarımsal küçük çiftlik üretiminin geleneksel biçimlerinden fabrika dünyasına kültürel geçişi kolaylaştıran bir araçtır (Scranton 1984, s. 237).

İşletme ve çalışanlar arasındaki bağın güçlenmesi ve işçinin sadakatini sağlama amacını taşıyan paternal uygulamaların niteliği, işletme kasabalarının sayısı kadar çeşitlilik gösterebilir. İşletmelerin çalışanlar ve ailelerinin hayatını kontrol etmek için organize ettiği eğitim, kurslar, spor kulüpleri gibi sosyal faaliyetler ve hatta dini hizmetler⁸ paternal pratiklere örnektir.

Kasabalarla ilgili yapılmış mikro tarih çalışmalarının çoğu işletme kasabalarındaki paternalizmi ve işletmelerin gücünü tek yönlü ele alan, işçilerin işletmeye olan

---

⁸ Örneğin 1940'ların başında, Brezilya'da devletin kurduğu çelik işletme kasabası Volta Redonda'da işletme Katolik kilisesiyle işbirliği yaparak çalışanlara ve kasaba sakinlerine hem dini hizmetler sunmuş hem de dini söylemlerle onları “komünistlik belasından” uzak tutmaya çalışmıştır (Dinius 2011).

“bağımlılığı”*nı* (*dependency*) ön plana çıkartan çalışmaları sınımlamıştır (Shifflett 1991; Drummond [1995] 2017; Alanen 2008; Da Silva 2011; Gomez-Galvarriato 2011; White 2012). İşçilerin failliklerine, kasaba sakinlerinin gündelik hayat deneyimlerine odaklanan bu çalışmalar, burada yaşayan insanların, işletmelerin “iyicil” paternalizmin faydalarından yararlanırken bağımsızlıklarını tamamen elden bırakmadıklarının altını çizer: Özellikle kasabaya başka yerden göçen topluluklar kendi geleneklerini ve inanışlarını sürdürmeye devam etmiş, işletmenin dayattığı kültür kasaba sakinlerinin tamamı tarafından içselleştirilmemiş, işçiler kolektif örgütlenme yoluyla işletmelerin sömürüsüne ve keyfi uygulamalarına direnmiştir. Bazı kasabalarda işletmelerin ekonomik krizde ilk olarak maaşlar ve hizmetlerden kesinti yapması, işçi örgütlenmelerine ve direnişlerine yol açmıştır (Hinde 2003; Dinius 2011). Ek olarak, işletme kasabalarındaki paternalizmin derecesi, çoğunlukla işletmenin sunabileceği kaynaklarla sınırlı olmuş, işletmenin işçilere sunabileceği hizmetleri devredebildiği başka kaynaklar varsa yaşam alanlarındaki denetimini ve kontrolünü de gevşetmiştir (White 2012). Aynı şekilde, özgür olmayan işgücüne dayalı emeğin varlığı da işletmenin kasaba sakinlerine sunduğu hizmetlerin ve paternalizmin derecesini belirlemiştir, GLİ Değirmisaz mıntıkasında olduğu gibi.

ABD'nin ilk kömür bölgelerinden Güney Appalachia'da, işletme kasabalarındaki yaşantıyı ve kültürü ele alan araştırmacı Crandall A. Shifflet işçilerin ve ailelerinin failliklerini görmek için mekânın endüstri öncesi tarihine de bakılması gerektiğini vurgular. Shifflet çalışmasında Güney Appalachia dağlarındaki tarım koşullarının zorluğu ve kırsal hayatın sunduğu imkânsızlıklar sürerken kömür ocaklarının açılmasıyla köylülerin köyde kalmak ve madene gitmek arasında seçim yaptıklarını, madene gelenlerin de çıkarları doğrultusunda seçimler yapmaya devam ettiklerini söylemiştir (1991). İşletme kasabalarındaki toplulukları oluşturan insan özneler ve toplumsal süreçler konusunda sessiz kaldıkları için yapısalcı yaklaşımı eleştiren tarihçi Neil White da iki farklı coğrafyada yer alan Mount Isa ve Corner Brook kasabalarının sosyal tarihlerini karşılaştırmalı olarak ele aldığı çalışmasında “Toplumsal ilişkilerin bütünü görmek için tarihin kesişen katmanlarını geriye doğru sıyırdığımızda, işletmelerin otoritelerini tahakküm ya da kontrol yoluyla değil, esas olarak emir altındakilerle müzakere ederek sürdürdüklerini görürüz” sonucuna varmıştır (2012, s. 8).

İşletme kasabalarındaki emek-sermaye ilişkilerine lineer bir zaman modeli üzerinden bakan yaklaşım, sendikaların güçlenmesinin ve işçilere sunulan maddi hizmetlerin yasalarla düzenlenip kurumsallaşmasının “Pullman paternalizmi”ni geride bıraktığını ve yerini “refah kapitalizmi”nin⁹ (*welfare capitalism*) aldığını iddia eder. Bir işveren stratejisi olarak paternalizmin zamana değil toplumsal yapıya bağlı olduğunu ve kurumsal refah uygulamalarının geleneksel paternalizmin sonu olmadığını gösteren spesifik işletme kasabaları örnekleri bu iddiaya meydan okumuştur (Kling 1998; Sandström ve Persson 2021, s. 185). Hindistan’daki Tata Demir Çelik işletmesi örneğinde olduğu gibi çoğu işçinin geldiği kırsal dünyada yaygın olan patronaj ilişkilerini yeniden üreterek işçi ailelerine hizmet sunan işletmeler vardır (Kling 1998). Aynı şekilde, işçi örgütlenmelerinin her zaman işveren paternalizmini kırmadığı işletme kasabaları örnekleri de vardır: Kanada’daki maden kasabası Britannia’da güçlü paternalizm ve işçi örgütlenmesi, işletmenin kapanma tehlikesi yaşadığı dönemde işçilerin işletmeyle dayanışmasıyla sonuçlanmış; sendika, işletmenin açık kalabilmesi için hizmetlerden kesinti yapmasına razı gelmiştir (Rollwagen 2012). Bu bağlamda paternalizmin duygulanımsal boyutunu da dikkate almak gerekir: İşletmeler, işçilerin bağlılığını garantiye almak için çoğunlukla aile analogisini kullanır ve işveren-çalışan ilişkisini kişisel, ahlâki ve duygusal bir forma sokmaya çalışır. Örneğin, GLİ gibi devlet sermayeli işletmelerde refah uygulamaları kurumsallaşmış olsa bile milliyetçilik ve vatanseverlik söylemiyle paternalizm hâlâ işler halde olabilir. Dolayısıyla paternalizmi tek boyutlu bir olgu olarak değil, toplumsal ilişkilerde ve üretimde değişen koşullara uyum sağlayan bir yönetim tarzı olarak görmek daha yerinde olacaktır.

Paternalizmin duygulanımsal boyutu ve çalışma ve yaşama alanlarının iç içe geçmiş oluşu, işletme kasabalarında mekâna duyulan aidiyet hissini pekiştirmiş; “işe dair toplumsal ilişkilerin iş dışı alana taşınması” olarak tanımlanan bir “meslek topluluğu” yaratmıştır. Özellikle madenciler arasında yaygın olan bu topluluk hissi, işiyle özdeşleşip onu yüceltme ve mesleğiyle gurur duyma şeklinde kendini gösterir: Kanada’nın Vancouver Adası’ndaki kömür kasabası Ladysmith’in tarihini ele alan John Hinde,

⁹ Refah kapitalizminin kâğıt üstündeki tanımı, hizmetlerin işveren-çalışan arasındaki sözleşmeye dayalı anlaşmaların parçası olarak sağlanmasıdır. Refah kapitalizmde hizmetler, yalnızca yetkili konumdaki kişilerin takdiriyle değil, iş sözleşmeleri, iş kanunları ve piyasa dinamikleri tarafından yapılandırılır ve düzenlenir.

kömür madencilerindeki bu mesleki topluluk hissinin, işin tehlikesinden, ama aynı zamanda modern sanayi toplumundaki önemli konumlarının tarihsel bilgisinden doğduğunu söyler (2013, s. 122). Ek olarak, işletme kasabalarının ekseriyetle kırsal alanlarda ve izole oluşu kasabalardaki topluluk hissinin kuvvetlendiren unsurlardandır. Örneğin Anaconda şirketinin ABD, Montana’da ve Şili’nin kuzeyinde kurduğu bakır kasabalarını ele alan Janet Finn, zorlu arazilerde ve izole bölgelerde çalışmanın madencilerden oluşan bir topluluğun ve mekân duygusunun oluşmasında önemli bir rol oynadığını gösteriyor (1998). Maden işletme kasabaları, sanayileşmenin yükünü taşıyan, “içinde yaşaması zor” ve geçici mekânlar olarak tarif edilmesine rağmen, pek çok örnekte insanların kasabaya ve topluluklarına yüksek bir aidiyet ve bağlılık, güçlü bir “mekân duygusu” (*sense of place*) geliştirdiği görülmüştür (Robertson 2006; MacGoffey 2013; Post 2011). Robertson bunu tam da kasabaların “zor” olarak tarif edilen özelliklerinden kaynaklandığını söyler:

Tarihi maden kasabalarında, mekâna bağlılığın kökleri eski madencilik dönemi deneyimlerine dayanır. Tarihsel olarak tüm meslekler arasında en yorucu ve tehlikelisi olan madenciliğin fiziksel zahmeti ve zorluğu, madencileri ve ailelerini bir araya getiren ortak sıkıntılar yaratmıştır. Yetersiz ve öngörülemez ücretler de ortak bir destek ihtiyacı doğurmuştur. Hayatta kalmak için işbirliği gerekiyordu ve işçi örgütleri ve etnik gruplar, bir topluluğa ait olma duygusunu güçlendiren ağlar oluşturdu (2006, s. 10).

Robertson’un belirttiği ağlar, pek çok işletme kasabasında işletme paternalizminin veya refah uygulamalarının sunduğu “tedarik ve koruma” hizmetlerine erişimin bütün çalışanlar için eşit olmamasından da kaynaklanır. Bu eşitsizlik, kurum yöneticilerinin aynı etnik gruptan/memleketten olma veya aynı siyasi parti üyeliği gibi çeşitli değişkenlere bağlı olarak kaynakları keyfi dağıtması şeklinde kendini gösterebilir. Aynı şekilde, özgür olmayan emeğin eriştiği hizmetlerin kısıtlı oluşu veya işçilerin yararlandığı refah uygulamalarının çeşitli şartlara bağlı olması (evli veya bekâr olmaları veya nitelikli/niteliksiz işçi kategorisinde olmaları gibi) bu eşitsizliğin kurumsallaşmış birer versiyonudur (Barenberg 2014; Rollwagen 2012). Dolayısıyla, işletme kasabalarındaki topluluklarda resmi işçi örgütlenmeleriyle birlikte işlerlik gösteren enformel dayanışma ağları ve kayırmacılık/kollamacılık biçimleri mekân duygusunun oluşmasında etkili olmuştur.

Büyük Buhran'dan sonra emtia fiyatlarındaki azalma, maden yataklarının tükenmesi ve devletlerin çalışma ve iş koşullarına yönelik düzenlemelerinin artmasıyla işletme kasabalarının ilk çöküşü ve yok olması başlamıştır (Borges ve Torres 2012, s. 3). 1950'li yıllardan sonra iletişim ve ulaşım olanaklarının artması da bu çöküşe katkıda bulunmuştur. 20. yüzyılın sonlarına geldiğimizde dönüşüm geçirip yeni ekonomik koşullara uyum sağlayarak hayatına, çoğunlukla büyük kent merkezleri veya kent banliyösü formatında devam eden işletme kasabalarını saymazsak pek çok işletme kasabası artık “hayalet kasaba” olarak tanımlanıyordu. Elbette bu gelişmelerin seyri de tıpkı kasabalardaki toplumsal, politik ve ekonomik dinamikler gibi dünyanın hangi bölgesindeki hangi kasabayı ele aldığımıza göre değişiklik gösteriyordu. Örneğin Sovyetler Birliği yıkıldığında, kömür kasabası Vortuka'da işletmeyi oligarklardan biri devralmış; kasaba işletme kasabası özelliğini bugün bile korusa da özel sermayeli yeni işletme, sunulan hizmetlerden kesintiler yapmış ve çalışanların yaşam alanlarının değiştirilmesi gibi dönüşümler yaşanmıştır (Barenberg 2014). Bazı kasabalarda işletme kapansa bile oturduğu evi satın alıp kasabada yaşamak için direnen veya kasabadan geriye kalanları müze vs. gibi hafıza mekânı haline getirmek isteyen topluluklar olmuştur (Robertson 2006; Rollwagen 2012; Perry 2012). Öte yandan, GLİ Değirmisaz mıntıkasında olduğu gibi, işletmenin kapanmasının kasabada çok kısa sürede nüfus azalmasına sebep olduğu ve günümüzde yerini bomboş binalara bıraktığı pek çok örnek de vardır. Boşalan işletme kasabaları, özellikle 1990 ve 2000'lerden sonra kasabanın eski sakinlerinde kolektif bir nostalji duygusuna yol açmıştır. Bunlardan bazıları kasabanın yerel tarihini ve anılarını yazmaya girişmiştir (Vaughan 2003; Stultz 2014; Crumrin 2017). Değirmisazlılar gibi bazı topluluklar sanal veya gerçek ortamlarda tekrar bir araya gelmeye başlamıştır (Robertson 2006; Perry 2012; Macgaffey 2013). Öte yandan, işletme kasabalarındaki toplulukları homojen bir grup olarak ele alıp sadece meslek topluluğu veya mekân hissi kavramlarıyla açıklamanın sınıfsal, sosyoekonomik ve kültürel farklılıkları ve bunlara bağlı güç ilişkilerini göz ardı etme riski taşıdığını unutmamak gerekir: “İşletme kasabaları hem üretimin hem de toplumsal yapının organizasyonu açısından heterojen ve epey hiyerarşik olduğundan, işletme kasabası yaşamının anlaşılması için deneyimlerin çeşitliliğini keşfetmek önemlidir” (Borges ve Torres 2012; s. 20).

Osmanlı döneminde Zonguldak havzasındaki kömür madencilerini ele alan Quataert, “şirket kasabası”nı “bütün erkeklerin maden işçisi ve bütün sakinlerin madenlerde çalışarak kazanılan gelirlere bütünüyle bağımlı olduğu kırsal cemaatler” olarak tanımlamış ve Osmanlı’da bu olgunun ortaya çıkmadığını iddia etmiştir (2005, s. 70). Son yıllarda gelişen işletme kasabası literatürünün ve Osmanlı dönemi madenciliğine dair vaka çalışmalarının bu iddiayı çürüttüğü kanaatindeyim. Zira, madende çalışacak işgücü büyük ölçüde köylerden sağlanıyor olsa bile daimî işçilerin, teknik uzmanların ve yöneticilerin havzaya yerleşmesine sebep olan barınma hizmeti, büyüyen ekonomi ve alınan göçler sayesinde işletme kasabası olarak adlandırılabilir yerleşim yerleri ortaya çıkmıştır. Osmanlı’da çoğu özel sermayeli şirketlerin yatırım yaptığı maden havzalarının kısa zamanda nüfus artışı yaşayarak “boomtown”a, hatta bazılarının işletme kasabasına dönüştüğünü anlayabiliyoruz: Balıkesir’deki Balya, Konya’ya bağlı Bozkır, şu an Yunanistan’a bağlı Kesendire ve Sidrekapsi, Sakarya’ya bağlı Karasu bunlara örneklerdir (Altunbay 2010; Koçak 2020; Şafakçı 2013; Özdamar 2022). Ancak, özellikle Cumhuriyet döneminde kapsamlı bir sanayileşme seferberliği başlatan devletin kurduğu fabrikalar ve maden işletmeleri, yer aldıkları kırsal bölgelerin birer işletme kasabasına dönüşmesine, hatta “çöküş” dönemlerinden sağ çıkanların bazılarının zaman içinde kent ölçeğine ulaşmasına sebep olmuştur: Zonguldak-Ereğli, Karabük, Soma, Tavşanlı-Tunçbilek, Değirmisaz, Seyitömer, Aksu, Alacakaya (Guleman), Alpullu, Nazilli, Kırıkkale bu kapsamda sayılabilecek yerlerdendir.

Türkiye’de işletme kasabası olarak adlandırılabilir maden veya fabrika yerleşimlerinin tarihyazımına ve yapılmış etnografik çalışmalara baktığımızda işletme kasabalarıyla ilgili uluslararası literatürden faydalanılmadığını görüyoruz. Bunun sebeplerinden biri, işletme kasabalarını sosyolojik biçimde ele alma geleneğinin dünya genelinde de geç başlamış olması, diğer sebebi de “company town” teriminin sadece Batı Avrupa ve Kuzey Amerika’daki özel sermayeli bireysel girişimcilerin planlayarak oluşturduğu kasabalarla sınırlı tutulması olabilir. Sanayileşme dünyaya yayıldıkça işletme kasabası fenomeninin farklı ülkelerdeki ekonomik, sosyopolitik ve mekânsal koşullara uyum sağlayarak ortaya çıktığı ve bunların bütün farklılıklarına rağmen ortaklıklar barındırdığı geç anlaşılmıştır. Dolayısıyla bu durum, Türkiye kırsalında yaşanan dönüşümü anlamaya çalışan toplum bilimcilerin farklı ülkelerde yaşanan benzer süreçleri göz ardı etmelerine sebep olmuştur.

“İşletme kasabası” teriminin altında yatan tanımlayıcı özellikler, kasabadaki mülkiyet ve yönetimin, ekonomik yapının ve sosyal dinamiklerin işletmenin varlığına sıkı sıkıya bağlı olduğunu ima eder. Ancak, Türkiye’de kırsaldaki sanayileşmeyi ele alan ilk araştırmacılar, toplulukların geleneklerine, kültürüne, davranış ve ilişki biçimlerine bakarken sanayiye ve işletmeleri dışsallaştırmıştır. Bu çalışmalar, modernleşme teorisinin feodal/modern veya geleneksel/modern ikiliğinden yola çıkıp sanayiye modernleştirici unsur, kasabayı ve kasabalıları da dönüşmesi öngörülen feodal/geleneksel yapı olarak ele almış; işletme-kasabalılar arasındaki çok boyutlu ilişkilere odaklanmamıştır.

Kırsaldaki sanayileşme sürecini ele alan çalışmaların ilk örneği Mübeccel Kıray’ın 1964 tarihli *Ereğli: Ağır Sanayiden Önce Bir Sahil Kasabası* adlı eseridir. Sanayileşmenin topluma etkilerini ve yaratabileceği dönüşümü anlamak amacıyla Devlet Planlama Teşkilatı için yaptığı bu etnografik çalışmada Kıray, anket ve açık mülakat yöntemleri kullanmıştır. Kıray toplumsal değişimi yapısal-işlevselci bir toplum anlayışıyla açıklamış, toplumsal yapıyı oluşturan parçaların her birinin birer işlevi olduğunu ve bu parçalardaki değişimlerin toplumsal yapıyı da değiştireceğini söylemiştir. Paternalizmin toplulukların formel fabrika ilişkilerine adapte olduktan sonra yok olacağını söyleyen araştırmacılar gibi Kıray da Ereğli’deki sanayileşmenin zaman içinde geleneksel toplumu modern bir yapıya kavuşturacağı öngörüsünde bulunmuştur. Kıray’ın Ereğli çalışması Türkiye’de benzer kasabaları çalışmak isteyen araştırmacılar için bir mihenk taşı olmuş, Kıray’ın döneminin hâkim paradigması değişse bile arşiv kullanımı yaygınlaşana kadar benzer etnografik yöntemler kullanılmıştır. Örneğin Prof. Dr. Suna Kili’nin Ankara’nın Nallıhan ilçesine bağlı Çayırhan linyit kasabasında benzer metotlarla yaptığı çalışma *Çayırhan: Bir Anadolu Köyünde Toplumsal Değişme ve Siyasal Davranış* (1978), Türkiye Kömür İşletmeleri’nin linyit üretimiyle, Değirmisaz gibi neredeyse sıfırdan oluşturulmuş bir kasabayı ele alır. Başka illerden işçi göçü almış Çayırhan’da eğitim, sağlık gibi pek çok hizmet işletme tarafından karşılanmasına rağmen, kasabadaki işletme etkisi çalışmada hem kurucu hem de çok çeşitli ilişki biçimleri üreten bir unsurdan ziyade sadece “köy toplumunu modernleştirecek bir unsur” olarak ele alınmıştır.

1990’lara gelindiğinde, modernleşme kuramının yerleştiği yapısalcı-işlevci paradigmanın kırsal bölgelerdeki sanayi topluluklarında yaşanan dönüşümü açıklamakta yetersiz

kaldığını, beklenen dönüşümün gerçekleşmediğini bize başka bir kasaba çalışması gösteriyor: *Sanayi Kasabasında Yaşam Biçimi ve Aile Yapısında Meydana Gelen Değişmeler: Soma Örneği* (Özen 1991). Soma'daki maden işçilerinin arka planından aile yapısına ve meslek algılarına dair pek çok kıymetli bilgi sunan çalışma, maden kasabasındaki toplumsal ilişkileri hem tarımsal hem endüstriyel üretim biçiminin ve bu iki üretim tarzına özgü yapı ve kurumların bir arada bulunabileceğini söyleyen eklemlenme kuramıyla açıklamaya çalışmıştır.

2000'ler ve sonrasında, devletin ve özel kurumların arşivlerinin araştırmacılara açılması ve arşiv kullanımının yaygınlaşmasıyla taşradaki işletme kasabalarının izlerini gördüğümüz birkaç çalışma alanı var: özellikle tek parti döneminde kurulan Sümerbank, Etibank, şeker fabrikaları gibi kamu iktisadi teşekküllerinin (KİT) işçi sınıfının oluşumuna katkısını ele alan emek tarihi çalışmaları (Nuro 2015; Aykaç 2021; Öztürk 2022; Turgay 202), söz konusu KİT'lerin peyzajına, işçi konutlarına ve barınma mekânlarına odaklanan mimarlık/şehir planlama çalışmaları (İmamoğlu 2003; Bakar ve Yamaçlı 2017; Cengizkan [2009] 2022; Kolsal 2015; Gümüş 2016; Gürkaş 2016; Kopuz 2018), sadece fabrika tarihine ve faaliyetlerine odaklanan kurum tarihi çalışmaları (Tümüklü 2009; Tekeşin 2012; Başuslu 2019; Meydan 2023) ve devlet işletmeleri üzerinden devlet-toplum ilişkilerini ve ulus inşası süreçlerini ele alan tarih çalışmaları (Özkan 2013). Ancak emek tarihi çalışmaları merceğini öncelikle işçilerin istihdam, çalışma koşulları, ücretler ve emek hareketleriyle ilgili deneyimlerine, mücadelelerine ve kazanımlarına çevirmiştir. Fabrikaların tarihini ele alan çalışmaların çoğu, modernleşme teorisinin de etkisiyle kasabayı kalkındıran ve modernleştiren unsur olarak fabrikayı tek boyutlu ele almış veya sadece kurum tarihine odaklanmıştır. Dolayısıyla bu araştırmalarda, fabrikanın veya madenin yer aldığı mekânın tarihini, oluşumunu, işletmenin kararlarının ve politikalarının kasabanın fiziksel ve sosyal dokusunu nasıl şekillendirdiğini, kasabadaki geniş kültürel ve toplumsal dinamikleri göremiyoruz.

Bu yaklaşımı kırmaya çalışan birkaç eserden bahsedilebilir. Bunlardan ilki, Nurşen Gürboğa'nın *Maden İşçileri, Devlet ve Savaş: Bir Mücadele Alanı Olarak Ereğli-Zonguldak Kömür Havzası: 1920-1947* başlıklı doktora tezidir (2005). İlk bakışta bir kasaba çalışması olarak görünmese de bu tez, maden üretimine dayalı kırsal bir bölgede

hem sermaye hem kullanılan emek biçimleri, bunları ortaya çıkaran ekonomik ve politik şartları ortaya koyarken işçi ve ailelerinin bunlarla birlikte gelişen yaşam koşullarını ve mücadele örüntülerini gözler önüne seriyor. Zaman içinde özel sermayenin de çekilmesiyle havzanın bir işletme kasabasına döndüğünü söyleyen Gürboğa, madencilerin ve ailelerinin yaşam ve çalışma deneyimlerine dair ipuçlarını maden işçilerinin kırsal kökenlerinden, madencilik ve tarım arasındaki esnek çalışma biçimlerinden ve havzadaki sanayi ve tarım topluluğu arasındaki simbiyotik ilişkilerden ediniyor. Bu çalışma, bir kömür havzasında mikro ve makro pek çok değişkene göre ortaya çıkan güç ilişkilerini ve mücadelelerini, söz konusu değişkenlerin hepsini ele alarak açığa çıkardığı için çok katmanlı bir işletme kasabası çalışması sayılabilir.

Hasan Güler'in *Patron Baba ve İşçileri: İşçi Sınıfı, Köylülük ve Paternalizm* (2014) isimli çalışması da kasabaya hâkim olmuş bir fabrikayı odağına alan bir diğer örnektir. Güler, Çanakkale'nin Çan kasabasında kurulan özel sermayeli seramik fabrikasının kasabada yarattığı dönüşümü, ABD'nin erken dönem işletme kasabalarındaki "Pullman paternalizmi" veya endüstriyel paternalizm kavramı üzerinden ele alıyor. Hem sözlü anlatılara hem de arşiv belgelerine başvurarak devlet dışı kalkınma modelinin yerelde oluşturduğu iktidar ilişkilerini anlamaya çalışan Güler, Çan'ın fabrika öncesinden bugüne uzanan hikâyesini anlatıyor ve "patron baba" paternalizminin işleme biçimlerine bakıyor.

Son olarak bahsedeceğim diğer çalışma ise Ali Karatay'ın kaleme aldığı *Demir Çelik Karabük: Bir İşçi Kentinin Hikâyesi* (2018). Karatay, Karabük'ü bir işletme kasabası/kenti olarak ele alıyor, ancak işletme kasabalarını Batı'daki özel sermayeyle özdeşleştirdiği için Türkiye'deki devlet yatırımlı işletme kasabalarının, özelde de Karabük'ün aslında "devlet kenti" olduğunu söylüyor. Karabük'ün kendisini var eden fabrikayla birlikte doğduğunun altını çizen Karatay, bu sebeple kasabanın tarihini yazarken aslında çoğunlukla işletmenin (Karabük Demir Çelik Fabrikası) tarihini yazıyor ve işçi-işletme ilişkileri üzerinden "sağcı, köylü ve muhafazakâr" Karabük'ün siyasi ve ideolojik kodlarını çözmeye çalışıyor. Yazar Karabük'ü, fabrika dışındaki yaşantıya odaklanmadan, daha çok işçilerin fabrikayla ilişkisi, mücadelesi ve bunun yerel siyasetteki görünümü üzerinden anlatıyor olsa da kasabayı "kusursuz modern kent"

olarak idealize eden yaklaşımı ayrıntılı bir tarihyazımıyla kırmaya çalıştığı için kıymetlidir.

Sonuç olarak, işletme kasabaları literatürü bize gösteriyor ki bu mekânlar tarih, ekonomi, sosyoloji, coğrafya ve kentsel çalışmalar gibi disiplinleri içine alan bilimsel araştırmaların konusu olmuştur. Bu araştırmalar bizi dünyanın farklı bölgelerindeki işletme kasabalarının ortaya çıkış biçimleri, kasabaların yönetiminde ve altyapılarının şekillendirilmesinde işletmelerin rolü ve kasaba sakinlerinin mekânsal deneyimleri konusunda aydınlatmıştır. Bu çalışmanın konusu olan Değirmisaz da tıpkı dünyadaki pek çok “muadili” gibi önce bireysel girişimcilerin işlettiği bir maden kampı olarak ortaya çıkmış, ardından kısa bir süre özel ve devlet sermayesiyle işleyen bir kömür havzasına, sonra da sadece devlet işletmesinin hâkim olduğu bir işletme kasabasına dönüşmüştür. Son olarak da Anadolu’da ismi duyulmamış pek çok “boomtown” gibi çöküşe geçmiştir. Bu kasabalarda ortaya çıkan toplumsallık biçimleri, işletmenin sermaye yapılanmasına, emeğin nasıl organize edildiğine ve mekânın fiziksel ve toplumsal özelliklerine göre değişkenlik gösterir, ancak işletmenin kurucu unsur olduğu bir gerçektir. Bu tez, bir işletme kasabası olarak Değirmisaz’ın hangi ekonomik, siyasi ve toplumsal gelişmeler sonucu ortaya çıktığını, işletmenin en büyük toplumsal aktör olarak kasabadaki toplumsallık biçimlerini nasıl şekillendirdiğini ve kasabanın hafızasını bugüne taşıyan duyguların bağlamının bu tarihsel verilerle ilişkisini konu edecektir.

2. BÖLÜM

20. YÜZYILIN İLK YARISINDA DEĞİRMİSAZ LİNYİT HAVZASINDA SERMAYE YAPILANMASI

Değirmisaz’ın mekân olma sürecini bir bilgisayar oyunu gibi hayal edebiliriz: iki köy arasında boş bir arazide önce birkaç kişinin dolaşp keşif yaptığını, ekrandan kısa bir süreliğine uzaklaşan bu kişilerin yer altından bir şey çıkarmak için gereken bazı alet ve ekipmanlarla buraya geri döndüklerini, ardından başka insanları (işçileri) beraberinde getirdiklerini, onların da başka insanlar getirdiğini, gelen insanların hummalı bir şekilde çalıştıklarını ve arazinin giderek kalabalıklaştığını düşünelim. Zamanla ekrandaki arazide bir oraya bir buraya giden, yer altına giren çıkan daha fazla insan, daha fazla işçi görürüz. Burada artık insan faaliyeti ve mekân oluşma süreci başlamıştır. Oyun ilerledikçe karakterlerin buradaki hareketlerini etkileyen faktörler belirir. İşçilerin, patronların ve ailelerinin ihtiyaçları ortaya çıkar ve oyunun seyri bu faktörlere ve ihtiyaçlara göre hamle yapmayı gerektirir. Bir mekânın ortaya çıkış hikâyesini bilgisayar oyunu kurgusuyla tarif etmek ilk bakışta bir basitleştirme gibi görülebilir, ancak Değirmisaz’ın ilk yıllarını böyle bir imgeyle düşünmek benim “yerelden” düşünüp “yerel” sorular sormamı sağladı: Bu araziye gelip keşif yapanlar kim? Daha sonra beraberinde kimleri getirdiler? Bu kişiler nereden geldi? Burada kalmaya nasıl karar verdiler? Gelen kişiler ve gruplar birbirleriyle nasıl ilişkiler kurdu, toplumsal olarak nasıl örgütlendiler? Daha sonra buradan nasıl ayrıldılar? Yerlerine kimler geldi? Bu soruların cevaplarını aramak, “ekranın” açısını, yeni oluşan mekânla sınırlı tutmamayı gerektirir; sık sık “zoom out” yapmak ve daha geniş bir açıda neler olup bittiğini görmek, ardından tekrar “zoom in” yaparak genel çerçevede olup bitenle bizim dar alanımızda yaşananların bağlantısını kurmak elzemdir.

Bu bağlamda, kendi halindeki iki Anadolu köyünü içine alan bir bölgenin kömür havzası olarak işaretlenmesi, kömürün değerinin tarihsel olarak yükselişyle ilişkilidir. Dünyada kömürün bir enerji kaynağı olarak yükselişi bizi ister istemez Sanayi Devrimi’ne götürecektir, ancak yerkürede milyonlarca yılda oluşan doğal bir madde olarak kömür, Sanayi Devrimi’nden çok önce biliniyor ve ısı kaynağı olarak kullanılıyordu. Örneğin, uzun bir kömür tarihine ve geniş kömür yataklarına sahip İngiltere’nin belirli bölgelerinde, özellikle de ısınma amacıyla ve bira gibi çeşitli maddelerin üretiminde kömür kullanımı 1200’lü yıllarda bile yaygındı (Freese 2016, s. 25). 1600’lere

gelindiğinde ülkenin temel yakacağına artık kömür olmasının iki sebebi vardı: Artan nüfusun yakacak ihtiyacını gidermek için kesilen ağaçlar yüzünden ülkede ormanlar tükenmeye, dolayısıyla odun pahalılaşmaya başlamıştı ve kömür, çıkarıldığı yerden ülkenin diğer bölgelerine deniz ve nehir taşımacılığı yoluyla ulaştırılabiliyordu (Hatcher 2011, s. 459). Varlığı uzun süredir bilinen kömürün büyük miktarlarda ve yaygın kullanılması, hem zahmetli ve tehlikeli üretim sürecinin kolaylaşması hem de çıkarıldığı noktadan başka yerlere daha zahmetsiz ve hızlı taşınabilmesiyle mümkün olmuştur ve bu gelişmeler de yine kömür sayesinde gerçekleşmiştir.

1700’li yıllarda, kömür ocaklarında madencilerin hayatını sık sık tehlikeye atan yeraltı suları ve seller, artık enerji ihtiyacının büyük bölümünü kömürden karşılayan İngiltere’deki maden ocağı sahipleri ve işçiler için büyük bir sorun haline geldi (Freese 2016, s. 56). Madendeki sel sularını boşaltacak teknoloji arayışı ise buhar makinesinin icadıyla sonuçlandı. Buhar makinesinin ardından lokomotifin icat edilmesi de çok uzun sürmedi ve kömür taşımacılığı karadan yapılmaya elverişli hâle geldi. Buhar makinesinin (dolayısıyla lokomotiflerin) çalışması kömüre ve demire, kömürün çıkarılması buhar makinesine, demir üretimi de yine kömüre bağımlıydı; üçü de büyük miktarlarda üretilmeye başlandı. Kömürle çalışan buhar makinesi sayesinde artık kitlesel üretim yapılıyor, lokomotiflerle emtia ve insan nakliyesi eskisinden çok daha kısa sürede gerçekleştiriliyordu. Yaşanan hızlı değişim sürecinin adı Sanayi Devrimi’ydi ve kömür bu sürecin olmazsa olmaz malzemesiydi. Kısa zaman içinde buharlı makine çalıştıran bütün sektörler, demir çelik ve elektrik üretimi ve konutlarda ısınma kömüre bağımlı hâle geldi. Bu yüzden, dünyada artan kömür madenciliği de kârlı¹⁰ ve hatta kanlı¹¹ bir sektöre dönüştü. Kömürün bir çeşidi olan linyit, daha az karbon içeren, dolayısıyla daha az enerji

¹⁰ “King Coal”, yani “Kral Kömür” terimi 19’uncu yüzyıl sonu ve 20’nci yüzyılın başlarında kömürün en talep gören enerji kaynağı olmasına referans verir. Bu dönemde özellikle ABD’de kömür şirketleri ve kömür baronları büyük miktarlarda servetler biriktirdi. Genellikle tekelleri pozisyonlara sahip olan bu şirketler veya baronlar, ulaşım ağlarını da kontrol ediyorlar ve madencilik ve enerji ile ilgili hükümet politikalarını etkiliyorlardı (Freese, 2016, s. 129-161).

¹¹ Kömür madeni işçiliği günümüzde bile tehlikeli ve yüksek ölüm oranlarına sahipken özellikle Sanayi Devrimi’nin ilk yıllarında kömür işçileri ağır çalışma şartları, düşük ücretler, uzun çalışma saatleriyle boğuşuyor, güvenlik önlemi alınmayan ocaklarda çalışıyordu. Bütün bu olumsuz şartlar, işçilerin örgütlenip sendikalar kurmasıyla sonuçlandı. ABD’de kurulan United Mine Workers of America (UMWA) bu sendikaların en bilinenlerindedir, zira sendika üyeleri ile işçilerin örgütlenmesini engellemek isteyen kömür şirketleri ve yerel otoriteler arasında silahlı çatışmalar meydana gelmiştir. (Freese, 2016, s. 129-161).

açığa çıkararak ve nemli olduğu için uzun nakliye sürelerinde bozulma olasılığı yüksek bir maddedir ve bu yüzden çoğunlukla taşkömürünün olmadığı yerlerde kullanılmıştır.¹² Öte yandan, yüze yakın yerlerde bulunan linyit yatakları, derin kömür rezervlerine kıyasla daha az maliyetli madencilik teknikleri gerektirdiğinden, linyiti çıkarmanın ekonomik açıdan daha uygulanabilir olduğu bir gerçektir. Dünyada, büyük miktarlarda linyit üretiminin başlangıcı genellikle Almanya'yla ilişkilendirilir. Geniş linyit yataklarına sahip Almanya, 19'uncu yüzyıldan itibaren endüstriyel bir büyüme yaşadı ve ortaya çıkan enerji ihtiyacını topraklarında taşkömürü olmadığı için mecburen linyitle karşılamaya karar verdi (Tümöklü 2009, s. 2).

Türkiye'de büyük çapta kömür madenciliği Osmanlı döneminde Zonguldak ve Ereğli civarındaki taşkömürünün devlet ihtiyacı için çıkarılmasıyla başlamıştır. Sanayi Devrimi'nin dönüştürdüğü ticari ve ekonomik sisteme uyum sağlamaya çalışan ve hem donanması hem de sanayisi için gerekli kömürü üretmeye odaklanan Osmanlı devleti, 1820'li yıllarda Zonguldak havzasındaki ocakları kendi inisiyatifiyle açıp faaliyete geçirmeyi denese de başarılı olamadı ve çareyi havzaları kömür üretecek özel şirketlere kiralamakta buldu (Quataert 2006, s. 5). 1850'li yıllara gelindiğinde artık havzadan ülkenin diğer bölgelerine, özellikle de İstanbul'a nakledilecek kadar büyük miktarlarda taşkömürü çıkarılıyordu. Taşkömürü yerine linyit kullanımına başvurulması ise Birinci Dünya Savaşı döneminde, zorunluluk gereği oldu. Osmanlı savaşa, Almanya'nın da dâhil olduğu İttifak Devletleri'nin yanında girdi. Ruslar savaş sırasında Zonguldak'ı bombalıyor ve limandan İstanbul'a kömür nakliyesini sabote ediyordu, bütün bunlar maden üretimini kesintiye uğrattığı için havzadaki kömür üretimi ve nakliyesi giderek zorlaşmaya başladı (Quataert 2006, s. 218). Ereğli havzasında kömür üretimini artırmanın yanı sıra kömürün devlet adına satın alınması ve nakliyesi amacıyla 1914 yılında Bahriye Nezareti idaresinde Kömür Şubesi kuruldu; ancak bu kurumun aldığı tedbirler, arzu edilen miktarda kömür tedarik edemeyince şube, 1915'te Harp Kömür Merkezi'ne çevrildi ve yönetimine Alman bir yüzbaşı getirildi (Tak 2016, s. 112). Deniz yoluyla kömür nakliyatı, bütün çabalara rağmen yetersiz kaldı ve Harp Kömür Merkezi Anadolu'daki linyit ocaklarını 1915 sonlarına doğru kendi yönetiminde açmaya karar verdi (Tak 2016, s. 114). Bu dönemde yaşanan kömür sıkıntısı, kara ve demir yolunun

¹² <https://www.britannica.com/science/lignite>

kullanılabileceği güzergâhlarda, özellikle İstanbul yakınlarındaki Ağaçalı-Çiftalan ve Soma-Manisa ocaklarından çıkarılan linyitle telafi edilmeye çalışılmıştır (Tekeli ve İlkin 2021, s. 348; Ulutan 1987, s. 73). Bir kaynağa göre, Harp Kömür Merkezi'nin savaş yıllarında araştırma yaptığı linyit sahaları arasında Değirmisaz havzası¹³ da vardı (Tümöklü 2009, s. 12). Gelgelelim, resmi kaynaklarda 1927'ye kadar havzadan kömür çıkarıldığına dair bir bilgiye rastlamıyoruz.

Millî Mücadele yıllarında Kütahya'nın merkezine 90 kilometre uzaklıkta, daha sonra Emet ilçesi olacak Eğrigöz nahiyesine bağlı Değirmisaz ve Kızılbük, birbirine komşu Anadolu köyleriydi (Yıldırım 2017). Güneyinde Eğrigöz Dağı bulunan ve tarihleri 16. yüzyıla kadar uzanan (Dinçel, 2012, s. 370 ve s. 423) bu iki köy, Emet çayının yakınlarında kurulmuş. 1845 tarihli Osmanlı temettuat defterlerine¹⁴ göre Değirmisaz'da esnaf-zanaatkârlık ve zirai küçük üreticilik yaygındı, ama aynı zamanda ırgatlık ve hizmetkârlık yani ücretli emek de vardı.¹⁵ Ücretli emeğin işaret ettiği durum, köydeki bazı insanların iktisadi kaynağa sahip olmaması, dolayısıyla emeklerini satmak zorunda kalmalarıdır. Bu durum, köyde toplumsal bir farklılaşmanın meydana geldiğinin işaretidir. Üretilen ürünlerin pamuk ve anason olması da belirli bir piyasalaşma ve bu doğrultuda oluşan toplumsal farklılaşmayı doğrular. Kızılbük'te ise hem ortakçılık hem de ırgatlık söz konusudur. İki köy de kendine sınırlı şekilde yeten yerler olsa da madenle birlikte köylerdeki toplumsal farklılaşma hız kazanmış olabilir.¹⁶ 1. Dünya Savaşı sonrası Kütahya'nın Tavşanlı ve Emet ilçeleri de Yunan işgalinden nasibini almış, Değirmisaz köyü de dâhil olmak üzere civardaki pek çok köy tahrip edilmiş, çeteler önderliğinde Yunan askerlerine karşı savaş veren, bu sırada öldürülen ve esir edilen köylüler olmuştu (Şanlı 2004; Dinçel 2007). Kabakçı çetesi ve Kuvayı Milliyeciler 24 Nisan 1922'de

¹³ Zengin krom ve linyit yataklarına sahip Kütahya'da devletin Değirmisaz havzasıyla beraber yatırım yaptığı Seyitömer ve Tunçbilek linyit havzalarının yanı sıra Gökler havzası gibi sadece özel şirketlerin işlettiği linyit ocakları da vardır. Öte yandan, Değirmisaz linyit kalitesi ve demiryoluna olan yakınlığı sayesinde devletin radarına girmiştir.

¹⁴ Bu tez için Osmanlıca harflerle yazılmış kaynakları deşifre eden Ömer Küçükceranlar ve Prof. Dr. E. Atilla Aytekin'e ve temettuat defterlerini yorumlamamda yardımcı olan Prof. Dr. Alp Yücel Kaya'ya teşekkür ederim.

¹⁵ Kaynak: 07802 ve 07809 numaralı ML.VRD. TMT.D.

¹⁶ Görüştüğüm Kızılbüklüleri, köylüleri madene girmeye ihtiyaç duyanlar ve duymayanlar şeklinde ayırıyordu; örneğin bir katılımcının babasının madende hiç çalışmamış, öte yandan hem Kızılbük muhtarlığı hem de kasaplık yapmış oluşu bu toplumsal farklılığın bir tezahürü olarak okunabilir.

Emet'in Cevizderesi bölgesinde Yunan ordusuna baskın yaparak zafer kazandı, ardından Tavşanlı ve Emet 3 Eylül 1922 tarihinde Yunan işgalinden kurtuldu (Dinçel 2007, s. 78). Savaşta kayıplar vermiş Kızılbük ve Değirmisaz köyleri, Millî Mücadele sonrası havzada yer alan linyit sayesinde farklı bir döneme girmek üzereydi.

2.1. HAVZADA ÖNEMLİ BİR BAŞLANGIÇ: KÜTAHYA-BALIKESİR DEMİRYOLU HATTI (1927-1930)

Kömür üretimiyle taşımacılık arasında son derece basit ve sıkı bir ilişki vardır, zira çıkarılan kömürün enerji santrallerine, sanayi tesislerine ve tüketicilere dağıtılmak üzere taşınması gerekir. Bir havzada etkin bir nakliye altyapısı yoksa kömür- özellikle de kısa zamanda bozulan linyit- uzak yerlere taşınmaz ve üretim çabaları boşa gider. Buhar makinesi ve vagonlar icat edilmeden önce kömür, su taşımacılığına elverişli coğrafyalarda nehir ve deniz yoluyla naklediliyordu. Aynı şekilde, Osmanlı döneminde Ereğli havzasından çıkarılan taşkömürünün nakli başta İstanbul'a olmak üzere Karadeniz üzerinden gemilerle sağlanıyordu. Karadan nakliyat, buhar makinesiyle çalışan vagonların ve demiryollarının ortaya çıkmasından sonra yaygınlaştı ve demiryolu taşımacılığı sanayileşmenin ilk safhasında sermaye için vazgeçilmez hale geldi. Bu bağlamda, Değirmisaz'ın bir işletme kasabasına dönüşmesinde kilit rol oynayan demiryolunun inşası da sanayileşme yolunda verilen stratejik kararlar ve dönüşümlerle bağlantılıdır; dolayısıyla aynı sürecin birer parçalarıdır. Bu nedenle bu bölüm, Kütahya-Balıkesir demiryolunun ortaya çıktığı politik ve ekonomik sürece kısa da olsa bakarak kasabanın tarihiyle bağını kurmayı amaçlıyor.

Anadolu'da demiryolu inşa edilmesi ilk kez Osmanlı döneminde tarım ürünleri ve hammadde fazlasını, mal üretimini ve alımını geliştirmek üzere imtiyazlı Avrupa şirketleri tarafından gerçekleşmişti (Keyder 1981, s. 29). O dönemde demiryolu inşa eden şirketlere verilen imtiyazlar arasında hattın geçtiği yere belli bir kilometre uzaklıktaki madenleri işletme hakkı da vardı (Öztürk 2009, s. 50). Bazı şirketler, inşa edecekleri hatların topografya ve maden haritalarını da çıkartıyordu (Aydın 2001, s. 58). Cumhuriyet'in kurulmasının ardından yeni kapitalist devlet, Batı ülkelerine ve Balkanlara daha sıkı entegre olmuş imparatorluk dönemi ekonomisinin aksine, iç entegrasyon

oluşturacak ulusal bir ekonomi yaratmak istiyordu (Keyder 1981, s. 28). Demiryolu ağını genişletmek bu politikanın olmazsa olmaz stratejilerinden biriydi ve devlet, 1924 ve 1928 yılları arasında toplam uzunluğu 2 bin kilometreye yaklaşan 7 yeni hattın inşası için finansman kaynağı buldu (Keyder 1981, s. 29). Çağlar Keyder bu hatlardaki güzergâh seçiminin arkasında ekonomik bir mantığın yattığını ve Anadolu'nun iç kesimlerindeki tarımsal hammadde fazlası için pazar yaratıldığını söyler (29). Daha geniş bir perspektiften bakıldığında, demiryollarının genişletilmesi ve bu hatlar üzerinde, özellikle de Ankara yakınlarındaki orta ölçekli kasabalarda yeni devlet fabrikalarının inşa edilmesi Cumhuriyetin yeni mekânsal siyasetinin bir parçasıydı: “1920’lerin ikinci yarısından itibaren hükümet, ulusal bir pazar yaratmak ve ulusal modernite ideolojisini ülkenin her köşesine ulaştırmak gibi çifte bir hedefle demiryolu ağını genişletti” (Akgöz 2024, s. 112).

Öte yandan, Türkiye’de demiryolları konusunda nitelikli eleman azlığı, yabancı müteahhitlerin demiryolu programlarına hâkim oluşu ve yabancı firmaların sağladığı finansman kolaylıkları sebebiyle demiryolu ihalelerinin bir kısmı yine yabancı şirketlere verilmişti (Tekeli ve İlkin 1982, s. 256). Değirmisaz’ı da kapsayan Kütahya-Balıkesir hattının yapımı için Haziran 1927’de Alman şirket Julius Berger’le sözleşme imzalandı ve şirket Kütahya-Balıkesir hattını üç yılda tamamlayacağını garantiledi.

Keyder, demiryolu ağının genişletilme gerekçesi olarak sadece tarım ürünlerinden oluşan bir pazar yaratma arzusu üzerinde durmuş olsa da Osmanlı ve Cumhuriyet döneminde demiryolu güzergâhlarını belirlerken gözetilen tek kriter tarım ürünleri değildi; maden taşımacılığı da hesaba katılmıştı. 1927’de Türkiye’deki demiryollarıyla ilgili ayrıntılı bir konuşma yapan İngiliz Albay Gribbon, Kütahya-Balıkesir hattının Tavşanlı civarındaki başta krom olmak üzere- zengin maden yataklarından geçtiğini özellikle vurgulamıştı (1928, s. 130). Ek olarak, Julius Berger, demiryolu hattının yapım sürecinde Balıkesir ve Kütahya’nın yanı sıra Değirmisaz’da da karargâh kurdu.¹⁷ Bu seçimin sebebi, hattın geçeceği yerin havzaya yakınlığı olabilir, zira yapılan sözleşmede şirketin ticaret veya taşımacılıktan kâr alacağı yazılmıştır: “götürü işlerde yüzde 5, çok az da olsa emaneten

¹⁷ “Kütahya Vilayeti Asri Bir Köy Kazandı”, *Son Posta*, 18 Mayıs 1932, s. 4.

yaptırılacak işlerde yüzde 25 ve ray, travers, lokomotif ve vagon siparişlerinde ise yüzde 7,5 kâr alacaktı” (Yıldırım 1999, s. 621). Aynı tarihlerde havzadan kömür çıkarmaya başlayan Acemzade Ahmet, çıkardığı kömürü sık sık Julius Berger’in Değirmisaz’daki şubesine aktarmış; böylece aralarında kömür ticareti/nakliyesi başlamıştır.

Üç yıl sonra, Mart 1930’da Kütahya-Balıkesir demiryolu hattının Tavşanlı-Değirmisaz kısmı hizmete açıldı.¹⁸ Değirmisaz-Balıkesir hattı ise 1931 yılında hizmete açıldı ve Kütahya-Balıkesir arasında kesintisiz sevkiyat ve yolculuk hizmeti bu tarihten itibaren başlamış oldu. Değirmisaz’da çıkarılan linyit ve civar köylerde çıkarılan krom madenin sevkiyatı eskisi gibi katırlarla değil, artık Değirmisaz’ı Kütahya’ya ve Balıkesir’e bağlayan bu demiryolu hattında, vagonlarla yapılıyordu.¹⁹ 1 Mayıs 1932 tarihli Kütahya Vilayet Gazetesi’nin “Kütahya-Balıkesir Hattının Küşat Günleri” başlıklı haberinde havzadan kömür çıkaran Acemzade Ahmet Bey’in Değirmisaz tren istasyonuna bu demiryolu hattı için teşekkür eden sözlerin yazıldığı bir zafer anıtı ve süslemeler yaptırdığını; bu hattan geçen Atatürk ve heyetini²⁰ ziyaret ederek demiryolu için minnettar olduğunu, heyete 50 kilo kömür hediye ettiğini ve hattın bölgenin kalkınmasında büyük rol oynayacağını söyleyen bir konuşma yaptığını okuyoruz. Demiryolu, yıllar boyunca kasabanın tek ulaşım aracı olmuş ve garın etrafında canlı bir yerleşim yeri gelişmiştir. Ayrıca, hattın kasabadaki temel işlevi kömür nakliyesi olduğu için TCDD çalışanlarından da kasabaya yerleşenler olmuş, garın hemen arkasında TCDD lojmanları inşa edilmiştir.

Değirmisaz tren garı Kızılbük köyüne daha yakın olmasına rağmen hem garın hem de kömür havzasının isminin Değirmisaz olması, Alman Julius Berger şirketinin demiryolunu kurmak için bölgeye geldiklerinde ikametlerini ve yönetim yerlerini Değirmisaz köyüne kurmasıyla alakalıdır. Julius Berger kurduğu karargâhlarda çalışanları için su, elektrik ve telefon tesisatı içeren evler yaptırmış ve işi bittikten sonra

¹⁸ “Devlet demiryolları ve limanları umumi idaresinden”, *Milliyet*, 9 Mart 1930.

¹⁹ “İktisadi Bahisler: Fiat Meselesi”, *Vakit*, 2 Kasım 1930.

²⁰ 24 Ocak 1933 tarihli Cumhuriyet gazetesindeki “Kütahya bayram yapıyor!” başlıklı haberde de Atatürk ve heyetinin özel treniyle Kütahya’yı ziyaret ettiğinin, bu yolculuk sırasında Değirmisaz istasyonunda Kütahya heyeti tarafından karşılandığını okuyoruz: “Değirmisazda civar köylüler halkı ve kömür madeni amelesi davul zurnalarla ve kurbanlar keserek büyük reisi selamladılar.”

Değirmisaz'ı terk ederken evlerini köylülere bırakmıştır.²¹ 100 yıl sonra Değirmisaz köylüleri hâlâ şirketin bıraktığı binaları kullanıyor.

1930'larda Büyük Buhran'ın da etkisiyle içe kapalı bir ekonomi modeli izlemeye karar veren devletin sanayi yatırımlarını yaparken lokasyon seçiminde gözettiği ilk unsur demiryolu hatları oldu. Kayseri ve Nazilli'de kurulan iki tekstil fabrikası ana demiryolu hatlarında inşa edildi ve Adana ve Aydın ovaları çevresindeki en büyük iki pamuk tarlasından birine bağlandı. Aynı şekilde Karabük Demir Çelik Fabrikası da yeni inşa edilen Filyos-Zonguldak demiryolu hattında, Zonguldak'ta yeni kamulaştırılan kömür madenlerinin yakınında inşa edildi (Akgöz 2024, s. 114). Demiryolu şirketlerinin kamulaştırılmasının ardından devlet, 1930'ların başından itibaren yurt içi kömür nakliyatında indirimler yaptı²², zira Osmanlı zamanından beri yerli üreticilerin en çok şikâyet ettiği şey yabancı sermayeli şirketlerin fahiş demiryolu nakliye tarifeleriydi (Keyder 1981, s. 28). Değirmisaz da söz konusu indirimli hatlar listesinde yer alıyordu. Nakliye ücretlerinde yapılan indirim ve havzanın demiryoluna yakınlığı sayesinde Acemzade'nin linyit üretimi 1930'larda artarak devam etmiştir.

Sonuç olarak, Değirmisaz havzasında 1930'larda artan linyit üretimi ve İkinci Dünya Savaşı yaklaşırken devletin havzaya yaptığı yatırım, büyük ölçüde havzanın demiryoluna olan yakınlığıyla ilgilidir. Demiryolunun sağladığı erişilebilirlik, linyitin demiryolu hattındaki fabrikalara taşınmasını kolaylaştırarak havzayı yatırım için cazip bir yer haline getirmiştir. Savaş sırasında devlet linyit üretimine yatırım yaptıkça havzada altyapı, yerleşim alanları ve sosyal olanaklar büyümüş ve Değirmisaz bir işletme kasabasına dönüşmeye başlamıştır. Dolayısıyla ulaşım altyapısıyla kömür endüstrisi arasındaki ilişkinin, Değirmisaz havzasının ekonomik ve sosyal manzarasını şekillendiren en önemli unsurlardan biri olduğu iddia edilebilir.

²¹ Bkz. "Kütahya Vilayeti Asri Bir Köy Kazandı", *Son Posta*, 18 Mayıs 1932, s. 4. Gazete haberi burayı haritada yeri olmayan, Değirmisaz'dan ayrı bir köy gibi inşa edildiğini ima ediyor ama Değirmisaz köylüleri bana Alman şirketin bu evlerin köyde inşa ettiğini ve yine köye hediye ettiğini söyledi.

²² "Maden Kömürü Nakliyatında Fevkalade Tenzilat", *Akşam*, 16 Ekim 1934, s.6.

Görsel 4: Değirmisaz garının fotoğrafını gösteren bir kartpostalın ön yüzü. Arkasında Osmanlıca harflerle “Demir yollarımızın iktisadi hizmetlerinden: Kütahya-Balıkesir hattından Değirmensaz maden kömürleri istasyonda vagonlara yüklenirken” yazıyor. Tarihsiz.²³

2.2. DEĞİRMİSAZ LİNYİT HAVZASINDA ÖZEL MÜTEŞEBBİSLER DÖNEMİ: ACEMZADE AHMET BEY (1927-1937)

Bir kömür havzasında kömürün ilk ne zaman ve kim tarafından keşfedildiğine dair çeşitli anlatılar ve söylentiler sözlü ya da yazılı tarihe geçer, tıpkı Ereğli havzasındaki Uzun Mehmed anlatısında olduğu gibi.²⁴ Öte yandan, daha önce de belirttiğim gibi, spesifik bir coğrafyada yöre halkı, yaşadığı yerde çıkan doğal kaynakların varlığını bilir. Dolayısıyla Değirmisaz civarında “esmer kömürün”, yani linyitin tam olarak ne zaman keşfedildiğine dair elimizde kesin bir bilgi olması mümkün değil. Quataert “Kömürün keşfine dair anlatılan hikâyelerde asıl önemli olan nokta kömürün çıkarılmasının ekonomik nedenidir;

²³ Kaynak: Atatürk Kitaplığı dijital arşivi. Erişim tarihi: 1 Ocak 2023

²⁴ Ereğli havzasındaki kömürün Uzun Mehmed adında bir köylü tarafından bulunduğu dair bir anlatı, özellikle ulus devlet kurma sürecinde Cumhuriyet yönetimi tarafından dolaşıma sokulmuştur ve bu anlatının pek çok farklı versiyonu vardır (Quataert 2006, s. 9).

kömürün varlığı aslında zaten bilinir” der (2006, s. 15). Bu önemli faktörü göz önünde tutarak diyebiliriz ki kömürün sanayi için başat malzeme haline gelmesi bir emtia olarak değerini yükseltmiş, aynı zamanda sanayileşme ve modernleşme çabasına giren periferi ülkelerinin kalkınma yolunda yatırım yapmak istediği bir alana dönüşmüştür. Değirmisaz’da kömür üretimi başladıktan yıllar sonra, Kızılbüklü bir çobanın keşfin kendisine ait olduğunu iddia ederek ödül almak için devlet makamlarına başvurması, kömürün yükselen değerinin bir kanıtı niteliğindedir. Çoban Mehmet Özsoy dilekçesinde Değirmisaz kömürünü öküz otlatırken kendisinin keşfettiğini ama cehaletinden ötürü ne olduğunu bilmediği için o yıllarda yapım aşamasındaki demiryolunu inşa eden şirket Julius Berger’in mühendisine götürdüğünü dile getirir. Dilekçenin devamında kömürü keşfetmesine rağmen devletin kendisini ödüllendirmek yerine kayıtsız kaldığını, “fakir ve köylü bir vatan evladı” olarak bir mükâfat istediğini, köy muhtarlığının azalarının şahitliğiyle belirtir.²⁵ Bu dilekçede çobanın dile getirdiği “kömürün keşfi” hikâyesinin doğruluğu, demiryolunun yapımı sırasında havzada kömürün varlığı büyük olasılıkla zaten bilindiği için düşük bir ihtimaldir. Ancak, köylünün kömürü keşfettiği için takdir edilme ve ödüllendirilme talebi, havzanın yıllar içinde geçirdiği dönüşümü gözler önüne serer: kömür, Değirmisaz’a büyük yatırımlar yapılmasını gerektirecek kadar değerlendirilmiştir ve devlet buradaki en güçlü aktör haline gelmiştir.

1920’lere geri dönersek, Değirmisaz’daki kömür artık, havza üzerinden kazanç elde etmek isteyen şahısların radarındadır. 1930’ların ilk yarısı Değirmisaz’daki linyit kömürünün özel müteşebbisler tarafından çıkarılıp satıldığı, bir yandan da havzadaki arama ve işletme ruhsatlarının çeşitli kişiler arasında bölüşülemediği bir dönem oldu. Bu noktada, yeni rejimin iktisadi politikasına, dönemin yürürlükteki maden mevzuatına ve zaman geçtikçe değişecek madencilik anlayışına ilişkin büyük bir parantez açmak gerekir.

İktisatçı Erdal Yavuz, 1908 Jön Türk devrimini izleyen 10 yılda Osmanlı’da burjuva sınıflı milli kapitalizm kurulmaya çalışıldığını, ama savaşlar ve ekonomik yönden dışa bağımlılığın yanı sıra burjuvazinin “sanayici” değil de “tüccar” olması sebebiyle de bu

---

²⁵ CCA 310-10-0-43_1800-2475-1. Bkz. Ek 1 ve Ek 2.

girişimin hayal kırıklığıyla sonuçlandığını söyler (2017, s. 155). Yazar, rejim değişikliğinin hemen ardından yürütülen ekonomi politikasındaki eğilimler için de “eskinin çok belirgin bir şekilde devamından ibaretti; bu en azından kalkınma ve modernleşmede lokomotif görevi görececek bir ‘milli’ burjuvazi oluşturma çabaları için kesinlikle böyledir” diye vurgulamıştır (2017, s. 156).

Jön Türklerin ekonomi politikasının bir devamı olarak 1923-1929 yılları arasında uygulanan “özel sektör lehine ve özel sektörü güçlendirmek amacıyla sınırlı bir devlet müdahaleciliği” (Pamuk 2020, s. 181) politikası kapsamında özel girişimcilere kredi verme amacıyla 1925’te- ömrü çok uzun olmayacak- Türkiye Sanayi ve Ma’adin Bankası ve 1927’de Sanayi Teşvik Kanunu kuruldu. Yeni rejim yöneticilerinin arzusu, ülkede milli bir sermaye birikimi, bir burjuva sınıfı oluşmasıydı, hatta yabancı sermayeye yatırım yapması için belli şartlar altında alan da açıldı.²⁶ Ancak, bu dönemin iktisadi politikaları “bir nevi yeni zengin tüccarlar sınıfı yaratmakla beraber sanayileşmeyi sağlam bir alt yapıya oturtmada başarılı olamadı” (Yavuz 2017, s. 157). Ülke ekonomisi tarıma dayalıydı, kentleşme oranı düşüktü ve sanayi üretimi, milli gelirin yalnızca yüzde 10-11’ini oluşturuyordu (Akgöz 2024, s. 73).

Aynı dönemde madencilik politikaları da benzeri bir devamlılığa sahipti. Kömür madenciliğinin, özellikle başlangıçta büyük yatırımlar isteyen bir üretim alanı olması sebebiyle Osmanlı, bu yatırımı yapacak ekonomik gücü olmadığı için madenleri, gelir elde edeceği bir değiş-tokuş malzemesi olarak değerlendirmiştir. 1923’te düzenlenen İzmir İktisat Kongresi’nde “Ülkemizin kalkınmasını sağlamak için, önce ekonomik yönden kalkınmanın sağlanması, yeraltı ve yerüstü doğal kaynaklarımızı kendimizin işleyerek, milletimizi çağdaş medeniyetin sahip olduğu düzeye eriştirilmesi” (İnan 1972, s. 11) amacı dile getirilse de devlet 1930’ların ortasına kadar madencilğe doğrudan yatırım yapmadı. Cumhuriyetin ilk yıllarında, Osmanlı döneminden kalma, en son 1906 tarihinde güncellenen Maâdin Nizamnamesi’nin hükümleri uygulandı. Dolayısıyla yerli/yabancı şahıs veya şirketlere ücret karşılığında maden arama hakkı ve işletme

---

²⁶ Söz konusu şartlar, genellikle Türk şirketlerle ortak olarak yatırım yapmaları şeklinde düzenlendi. Bkz. Ökçün, A. Gündüz (1971). *1920-1930 Yılları Arasında Kurulan Türk Anonim Şirketlerinde Yabancı Sermaye*. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi.

imtiyazı vererek onlardan vergi almaya yönelik bir politika izlenmiştir. Bu nizamnameye göre bir girişimcinin ülke topraklarında maden çıkarması veya işletmesi için önce maden arama ruhsatnamesi alması gerekiyordu. Bu esnada madene denk gelirse madenden örnek alınıyor, inceleniyor ve ardından başvuran girişimciye maden işletme ruhsatnamesi veriliyordu; bu sırada söz konusu madenden alınacak vergi oranı da hesaplanıyordu (Sefer 2023, s. 236). Cumhuriyetin ilk yıllarından 1930’ların sonuna kadar pek çok maden havzasında arama ruhsatnamesi alan girişimcilerin çok azı üretim yaptı; çoğu girişimci “doğru zamanı” bekleyip haklarını ücret karşılığında devretmeyi tercih etti:

Böylelikle “kazanılmış maden haklarının ticareti” olarak tanımlanan bir kazanç şekli ortaya çıkmıştır. Öyle ki maden ruhsatı ticareti, devlet tarafından da harç ve vergi kazanmak için tasvip edilen bir durum olmuştur. Bu durum girişimcinin vefatıyla birlikte varislerinin haklarını devretmeleriyle de desteklenmiştir (Sefer 2023, s. 240).

Devlet Değirmisaz linyit havzasına yatırım yapmadan önce ruhsatname ve işletme hakkı kazanmış pek çok girişimci vardı, ancak bunlardan sadece birkaçı Kızılbüklü katılımcıların anlatılarında yer buluyordu. Bir katılımcı, kömürün bulunduğu ve işletildiği ilk zamanlara dair aile büyüklerinden duyduğu rivayetleri şu sözlerle anlattı:

Bu Acem. Herhalde Acem İranlılara denir. Belki İranlıydı o Acem. O çalıştırmış... Şu biraz ilerimizde Yaren Tepe var. Orada yeraltı olarak çalışmış bu Acem şirketi. Ama çok güçlü de değilmiş. O Acem biraz çalışmış, ne kadar çalıştı, bilmiyorum. Benim yaşım ona yetmiyor bak, onlara yetmiyor. Bu Acem bırakıyor, Hurşit Bey isimli bir adama devretmiş. Bu Hurşit Bey’in maddi durumu çok güzelmiş. Trak mahallesine büyük bir çalışma binası yapmış. Trak mahallesinin en yüksek noktasına çalışma binası yapmış. Bir de bu sinemanın yanındaki binaları yapmış o Hurşit Bey. Burada Han Avlusu’nda yabancı işçileri yatırmış kaldırmış o. Ne kadar çalıştığını bilmiyorum Hurşit Bey’in. Hurşit bey de bırakıyor, devlet alıyor. Hurşit Bey’in elinden devlet almış madeni. (E4)

Arşivlerde yaptığım “kazı” çalışması, köy ahalisinin belleğinde yer eden bu yüzergezer isimlere anlam kazandırdı. Cumhuriyet arşivlerindeki en eski evraklara göre Emet’in Dere mahallesinden Acemzade Ahmet Bey’in aslında ithalat ve ihracat da yapan bir afyon tüccarıydı (Yıldırım 2017, s. 62) ve 23 Ekim 1927’de Eğrigöz (Emet) valiliğine Kızılbük civarında maden araştırması yapmak için ruhsatname talebinde bulunmuştu.²⁷ 20 Nisan

²⁷ CCA 310-10-0-43_1800-2475-1. Bkz. Ek 3.

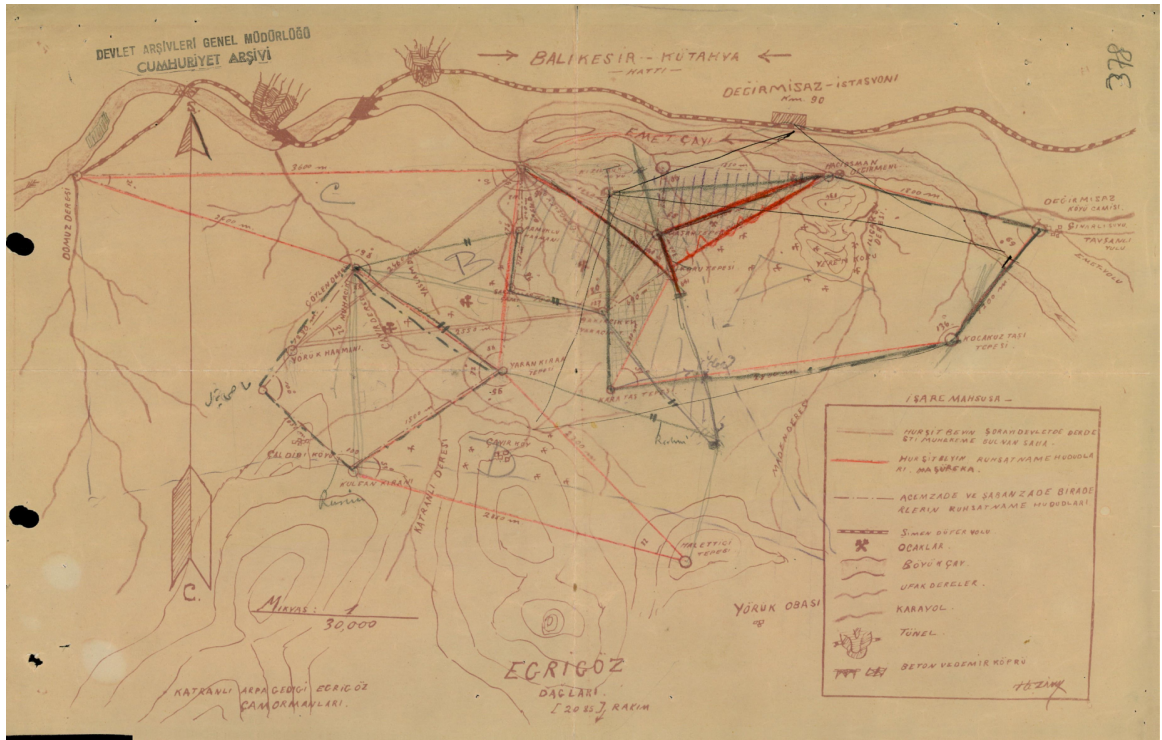
1929’da havzada kömür çıkarmak için ruhsatname alan Acemzade Ahmet Bey’in, devlet 1938’de havzaya el koyana kadar imtiyaz sahibi diğer kişilerle girdiği sınır savaşını, kömür çıkarmak adına kimi zaman kanunları hiçe saydığını ve yerel bürokrasiyi kızdırdığını, civardaki köylüleri ocağında kötü şartlarda çalıştırdığını ve kanun dışı işlerinde onları kullandığını, bir yandan da 1930’larda gücünü iyice konsolide eden Cumhuriyet Halk Fırkası’nı karşısına almaktan çekindiğini anlıyoruz. Acemzade Ahmet’in aşağıda daha ayrıntılı olarak ele alacağım kömür üretimi bize dönemin madencilik anlayışıyla ilgili şunu gösteriyor: Devlet madencilik yapmak isteyen girişimcileri ve sanayicileri desteklemiş ve bu kişiler üretime devam ettiği sürece yasaları çiğnemelerine ve yerel halk arasında çeşitli rahatsızlıklar yaratmalarına göz yummuştur. Değirmisaz havzasında farklı şahıslara ait ruhsatnameler ve imtiyazlar olsa da Acemzade Ahmet Bey hisselerini devlete devredene kadar havzaya en büyük yatırımı yapan²⁸ ve en çok üretimi gerçekleştiren girişimci olmuştur.²⁹

Havzadaki linyit ocaklarına dair arama ruhsatı ve işletme imtiyazı konusunda çıkan ihtilafta Acemzade dışında iki kişinin ismi öne çıkıyor: Acemzade Ahmet’in talebiyle bölgeye kroki çizmesi için gönderilen Beykozlu Ahmet Rasim Bey ve İstanbul’da ikâmet eden Selânikli emekli asker Hurşit Bey de Kızılbük civarındaki linyit ocakları için arama ruhsatnamesi alınca Acemzade Ahmet Bey bu kişilerin imtiyazlarını “katakulliyile” aldığını iddia ederek iptal edilmesi, olmuyorsa da imtiyazlı bölgelerin hududunun kendi lehine olacak şekilde çizilmesi için çaba gösteriyor, dilekçelerinde “buraya ilk kendisinin geldiğini” vurguluyor.³⁰ Çeşitli şikâyet dilekçelerine ve davalara yansıyan bu husumet 1930’lu yıllar boyunca devam ediyor.

²⁸ Acemzade Ahmet Bey’in yıllar içinde devletin çeşitli kurumlarıyla yaptığı yazışmalar, havzada kömür çıkarmaya kararlı ve bu konuda yatırım yapmaya istekli olduğunu anlıyoruz. Örneğin, ruhsatnameyi aldığı tarihten itibaren İktisat Vekaletine sık sık çıkardığı kömür için nakil izni istiyor. Hatta 1936 yılında toz kömürün ziyan olmaması için kok fırını yaptırdığını söyleyerek kok için satış ve nakil izni istiyor. Kaynak: CCA 310-10-0-43_1800-2475-1.

²⁹ Sonraki bölümlerde ele alacağım 1936 tarihli bir denetleme raporunda, Acemzade’nin husumetlisi Ahmet Rasim’in de havzada üretim yaptığını okuyoruz, ancak arşiv belgelerinde Ahmet Rasim’in üretim faaliyetlerine dair başka belgeye rastlamadım.

³⁰ CCA 310-10-0-43_1800-2475-1

Görsel 5: Acemzade Ahmet'in dava dilekçelerine eklediği, havzadaki ruhsatnameleri gösteren kroki.³¹ Tarih: 7 Mayıs 1932. 1930'lu yıllarda Değirmisaz havzasındaki sınırlara dair hukuk savaşlarının haritadaki yansımaları bize dönemin madencilik konusunda fikir veriyor: Kömür üretimi yatırım gerektirdiği için yaygın olmasa da havzadaki ruhsatname ve işletme hakları çok sayıda girişimci arasında bölünmüş durumdadır, zira "maden hakkı ticareti" kârlı bir sektöre dönüşmüştür.

Acemzade Ahmet Bey ruhsatnamesini alır almaz, hatta ruhsatname almayı beklemeden kömür çıkarmaya başlıyor, aynı anda hakkında şikâyet mektupları da resmî kurumlara intikal ediyor. Kızılbük'te oturan Hoca Süleyman Efendizâde Mehmed'in 4 Mayıs 1929'da İktisat Bakanlığı'na yazdığı dilekçede Acemzade Ahmet'in kömür çıkardığı arazinin kendisine ait olduğunu, tarlasının bedelini alamadığını, tarlası işgal edildiği için son derece mağdur olduğunu ve bu şikâyetleri Nisan ayında havzayı keşfe gelen Emet Kaymakamı ve Eskişehir Maden Mühendisine de iletmişti hâlde onların kayıtsız kaldığını³² anlatarak aşağıdaki satırları yazmıştı:

³¹ CCA 310-10-0-43_1800-2475-1

³² Havzayı gezen kaymakamın ve maden mühendisinin 11 Nisan 1929'da yazdığı raporda kömür çıkarılan arazinin köylülerin aktif kullandığı kamusal bir yer olmadığını, askeriyeyle ait bir alan

[Acemzade Ahmet ruhsatname almadan önce] karyede bir ev kirâ ederek ihrâcâta başlamış ve yirmi bin tonu mütecâviz kömürü Kütahya-Balıkesir Şimendüfer İnşâ'at Şirketi'nin Değirmensaz'da bulunan atelyesine satmıştır. Köyün hey'et-i ihtiyâriyyesinden bulunmakla berâber arâzî sâhibi olduğum için Emed Kaimmakamlığına kömürün ihrâcının memnû' olduğunu ve tarlamın bedelinin verilmeyerek ve resmî mu'âmelesi yapılmayarak şu sûretle ihrâcâta devam eylediğini müş'ir bir istid'â vermiş isem de istid'â Emed Jandarma Kumandanlığına havâle edilmiş ve Jandarma Kumandanı beni Dâiresine celb ederek "Mehmed sen bir şey söyleme, Ahmed Bey kömürü çıkarırsın" diyerek benim cehlinden bi'l-istifâde bunlar kömürü şirkete verdi.

Paşa hazretleri Hazîne-i Devletin zıyâ'mı müstelzim ahvâli biz köylüler kat'iiyen arzu etmeyiz. Mûmâ ileyh Ahmed Efendi tarafının leylen sirkat edilmiş kömür Değirmensaz atelyesine sevk edilirken hey'et-i ihtiyâriyye tarafından der-dest edilerek korucu vâsıtasıyla Değirmensaz karakoluna teslim edilmiş ise de karakol kumandanı yine kömürleri şirketin atelyesine teslim etmiştir. Şirket bunun emvâl-i mîrîden veyâhud arâzî-i memlûkeden olub olmadığına vâkıf değildir. Acemzâde şirketi "Ben bunu Gediz'den Uşaklı Bacakzâde Osman Bey'den alıyor ve kamyonla getiriyorum" diye iknâ' edermiş. Şimdiye kadar şikâyetlerimizi mâ-fevk makamâta duyurmak biz fakîrler için kabil olmadı. Tavşanlı kazâsı Postahânesi vâsıtasıyla İktisad Vekâletine bir arzuhal takdîm etmiş isem de bir semeresini göremedim.³³

Şikâyet üzerine bölgeye gönderilen Orman Mühendisi İbrahim, Hoca Süleyman Efendizâde Mehmed'in, Acemzade'nin yanında madende çalışan veya konuya şahit olduğu iddia edilen köylülerin ve Acemzade'nin ifadelerini almış, ardından Kasım 1929'da konuyla ilgili bir fezleke yazmıştır. İfadeler Acemzade'nin ruhsatname almadan önce eşeği olan köylülere para verip Değirmensaz köyündeki Julius Berger³⁴ demiryolu şirketinin demirhanesine kömür naklettirdiğini ve hatta bir seferinde Kızılbük köyü ihtiyar heyetinin nakil halindeki kömüre kanunsuz çıkarıldığı için el koyarak karakola götürdüğünü doğrulasa da Acemzade Ahmet suçlamaları kesin bir dille reddediyor ve bu şikâyetlerin arkasında husumetli olduğu Hurşit Bey ve Ahmet Rasim Bey'in olduğunu iddia ediyor. Bu konudaki şikâyet dilekçelerinin sonucunda Julius Berger şirketinden Acemzade Ahmet'ten aldığı kömürlerin bir dökümü isteniyor. Şirket kayıtlarından, Acemzade'nin şirkete 30 Şubat 1929'dan 4 Ocak 1930'a kadar toplam 223,763 ton kömür verdiğini, ruhsatname öncesi sattığı kömür miktarının da 49 ton olduğunu öğreniyoruz. Elimizdeki kayıtlara göre Acemzade Ahmet, ruhsatname almadan önce çıkardığı kömür için bir ceza almıyor. Bu mevzuyla ilgili yazışmalarda köylülerin şikâyetlerinin ne ölçüde

da olmadığını, dolayısıyla Acemzade'ye ruhsatname vermekte bir sakınca olmadığını yazmıştır. Kaynak: CCA 310-10-0-43_1800-2475-1.

³³ CCA 310-10-0-43_1800-2475-1. Bkz. Ek 4.

gerçek olduğunu anlamak çok mümkün değil, ancak güç savaşına girmiş taraflarla hareket ediyor olmaları olasılık dahilindedir.

1931 yılında Acemzade'nin havzada kömür çıkarmasına yine çeşitli itirazlar geliyor: Kızılbük köyü muhtarlık azaları dilekçelerinde “Bu kişi buradan kömür çıkarmaya devam ederse 125 kişinin yaşadığı köyümüz mahvolacak” yazarken, Hurşit Bey de krokide ve evraklarda yanlışlıklar yapıldığı gerekçesiyle Acemzade'nin imtiyaz sınırlarına itiraz ediyor.³⁵ Bu yazışmalar arasında Eskişehir Maden Mühendisi Y.Hilmi'nin 8 Aralık 1931'de yazdığı rapor dikkat çekici nitelikte:

(...) Ahmet efendiye verilen ruhsatnamenin mer'iyeti tastik tarihi olan 29/5/929 tarihinden beri 2000 ton kömür imrar edildiği ve aradan üç seneye yakın bir zaman geçtiği halde itiraz edilmeyerek ihalesi esnasında itiraz olunması kuvveden file çıkmış bir işi yüz üstü bıraktırmak ve bu suretle hem müteşbisine darbe vurmak hem de hükümet vardatını sekteye uğratmak gayesini beslemekte olduğuna şüphe yoktur. (Hurşit Bey'e şimdiye kadar birçok ruhsatname verildiği ve yüzlerce müracaatı vaki olduğu halde teşebbüsat ciddiyede bulunmadığı ve ecnebi sermayesinin memlekete girmesine mâni olduğu ahali beyninde tevatüren söylenmektedir). Nazar kanunda hak hiçbir vakit muahhare verilemez. Muahharen aynı mevkie sırf işi bozmak ve açıktan menfaat te'min etmek için müracaat edildiği ve bundan dolayı muterizin hiçbir veçhile hak te'min edemeyeceği varestei izah bulunduğu ve memleket iktisadiyatını haleldar etmemek için imtiyaz muamelesinin bir an evvel icrası lâzım geleceğini mübeyyin rapordur.

Bu rapor, Acemzade Ahmet'le Hurşit Bey arasındaki çatışmada devletin kömür çıkarıcı ve vergisini veren müteşebbisten taraf olduğunu gösterir. Maden mevzuatındaki boşluklar “maden hakkı ticareti”ne sebebiyet veriyor olsa da devletin asıl istediğinin üretime yatırımı yapan ve bu yolla sermaye biriktiren girişimciler olduğu böyle spesifik vakalardan da anlaşılır.

1930'ların ilk yarısında Acemzade Ahmet İktisat Vekaleti'nden “müşteri bağladım, benden kömür bekliyorlar” diyerek üretim izni, Devlet Demiryolları ve Limanları Umumi İdaresi'nden de nakliye indirimi istiyor.³⁶ İktisat Vekâleti'ne yazdığı 11 Mayıs 1931 tarihli dilekçede “ürettiğim kömürü mücavir kasabalardaki tuğla ve çimento ve Uşak'taki

³⁵ CCA 310-10-0-43_1800-2475-1.

³⁶ CCA 310-10-0-43_1800-2475-1.

şeker fabrikası gibi milli müesseselere satıyorum ama nakliye ücretleri çok pahalı, dolayısıyla muafiyet kanunundan yararlanmak istiyorum” sözlerini okuyoruz. Bu sözlerde döneme ışık tutan bir bilgi, devletin kendi kuruluşları aracılığıyla linyitin hem üreticisi hem de alıcısı olduğu, İç Anadolu bölgesinde linyit kullanımını teşvik ettiği dönemden önce, özel sermayeli sanayi teşebbüslerinin linyit kullanmaya başlamış olmasıdır. Dilekçede göze çarpan başka bilgi de Acemzade’nin bahsettiği muafiyet kanunudur. Bu kanun, 1927 tarihli Teşvik-i Sanayi Kanunu’nda yer alan, demiryolu taşımacılığında müteşebbislere uygulanabilecek indirimdir. Sanayi Umum Müdürlüğü, Acemzade’nin talebini teşviki sanayi muafiyetnamesi olmadığı gerekçesiyle reddetmiş ve “isterse Nafia Vekilliği kendi inisiyatifiyle indirim yapsın” mealli bir cevap vermiştir. Nafia Vekaleti de indirim yapmayı reddetmiştir. Ülkede bir demiryolu hattının (Sivas-Erzurum) 1933 yılında ilk kez Türk şirkete ihale edilmesinden sonra demiryolları yapımı ve işletmeciliğinin millileştirilebilme olasılığı fark edilmiş, demiryolları “ülke ekonomisini canlandırmakta kullanılabilir bir araç” olarak görülmeye başlanmıştır (Tekeli ve İlkin 1982, s. 257). O tarihten itibaren tarife politikaları değişmiş, maden taşımacılığı tarifesinde yüzde 50 indirim yapılmıştır. Muhtemelen söz konusu politika değişikliğinin etkisiyle, arşivlerde Acemzade Ahmet Bey’in nakliye indirimi istediği başka belge bulunmuyor.

1934-1935 yılları arasında kurumlar arası yapılan bir yazışma silsilesinden Acemzade Ahmet’in ocaklarda 100’den fazla işçi çalıştırdığını, havzada artık iyice güç kazandığını ve faaliyetlerinin bir başka konuda infial yarattığını görüyoruz. Yanında çalışan işçilere maden direği olarak kullanmak amacıyla civardaki ormanlardan yüksek sayıda ağaç kestirdiği için orman tahribatına yol açan, bu yüzden de köylülerin şikâyet ettiği Acemzade, pek çok kez dava edilse de bu davalardan beraat ediyor, ceza bazen sadece suç üstü yakalanan köylülere veriliyor.³⁷ Bu spesifik vakayı özellikle buraya taşımamın sebebi taşrada maden çıkarıp vergi veren özel müteşebbise tanınan ayrıcalıkların yerel bürokrasinin bile elini kolunu bağlamasının yanı sıra, devletin ormancılık anlayışının da madencilik anlayışıyla çok benzer şekilde ilerlediğine ve dönüştüğüne işaret etmektir.

---

³⁷ CCA 310-10-0-43_1800-2475-1.

Cumhuriyet'in kurulduğu ilk yıllarda ormanlardan elde edilen kereste gibi ürünler Osmanlı'dan devralınan bir yaklaşımla şahısların veya özel şirketlerin yatırım yaptığı bir alan olmuştur (Özkan 2018, s. 497). Madenler gibi ormanlar da 1930'ların ikinci yarısından sonra hem ekonomik kaynak olarak devletleştirilecek hem de ulus devlet inşasında rol oynayacaktı.³⁸ 1937 tarihli Orman Kanunu çıkmadan ve devlet orman idaresini tamamen eline almadan önce dönemin orman müdürlüklerine bağlı orman muhafızları, Acemzade gibi özel girişimcilerin usulsüz ağaç kesmesinin önünde duramamış, cezai yaptırımlar yetersiz kalmıştır.

Değirmisaz bağlamında bu cezasızlığı Kasım 1934'te Örencik, Dağardı ve Gölcük Orman Muhafaza Müdürlerinin Orman Müdüriyeti'ne yazdıkları şikâyet dilekçesiyle başlayan bir dizi yazışmada görüyoruz. Bu yazışma silsilesi şöyle ilerlemiştir: Köylülerin şikâyetleri orman muhafızlarına gitmiş, orman muhafızları işçileri usulsüz ağaç keserken suçüstü yakalayıp zabıt tutmuş, işçilerin ifadeleri üzerine Acemzade Ahmet Bey ve kardeşine davalar açılmış, Acemzade davalardan beraat etmiş ve sadece suçüstü yakalanan birkaç işçi ceza almıştır. Aynı sorun devam ettiğinde orman müdürlüğünün talebiyle Ziraat Vekâleti, İktisat Vekâleti'ne yazmış, İktisat Vekâleti konuyu Kütahya Valiliği'ne iletmış, valilik sorunu Emet kaymakamına yönlendirmiştir. Sonuç olarak Acemzade'nin ceza aldığına dair bir belge bulunmuyor. Dilekçe ve raporlar, havzada henüz bir işletme kasabası değilse de bir maden kampı/çalışma kampı (*work camp/mining camp*)³⁹ oluştuğunu gösteriyor; zira Acemzade'nin farklı yerlerden getirdiği işçilere barınma sağladığı anlaşılıyor. Özellikle orman muhafızlarının yazdığı raporlar Acemzade'nin çalıştırdığı işçilerle beraber çeteleştiğini ve zorbaladığını, yerel bürokrasiyi ve yasal ceza tehdidini umursamayarak usulsüz ağaç kestiğini, bu işleri yapmak için rüşvet teklif etmekten çekinmediğini, civardaki ahalinin bu adamlardan usandığını söylüyor. 1934'te Dağardı Orman Muhafaza Müdürü Şükrü'nün Orman

³⁸ 1937'de çıkan Orman Kanunu'nun ardından Sinop'un Ayancık ilçesindeki yabancı kereste şirketi Zingal'ın devletleştirilme sürecini ele alan ve bu sürecin aynı zamanda ulus devlet kurma süreciyle iç içe geçtiğini vurgulayan Hande Özkan'ın çalışması, Cumhuriyet'in modernizasyon seferberliği sürecinde ormanların ve doğanın "ıslahının" bu süreçte rol oynadığını gösteren az sayıda çalışmadan biridir (2013).

³⁹ Özellikle izole maden ocaklarında çalışan erkek işçilerin yaşadığı, işverenlerin bu işçilere barınma sağladığı yerlere *mining camp* adı veriliyor (Borges ve Torres 2012, s. 5).

Müdüriyeti'ne yazdığı raporun küçük bir kesiti bize Acemzade'nin burada edindiği gücü aktaracaktır:

Acemler adeta ocaklarında bir çete teşkil ettirmişçesine hüviyetleri malum olmiyan her bir memlekette toplanmış ameleleri bellerinde bıçak olup vazifemiz esnasında adeta bizlere tehdidane harekette buldukları şununla tahakkuk ettirilecektirki geçen gün yine ocaklara amelelerinden çaldıbinden Habip oğlu İsmail ormandan ağaç keserken arkadaşımız etem efendi koluna tesadüf edip cürmü meşhut halinde yakalandığında 3 lira rüşvet verip kurtulmasını arzu etmiş bu parayı kimin teşvikile veriyorsun sualinde cevaben İsmail ve Ahmet efendileri bizlere üçer, beşer lira verüp ocaklara ağaç kırdırmak ve muhafızlar yakaladıklarında bu parayı veriniz de kurtulunuz diye beyan etmesi üzerine suçlu Ahmet beyle yaptırılan müvacehesinde aynı ifadede amele İsmail bulunmuştur.⁴⁰

Acemzade'nin ormanlarda ve havzada orman muhafızlarına karşı zorbalığı ve yasa tanımayan tavrının daha üst pozisyondaki yerel bürokrasiyi de son derece rahatsız ettiğini Emet kaymakamının Kütahya Valiliği'ne yazdığı dilekçeden görebiliyoruz:

Bu adamların pek çok kaçak ağaç sarfeydiklerine katiiyetle inancım vardır. Fakat yukarıda anıldığı gibi mahkemede beraat eylemeleri bunları pek çok şımartmıştır. Ve adeta orman memurlarıyla ve idarî makamlarla istihza eder bir şekil almıştır. Kazanın başı olmaklığım dolayısıyla buda benim onuruma dokunuyor bunun önüne geçmek için kanunlarımıza daha açık müeyyideler konulmasına veyahutta bu adamların mukavelenamelerinin bozulmasına ve bu suretle bu yolsuzluğa son verilmesine ihtiyaç vardır.⁴¹

Sonraki yıllarda, maden ve ormancılık alanlarında devletçilik uygulamasına geçildiğinde devlet yakacak olarak linyit kömürünü teşvik etmiş ve adeta bir kömür seferberliği başlatmıştır. Bu seferberlik sırasında ise “çevreyi ve ormanları korumak için linyit sobası alın ve linyit yakın” gerekçesini öne sürmüştür. Kömür madenciliğinde gerekli olan maden direklerini temin etme zorunluluğu ve kömürün yaydığı zararlı gazlar, öne sürülen bu gerekçenin ironisi sayılabilir. Acemzade'nin kömür madenini devrettikten sonra kereste tüccarlığı yapmış olması, bu hikâyedeki diğer ironidir.

⁴⁰ CCA 310-10-0-43_1800-2475-1.

⁴¹ CCA 310-10-0-43_1800-2475-1.

1935 yılında Değirmisaz'da çıkarılan linyit trenle Balıkesir'e ve başka illere sevk ediliyor, gazete ilanlarında Değirmisaz linyit kömürünün reklamları yapılıyordu.⁴² Mevcut arz için talep yaratmaya çalışan bu reklamlar, yakın gelecekte devletin de yapacağı gibi, linyit kömürü kullanmanın odun yakmaya kıyasla avantajlarını anlatıyordu. Ancak gerekçe olarak “milli servet” olan ormanları korumayı değil, “1 kilo kömür 3 kilo oduna muadildir” veya “odun gibi yazdan tedarik etmek zorunda değilsiniz” gibi cümlelerle tüketicinin bireysel ekonomik yararını gösteriyordu.

Linyit üretiminin devam etmesi, Kızılbük nüfusuna da etki etmiş; 1935 yılında yapılan genel nüfus sayımında kadın nüfusu 77'yken erkek nüfusunun 215'e çıktığı görülmüştür. Kızılbük köyünde kadın ve erkek nüfusu arasındaki farkın, 1931'de köy azalarının yazdığı dilekçede köy nüfusunun 125 kişi olduğunu da düşünürsek, maden işçilerinden kaynaklandığı aşikârdır. Aynı yıllarda, 1934 tarihli Soyadı Kanunu'ndan sonra Acar soyadını alan Acemzade Ahmet Bey, kardeşi Ali Rıza'yla Emet'in Tuz Pazarı caddesinde bir ofis açmışlardı.⁴³ Açtıkları ofisle kurumsal bir görüntü çizen Acar kardeşlerden Ali Rıza Acar, 1936 yılında şehir meclisi üyesi doktor İhsan Arif Özgen'in kızıyla evlenmiş ve Acarların yerel nüfuzunu pekiştirmiştir.⁴⁴

Devlet havzaya henüz yatırım yapmadan önceki bu dönemde, havzadaki işçilerin çalışma koşullarıyla ilgili ipuçlarını Değirmisaz köyünden Sabit adındaki bir işçi ve arkadaşlarının ilçe kaymakamlığına yazdığı şikâyet dilekçesinden edinebiliyoruz. Maaşlarını alamadıklarını ve havzada amele birliği kurulmasını istediklerini belirten işçilerin şikâyeti, Dahiliye Vekaleti (İçişleri Bakanlığı), İktisat Vekaleti'ne (Ekonomi Bakanlığı) bağlı Ma'adin Umum Müdürlüğü ve Hukuk Müşavirliği arasında yazışmalara sebep olmuştur. Bu şikâyetler üzerine Ma'adin Umum Müdürlüğü Ocak 1936'da bölgeyi denetlemesi için Mühendis Kemal Bey'i yollamış; Kemal Bey 20 Şubat 1936'da “*Değirmisaz mıntikasındaki madenlerde çalışan amelenin yevmiye, mesken ve saire vaziyetleriyle madenlerin hali hazır vaziyetleri hakkında mütalaa*” başlıklı bir rapor yazmıştır.⁴⁵ Rapordan Değirmisaz'da iki linyit ocağının açık olduğunu, bunlardan birinin

⁴² “Okuyunuz! Geldi!”, *Türk Dili Balıkesir gazetesi*, 13 Mart 1935, s. 3

⁴³ CCA 310-10-0-43_1800-2475-1. Bkz. Ek 5.

⁴⁴ “Mes'ud Bir Evlenme”, *Cumhuriyet*, 5 Nisan 1936, s. 4

⁴⁵ CCA 310-10-0-43_1800-2475-1

Ahmet Rasim ve şürekasına⁴⁶, diğerinin de Acemzade Ahmet ve şürekasına ait olduğunu anlıyoruz. Raporda, Ahmet Rasim’e ait ocağın çok az işçiyle çalıştırıldığını, tesisatın kötü durumda olduğunu ve tehlike teşkil ettiğini, üretimin ise gayrifenni yollarla yapıldığını, Ahmet Rasim’in işçilere ücretlerini aylardır vermediğini, ocaktan sorumlu bir mühendisin olmadığını, işçilerin barındığı az sayıda barakanın harap ve pis bir durumda olduğunu ve işçilerin zaruri ihtiyaçlarını giderecek bir bakkal ve fırın olmadığını söylemiştir. İşçi yevmiyeleri 25-45 kuruş arası olsa da Ahmet Rasim pek çok işçiye aylardır ödeme yapmamış ve bunu mühendise “acıklı bir lisan ile” dile getirmişler.

Raporun Acemzade ocaklarıyla ilgili kısmı ise şu şekilde yazılmıştır:

Acem oğullarına ait ocağın hali hazır vaziyeti:

Ocağın günlük istihsalalâtı 50-60 tondur. Ocağa mühendis tayin edildikten sonraki imalâtı fenni şekilde ilerlemektedir. Fakat ocağın imalât haritası yoktur. Amele yevmiyesi 25 kuruşla 50 kuruş arasındadır. Ocağa ait bir fırın ve bakkaliyesi mevcut ise de furundan çıkan ekmekler alelâde taş değirmenlerinde öğütülmüş unlardan yapılmakta ve ağza alındıkta ekmeğin terkinde müthiş kum zerrati olduğu hissedilmektedir. Aynı zamanda bu taşlı ekmeğe 10 kuruşa satılmaktadır. Bakkaliyede kullanılan tartıların eski okkalardan olduğu da görülmüştür. Ocaktaki amele barakaları bakımsız bir halde olup gayri sıhhidir.

Ocak dahil ve haricinde çalışan amele yekûnu 75-80’dir. Elek yerinden istasyona ton hesabıyla nakliyat yapan arabacılar da hesaba katılırsa amele yekunu 100 kabul edilebilir.

Maden sahipleri amelenin ücretini her ay muntazaman vermekteler.

Unutmamak gerekir ki, havzada devlet yatırımı öncesi çalışma şartlarıyla ilgili bilgilerle dolu bu raporun başlangıç noktası, işçilerin koşullarını iyileştirecek bir amele birliği kurulması talebidir. Bu talebi Değirmisaz’daki maden işçisinin zorlu çalışma şartlarına – en azından yazılı olarak– ilk başkaldırısı şeklinde okumak mümkün. Zira söz konusu dönemde maden işçilerini işverenlerin sömürsünden koruyacak yasal düzenlemeler yetersizdi; çalışma şartları da bir o kadar zor ve işverenin insafına bırakılmıştı. Bu geçiş

⁴⁶ Devlet arşivlerinde Acemzade Ahmet Bey’in havzadaki faaliyetleriyle ilgili pek çok yazışma ve belge bulduğum halde, Ahmet Rasim’in faaliyetlerine dair bir belgeye rastlamadım. Dolayısıyla Ahmet Rasim’in ocaklarıyla ilgili bilgi kaynağı, sadece bu rapordan ibarettir.

dönemi muğlaklığı ve işçilerin artan talepleri, Barış Alp Özden tarafından şu sözlerle tarif edilmiştir:

1930'larda daha sistemli sanayileşme çabaları başlayana kadar çalışma mevzuatına ilişkin düzenlemeler paternalizm ve liberalizmin özgün bir terkiğini içeriyordu. İşverenin bireysel sorumluluğu ile kamu gücünün zorlayıcılığı arasındaki bu belirsiz birleşim, genel bir iş kanununun yasalaşması doğrultusundaki erken dönem girişimlerin başarısızlığı ile birlikte, zamanla yetersiz görünmeye başlayacaktı (2022, 226).

Örneğin, 20'nci yüzyılın ilk dönemlerindeki maden işçilerinin maruz kaldığı neredeyse evrensel diyebileceğimiz bir sömürü biçiminin havzada da uygulandığını mühendisin raporundan anlayabiliyoruz. *Truck system* (takas sistemi) olarak bilinen sistem, 20. yüzyılın başlarında maden kasabalarında yaygın bir uygulamaydı. Bu sistemde, işverenler işçilere standart para birimi üzerinden ödeme yapmak yerine, kendi firmasına ait bir dükkândan genellikle şişirilmiş fiyatlarla mal veya hizmet sağlıyordu. İşçilerin ücretleri dükkândan aldıkları mallar aracılığıyla aynı olarak ödeniyordu. Bu sistem, maden şirketlerinin, birincil mal ve hizmet sağlayıcısı olarak kendi dükkanlarını açıp çalışanlarını daha da sömürmelerine fırsat tanıyordu. İşletme kasabaların çok izole yerlerde olması, sınırlı ulaşım seçenekleriyle birleştiğinde, işçilerin alternatif alışveriş mekânlarına erişimini zorlaştırıyordu. Ek olarak, bakkalın veya dükkanların sahibi ve işletmecisi maden şirketi olduğu için rekabet de olmuyordu. Dolayısıyla işletme, fiyatları keyfine göre belirliyor ve işçilere de gereksinimlerini bu dükkanlardan satın almaktan başka seçenek bırakmıyordu. Bazı ülkelerde madencilik şirketleri, işçilere standart para birimi ile ödeme yapmak yerine, işletme tarafından verilen ve yalnızca işletme mağazasında kullanılabilen fişlerle (*scrip*) ödeme yapıyordu. Bu fişler yalnızca maden kasabasında ya da işletme tarafından belirlenen belirli alanlarda kullanılabilirdi ve bu da işçileri şirkete ve mağazasına bağlıyordu. Sistemin Osmanlı'da uygulandığına dair bir örnek Karasu'da görülmüştür:

Karasu'da devlete ait bir maden şirketi 1891'de üç-dört ay boyunca işçilerinin ücretini bile ödeyememişti; işçiler ihtiyaç maddelerini şirket memurlarına ait dükkanlardan veresiye almak zorunda kalmışlar ve ücretler dağıtıldığında memurlar önce dükkân borçlarının kapatılmasında diretmişlerdi. Şirketler ücretlerin bir kısmını kupon olarak ödüyor[du] (Quataert 2021, s. 82).

Henüz 1921 tarihinde Ereğli havzasını özel sermayeler işletirken dönemin Bolu milletvekili Dr. Fuad (Umay), Ereğli’de amele birliğinin ve yardım sandığının gerekliliğini bu sistemin özündeki sömürüyü yalın bir dille açıklayarak dile getirmiştir:

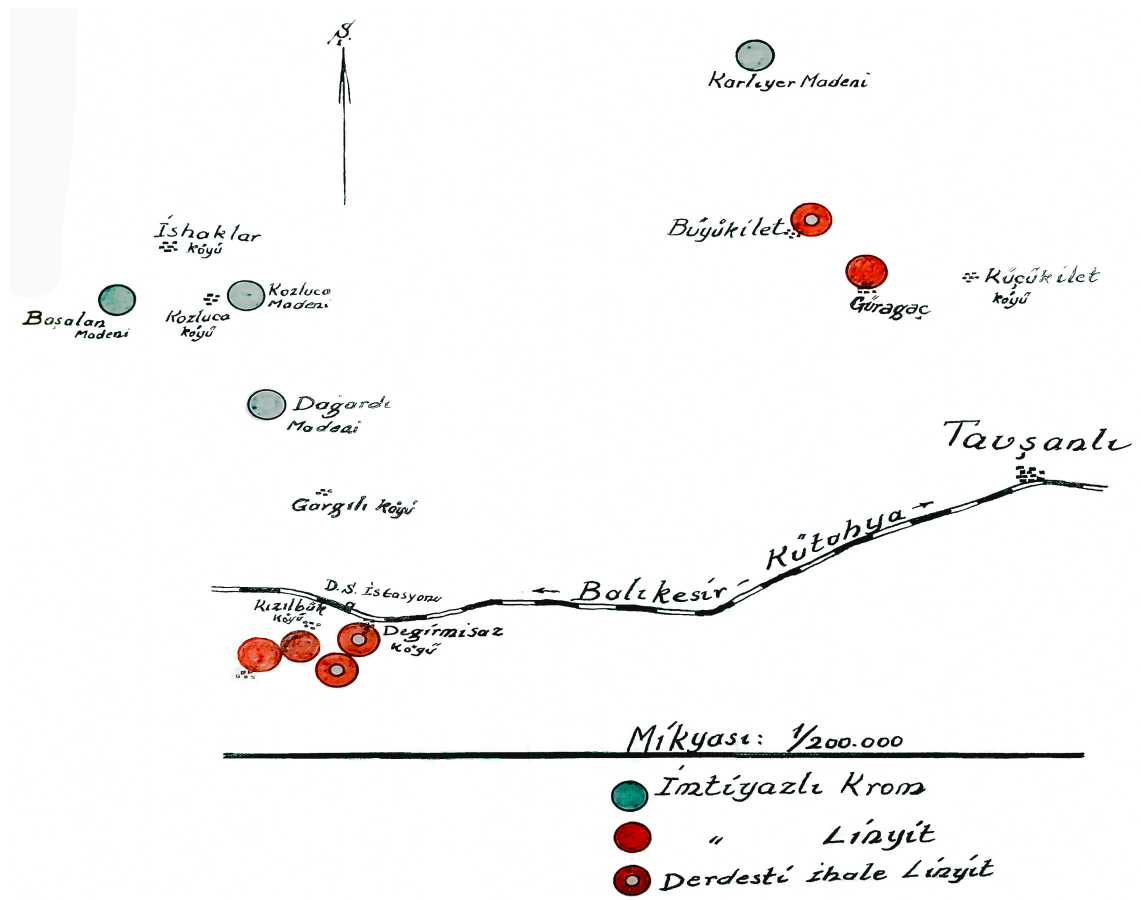
Efendim; her ocağın başında birer bakkal dükkânı vardır ve bu bakkal dükkânı ocak sahibine aittir. Şehir uzak olduğu cihetle uzaklarda çalışan zavallı amele bu bakkal dükkanlarından ocak sahibinin koyduğu fiyat üzerinden yiyeceklerini tedarik etmek mecburiyetindedirler. Binaenaleyh ocaktan aldıkları parayı doğru bakkal dükkanına verir. Yani ocak sahibi sağ eliyle verir. Sol eliyle alır. Onun için bu ihtiyat teavün sandıklarını temin etmekle İktisat Vekili Beyefendiden bunun da teminini ve amelenin çalıştığı nispette yedlerinde her ne suretle olursa olsun biraz para temin edilmesi hususuna atfi ehemmiyet edilmesini rica ederim.⁴⁷

Mühendis Kemal’in raporu da aynı şekilde Acemzade’nin ocağına ait bir bakkal ve fırın olduğunu, fırında taşlı ve kalitesiz ekmeğe çıktığını ve bu kötü ekmeğin ameleye 10 kuruşa satıldığını belirtiyor. Acemzade’nin bakkal ve fırınının *truck system*’le işleyip işlemediğine dair elimizde belge olmasa da ocakların en yakın kasaba merkezine uzaklığı ve izole oluşu bize aksini düşündürmekten uzaktır. İşçilere sattığı ekmeğin fiyatının yevmiyelerinin en az beşte biri olduğunu hesaba düşürsek, Acemzade de muhtemelen aynı sistemle işçileri kendisine borçlandırmıştır. Değirmisaz’daki işçilerin şikâyetinin ardından valiliğin kendi yazdığı raporda ocaklarda doktor ve eczane olmadığı da not düşülmüştür. Bu iki rapor, kurumlar arasında “işçilerin barınma ve sağlık durumuna bir hâl çare bulun” konulu dilekçeler gönderilmesine yol açmış, ancak Ma’adin Umum Müdürlüğü bu talebi maden nizamnamesinde böyle bir zorunluluk olmadığını mazeret göstererek savuşturmuştur.

Havzadaki işçilerin devlete yazdığı şikâyet dilekçeleri ve talepler üzerine devletin havzaya fırındaki ekmeğe kadar denetleyen bir mühendis göndermesi, yine devletin ekonomik ve toplumsal gündemiyle alakalı olabilir. Zira 1930’lar devletin hem uygun gördüğü maden havzalarına yatırım yapmaya hazırlandığı hem de endüstri toplumuna geçişin yaratacağı emek-sermaye çatışmalarına sosyal politikalar ve hukuki düzenlemelerle müdahale etmeye çalıştığı bir dönemdi. Mühendis Kemal, raporunun sonuç kısmında ocakların ıslaha muhtaç olduğu ve tam kapasite işlerse çalışacak işçi

⁴⁷ TBMM Zabıt Ceridesi, 2 Mayıs 1921, Devre 1, Cilt 10, İçtima 2

sayısını belirtirken buradaki potansiyeli devlete rapor ettiği de söylenebilir. Bu rapordan kısa süre sonra kurulan Maden Tetkik Arama Enstitüsü (MTA) Değirmisaz havzasında keşif yapmış ve 1938 yılında şahıs işletmeleri dönemi son bulmuştur. Artık Değirmisaz'ın öyküsündeki başat özne Acemzade ya da Ahmet Rasim değil, havzanın büyük çoğunluğunu alan devlet ve üçte bir hissesine sahip olan İstanbul merkezli anonim şirket Trak Türk A.Ş. olacaktır.

Görsel 6: Değirmisaz köyünden Sabit ve arkadaşlarının dilekçesi üzerine kurumlar arası yazışmada kullanılan Değirmisaz havzası maden imtiyaz haritası.⁴⁸ Tarih 1936. Bu harita, Değirmisaz linyit havzasının daha geniş bir alan içindeki diğer madenlere ve demiryoluna olan yakınlığını vurguluyor.

⁴⁸ CCA 310-10-0-43_1800-2475-1

2.3. HAVZADA DEVLET VE ANONİM ŞİRKET YATIRIMI: GLİ VE TRAK A.Ş. (1938-1945)

Değirmisaz havzasında Acemzade Ahmet Bey, sonraki adıyla Ahmet Acar kömür çıkarma faaliyetlerine devam ederken, 1929 yılından itibaren dünyada yaşanan büyük ekonomik kriz (Büyük Buhran), hammadde fiyatlarını düşürünce Türkiye gibi tarım ülkelerinin ithalat kapasitesi azaldı ve dış ticaret açığının büyümesiyle ekonomileri sarsıldı (Boratav 2011, s. 63). Bu durum, bütün dünyada olduğu gibi, Türkiye hükümetinin de serbest piyasayı sorgulamasına sebep oldu; zaten ülkede arzu edilen sermaye birikimi de olmamıştı. Bu noktada yeni rejimin partisi CHF⁴⁹, devletin artık ekonomiye bilfiil dâhil olduğu, kendi içine kapalı bir ekonomi modelini, yani devletçiliği resmen 1931 yılında programına aldı. Yeni modelin temel hedefi, devlet sermayesini kullanarak sanayileşmeyi hızlandırmak ve bu yolla kalkınmayı sağlamaktı.⁵⁰ Bu hedefi gerçekleştirmek de planlama gerektiriyordu. 1934 yılında uygulamaya konulacak Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı için hazırlıklar yapılırken, çeşitli kuruluşlardan ülkede inceleme yapıp bilgi toplamaları ve toplanan bilgiler ışığında planlama tavsiyeleri vermeleri istendi. Ek olarak Türkiye, az gelişmişlik anlamında kendine yakın gördüğü Sovyetlerin planlama deneyimini ve başarısını gözlemlemiş, Sovyetlerden hem kredi hem de teknik yardım almış, bu doğrultuda Sovyet uzmanlar yeni tekstil fabrikalarının kurulacağı yerler konusunda fikir geliştirmek için 1932’de Anadolu kasabalarını (Eskişehir, Konya, Malatya, Kayseri, Nazilli, Ereğli, Afyon, Tire ve Ödemiş) gezmiştir (Tekeli ve İlkın 1982, 159).⁵¹

⁴⁹ Erdal Yavuz, 1920’lerde devletin korumacı ama liberal iktisadi politikasının başta köylüler olmak üzere geniş halk yığınlarının durumunu kötüleştirdiğini, bu hoşnutsuzluğun 1930 yılında kurulan ve sadece 4 ay açık kalan Serbest Fırka’ya gösterilen ilgide tezahür ettiğini belirterek bu deneyimin ardından CHF’nin ekonomideki ağırlığının arttığını belirtir (2017, s. 157). Bu deneyimden sonra ülke uzun yıllar tek parti dönemini yaşamıştır.

⁵⁰ Tekeli ve İlkın, buhrandan en çok tarım ve dış ticaretle uğraşan kesimin etkilendiğini, bunların ticaret burjuvazisi ve büyük toprak sahipleri olarak aynı zamanda iktidar blokunun içinde de yer aldığını, dolayısıyla devletin iki alana da dokunmayıp faaliyet alanı olarak burjuvazinin güçsüz olduğu sanayiye seçmesinin büyük tepkiler doğurmadığını dile getirmiştir (1982, s. 76-77). Ayrıca, benimsenen “devletçilik ideolojisinin içeriği iktidarı oluşturan değişik güçlerin karşılıklı uyumları ile, uygulamada adım adım belirlenmiştir” (A.g.e., 1).

⁵¹ Bu noktada, bir üstteki dipnotta da bahsedilen gerçeği vurgulamakta fayda var: Devlet elitleri Sovyet uzmanlığından faydalansa bile uygulamaya geçirmek istedikleri devletçiliğin sosyalist veya komünist fikirlerin ürünü olarak sunmak istemiyor, devlet müdahalesiyle gerçekleştirilecek

Bu geziler, hâlâ Kurtuluş Savaşı yorgunluğunu taşıyan, öte yandan devletin kalkınma vaatlerinin kendi yoksul hayat şartlarını değiştireceğini uman Orta Anadolu taşrasında ilgiyle karşılandı. Özellikle Kütahya Sanayi ve Ticaret Odası'nın yayınladığı risalede, Kütahya'nın kurulması planlanan fabrikalar için çevre illerden daha avantajlı olduğu yazıldı. Kütahya'nın maden ve sanayi yatırımları için ucuz işgücü de dâhil olmak üzere her türlü olanağa sahip, “işsiz, yoksul halkının devlet nimetlerinden yararlanmaya” bir o kadar muhtaç olduğu vurgulandı.⁵² Zengin linyit, krom, demir, kurşun yataklarına sahip Kütahya'da, madenlerin bu bölgeyi “parlak bir istikbale” kavuşturacağı düşüncesi/umudu da dile getirilir oldu.⁵³ Yerel basında Kütahya'ya işlenmeye hazır bir cevher olarak gören yerel gazeteciler, esnaf ve tüccarlar devleti burada yatırım yapmaya çağırdı. Sovyet heyetinin gezdiği diğer kasabaların yerel yöneticileri, tüccar ve sanayicileri de kendi yörelerinin avantajlarını ön plana çıkaran raporlar ve yazılar yazdılar (Tekeli ve İlkin 1982, 160).

Madencilikğin mevcut durumunun geliştirilmesi ise üretimin hem artırılması hem de rasyonalize edilmesi⁵⁴ gerekliliği fikri ülkedeki kuruluşların ve heyetlerin tavsiyelerinde sık sık dile getirilmiştir. Başbakanlığa bağlı kurulmuş, hükümete ekonomiyle ilgili raporlar ve tavsiyeler vermekle yükümlü Âli İktisat Meclisi'nin 1933 tarihinde yazdığı bir raporda ülkedeki madencilikğin durumu aşağıdaki sözlerle kayda geçti:

Hükümetler her isteyene, ruhsat harcı ve maden resmi bedeli karşılığında arama ruhsatı ve maden imtiyazı verdiği, üretimle ise hiç ilgilenmediği için, pek çok insanın elinde binlerce arama ruhsatı ve yüzlerce işletme imtiyazı toplanmıştır. Bunlar ise sermaye yatırarak üretimle ilgilenecek yerde komisyonculara maden hakkı satma peşinde spekülasyonla vakit öldürme yoluna gitmişlerdir. 70-80 seneden beri sürüp gelen bu durum, madenlerimizin değerini de düşürmektedir (aktaran Ulutan 1987, 19).

---

sanayileşmenin uzun vadede özel sektörün işine yarayacağına dair açıklamalar yaparak özel sermayeyi rahatlatıyordu (Akgöz 2024, s. 81).

⁵²Bkz. “Devlet Sanayiciliği Müvahacesinde Kütahya”, 1932, *Kütahya Ticaret ve Sanayi Odası yayını*. Bkz. “İstihsal Menba'ları”, *Kütahya Vilayet Gazetesi*, 20 Temmuz 1930, s. 1.

⁵³ “Vilayetimizde Cumhuriyetin On Yılı”, *Kütahya Vilayet Gazetesi*, 29 Ekim 1933, s. 5

⁵⁴ Rasyonalizasyon, herhangi bir faaliyet alanında 19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başlarında ortaya çıkan bilimsel yönetim ilkelerinin uygulanması anlamına gelir. İşlerin daha küçük ve uzmanlık gerektiren bileşenlere ayrılmasını, standartlaştırılmış prosedürlerin oluşturulmasını ve süreçleri otomatikleştirmek ve hızlandırmak için araç ve makinelerin kullanılmasını içerir.

Dönemin iktisadi ve politik koşullarının gerektirdiği Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı kapsamında devlet, madencilikle ilgili dört büyük karar aldı: Türkiye'nin jeolojik haritasını çıkartarak maden yataklarını araştırmak ve jeoloji uzmanları (maden mühendisleri ve teknisyenler) yetiştirmek; çıkarılacak bir kanunla fenni vasıtalar ve teçhizatla işletmeye açılmayan madenlere verilen imtiyazları iptal etmek; devlet sermayesiyle madenler, petrol ve elektrik enerjisi üretimine yatırım yapacak yeni ve büyük bir Kamu İktisadi Teşebbüsü kurmak; Türkiye'nin bol ve ucuz elektriğe kavuşmasını sağlayacak üçüncü bir teşekkül kurmak. Bu kararları uygulayacak üç devlet müessesesi, Haziran 1935'te faaliyete geçirildi: Maden Tetkik Arama Enstitüsü (MTA), Etibank ve Elektrik İşleri Etüd İdaresi (EİEİ).

Kuruluşunun ardından MTA, Kütahya'da sondaj çalışmalarının yanı sıra Seyitömer'de keşfedilen geniş linyit yatağını müjdeledi ve Tavşanlı ve Değirmisaz kömürünün muhteviyatını inceledi.⁵⁵ Sanayileşme planının bir parçası olarak maden üretimi hız kazanıyordu; ülkede bir önceki yıla göre linyit ve taş kömürünün üretim miktarı artarken, MTA bu döneme “Türk madenciliğinin yeni hız arifesi” adını veriyordu.⁵⁶

Maden üretimini sanayileşme planında öne çıkaran devlet, özellikle linyit ve taş kömürünün çok çeşitli alanlarda kullanılacak bir malzeme ve yakacak olarak halka tanıtılması için çaba sarf etti, köylülere kömür sobası kullanımını teşvik etti. 1937'de Ankara'da açılan Enternasyonel Kömür Sergisi kömürün çıkarılma ve üretim sürecini, bu süreçte kullanılan aletleri, evde ve kamusal hizmetlerde kömürden nasıl yararlanılabileceğini anlatıyor; ziyaretçilere Türkiye'nin kömür üretim haritasını tanıtıyordu.⁵⁷ Bu sergide Kütahya'daki linyit havzasını tanıtan ayrı bir bölüm de vardı. Devlet kurumları ve onu destekleyen ulusal ve yerli basın, kömür kullanımını yaygınlaştırmaya çalışırken “milli servetimiz” olan ormanları korumamız gerektiğini, yakacak olarak odun yerine kömür kullanmanın orman tahribatını engelleyeceğini de

⁵⁵ “Kütahya Linyit Havzaları”, *MTA Mecmuası*, 1936, sayı 2.

⁵⁶ “Umumi Maden Durumu”, *MTA Mecmuası*, 1936, sayı 3.

⁵⁷ “Ankara'da Enternasyonel Kömür Sergisi”, *MTA Mecmuası*, 1937, sayı 8.

vurguluyordu.⁵⁸ MTA'nın süreli mecmuasında linyitin romatizma, egzama ve bazı cilt hastalıklarının tedavisinde kullanılabileceği bile yazılmıştı.⁵⁹

1936 yılının son ayında MTA, inceleme yaptığı Değirmisaz linyit havzasında ocakların demiryollarına yakın olduğu, burada yüksek kalitede linyit çıktığı ve ocakların lokasyonunun olası bir askerî seferberlik halinde üretime uygun olduğu için havzanın devlet yatırımına elverişli olduğunu rapor etti; raporda bu havzanın devlet elinde birleştirilerek rasyonel bir işletmeye tabi tutulmasını tavsiye etti.⁶⁰ Ocakların bir kısmında şahısların hem arama ruhsatnameleri hem imtiyazları vardı; bir kısmında da kişilerin sadece ruhsatnameleri vardı ama imtiyazları henüz alamamışlardı. Etibank 16 Şubat 1938 tarihinde bölgede linyit üretmeye başladığı yazsa da devletin çok kişiye bölünmüş imtiyazları tek elde toplaması bürokrasiye ve şahısların itiraz davalarına takıldığı için zaman almıştır (Ulutan 1987, s. 72). 1938 yılı Başbakanlık Umumi Murakabe Heyeti'nin Etibank'a dair raporunda Tavşanlı ve Değirmisaz işletmelerinde önceki şahıslara ait ruhsatnamelerin hâlâ iptal edilme sürecinde olduğunu, bu nedenle 1938 senesinde yapılan üretimin 26 bin ton olduğu belirtilmiş.⁶¹ Raporda heyet havzadaki ruhsatname iptallerinin bir an önce halledilmesi ve burada fenni üretimin arttırılması gerektiğini yineliyor. Etibank da özellikle İktisat Vekaleti'ne konuyu aktararak bu konu çözülmediği sürece üretim yapamadığını iletiyor.⁶²

Etibank ilk kurulduğunda Değirmisaz'da yılda 30 bin ton kömür üretme hedefiyle yola çıktı.⁶³ Linyit ocaklarının Etibank'a devri, 1937'den itibaren kademeli olarak gerçekleşti. Ruhsatname ve imtiyaz haklarının devir işlemleriyle ilgili belgelerde, daha eski arşiv belgelerinde isimlerine rastlanmayan pek çok güçlü ismin havzada ruhsatname sahibi olduğu görülür. Örneğin Müdâfaa-i Hukuk Cemiyetleri başkanlığı ve birkaç dönem üst üste milletvekilliği yapmış, şu an büyük bir gıda ve hayvancılık şirketine dönüşen Güres

⁵⁸ Bkz. "Linyit-Enerji-Işık", *Kütahya Vilayet Gazetesi*, 17 Nisan 1936, s.1. Bkz. "Enternasyonal Kömür Sergisi Bugün Kapanıyor", *Ulus*, 23 Mayıs 1937, s. 5

⁵⁹ "Linyitin Tedavide Kullanılması", *MTA Mecmuası*, 1938, sayı:12

⁶⁰ CCA 30-18-1-2_105-24-5.

⁶¹ CCA 37-10-0-0_1-0-0

⁶² CCA 30-18-1-2_105-24-5. Bkz. Ek 6.

⁶³ "Değirmisaz Linyitleri Yılda 30 Bin Ton İşletilecek", *Kütahya Vilayet Gazetesi*, 17 Ocak 1937, s.3.

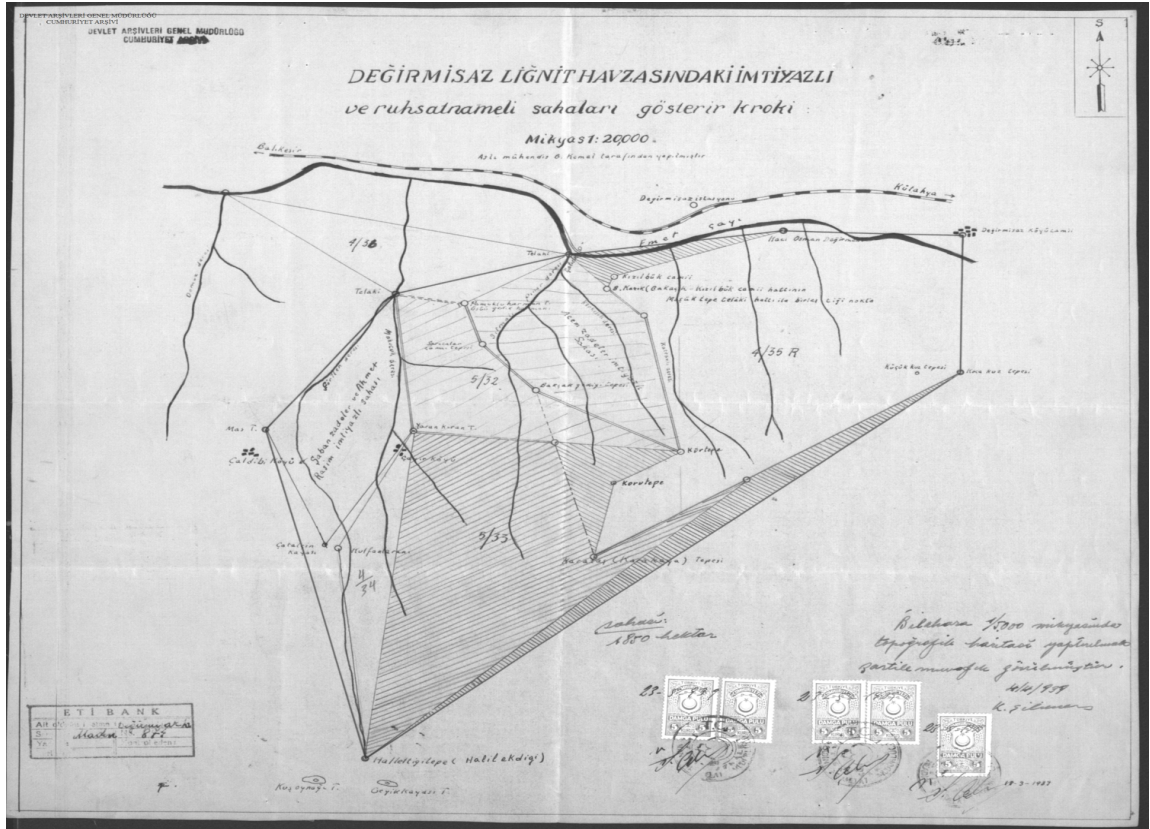
Grup'un kurucusu Remzi Güres ve Kuvâ-yi Milliye Kumandanlığı ile yine milletvekilliği yapmış siyasetçi Hüsnü Konay havzadaki hisselerini Etibank'a devreden isimlerdendir. Yani, Millî Mücadele sonrası dönemde özellikle devletin nüfuzlu kimseleri maden havzalarından ticari kazanç sağlamak isteyen şahıslar arasında olmuştur.

Kuruluşu sırasında Etibank'a Kömür Şubesi Müdürü olarak atanan Maden Yüksek Mühendisi Hikmet Rıza Saylam o döneme dair anılarını anlatırken, Değirmisaz havzasını devralmaya ve işletmeye açmaya ileriki yıllarda Zonguldak milletvekili olacak Maden Yüksek Mühendisi Cemal Kıpçak'la birlikte gittiklerini, yanlarında soba, kap kakak, yatak yorgan ve birkaç parça eşya götürerek eski sahibinden kalma kerpiç kulübeye yerleştiklerini ve birlikte soba yaktıklarını söylemiştir (Ulutan, 1987, s.24). O andan itibaren Değirmisaz'ın, büyüme göstereceği yeni bir döneme girdiği aşikârdır.⁶⁴

Devlet, başlatmış olduğu "kömür seferberliği"ni 1938'de yürürlüğe giren mahrukat (yakacak) kanunuyla pekiştirdi ve Etibank'ı maden üretimi konusunda deyim yerindeyse "elini çabuk tutmaya" itti: Kanun, taşkömürü ve linyitin, nüfusu 2 binden fazla olan ve belediye teşkilatı bulunan yerlerde, mümkün olan bütün kamusal binalarda yakacak olarak kullanılmasını zorunlu kılıyor; Etibank'a da bu gibi yerlerde yakılacak kömürü hazır bulundurma mükellefiyeti getiriyordu.⁶⁵ Değirmisaz'dan sonra sırasıyla Tunçbilek ve Soma linyit işletmelerinin de imtiyazını alan Etibank, Ocak 1940'ta üç işletmeyi, kendi kurduğu Etibank Mahdut Mes'uliyetli Garp Linyitleri İşletmesi Müessesesi'ne (GLİ) devretti. Değirmisaz'a dair anılarda ve bu anılara dair bireysel görüşmelerde sıkça altı çizilen "işletme"nin tam karşılığı esasında bu uzun isimdir. GLİ'nin havzadaki varlığı Değirmisaz'ın bir işletme kasabasına dönüşmesine neden olmuş, havzadan çekilmesiyle de ardında gözle görünür bir boşluk bırakmıştır.

⁶⁴ CCA 30-18-1-2_105-24-5. Bkz. Ek 7 ve 8.

⁶⁵ 9 Temmuz 1938 tarihli Resmî Gazete, sayı: 3955.

Görsel 7: 1938 yılında Değirmisaz linyit havzasındaki ruhsatnameli sahayı gösteren harita. Bu harita, havzanın şahıslar arasında parçalanmış hâlini gösteriyor.⁶⁶

Aynı zaman zarfında (1938) İstanbul’da, birkaç yıl sonra Değirmisaz’da varlık gösterecek bir şirket kuruldu: Trak Türk Anonim Şirketi. Balkan Savaşı yıllarında henüz bir çocukken, Türk çetelerine katılan, sonrasında İttihat ve Terakki Cemiyeti üyesi olan⁶⁷ Trakyalı çeltik üreticisi⁶⁸ Bekir Kara’nın kurucusu olduğu bu şirketin kuruluş amacı, kayıtlarda “ithalat, ihracat ve her nevi tüccari muamelat” olarak geçiyordu.⁶⁹ Şirket, 1939’da faaliyetlerine maden hissesi alma ve/veya maden işletme hakkı da ekletti.⁷⁰ 1941’de Değirmisaz linyit madeninde (Etibank’ın satın alamadığı) beş hak sahibi şahıs,

⁶⁶ CCA 30-18-1-2_105-24-5

⁶⁷ Dinçer, Hilmi. “Kara Bekir (1)”, Devrim gazetesi, 5 Eylül 2017. (<https://www.devrimgazetesi.com.tr/kara-bekir-1-2/>)

⁶⁸ Trakya’nın yerel gazetesi Edirne Postası’nın 1932 tarihli bir sayısında Bekir Kara’nın çeltik ekiminin etrafa zarar verdiği için yasaklandığını ama onun başka yerlerde de çeltiği ekmekte kararlı olduğunu okuyoruz. Bkz. “Yeni çeltik menedildi”, *Edirne Postası*, 14 Nisan 1932. s.1. 1933’ten itibaren ise gazetelerde başlığıyla ürettiği pirincin reklamları “Kara Bekir ve Ortakları” çıkmaya başlıyor. Bkz. *Milli Gazete Edirne*, 1 Ocak 1933, s.4.

⁶⁹ İTO Ticaret Sicil Gazetesi, No: 3473. 2 Temmuz 1938.

⁷⁰ İTO Ticaret Sicil Gazetesi, No: 3759. 19 Haziran 1939.

toplamda %67'ye tekabül eden haklarını Trak Türk Anonim Şirketi'ne devretti.⁷¹ Hisselerini Trak şirketine devredenlerden biri, havzadaki sınır çekişmeleri yüzünden Acemzade Ahmet'le davalık olmuş jandarma emeklisi Hurşit Bey'di. İkameti İstanbul, Üsküdar'da görünen Hurşit Bey, havzadaki hakkını Etibank'a vermemekte direnmiş, 1939 yılının başlarında önce sahada üretim yapmaya çalışmış, Etibank bunu engelleyince de ocaklara dokunulmaması için başlarına bekçi dikmiştir.⁷² İstanbul'da beş ortaklı kurulan ve ortaklarının ikisi İstanbul, üçü ise Edirne'de ikamet eden Trak şirketinin maden işletme hakkı elde edip Hurşit Bey'in havzadaki hisselerini alması tam da Hurşit Bey'in Etibank'la girdiği mücadele sırasında gerçekleşmiştir. Trak'ın neden Kütahya-Değirmisaz'da maden işletmeciliğine soyunduğunu kesin olarak bilemesek de olası bir açıklama Hurşit Bey'in Değirmisaz'daki hisselerini devlete devretmeden üretim yapabilmenin yolunu kendi ilişki ağlarını kullanarak kurumsal bir şirketle hareket etmekte bulmuş olmasıdır. 1940'ların sonunda adı (hububat ihracatında) rüşvet ve yolsuzluk iddialarına karışan⁷³ Bekir Kara'nın, dönemin Kütahya milletvekili Recep Peker'le eskiye dayanan arkadaşlığını da içeren ilişki ağları da Değirmisaz'da yatırım yapmasına sebep olan yolu açmış olabilir (Afşar 2013, s. 224).

1943 yılına gelindiğinde havzada artık şahıslar değil, kurumlar varlık gösteriyordu. Etibank, Değirmisaz linyit havzasının büyük bölümünü elinde toplamıştı: Toplam 1,850 hektarlık arazinin 623 hektarlık kısmı Trak Türk şirketinin imtiyazında, kalan 1,227 hektar ise GLİ'de kaldı. 1938'den 1945'e kadar Değirmisaz'da devletle beraber kömür üreten Trak Türk Anonim Şirketi, kayıtlara göre 1960'larda iflas ettiği için şirketin buradaki faaliyetlerine dair kurum arşivi bulunmuyor.⁷⁴ Ancak 1944 tarihli yerel gazetede

⁷¹ CCA 30-18-1-2-109-64-11

⁷² CCA 30-18-1-2_105-24-5

⁷³ Bekir Kara'nın ve ortağı olduğu Trak şirketinin buğday ihracatındaki yolsuzluk iddiaları 1947'de mecliste konuşulurken CHP Seyhan Milletvekili Sinan Tekelioğlu Bekir Kara'yla ilgili şu sözleri sarf etmiştir: "TRAK Firması'nın sahibi Bekir Kara, Toprak Ofisi'nin en büyük elemanlarını eline almıştır...şimdi arkadaşlar Bekir Kara'nın muhtelif suretlerle 13 milyon liralık lisans aldığı söyleniyor...bu adamın Karanfil Sokağında bir evi vardır, bazı yüksek şahsiyetleri davet eder, sabahlara kadar eğlence devam eder. Bu adam bütün memlekette rüşvet kaynağı olan bir adamdır..." Kaynak: TBMM Tutanak Dergisi, Dönem 8, Cilt 7, Toplantı 2, 24 Kasım 1947.

⁷⁴ İstanbul Ticaret Odası'nın yönetim kurulu toplantısı kayıtlarına göre Bekir Kara, Değirmisaz'daki hisselerini Etibank'a devretmek için Etibank yöneticileriyle müzakere etmeye 1945'te başlamıştır, ancak devlet arşivleri kayıtlarına göre ocakların devri yasal olarak 1949'u bulmuştur.

“Bekir Karanın bağışı” başlıklı küçük bir haber şirketin üretiminin hâlâ sürdüğünü gösteriyor:

Değirmisaz maden ocaklarını işleten Trak şirketi hissedar ve müdürü Bay Bekir Kara'nın bu defa yoksullara dağıtılmak üzere Kütahya C.H. Partisine bir vagon kömür bağışında bulunduğu memnurlukla öğrenilmiştir.

Kömürler bugünlerde dağıtılmağa başlanacaktır. ⁷⁵

Her durumda, Trak şirketinin Değirmisaz'daki linyit üretimi, Etibank ve GLİ'ye göre düşük kalmıştır. 1941'in ilk 9 ayında Etibank'ın üretimi 40 bin tonun üstüneyken Trak 4,638 ton, 1942 yılında GLİ 85 bin tona yakın üretim yaparken Trak 21,986 ton, 1944 yılında ise GLİ üretimi 138 bin tonun üzerindeyken Trak 54 bin tona yakın linyit üretmiştir.⁷⁶ Trak Türk şirketinin üretim miktarının düşüklüğünden ve kısa sürede havzadan çekilmesinden, arzu edilen kazancın gerçekleşmediği sonucu çıkarılabilir.

Trak şirketi havzadan çekildikten sonra yaptırdığı binalar ve altyapı GLİ tarafından kullanılmıştır. 1945 yılının sonlarında Ulus gazetesinde yayımlanan yazı dizisinde Trak'ın Değirmisaz'daki kısa geçmişine dair küçük bir fikir edinebiliyoruz:

Trak şirketinden alınan depolar, gündelik çalışan müstahdemler için, şimdi birer ev haline getirilmektedir. Bu Trak şirketi, memleketimizdeki hususi linyit işletmelerinin başlıcalarından biri iken füzyona tabi tutulmuş ve GLİ'ye bu sene içinde devredilmiştir. Trak'ın işlediği ocak, Değirmisaz'da Kızılbük köyü civarında. Şirketin önceden yaptığı hazırlıklardan faydalanarak buradaki kömürleri de çıkarıyorlar. Fakat bu kısım alındıktan sonra bu ağız terk edilecek ve rasyonel bir çalışma sağlamak üzere, bütün kuvvet “yeni kuyu” üzerinde kesifleştirilecek.⁷⁷

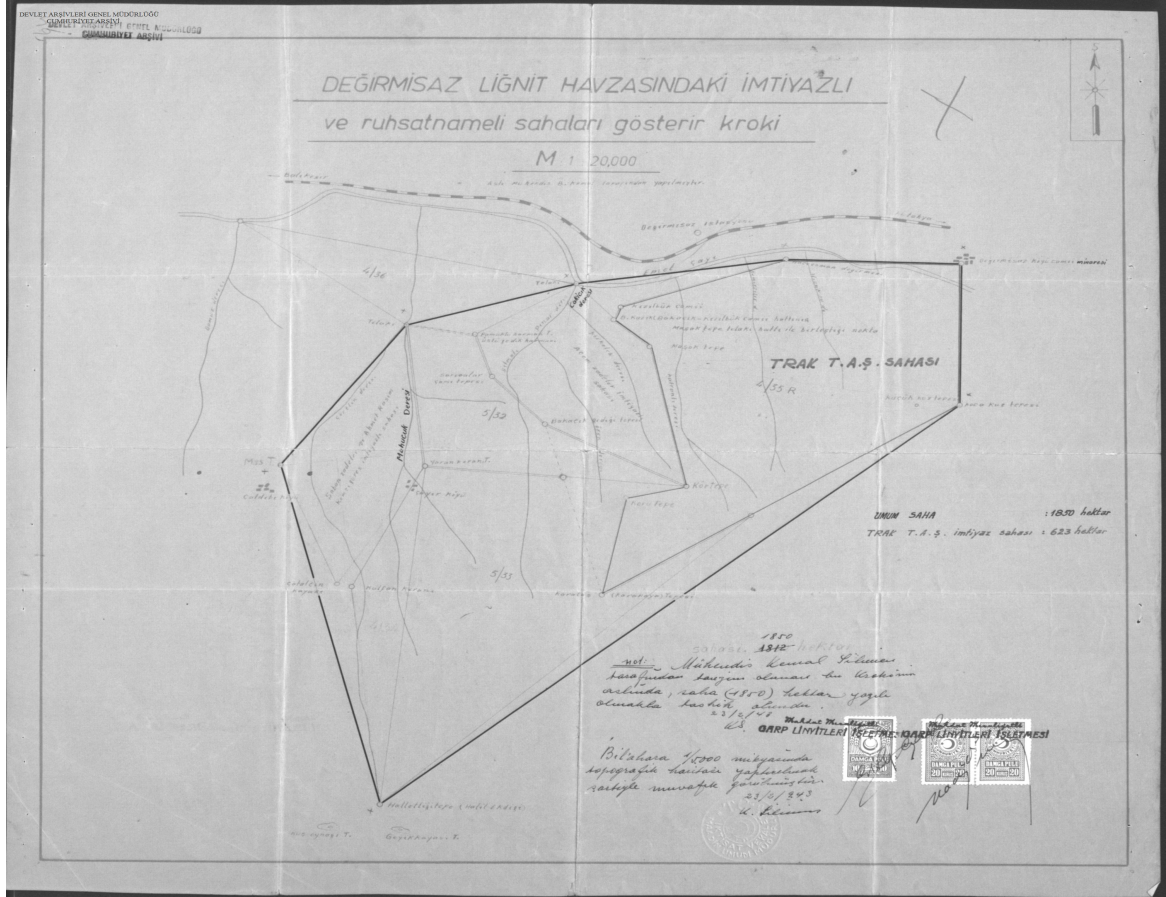
1945 yılından itibaren havzadaki tek işletme, dolayısıyla da tek güç olan GLİ kurulduğundan beri havzaya ve linyit üretimine özgü zorluklarla ve kurumsal yetersizliklerle başa çıkmak zorunda kalmıştır. Değirmisaz havzasında GLİ'nin nasıl

⁷⁵ “Bekir Karanın bağışı” *Kütahya Vilayet Gazetesi*, 18 Şubat 1944

⁷⁶ Kaynak: 1942, 1943 ve 1944 yılları MTA Maden Mecmuası.

⁷⁷ “Garp Linyitleri 7: Değirmisaz”, *Ulus*, 5 Aralık 1945, s. 4

yapıldığı kasaba hayatını da doğrudan etkilediği için, bir sonraki bölümde işletmenin kurumsal tarihi ve linyit madenciliği mercek altına alınacaktır.

Görsel 8: 1943 yılında Değirmisaz linyit havzasındaki ruhsatnameli sahayı gösteren harita. Haritadaki iki keskin sınır, havzanın iki şirket arasında bölündüğünü ve şahıslar döneminin artık sona erdiğini gösteriyor.⁷⁸

2.4. “ULUSAL DAVA LİNYİT”: LİNYİT ÜRETİMİ VE GARP LİNYİTLERİ İŞLETMESİ

1937 yılındayız. Kütahya'nın Kızılbük köyünde, büyük ocak yangınları baş göstermiştir. Modern işletme usullerini bir kenara bırakarak gelişigüzel işlemeğe kalktınız mı, linyit için mukadder akıbet budur: kendiliğinden ateş alır, yavaş yavaş yanmağa başlar, iki karış toprağın altında ne var ne yok, bir baştan bir başa kül olur, gider. (...) Kırk elli kadar işçi, başlarında tek bir mühendis, derhal kolları sıvıyorlar: modern işletme usullerinin gerektirdiği hazırlıklar yapılmaya kadar muvakkat bazı tesisler kurmak lazım. Çıkan kömür satılacak, bu tesisler o para ile meydana getirilecektir.⁷⁹

⁷⁸ CCA 30-18-1-2_105-24-5

⁷⁹ “Cumhuriyetle kıymetlenen bir cevher: GARP LİNYİTLERİ”, *Ulus*, 21 Kasım 1945, s. 4

Devletin savaş arifesinde linyit üretimine yatırım yapması ve Garp Linyitleri İşletmesi'ni kurması Değirmisaz'ı bir işletme kasabasına dönüştüren sürecin başlangıcı olmuştur. Linyit üretimi tüketiciye yönelik söylemde ulusal bir “dava” haline gelmesi ve Batı ve Orta Anadolu'daki linyit yataklarının “yanı başımızdaki servet” olarak ilan edilmesi temelde Orta Anadolu sanayisinin ve demiryollarının ihtiyacına karşılık vermek amacı taşıyordu. Taşkömürünün Zonguldak'tan ülkenin iç kısımlarına nakliyesi için altyapı yetersizdi. Bu bağlamda oluşturulan linyit endüstrisi, linyitin çıkarılması, nakliyata ve satışa hazır hâle getirilmesi süreciyle nakliyat ve satış işlemlerini içeriyordu.

Savaş yıllarında linyit üretimi aciliyet kazandığı, Değirmisaz havzası demiryoluna yakın ve linyit kalitesi yüksek olduğu için üretimi başlatmış ve devam ettirmiştir. Ancak, henüz 1940 yılında bile Başbakanlık Umumi Murakabe Raporu'nda kömür azlığından dolayı Değirmisaz'a fazla yatırım yapılmaması tavsiyesi yer alıyordu.⁸⁰ Yani Değirmisaz, “ölüm tarihi” baştan belli bir kasabaydı:

Etibank, Değirmisaz için bir amenaşman projesi hazırlıyor. Fakat kömür mevcudu fazla olmaması yüzünden burada öyle muazzam tesisler kurulacak değil... Belki de onbeş, yirmi yıla kalmaz, kömürü biter diyorlar. İstihsal, bugünkü gibi hep biteviye bile gitse, burada lavuar gibi yalnız en lüzumları kurulacaktır.⁸¹

---

⁸⁰ CCA 37-10-0-0_9-0-0

⁸¹ “Garp Linyitleri 7: Değirmisaz, *Ulus*, 5 Aralık 1945, s. 4

kararı iptal ettirmeye çalıştı ama dava reddedildi.⁸⁴ Acemzade'nin ocaklarındaki yangın, özellikle “milli servetin” israfı olarak da kabul edildiği için sık sık konu edilmiştir.⁸⁵

Daha önceki bölümlerde de değindiğim gibi, devlet sanayileşme yoluyla kalkınma planını oluştururken kömürün fabrikaları ve demiryollarını işler kılacak kilit madde olduğunu hesaba katmıştı. Bu nedenle kömür ve kömür madenciliği de fabrikalar gibi ulus-devlet inşasının hem söylemsel hem de pratik olarak gerçekleştirildiği alanlardan biri oldu. Gazeteler, Osmanlı döneminde ülke topraklarında kömür madenciliğini üstlenen yabancı sermayenin çok kötü şartlarda çok az üretim yaptığını ve “milli servet”i sömürdüğünü; Cumhuriyet döneminde uygulanan kömür politikasının (üretimi yüksek ve fiyatını düşük tutma) ise bunun tam tersi sonuçlar verdiğini yazıyordu.⁸⁶ Aynı şekilde, 1937’de Ankara’da açılan Beynelminel Kömür Sergisi de kömür madenciliğinin ulus-devlet inşasıyla nasıl el ele gittiğini gösteren örneklerden biri oldu. Sergide “Kömür medeniyetin hız kaynağıdır” yazılı bir köşe yer alıyor; açılışa Başbakan İsmet İnönü ile birlikte katılan İktisat Vekili Celal Bayar kömürü “milli bir dava” addediyordu. Serginin en büyük salonunda sergilenen üç Türkiye tablosu, “memleketin milli servetinin yabancı kapitalin ve tekniğin elinde olduğu” Osmanlı dönemini, Cumhuriyetle birlikte kömür üretimine ulusal sermaye/teknikle başlayan ve fabrikalar kuran kalkınma planı Türkiyesini ve son olarak, kömür ocaklarının milli sermayeyle işlendiği, traktörlerin ve ulaşım araçlarının kömür ve milli yakacaklarla hareket ettiği, geleceğin ideal Türkiyesini resmediyordu.⁸⁷

Kömür “ziyan edilmemesi gereken milli servet” olarak nitelendirilirken, taşkömürü yataklarının sadece Zonguldak’ta olması, sanayi kuruluşlarını ağırlık olarak Batı ve Orta Anadolu’da kuran yeni rejimin linyiti de “ulusal bir dava” olarak ortaya koymasına yol açtı. Zira ulaşım ağları, Zonguldak’ta çıkarılan taşkömürünü bu fabrikalara kolaylıkla ulaştıracak bir yol çizmiyordu. İkinci Dünya Savaşı’nın getirdiği savaş ekonomisi

⁸⁴ Bir kaynağa göre Ahmet Acar kömür ocakları imtiyazını mecburen devlete devrettikten sonra, CHP Emet İdare Heyeti’ndeki güç savaşı ve hizipleşmenin bir sonucu olarak 1941 yılında idare heyetine seçilmiş, ancak buradaki görevi kısa sürmüştür (Yapıcı 2021, s. 163).

⁸⁵ Örneğin, sonraki yıllarda Zonguldak Milletvekili olan Cemal Kıpçak, TBMM oturumlarında maden mühendislerinin uzmanlığının öneminden bahsederken “Biz Değirmisaz’ı yangınlar içinde aldık” demiştir.

⁸⁶ “Saltanatta Kömür Cumhuriyette Kömür”, *Ulus*, 23 Nisan 1937, s.9

⁸⁷ “Kömür Yakan Türkiye: Enternasyonal kömür sergisi niçin kuruldu?”, *Ulus*, 29 Mart 1937

koşullarının da etkisiyle devlet, Orta ve Batı Anadolu’da halkı ve sanayi kuruluşlarını yakacak olarak linyite alıştırmayı bir “mahrukat davası”na⁸⁸ dönüştürdü. Taşkömürünün sadece bir yakıt değil, pek çok kimyasal ürünün hammaddesi olduğunu ileri sürerek israf edilmemesi, bunun yerine Anadolu’daki geniş linyit yataklarından faydalanılması gerektiği vurgulanıyordu.⁸⁹ 1938 yılında çıkan Mahrukat Kanunu’nun Etibank’ı kanunun uygulandığı şehirlerde kömür ihtiyacını karşılamaya zorunlu tutması ve savaş koşulları linyit üretimini arttırmayı gerektirmişti; Etibank havzaları merkezi bir yönetime bağlayıp rasyonelleştirme çalışmalarını hızlandırmak için GLİ’yi kurdu.

Görsel 10: Osmanlı dönemi kömür madencilikle Cumhuriyet döneminkini karşılaştıran bir gazete haberi.⁹⁰

⁸⁸ Örneğin 1940 yılında “Mahrukat davası hallediliyor” başlıklı bir haber, “Hükümet bu davayı kökünden halletmeye karar verdi” diyerek Ankara’nın 400 köyüne linyit sobası dağıtılacağı duyuruluyor. Bkz. “Mahrukat Davası Hallediliyor: Ankara köyleri bu yıl linyit kömürü yakacak”, *Akşam*, 19 Eylül 1940, s. 2

⁸⁹ “Garp Linyitleri 4: “Muhtelif Cephelerden Linyit Davamız”, *Ulus*, 26 Kasım 1945, s. 3

⁹⁰ “Saltanatta kömür Cumhuriyette kömür”, *Ulus*, 23 Nisan 1937, s. 9

GLİ'nin yapılanma sürecini ele almadan önce linyitin taşkömüründen farkına ve bu farkın üretim sürecini nasıl etkilediğine bakmakta yarar var. Öncelikle linyit, taşkömüründen daha nemli bir yapıda olduğu ve havayla temas ettiğinde daha çabuk enerji kaybettiği için uzun süre stok yapılamayan bir kömür cinsidir. Kalorisi, yani enerjisi taşkömüründen daha düşük olduğu için linyit kullanmak vagonlarda, sanayi kuruluşlarında ve evlerde farklı teçhizat gerektirir. Bileşiminde bol miktarda kül ve kükürt barındırır ve çok hızlı bir şekilde parçalanıp toz haline gelebilir.

Ocaktan çıkarılan, içinde taş toprak karışmış işlenmemiş kömüre *tüvenan* denir. Tüvenan kömür, elle veya makineyle elenerek en büyükten en küçük parçaya doğru sırasıyla parça, ceviz, fındık ve toz kömüre ayrılır. Linyitin nakliye öncesi bir yerde tutulması gerekiyorsa güneş ve nemin etkilerinden korumak için depolandığı büyük ambara *silo* denir ve çoğunlukla istasyona yakın inşa edilir. Ocaktan çıkan *tüvenan* kömürün, demir tozu karışımında yıkanarak zenginleştirilmesi ve nihai tüketime hazır hale getirilmesi ise *lavvar* adı verilen bir tesiste gerçekleşir. Lavvarda kömür yıkama işlemi, kömürün kül oranını düşürür ve linyiti kullanıma daha uygun bir hale getirir. Linyit üretiminin gerçekleştiği yerde ocaklar dışında elektrik santrali, tamirhane ve marangozhaneler, lambahane, laboratuvar gibi tesisler de kurulur. Ocaklarla istasyon aynı yerde değilse, kömürün ocak ağzından istasyona taşınması da ulaşım altyapısı gerektirecektir. Ayrıca, ocaklardaki maden kazılarında açılan boşluklara uygulanan tahkimat sistemi için de ahşap direkler kullanılıyordu ve bu maden direkleri belirli ağaç cinslerinden elde ediliyordu.

İkinci Dünya Savaşı'nın başlarında, Etibank'a bağlı olarak kurulan GLİ, zor şartlar altında üretim yapıyordu, çünkü finansal kaynak, işgücü yetersizliği, teknik eleman azlığı, merkezileşme gibi sorunlar yaşıyordu. İşletmenin merkezi önce Balıkesir'de kuruldu, ancak üretim yerlerinden uzak kaldığı için önce Soma'ya, ardından 1941 yılı sonlarında daha yeni tesislerin kurulduğu Tavşanlı'ya taşındı (Tümüklü 2009, s. 25). GLİ'ye bağlı Soma, Değirmisaz ve Tunçbilek mntıkları bir "Başmühendis" ve yardımcıları tarafından yönetiliyordu ve yine mntıklarda Muhasebe, Anbar, İdare, Sağlık, Puvantörlük servisleri bulunuyordu.⁹¹ Savaş koşullarında kömür üretimi orduyu her an

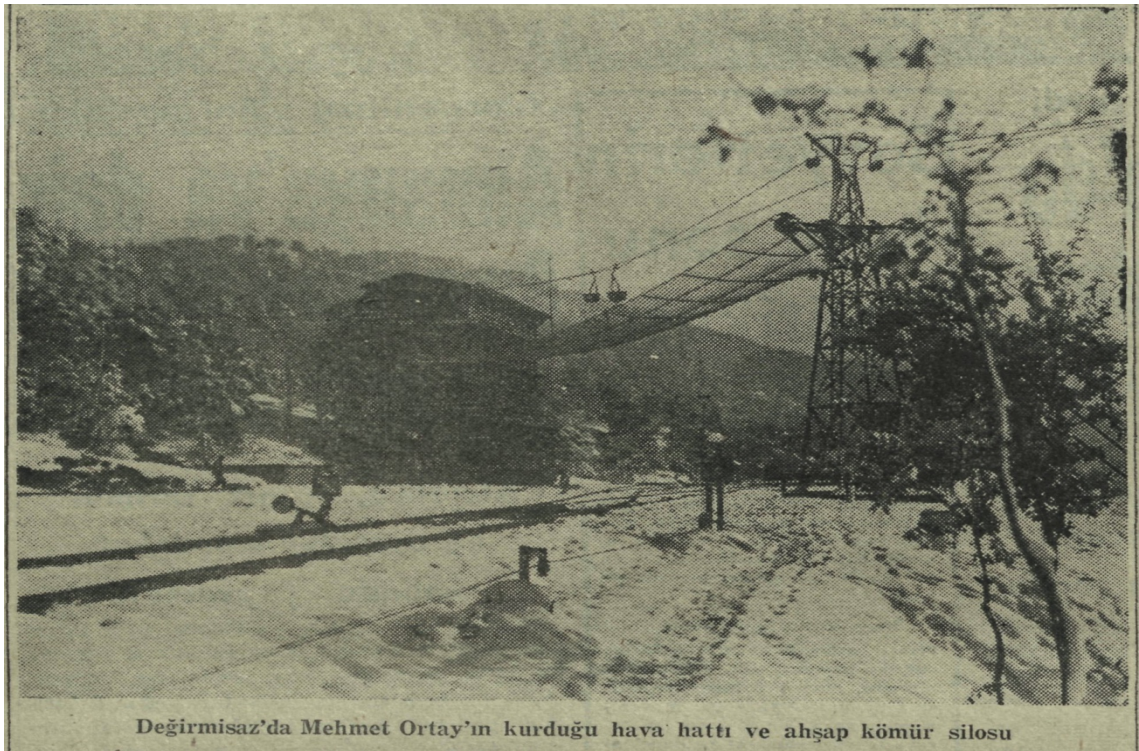
---

⁹¹ CCA 37-10-0-0_71-0-0

savaşa hazır tutan ekonomik koşullara göre ayarlandı ve Değirmisaz'da linyit rezervi az, havza ise kısa ömürlü olmasına rağmen havzanın demiryoluna yakınlığı ve linyitin kalitesinin yüksekliği sebebiyle üretim için gerekli yatırımlar yapıldı.

Linyit üretiminin ilk aşamasından itibaren satılıp müşteriye ulaşmasına kadar pek çok safha zorluklarla doluydu; GLİ'nin kurum olarak yaşadığı sıkıntılar da yaptığı yatırımlar da bu zorluklarla ilgiliydi. Kömür çıkarıldıktan sonra, kısa veya uzun mesafeli nakliyeler için altyapı gerekiyordu. Değirmisaz'daki ocak ağzıyla istasyondaki büyük silo arasında sadece bir kilometre vardı, ancak eğimli mesafede kömürün siloya nakliyesi mecburen kamyonlarla yapılıyor, bu yüzden kömür ufalanıyor ve nakliye masraflı oluyordu.⁹² Buna çözüm olarak 1940 sonlarında çoğu Soma'dan gelen eski malzemelerle bir hava hattı yapıldı ve kömür artık yukarıdan geçen büyük kovalarla siloya taşınmaya başlandı.

Değirmisaz'da Mehmet Ortay'ın kurduğu hava hattı ve ahşap kömür silosu

Görsel 11: Mehmet Ortay liderliğinde, seyyar bir atölye kurularak, zor şartlar altında inşa edilen hava hattı.⁹³

⁹² "Türkiye'de ilk hava hattı ustası: Mehmet Ortay", *Ulus*, 13 Aralık 1945, s. 4

⁹³ "Türkiye'de ilk hava hattı ustası: Mehmet Ortay", *Ulus*, 13 Aralık 1945, s. 4

GLİ, satışa hazır kömürü nakliye etmek için ise Devlet Demir Yolları'yla yakından iş birliği içindeydi. Hem linyitin taşınacağı vagonları DDY'den temin ediyor, hem de vagonlarını çalıştırması için DDY'ye linyit satıyordu. Ancak kurumların kaynak yetersizliklerinden ötürü bu ilişkiler de pürüzsüz değildi. Eski vagonlar Ereğli kömürüne göre yapılmıştı, linyitin kalorisini Ereğli kömürüne göre düşük olduğundan DDY aynı enerjiyi elde etmek için iki katı linyit satın almak ve daha fazla harcama yapmak zorunda kalıyordu; bu yüzden de “en azından yüksek kaliteli Değirmisaz kömürü verin” talebinde bulunuyordu.⁹⁴

Görsel 12: Kömür nakliyesinin gerçekleştiği Değirmisaz tren istasyonundan bir görüntü. Tarih: 1947.⁹⁵

Satış işini gerçekleştirmek de başka zorlu bir işti. Her yıl artan linyit üretimi, fazla linyitin satılması için de çaba sarf etmeyi gerektiriyordu. Özellikle Etibank'ın ve GLİ'nin ilk kurulduğu yıllarda fabrikaları ve halkı linyite alıştırmak için epey çaba sarf etmek zorunda kaldı. Linyit ocaklarını özel şahıslar işletirken çıkardıkları kömürü elekten ve

⁹⁴ CCA 30-10-0-0_151_68_20

⁹⁵ Gülümser Korukoğlu Yetenç kişisel arşivi.

işlemeden geçirmeden tüvenan halde sattıkları için linyite karşı önyargı vardı.⁹⁶ Etibank satış işini önce satış ajanlarından oluşan bir teşkilatı kurarak çözmeye çalıştı, teşkilattan verim alamayınca 1943 yılında kendi bünyesinde Türkiye Kömür Satış ve Tevzi Müessesesi kurdu. 1940-1945 yılları arasında en fazla linyit satılan sanayi kuruluşları Devlet Demir Yolları, Nazilli Basma Fabrikası, Kayseri Bez Fabrikası, İzmir Tramvay Elektrik Şirketi, Şeker Fabrikaları, Kırıkkale Askeri Fabrikası oldu.⁹⁷ Aynı yıllarda, ekonomi bakanları da sık sık havzaları ve fabrikaları ziyaret ediyor ve savaş koşullarında üretimin hedeflere uygun yapıp yapılmadığını denetliyordu, dolayısıyla GLİ işi sıkı tutmak zorundaydı.⁹⁸

Değirmisaz'da 1941 yılında yeni bir elektrik santrali kuruldu; 1950'lerde Tavşanlı'dan nakil hattı gelene kadar bu santral havzadaki elektrik ihtiyacını karşıladı. GLİ'nin yatırımları havzaya hareketlilik kazandırdı. 1945 yılında havzayı ziyaret eden gazeteci Münir Berik, artan kömür üretiminin ve yatırımların sonuçlarını aşağıdaki gibi tarif ediyordu:

Her maden bölgesinde ocak ağızları çok canlı ve hareketli oluyor. İrili ufaklı bir sürü tesisler burada da (yeni kuyu) civarına yayılmıştır. Mesela şu binalar, başmühendislik atölyeleri: marangozhane, demirhane... Sırtakiler işçi pavyonları... Bugün 1300 işçi çalışıyor ama bu pavyonlarda 1500 kişi pekâla barınabilir. Kuyuya giriş yerinde de yeni bir kompresör dairesi inşa halinde... Karşığı sırta, 16 yataklı bir de revir var.⁹⁹

1952'de ise Marshall Planı'nın bir parçası olarak, Alman bir şirketle iş birliğiyle havzada lavvar inşa edildi. Lavvar inşaatında çalışmış olan bir görüşmeci "Lavvar yapıldıktan sonra kömürler daha iyi değerlendirildi. Daha fazla çeşitlere ayrıldı, yıkandı ve hatta kömür tozları bile küçük su gölcüklerinde dinlendirilerek değerlendirildi" demiştir. Bütün bu yatırımların sonucu olarak GLİ'nin Değirmisaz'da ve diğer iki havzasında üretim her yıl arttı: 1949 yılının sonunda üç havzada 777.600 ton yıkanmış ve satılmaya hazır linyit

⁹⁶ "Garp Linyitleri 12: Ucuz Linyit", *Ulus*, 17 Aralık 1945, s. 4

⁹⁷ CCA 37-10-0-0_37-0-0

⁹⁸ "Ekonomi Bakanı İzmirden Somaya gitti", *Vakit*, 17 Eylül 1945, s. 2; "İktisad Vekili dün şehrimize geldi", *Cumhuriyet*, 30 Eylül 1943, s. 3

⁹⁹ "Garp Linyitleri 7: Değirmisaz", *Ulus*, 5 Aralık 1945, s. 4

üretildi; bu üretimin yaklaşık 250 bin tonu Değirmisaz havzasında gerçekleşti (MTA 1949).

Görsel 13: Değirmisaz'da linyit ocağı ağızı. Yıl belirsiz.¹⁰⁰

GLİ'nin özellikle ilk yıllarında yaşadığı sıkıntılardan bir diğeri, tıpkı ülkedeki bütün maden kuruluşları gibi, madencilği bilen yetişmiş uzman eksikliğiydi. Madencilik eğitiminin merkezi hep Zonguldak oldu: 1924'te başlayan madencilik eğitimi, Maden Meslek Şubesi, Maden Tatbikat Mektebi, Zonguldak Maden Başçavuş Mektebi, Zonguldak Teknisyen Mektebi ile devam etti ve 1949'da mühendis de yetiştiren Zonguldak Maden Teknik Okulu açıldı (Dölen 2020). Ancak bu okullardan mezun olan uzman sayısı ülkedeki maden seferberliğine yetişmiyordu, maden mühendisine ihtiyaç duyuluyordu. Bu sorunu çözmek için yabancı uzman çalıştırma yoluna gidildi ve biri

¹⁰⁰ Yılmaz Uzun kişisel arşivi

Değirmisaz'da olmak üzere üç Belçikalı madenci GLİ'de istihdam edildi (Sertel ve Yedek 2015, s. 362).

GLİ'nin bir devlet işletmesi olması hem yapılanma biçimini hem de yönetim stratejilerini belirlemiştir. Örneğin, GLİ'de müessese yönetimi ve üst düzey yöneticiler istikrarlı bir yönetimin kurulmasına engel olacak kadar sık değişiyordu. Özellikle üst ve orta düzey yönetimin atanması ve atandığı pozisyonda kalması, hükümetteki partiyle ilişkilerine sıkı sıkıya bağlı olabiliyor; daha üst yönetime şikâyet edilen orta düzey bir yönetici sürgüne gönderilebiliyordu.¹⁰¹ Hükümet değişiklikleri KİT'lerde yönetim ve kadro değişikliği anlamına geliyordu. Aynı kurumda uzun süre kalmanın bir istisna olduğunu, 1953'te GLİ Tunçbilek'te vardiya mühendisi olarak göreve başlayıp Müessese Müdür Yardımcılığına kadar yükselen Selahattin Metin Atay şu sözlerle anlatıyor: “İhtilaller ve siyasi faaliyetlerin en karmaşık dönemleri ve sürgünler devrinde, hiçbir yere tayin olmadan, çeşitli görev kademelerinde basamak basamak yükselmek ve dönem içinde, beş adet takdirname almak, meslek hayatımın en mutlu ve onurlu olayıdır.”¹⁰²GLİ ve EKİ dahil pek çok maden işletmesinde görev yapmış Maden Yüksek Mühendisi Kadri Yersel anılarında, maden ocaklarında teknik uzmanların da ekonomik ve siyasi çıkar çatışmalarından payını aldığını dile getirir:

[Kömür havzası] çok yakın ve sürekli bir denetimi ve sıkı bir yönetimi gerektirir. (...) Bunu yapacak teknik kadronun havzada uzun süreler çalışarak onu gereği kadar tanımış ve en kısa sürede en isabetli kararları alabilecek yeteneğe ulaşmış olması zorunludur. Ancak, bu hususa hiç önem verilmemiş, aslında çok yetersiz tutulan teknik kadro da politika rüzgarları ile oradan oraya savrulularak dağıtılmıştır (Yersel 1989, s. 27)

GLİ'deki yönetim ve organizasyon sorunlarıyla ilgili yazdığı tezde Yavuz Erginel de ilk yıllarından beri yöneticilerin görev süreleri kısa olduğu için isabetli ve istikrarlı bir yönetim kurulamadığını, söz konusu yöneticilerin yetki devretmeye istekli olmadığını,

¹⁰¹ Buna ilişkin örnekler çalışmanın 3.3.2 bölümünde bulunabilir.

¹⁰² “Mesleğimizde 60. Yılımı Dolduran Maden Mühendisleri”, Madenciler Bayram Bülteni Sayı: 47, TMMOB Maden Mühendisleri Odası, 4 Aralık 2013, s.6

particiliğin ön plana çıktığını, kısa görev sürelerinde odacı ve bekçi tayinleri gibi basit işlerle ilgilendiklerini ve aşırı istihdam sağladıklarını belirtmiştir (1984, s 27).

GLİ’de işletmenin bir kurum olarak yönetim stratejisi devlet paternalizmiyle endüstriyel paternalizmin birleşiminden oluşuyordu; zira kolektif bir toplumsal örgütlenme biçimi olan paternalizm teker teker işletmelerin ötesine geçerek sistematikleşme ve kurumsallaşma eğilimi gösteren bir yönetim biçimidir (Abercrombie ve Hill 1976). Devlet paternalizmi, “sınıfsız ve kaynaşmış” bir ulus yaratmaya soyunmuş devletin bütün kurumlarıyla “vatandaşları için en iyisi bilen baba” rolünü üstlenmesiyle oluşuyordu; ulusuna rehberlik eden, onu koruyan ve gerektiğinde de cezalandıran “devlet baba”ydı. Endüstriyel paternalizm ise üretim alanından başlıyordu; işgücünü kontrol etmek için ikna ve baskıyı bir arada kullanıyordu. Yönetim çeşitli argümanları seferber ederek, yönetimin işçileri “ezdiği” değil, işçilerin sermaye ile ilişkilerinde aracılık yaptığı sembolik bir evren yaratıyordu (Reid 1985, s. 584). Tam da bu sayede paternalizm ve denetim birbiriyle ilişki içindedir ve özellikle üretim alanındaki amirlerin paternal gücünün denetimi de işletme yöneticileri için aynı oranda önemli olmuştur. GLİ dönemindeki linyit madenciliğinin doğası gereği, üretim alanı işletmenin doğrudan denetiminden uzaktı; bu anlamda fabrikalardan ayrıştıyordu. İşçiler toplu olarak “ayaklarda” çalışıyordu ve her ayağı denetleyen bir “ayak çavuşu” vardı. Çavuşların hepsini birden “vardiya çavuşu” denetliyordu. Onların da başında eğitilmiş ve kentli bir mühendis oluyordu. Madencilerin küçük ekipler halinde çalışması yeraltı işçilerinin başındaki çavuşların keyfi paternalist güç uygulamasına¹⁰³ yol açsa da GLİ’nin bir devlet işletmesi oluşu, işçilerin dilekçe ve tutanak gibi mekanizmaları kullanarak veya sendikayı harekete geçirerek üst denetimi devreye sokmasını sağlıyordu.

GLİ Değirmisaz’da, işgücü hiyerarşisinde üst basamaklara çıkıldıkça paternalist güç daha denetimsiz şekilde uygulanabiliyordu; bu durum yerüstünde çalışan işçiler veya memurlar üzerinde kurulan baskıda ve kaynak dağıtımında kendini göstermiştir. İşçiler,

¹⁰³ İşçilerin başındaki çavuş veya şefleri tarafından dövülmesi işçi sicil dosyalarında veya gazete haberlerinde karşımıza çıkan bir durum oldu. Özellikle zorunlu çalışma sistemine dahil mükellef veya mahkûm işçilere fiziksel güç uygulanması daha yaygın bir durumdu. Ancak 1958’de bile işçileri döven şeflerin olduğu kaynaklardan anlaşılıyor. Bkz. “Değirmisaz’da işçilere baskı yapan bir şef, *Maden-İş gazetesi*, 1 Nisan 1958, s.1; Kaynak: Memiş Memiş Hükümlü İşçi Sicil Dosyası.

çeşitli patronaj ilişkileri içinde keyfi bir şekilde işe alınmış veya kovulmuş¹⁰⁴; böyle durumlar resmi kanallarla çözülmezse kişisel ilişkiler devreye sokularak çözülmeye çalışılmıştır. 1950’de Değirmisaz Kömür İşçileri Sendikası kurulunca, işletmenin keyfi paternalist uygulamaları örgütlü bir şekilde, sendikanın işçi yayın organlarıyla ilişkilerini de kullanarak deşifre edilmiştir. Örneğin, gazeteye şikâyet mektubu yazan bir GLİ işçisi, üretimden elde edilen kârın işçilere dağıtılması kararının ardından kimi yöneticilerin paranın büyük kısmını aralarında paylaştığını, yevmiyelerin işçilere adil dağıtılmadığını ve yöneticilerle kişisel bağları olanlara orantısız bir şekilde verildiğini, işçilerin buna şiddetli bir tepki gösterdiğini ve şikayetlerini iletmek için müessese müdürünü havzaya beklediğini söyler.¹⁰⁵ Mektupta, Erginel tarafından gözlemlenen patronaj odaklı istihdam uygulamalarına ve yönetimin “aile reisi”yle özdeşleştirildiği paternalist ilişkiye dair ipuçları görmek mümkündür:

Şurasını iyi hesaba katmak lazımdır ki; bir aile reisi bir kurban keser, veyahut bol bir tatlı yaptırırsa bunu aile efradının hepsi yemesi lazımdır. (...) Yapılan işlerde adam seçilmiştir. İşçi seçilmiştir. Adam kayırlmıştır, kıdem farkı gözetilmemiştir hatta bazı servis amirleri mahiyetinde çalıştırdıkları ve şahsi menfaatlerine yarayan bazı işçilerine unvan değiştirmek suretiyle zam yapmıştır.

Maden kasabalarında işgücü oluşturabilmek ve oluşan işgücünün devamını sağlayabilmek için işçilere maaş dışında sağlanan lojman, okul, kurslar, sinema, erzak dağıtımı vs. gibi faydalar da paternalist bir projeye işaret eder. Devletin linyiti “ulusal dava” addetmiş olması ve milliyetçi bir ulus-devlet inşası, GLİ paternalizminin ideolojik boyutunu da belirlemiştir. Bu dönem devletin kurduğu fabrikaların sadece üretim alanı değil, yaşam alanı olarak da tasarlandığı ve buralarda düzenlenen sosyal etkinliklerin, Cumhuriyet balolarının, kültürel faaliyetlerin de sadece ekonomik hedeflerle yapılmadığını, ulus inşa sürecinin bir parçası olduğu sık sık dile getirilmiştir (Aykaç 2024, s. 53). Ancak, maden havzalarında, özellikle de Değirmisaz gibi akıbeti erken belli bir kasaba için söz konusu yaşam alanı tasarlanırken GLİ, özellikle BUMH tarafından buraya yapılacak harcamaların, yatırımların düşük olması gerektiği konusunda sık sık uyarılmıştı. Mekânın doğasıyla ilgili bu yapısal durumun işletmenin havzadaki

¹⁰⁴ İşçi sicil dosyalarından çıkan ve Başmühendislik’e yazılan pek çok dilekçede, işçi amirinin keyfi olarak kendisini kovduğunu ve işini geri istediğini yazıyordu.

¹⁰⁵ “Garp linyitlerinde ikramiye dağıtımında olan yolsuzluk”, *İşçi Dünyası*, 20 Kasım 1953, s. 4

denetimini belli bir seviyede tutmasını sağladığı söylenebilir. Teknik elemanların bir kısmına lojman desteği sağlansa da havzaya ailesiyle göçen pek işçi barınma sorununu Kızılbük köylülerine başvurarak çözmek durumunda kalmıştır. GLİ, havzadaki en büyük idari güç olduğundan, sunduğu hizmetlerin ve linyit üretiminin sürmesi için gerekli sorumluluğu üstlenmiş, ancak Anadolu'daki devlet fabrikaları veya Zonguldak havzasında olduğu gibi (örneğin Kayseri Bez Fabrikası veya Nazilli Basma Fabrikası vs.) devasa yaşam alanları ve kompleksler inşa etmemiştir. Bu durum devletin/işletmenin alanı ile “sivil alan” arasındaki sınırların daha geçişken olmasını sağlamıştır.

Öte yandan, GLİ'nin Değirmisaz'da görev yapan, bazıları yurt dışında eğitim görmüş kentli yöneticileri ve/veya mühendisleri ulus inşası “davasına” adanmıştı, zorunda olmadıkları halde inisiyatif alarak kasabaya yerleşmiş işçilere yönelik eğitici uygulamalar başlattılar, hatta kasabadaki okullarda öğretmen açığını kapattılar. Görkem Akgöz, erken Cumhuriyet dönemindeki devlet fabrikalarının yöneticilerinin bir makinenin dışlisi olmadığını, sistem oluşum sürecindeyken davranışlarıyla sistemin işleyiş şeklini etkilediklerini söyler (2024, s. 172). Değirmisaz'daki yöneticiler kadınlara ise dikiş kursları açıyor, sinemada gösterilen filmleri belirliyor ve işçilerden oluşan bandolar kuruyordu. Bütün bu paternalist uygulamalar, modern işçi-vatandaş inşasına yönelik bir ideolojiyle besleniyordu. Öte yandan, yöneticilerin havzadaki bütün uygulamaları standart bir ideolojik “yönerge” izliyor değildi, elbette. Örneğin havzaya gelen bir yönetici devletin seküler modernleşme ideolojisine ters düşerek sinemada haremlik selamlık usulü izleyiciliği başlatmak istemiştir.¹⁰⁶

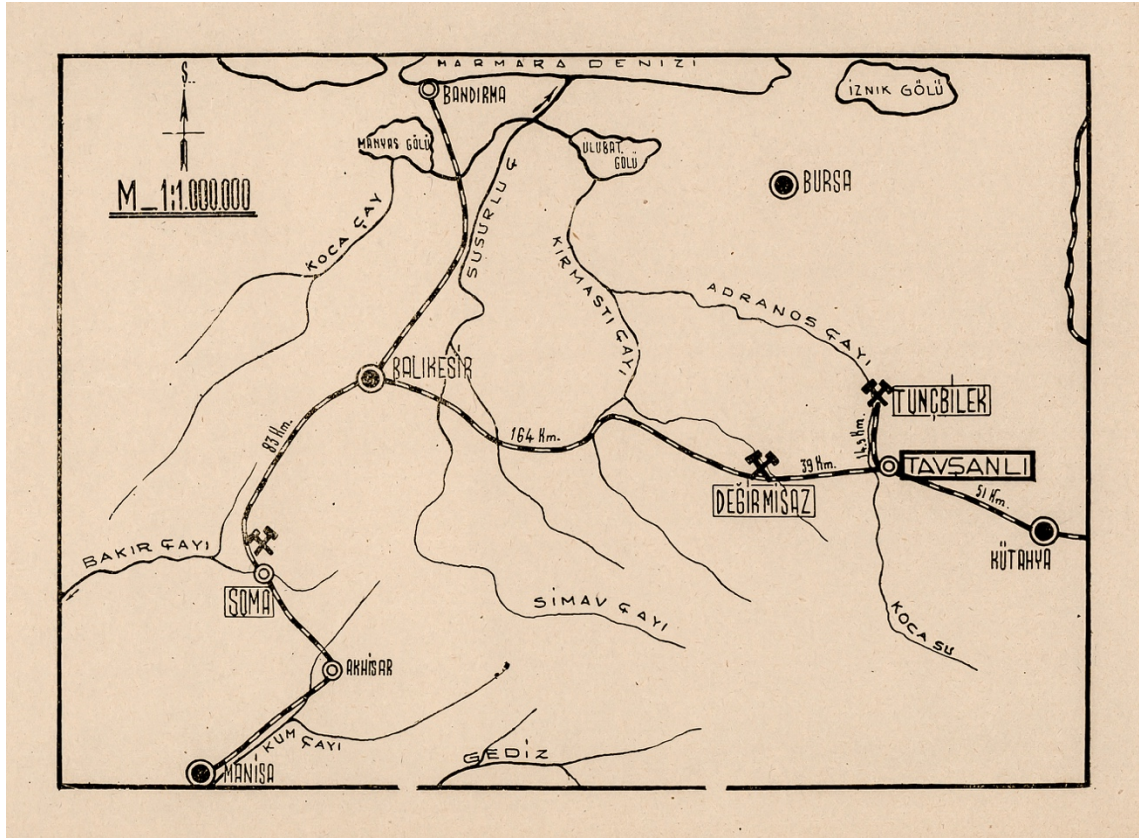
Aynı dönemde, kentlerde veya taşrada açılan özel sermayeli fabrikaların patronları, üretim yerinde işçileri doğrudan denetleyebildiği için keyfi davranışlarıyla “Pullman paternalizmi”ni andıran bir yönetim anlayışına sahipti. Patronlar kârlarından ve “emek denetimi üzerindeki tekellerinden” ödün vermek istemedikleri için “rızanın dayandığı paternalist evrenlerini sadece bazı maddi özendiricilerle desteklemişlerdi” (Balkılıç 2024, s. 63). Özellikle kentlerde yer alan özel sermayeli fabrikaların patronları, KİT fabrikalarındaki gibi işçilere konut veya sosyal hizmet yatırımı yapma gereği

¹⁰⁶ “Haremlik Selamlık Usulüne Dönüş: İşçiler Eşleriyle Sinemaya Gidemiyeceklermiş”, *İşçi Hakkı*, 1 Ocak 1952, s. 1

duymamıştır (Balkılıç 2021, s. 63; Koçak 2014, s. 163). Taşrada kurulan özel fabrikalarda ise – örneğin Çan ilçesinde yer alan seramik fabrikasında – işgücünü mekânda sabitlemek için işçinin barınma sorununa yönelik yatırım yapılmış, ancak bu hizmetin kendisi de patron tarafından işçiyi denetleme unsuru olarak kullanılmıştır (Güler 99). Kısacası özel sermayeli sınıai sektörlerin patronları kârı ve sermaye birikimini ön planda tuttuğu için işçinin aleyhine olan keyfi paternalist uygulamalar yaygındı, ancak sosyal hizmetler bakımından “patron baba” işçilerini “devlet baba” kadar düşünmüyordu. Aslıhan Aykaç aradaki farkı şu sözlerle açıklar: “Devlet, olası çatışmaları önlemek ve kalkınma yolunda engel yaratacak toplumsal çıkışları baskılamak adına işçi kesimine karşı daha cömert, daha uzlaşmacı davranırken, serbest piyasa ortamındaki sermaye sınıfının uzlaşma kaygısı kâr güdüsünden sonra gelir (2024, s. 53).

Garp Linyitleri İşletmesi, 31 Ağustos 1957 tarihinden itibaren, 22 Mayıs 1957’de kurulan Türkiye Kömür İşletmeleri’ne (TKİ) devredildi. 1960 yılında Kütahya Seyitömer işletmesi GLİ’ye katıldı; 1966’da ise kömür rezervlerinin azlığı dolayısıyla Değirmisaz havzası kapatıldı ve işçiler GLİ’nin diğer havzalarında çalışmak veya tazminatlarını alıp ayrılmak üzere kasabadan ayrıldılar. Soma ve Seyitömer havzasını da başka kurumlara devreden GLİ, şu an sadece Tunçbilek havzasında üretim yapıyor.

Görsel 14: BUMH 1947 raporunda yer alan, GLİ Tunçbilek, Değirmisaz ve Soma havzalarının daha geniş bir alan içindeki yerlerini gösteren harita.¹⁰⁷

¹⁰⁷ CCA 37-10-0-0_47-0-0

3. BÖLÜM DEĞİRMİSAZ'DA EMEĞİN ÖRGÜTLENMESİ

Bütün Garp Linyitleri aynı sıkıntıyı çekiyor: Daimî işçi buhranı var. Maden işçiliği sert, zahmetli, biraz da tehlikelidir. Gönüllü işçi bu yüzden kendi arzusuyla kapanmak istemez. Açık işi daha emniyetli sayar. (...) Bir maden ocağı her şeyden önce daimî işçiye muhtaçtır. Gönüllü ve mükellef işçi onun yerini asla tutamaz. Bu gibiler için maden işçiliği artık bir meslek haline gelmiştir. Sayılarının mahdut oluşu bugünkü sıkıntının başlıca sebeplerinden biridir.¹⁰⁸

Bu bölümde, genel olarak kömür madenciliğinde, özel olarak da GLİ Değirmisaz havzasında emeğin örgütlenme biçimlerini ele alacağım. Bir sanayi üretiminde işin ne tür bölümlere ayrıldığı ve her bölümün nasıl bir işgücü gerektirdiği, bu işi yapacak insanların nasıl ve ne şekilde organize olduğu/edildiği, iş yerinde ve ötesinde kurulan toplumsal ilişkiler için belirleyicidir. Tekstilden cam işçiliğine ve madenciliğe pek çok sanayi üretiminde malzemeyi tanımak ve gerekli ekipmanları kullanmasını bilmek zaman, ustalık ve bazen de eğitim gerektirir. Özel beceri ve eğitim gerektirmeyen işler “niteliksiz iş” olarak tanımlanır; bu işi yapması için istihdam edilen işçilerle eğitim gerektiren işleri yapacak işçiler çoğu zaman sadece iş bağlamında değil, dahil oldukları toplumsal gruplar bağlamında da birbirinden farklılaşır. İşgücünün niteliğine bağlı olarak, işçilerin işgücü piyasasındaki konumları, aldıkları ücretler de farklılık gösterir ve ortaya çıkan işgücü hiyerarşisi, başka toplumsal eşitsizliklere kolayca eklenilebilir: “köylü-işçi” mefhumu, böyle bir sürecin ürünüdür.

Maden üretimi, doğası gereği coğrafyaya bağımlı olduğundan maden işletme kasabalarında emeğin düzenlenmesi ve çalışma ilişkilerinin işleyişi yalnızca üretim alanıyla sınırlı bir etki yaratmaz. İşletmelerin sunduğu barınma ve refah hizmetlerinden hangi işçilerin faydalanabileceğine, mekânsal ayrışmalara ve kasabanın bütününde kurulan toplumsal ilişkilere doğrudan etkisi vardır. Değirmisaz'da havzaya Etibank ve GLİ girene kadar emeğin nasıl organize edildiğine dair ayrıntılı bir belge bulunmasa da

¹⁰⁸ “Garp Linyitleri 8: Devamlı Maden İşçisi Meselesi”, *Ulus*, 11 Aralık 1945, s.4

makineleşme öncesi kömür madenciliğinin emek yoğun özelliğinden dolayı kömür havzaları her yerde benzer ilkelere göre örgütlenmiştir ve Değirmisaz da büyük ihtimalle bu konuda bir istisna değildir. Gürboğa aynı dönemde büyüklükleri ve sermaye güçleri ne olursa olsun, Ereğli havzasındaki tüm işletmelerin sınırlı kömür talebi ve dar pazar ölçeğiyle de uyumlu olan düşük maliyetli üretim stratejileri izlediğini, dolayısıyla niteliksiz ve ucuz emek kullanımının yaygın olduğunu söyler (2005, s. 101). Arşiv belgelerine göre, aynı stratejiyi kullanan Acemzade'nin çalıştırdığı 100 kadar işçi başta Kızılbük ve Değirmisaz olmak üzere Kütahya'nın farklı köylerinden gelmiştir. Bunların daimî olarak mı yoksa münavebeli mi çalıştıklarını bilmesek de aynı dönemde Ereğli havzasındaki yeraltı maden işçilerinin çoğunun köyleriyle ve tarımla bağları kopmamış, ocaklarda kısa süre çalışıp hasat zamanı köyüne dönen işçiler olduğunu, bir kısmının başka illerden bölgeye göçtüğünü biliyoruz (Gürboğa 2005, s. 114). Nurşen Gürboğa, işçilerin köyleriyle ve tarımla bağlarının kopmamış oluşunun modern öncesi döneme ait bir olgu veya geçiş dönemi işçiliği olarak görülmemesi gerektiğini savunur. Zira köylerdeki erkek nüfusun vasıfsız emeği, havzadaki kömür madenciliğinin emek yoğun üretim koşullarına uyum sağlar; geçimlik tarım da işletmelerin düşük ücret politikasına uyum sağlar ve ortaya modern bir emek biçimi çıkar: “İki farklı üretim alanı olarak madencilik ve geçimlik tarım arasındaki ilişki uyumlu bir hale getirmiştir. Bu uyum, kömür madenciliğinin mevcut sosyal dokuya ve köy kökenli topluluğun geçimlik ekonomisine eklenmesine yol açmıştır” (2005, s. xxxii). Dolayısıyla Gürboğa'ya göre maden işçiliğini sanayileşmeden uzak, kırsal dünyanın bir uzantısı olarak görmek yerine, madenlerdeki kapitalist üretim ilişkilerinin içine yerleştirmemiz gerekir.

GLİ'nin ilk yıllarında Değirmisaz havzasında da ücretli maden işçileri çoğunlukla, tıpkı Ereğli'de veya Soma'da olduğu gibi tarımla bağı kopmamış ve madende geçici olarak çalışan köylülerdi. Madene gelişlerini ekim ve hasat zamanına göre ayarlayan işçiler ihtiyaçları olan parayı alınca işten ayrılıyordu; genellikle senede en çok bir ay çalışıyorlardı ve bu işçilere “gönüllü işçi” adı veriliyordu. Bu işçilerin yüzde 90'ı Karadeniz bölgesinden ve yüzde 10'u da civardan gelmişti.¹⁰⁹ İkinci Dünya Savaşı sırasında üretim hedefi ve piyasa koşulları münavebeli çalışma usulüyle çatışınca, yüksek işgücü devri verimli üretimin önünde engel olarak görüldü. Savaş ekonomisi

---

¹⁰⁹ CCA 30-10-0-0_174-204-17

taşkömürüne bağımlılığı azaltıp demiryollarında ve sanayide linyit kullanımını artırmayı gerektirdiği için üretim hedefleri yükseldi ve madende sürekli ve verimli olarak çalışacak işçi ihtiyacı hasıl oldu. Köylülerin madene tarım işlerinden arta kalan zamanda gelmesi ve daimî olarak çalışmaması, denetim raporlarına ve gazete haberlerine “işçi buhranı” olarak yansımış; sorunun çözümü işçilerin uzmanlaşmasında ve “nitelikli maden işçisi” vasfı kazanmasında görülmüştür. GLİ’de üretimin kesintisiz ve verimli devam etmesi için daimî, tecrübeli ve uzman işçiye duyulan ihtiyaç 1945 yılında Ulus gazetesinde GLİ ile ilgili yayımlanan yazı dizisinde şu sözlerle anlatılıyordu:

1000 kişiden ancak 200’ü devamlı çalışır, üst tarafı işi ikide bir bırakıp giderse ne olacaktır? Bunun daha bir sürü mahzurları var: Bir defa istihsali istenilen seviyede tutamazsınız. İşçi sayısı ummadığınız anda alabildiğine azalabilir. Sonra, değişen işçi umumiyetle acemidir. İster kazmacı, ister vagoncu, ister bağlamacı olsun, ocağı bırakıp gidenin yerini tam manasiyle doldurması ve eli işe yatması için hiç değilse birkaç ay ister. Verim bakımından bu nokta çok önemlidir. Maden işçiliğinin de kendine göre bir tekniği vardır. İşçi, ister toprak üstü tesislerde, ister ocakta çalışsın, mutlaka tecrübe sahibi olmalı ve öyle yetiştirilmelidir. Bir dekovil vagoncusunu bile işinin “erbabı” yapmağa mecburuz.¹¹⁰

(...)

Madende her biri “ihtisas” isteyen çeşitli işler var. Halbuki biz bunların topuna birden “maden işçisi” deyip geçiyoruz. “Ayak”ta kazma sallamak nasıl bir “tecrübe” işi ise şu vinci kullanmak, hatta şu vagonu sürmek ve kancalamak bile bir “bilgi” işi olmalıdır.¹¹¹

İşçilerin kırsal kökenli olması, buna bağlı yüksek işgücü devri ve niteliksiz işçilerin uzmanlaşmaması sadece maden havzalarının değil, KİT’lere veya özel sermayeye ait diğer fabrikaların da yaşadığı ortak bir sorundu (Turgay 2022, s. 181; Özden 2022, s. 230-231). “Erken Cumhuriyet döneminde ‘amele meselesi’, daha ziyade yeni kurulmakta olan ve hızla gelişeceği düşünülen modern sanayi işletmelerinin ihtiyaç duyduğu iş ve zaman disiplinine uygun, devamlı ve üretken bir iş gücü oluşturmak meselesi olarak tartışıldı” (Özden 2022, s. 228). Gürboğa, söz konusu yıllarda ücretli emeğin ana kaynaklarından birinin kırsal yerlerden gelen geçici işçiler olduğunu, bu anlamda maden işçilerinin çalışma ve yaşam deneyimlerinin daha geniş emekçi kesimlerin deneyimi hakkında ipuçları sunabileceğini söyler (2005, s. xx). Öte yandan, özellikle bir kömür

¹¹⁰ “Garp Linyitleri 8: Devamlı Maden İşçisi Meselesi”...

¹¹¹ “Garp Linyitleri 7: Değirmisaz”...

kasabasındaki endüstriyel emeği, emeğin organizasyonunu ve işçi deneyimini ele alırken söz konusu sanayii dalının kömür madenciliği olduğunu hesaba katmak gerekir. Zira “erken Cumhuriyet döneminde farklı sanayi kollarındaki çalışma ilişkileri, fabrikayı merkeze alan bir bakış açısıyla ve idealize edilmiş bir fabrika işçisi tiplmesiyle, onun yaşama, çalışma, örgütlenme ve direniş biçimleriyle tam olarak kavranamaz” (Gürboğa 2005, s. xx). Kömür madenciliğinde üretim sürecinin gerektirdiği emek yoğun işgücü ve üretimin mekânsal niteliği, yani madenin bulunduğu coğrafi alana bağımlı olması, emek organizasyonunu ve maden işçilerinin çalışma/yaşama koşullarını ve deneyimlerini fabrika işçisinden pek çok açıdan keskin sınırlarla ayırır. Bu ayrımı anlamak için dönemin linyit üretim sürecindeki iş bölümüne kısa da olsa bakmak işe yarayabilir. Ulus gazetesindeki yazı dizisinde, işletme memurlarından Bedri Öngören linyit madenciliğindeki yeraltı işçiliğinin nüanslarını şöyle anlatıyor:

-Bir işçi ocağa ilk defa “pasacı” olarak girer. Vazifesi “kazmacı”nın göçerttiği kömürleri vagonetlere doldurmaktır. Sonra “aracı” olur. Ocağın taksimatını ve toprakaltı yollarını iyice öğrenmesi için buna ihtiyaç vardır. Daha sonra, kabiliyetine göre, ya “kazmacı”lığa, yahut da “tamirci”liğe geçer. Ocağın tamir işlerinde ihtisas kazanırsa ona “taramacı” deriz. Bazıları “bağlamacı” olur. Galerileri sağlamlaştırmak için lüzumlu direk tahkimatını yapan ve tavan çürük çıkarsa onu emniyet altına almak için “kama atan” odur. İşçi daha sonra ayak çavuşluğuna geçer. Ocakta amelenin toplu olarak çalıştığı ayaklar birkaç tanedir. Her ayağın bir çavuşu bulunur. Çavuşların hepsine birden komuta eden “vardiya çavuşu” ise bütün “ayak”larda çalışan işçilerin ve çavuşların âmiridir. Bütün bunlardan başka, her ocağın “kancacı”ya “manevracı”ya ihtiyacı vardır. “Kancacı” deyip geçmeyiniz, acemisi beş dakikada iki arabayı güç bağlar, ustası aynı müddet içinde 10 arabayı yola çıkarır...¹¹²

Yeraltı işçiliğinde yukarıda anlatılan birbirinden farklı görevlerin hemen hepsinin fiziksel olarak zorlayıcı olmasının yanı sıra işçilerin çalıştıkları fiziksel ortam da çoğu fabrikaya göre daha rahatsızlık verici ve tehlikeliydi: yüksek sıcaklığa, düşük oksijen seviyesine, kömür tozuna ve zehirli gazlara maruz kalıyorlardı, kaza ve yaralanma riski her daim mevcuttu. Bütün bunlara ek olarak, ocaklar karanlık ve işçilerin iki büklüm yürümesini gerektirecek şekilde alçak veya dar alanlarla doluydu. Kısacası yeraltı kömür

¹¹² “Garp Linyitleri 7: Değirmisaz”, *Ulus*, 5 Aralık 1945, s. 4

madenciliğinin fabrikalardan daha ağır olduğunu söyleyebileceğimiz çalışma şartları, köylülerin madene girme konusunda gösterdiği isteksizliğin nedenlerinden biriydi.

Bu isteksizlikte bölgesel şartların da payı vardı. Kütahya'daki iki GLİ havzası Tunçbilek ve Değirmisaz, sadece üretilen kömürün cinsi bakımından değil, iklim ve topografi olarak da Ereğli havzasından farklıydı; ayrıca burada madencilik geçmişi Ereğli'ye göre epey kısaydı. İşletmeyi Değirmisaz'da kuran Cemal Kıpçak yaşanan işgücü sorununun bölgesel şartlarla bağlantısını şöyle açıklamıştır:

Maden işçiliği meselesini bölgelerin hususiyetine göre ele almak lazımdır. Tavşanlı'yı Zonguldak'la kıyas edemezsiniz. Çünkü bu bölgede madencilik yenidir. Sonra Tavşanlı çevresinde toprağın verimli olduğunu da hesaplamağa mecburuz. Köylü, rençberlikle hayatını kazandığı için madende çalışmaya fazla ihtiyaç duymaz.¹¹³

Zonguldak havzasıyla GLİ havzaları arasındaki bu yapısal fark, köylülerin madenciliği algılama biçimlerine de yansımıştı. Kömür madenciliğini uzun süredir bilen ve tarıma elverişsiz arazilerinden dolayı ekip biçemeyen on binlerce Karadeniz köylüsünün aksine, buradaki toprak sahibi köylüler madenciliği sadece “aylakçıların” yani toprağı olmayanların girip çalışacağı, statüsü düşük bir iş olarak görülüyordu. Konuştuğum Kızılbüklüler, o dönem “kendi bağın bahçen varken el kapısında işe girmenin” köylerde tercih edilmediğini, ayıplandığını sık sık belirttiler.

1930'ların ikinci yarısından itibaren havzalarda ve fabrikalarda geçici olarak çalışan, toprağından kopmamış işçilerin (yaygın adlandırılmayla “köylü-işçi”nin) sanayinin ritmine ve disiplinine nasıl adapte edilebileceği ülke çapında devlet yöneticilerinin, iktisatçıların ve toplumbilimcilerin tartıştığı bir mesele haline geldi. Gündeme getirilen çözümlerden biri emeğin mekânsal denetimi idi. Özellikle Ereğli havzası için önerilen “amele köyleri projesi” işçileri köylerinden koparıp onlara tahsis edilen alanlarda barınmalarını ve tarım/hayvancılığa devam etmelerini öngörüyordu: Böylece “köy, sermayenin mekâmı tarafından içerlenip özerkliği yok edilecek ve sermayenin ihtiyaçları doğrultusunda yeniden üretilecekti” (Gürboğa 2007, s. 63). Bu çözüm, sanayi işçiliği ile

¹¹³ “Garp Linyitleri 8: Devamlı Maden İşçisi Meselesi”...

toprak arasındaki ilişkiyi kopararak değil, aksine güçlendirerek “kontrolsüz mülksüzleşmeden ve proleterleşmeden doğabilecek toplumsal sorunları önleme” amacı taşıyordu (Özden 2022, s. 237). Hem toplumsal uyumu sağlama hem de emeğin mekânını denetleme amacı taşıyan “amele köyleri projesi” özellikle ABD ve Avrupa’da 19. yüzyılın sonlarında girişimci sermayedarların oluşturduğu model işletme kasabalarına tekabül ediyordu. Ancak, Ereğli havzasındaki kırsal toplumsal düzeni bozmak istemeyen siyasi seçkinler bu projeyi uygulamadı. “Amele köyleri projesi” veya benzeri çözümler henüz emekleme sürecinde olan GLİ havzaları için gündeme gelmeden savaş yaklaşınca da soruna daha acil çözümler getirildi.

İkinci Dünya Savaşı’nın getirdiği olağanüstü ekonomik koşullar, kömür üretiminin her ne pahasına olursa olsun artmasını gerektirdiği için devlet maden havzalarındaki “işçi buhranı”nı ekonomi dışı baskı araçlarıyla çözmeye çalıştı ve zorunlu çalışma düzenini getirdi. Dolayısıyla Değirmisaz GLİ mıntikasında civar köylerden ve ülkenin daha uzak şehirlerinden gelen gönüllü ve daimî işçilerin yanı sıra, ücretli “özgür olmayan emek” biçimleri de uygulandı. Bunlardan ilki, Milli Korunma Kanunu uyarınca 1940-1946 yılları arasında uygulanan iş mükellefiyetidir. Diğeri ise diğer kömür havzalarında olduğu gibi Değirmisaz’da da kurulan iş esasına dayalı cezaevinin tedarik ettiği mahkûm işçiler olmuştur. İş esasına dayalı cezaevlerinin ömrü başka fabrikalar ve kömür havzalarında daha kısa sürmüştü, ancak Değirmisaz Yeni Cezaevi’nin varlığı 60’lı yıllara kadar uzanmıştır.

Savaş sona erdiğinde maden havzalarındaki “işçi buhranı” bitmiş değildi, ancak Türkiye’nin de parçası olduğu uluslararası politik ve ekonomik konjonktüre bağlı olarak ortaya çıkan gelişmeler, emeğin organizasyon biçimlerini ve denetim şekillerini değiştirdi. Kısa ömürlü bir havza olduğu baştan bilinen Değirmisaz’daki işçi buhranının çözümü kısmen, mahkûm emeğinin daha uzun süre kullanımında görüldü. Öte yandan, 1966’ya kadar açık kalan mıntika, savaş sonrası işçilere yönelik düzenlenen sosyal politikaların da etkisiyle aileleriyle birlikte havzaya gelen serbest işçi göçü aldı ve işçiler ülkenin her yerinde olduğu gibi Değirmisaz’da da toplumsal bir aktör olarak ön plana çıkmaya başladı.

Havzada uygulanan zorunlu çalışma biçimleri, yani iş mükellefiyeti sistemi ve mahkûm emeği kullanımı, kasabadaki toplumsal ilişkileri ve dolayısıyla kasaba hafızasını farklı şekillerde etkilemiş emek organizasyonlarıdır. Civar köylerden zorla madene getirilip çalıştırılan köylüler devletle bir kez daha mesafelenmişler; öte yandan ülkenin pek çok yerinden gelen mahkûmlar, yeni cezaevi sisteminden ötürü burada çalışmayı mükelleflere nazaran daha “gönüllü” olarak kabul etmiştir. Değirmisaz’ı maden kampından, maden kasabasına dönüştüren nüfus ise havzaya aileleriyle gelen işçiler ve personel (memur, yönetici) olmuştur. İşletmenin yatakhaneinde barınan “bekâr işçiler” ve aileleriyle yaşayan işçi ve personel arasındaki farklar da idari bir kategoriden fazlasına tekabül etmiş; işgücü hiyerarşisinin yeniden üretimiyle ve mekânsal olarak içerme/dışlanma ilişkilerinin oluşmasıyla sonuçlanmıştır. Ek olarak, bir devlet işletmesi olan GLİ, o dönem diğer KİT’lerin de yaptığı gibi paternalist bir yönetim anlayışı benimsemiş ve kapitalist rejimin işçilerin komünizme yönelmesine dair kaygısını “vatansever, milliyetçi, antikomünist” işçi-vatandaş inşasına girilerek dindirmeye çalışmıştır. Devletin/işletmenin bu ideolojik çağrısının işçiyi ne ölçüde kapsadığı da yine işçinin işgücü hiyerarşisindeki konumuyla ilgili olmuştur. GLİ Değirmisaz mıntıkasını kapatana kadar havzada uygulanan zorunlu çalışma sistemi ve özgür olmayan emek biçimleriyle savaş sonrası havzada emek organizasyonunun tekrar nasıl şekillendiği alt bölümlerde ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

3.1. “MÜKELLEF İLAN OLDU GELİN DEDİLER”¹¹⁴: HAVZADA İŞ MÜKELLEFİYETİ UYGULAMASI

Bidayetten beri ne mükellef işletmeden ne de işletme mükelleften memnun kalmıştır. Bir defa işe zoraki gelir: tarlasını, toprağını geride yüzüstü bırakmış olmaktan muzdariptir. İkincisi işten çabuk yılar: hiç bilmediği ağır bir işe mecbur edilmiş olmaktan şikâyetçidir. Ocakta topu topu iki ay kalacağı için, bu devreyi mümkün olduğu kadar rahat geçirmek ister. Köyünde, bir kısım akranının mükellefiyetten istisna edilmiş olmasına güceniktir. Bunun askerlik gibi fark gözetilmeden uygulanmasını ister.¹¹⁵

Ulus gazetesinde, GLİ havzalarında zorunlu, yani mükellef olarak çalışan işçileri tasvir eden yukarıdaki alıntı, havza civarındaki köylülerin hem madencilikle hem de aslında devletle olan ilişkisini özetliyor: madencilik bilmedikleri ve korktukları bir iş, bu iş için çiftçiliği bırakmak istemiyorlar ve devletin/işletmenin zorunlu çalışma sistemini adil uygulamadığını düşünüyorlar. Bu bölümde savaş yıllarında uygulanan iş mükellefiyeti sisteminin ortaya çıktığı ekonomik bağlamı, özellikle GLİ havzalarında uygulanma biçimini ve köylülerin bu uygulamaya tepkisini ele alıyorum. Mükellefiyet sistemi kısa süre uygulanmasına rağmen, havzanın, özellikle de köylülerin hafızasında sonraki nesillere aktarılan, sancılı bir süreçti. Değirmisaz bir işletme kasabası, hatta bir maden kampı bile olmadan önce burada yerleşik olan köylüler, özelde Kızılbüklüler, kasabada oluşan toplumsal ilişkilerin en önemli öznelerinden biridir. İş mükellefiyeti sisteminde, çeşitli güç ilişkileri bir araya gelerek ayrımcılık ve eşitsizlikler üretmiş; mükellefiyet, bu eşitsizlikleri ağır bir şekilde tecrübe eden köylülerin, işletme ve onun temsil ettikleriyle ilişkilendirme biçimlerini tarihsel olarak şekillendirmiştir.

EKİ ve ardından GLİ'nin yani devlet işletmelerinin Değirmisaz linyit havzasında yatırım yaptığı yıllar, savaşın ayak seslerinin de duyulduğu bir dönemdi. Pek çok ülke, İkinci Dünya Savaşı yıllarında savaşa aktif olarak katılsa da katılmasa da ekonomisini savaşa göre düzenlemek zorunda kaldı. Fabrikaların, enerji santrallerinin ve ulaşım sistemlerinin

¹¹⁴ GLİ Tunçbilek mıntıkasında mükellef olarak çalıştırılan bir gencin ağzından yazılmış “Mükellef” isimli türkünün sözleri, zorunlu çalışmanın köylüler tarafından son derece gönülsüzce karşılandığını gösteriyor: *Mükellef ilan oldu gelin dediler / Cehennem deliğine girin dediler / Yeni de kartımı alıp elime de verdiler / Aman da beyim, vay efendim bu nasıl engin*. Sözlerinin tamamı için bkz. <https://www.recepaydogdu.com/?p=26>

¹¹⁵ “Garp Linyitleri 8: Devamlı Maden İşçisi Meselesi”...

temel enerji kaynağı olan kömürü yeteri kadar üretmek, devletlerin önceliği haline geldi. Makineleşme öncesi dönemde zorlu çalışma koşullarından dolayı emek arzının sıklıkla istenen düzeyde olmadığı maden üretimi, tarihsel olarak zorunlu çalışma uygulamalarının en yaygın görüldüğü alanlardan biridir (Makal 2018, s. 174). Osmanlı döneminde Ereğli havzasında da uygulanan zorunlu çalışma sistemi, İkinci Dünya Savaşı'nda devletlerin üretimi belli bir seviyede tutmak için başvurduğu bir “çözüm” oldu. Türkiye’de ise savaş ekonomisini kurarken devletin hızlı aksiyon alabilmesi için çıkarılan Milli Korunma Kanunu kapsamındaki iş mükellefiyeti, yaygın olarak EKİ ve GLİ havzalarında uygulanmıştır.

İş mükellefiyetinin işçiler ve köylüler üzerindeki olumsuz etkileri ve karşılaştığı direnişler, çoğunlukla Ereğli havzası bağlamında incelenmiştir (Yersel 1989; Gürboğa 2005; Metinsoy 2008; Makal 2018). Mükellefiyetin GLİ'nin linyit havzalarındaki işleyişi ve yerel halk tarafından nasıl karşılandığı az sayıda kaynakta kendine yer bulabilmiştir (Tümüklü 2009; Makal 2018). Bu bölümde, İkinci Dünya Savaşı yıllarında Değirmisaz havzasında uygulanan zorunlu çalışma, yani iş mükellefiyetinin hangi ekonomik ve politik bağlamda ortaya çıktığını, nasıl uygulandığını ve işçiler nezdinde nasıl karşılandığını ele alacağım. Mükellefiyet dönemi kısa sürmüş olsa da kasabanın emek dinamiklerinin dönüşümünde önemli bir tarihsel moment yaratması sebebiyle sonraki yılların toplumsal ve siyasi ilişkilerine etki etmiştir. Dolayısıyla bu tarihsel deneyime yakından bakmak, kasabanın sosyal hayatı ve çalışma ilişkilerini bir bütün olarak kavrama yolunda önemli bir zemin oluşturacaktır.

Türkiye, İkinci Dünya Savaşı'na fiilen girmemiş olmasına rağmen devletin orduyu her an savaşa girecekmiş gibi hazır tutması ve savaşın sebep olduğu iktisadi sorunlarla başa çıkması gerekmiştir. Şevket Pamuk, savaş dönemlerinde hükümetlerin temelde aynı sorunları yaşadığını belirtir: “ek askeri harcamaların finansmanı, azalan üretim ve daralan ithalat ortamında artan darlıkların ve enflasyonist baskıların halk yığınlarının tahammül sınırlarını aşmasını önlemek ve büyük kentlerle ordunun beslenmesini ve ısınmasını sağlayabilmek” (2020, s. 200). Dolayısıyla bir tarım ülkesi olan Türkiye için en büyük sorun savaş sırasında tarımsal üretimini düşürmemek, sanayi üretimiyle ticaret ve ulaştırma hizmetlerini ayakta tutmak ve üretileni toplumda adil olarak bölüştürmek

olmuştur (Koçak 1996, s. 371). Milli Korunma Kanunu'nun bu şartlar altında devleti güçlü bir aktör haline getirmek için çıkarıldığını söyleyen Tekeli ve İlkin, Mihver ülkeleri olmak üzere pek çok ülkenin savaş ekonomisini benzer yollarla kurduğunu söyler (2021, s. 84). 18 Ocak 1940 tarihinde kabul edilen 3780 sayılı Milli Korunma Kanunu, İkinci Dünya Savaşı koşullarında devlete gerektiğinde “üretim araçlarına el koymak, üretim yapabilmek, ham maddelere ve girdilere el koymak, çalışma koşullarını yeniden düzenlemek, fiyatları saptamak, tayinlama yapmak ve hatta bazı maddelere tüketimi yasaklayabilmek” yetkisi veriyordu. Kanunun 16. maddesine göre devlet “hükmi ve hakiki şahıslar elinde bulunan madenlerden azami cevher alabilmek için, bunları bir elde toplayarak işletebilme”, yani gerektiğinde ocakları kamulaştırma yetkisi de kazanabiliyordu (Tekeli ve İlkin 2021, s. 100). Kanunun 9. maddesi ise devlete sanayi ve maden kuruluşlarındaki üretim programlarını gerçekleştirmek amacıyla gerekli uzmanları ve işçileri sağlamak için ücretli iş mükellefiyeti getirme yetkisi tanıyordu (Tekeli ve İlkin 2021, s. 84).

Kanunun 9'uncu maddesine dayanan ücretli iş mükellefiyeti kısa süre içinde 26 Şubat 1940'ta Ereğli havzasına getirildi. 30 Mayıs 1940 tarihinde çıkan diğer bir yasayla Ereğli kömür havzası tüm kuruluşlarıyla birlikte devletleştirildi ve işletmesi de Etibank'a verildi.¹¹⁶ Linyit üretimini artırmak için de 24 Kasım 1941 tarih ve 220 sayılı kararla GLİ'nin Değirmisaz, Soma ve Tunçbilek havzalarına iş mükellefiyeti getirildi. İki havzada da mükellefiyet uygulanmadan önce yazılan denetim raporlarında sık sık “işçi meselesi” konu ediliyor, özellikle GLİ havzalarında meslekten yetişme daimî işçinin yok denecek kadar az olmasından yakınılıyordu. Kalifiye işçi bulmanın neredeyse imkânsız olması, işçilerin bir ay çalışıp işten ayrıldığı için işçilerin her ay değişmesi ve bu gidiş gelişler yüzünden her ay birkaç gün mesai yapılamaması, ekim ve hasat zamanı işçi bulunamayıp diğer aylarda gereğinden fazla işçi olması, yani mevsime bağlı olarak işçi

---

¹¹⁶ Savaş koşullarında Ereğli havzasının, bir süredir havzada verimli bir şekilde üretim yapan İş Bankası işletmelerinden devralınarak tamamen devletleştirilmesi, savaş sırasında stratejik emtia değeri taşıyan kömürü üretme/satma işine politik bir anlam yüklediğini de gösteriyor (Gürboğa 2005, s. 100). Ancak aynı yıllarda devletin Değirmisaz havzasında Trak A.Ş.'nin varlığına göz yumması, MKK'nın 16'ncı maddesine dayanarak havzanın tümünü ele geçirmemesi bu tutumun tam tersi bir stratejiye işaret ediyor. Bunun sebebi sermaye sahiplerinin birbirleriyle olan politik ilişkilerini korumak istemesi olabileceği gibi Etibank'ın havzayı kamulaştırma sürecinde mali sorunlar yaşamış olması da olabilir.

düzensizliği yaşanması ve bütün bunların uzman işçi yetiştirilmesine engel olması, raporlarda bu sıkıntıya dair düşülen ayrıntılı notları oluşturuyordu.

Bu doğrultuda GLİ havzalarında ilan edilen iş mükellefiyeti, ilk etapta Kütahya, Manisa ve Balıkesir’de yaşayan 18-40 yaş arasındaki erkek vatandaşları kapsıyordu ve mükellef işçileri daimî/münavebeli çalışanlar olarak iki gruba ayırıyordu (Tümöklü 2009, s. 85). Daimî mükelleflerin bir kısmını askerliğini tecil ettirmiş nitelikli ustalar, teknik personel ve bazı memurlar oluşturuyordu. Münavebeli çalışanlar ise maden ocaklarına yakın bölge, köy ve kasabada madende çalışabilecek kadar sağlıklı ve askerliğini yapmış erkekler arasından seçiliyordu. Bu işçiler iki ay madende çalıştırılıp bir veya iki aylığına köylerine gönderiliyordu. Yeterli sayıda işçi sağlanamadığı için 25 Mayıs 1942’de çıkarılan 336 ve 337 sayılı kararlarla Ereğli ve Garp linyitlerinde yaş sınırı 18’den 16’ya indirildi (Tekeli ve İlkin 2021, s. 184). Aynı yıl askerlik muafiyetine dayalı mükellefiyet uygulaması getirildi. Askerlikten önce de madenlerde çalışmış olanlar, 6 aylık acemilik dönemlerini takiben askerlik hizmetlerine sayılmak üzere ocaklarda istihdam edildiler (Makal 2018). Devlet zorunlu çalışma uygulamasıyla hem işgücü arzını artırmayı hem de işçi ücretlerini düşük tutmayı amaçlasa da uygulamanın kendisi ciddi bir maliyet oluşturuyordu, zira “mükelleflerin belirlenmesinden havzaya giden işçilerin barınma ve beslenme ihtiyaçlarının giderilmesine kadar birçok konunun rasyonel şekilde düzenlenmesi gerekiyordu” (Makal 2018, s. 178). Köylülerin havzaya ulaşımı, sağlıklarının korunması ve madende çalışma eğitimi almaları da düzenleme gerektiren unsurlardı ve zincirin her bir parçası hem kaynak hem de uzman elemanlar gerektiriyordu. 1941 tarihli BUMH raporunda GLİ bu maliyeti kaldıramayacağı için mükellefiyet önerilmemiştir:

İşçi mükellefiyeti teşkilatı Ereğli Kömürleri işletmesi göz önünde bulundurularak yapılmaktadır. Halbuki Garp Linyitleri Müessesesinin istihsal tonajı ve bünyesi itibariyle fazla masrafa tahammülü yoktur. Bugünkü hesaplara göre iş mükellefiyeti tatbikatı maliyete ton başına vasatî 40 kuruş nisbetinde bir ilaveyi icap ettirecektir ki bu miktarı fazla buluyoruz.¹¹⁷

---

¹¹⁷ CCA 37-10-0-0_16-0-0

Bu raporda uygulamanın işgücünü artıracığı kabul edilse de mükellef işçilerin madencilik bilmediği için üretimde verimin düşük olacağı da not düşülmüştür. Buna rağmen iş mükellefiyeti uygulamasının GLİ’de de başlatılması, linyit üretiminde önceliğin işgücünü artırmaya verildiğini gösterir. Uygulama, 28 Kasım 1941 tarihinde GLİ merkezinde bir irtibat bürosunun kurulmasıyla başlamıştır (Tümüklü 2009, s. 84). İktisat Vekaleti’nin bu uygulama için görevlendirdiği Koordinasyon Heyeti’ne bağlı bir merkez, ilçelere bağlı askerlik şubeleriyle birlikte hareket ediyordu. Her ay mıntikalardaki baş mühendisler işçi ihtiyacını merkeze bildiriyor, merkez de askerlik şubelerine iletliyordu. Bütün yıl ticaret ve zanaatla uğraşan kişileri muaf tutan mükellefiyet uygulamasının organizasyonunda askerlik şubeleri ve mükellefiyet bürolarında çalışan ve sıklıkla keyfi davranarak inisiyatif alan memurlar çalışıyordu; ayrıca her mıntıkada görevli mükellefiyet memuru vardı (Tümüklü 2009, s. 87). Garp Linyitleri İş Mükellefiyeti Takip Müdürlüğü’nün hazırladığı münavebeli işçilerin listesini kaymakamlar, nahiye müdürleri, köy muhtarları, ihtiyar heyetleri duyuruyor¹¹⁸; bu mülki amirlerden bazıları- özellikle köy muhtarları- listelerin hazırlanmasında bizzat görev alıyordu. Münavebeli mükelleflerin belirlenme süreci hem kanundaki boşluklar hem de yerel güç ilişkilerinden ötürü adil bir şekilde yapılmamış, bu uygulamanın acısını en çok tarımla uğraşan ve nüfuzlu bağlantılardan yoksun köylüler çekmiştir. Zira kanunda “ticaret ve zanaatla uğraşanların” mükellefiyetten muaf tutulması, işçilerin genellikle köylerde tarımla uğraşanlar arasından seçilmesine neden olmuştur. Dönemin Çalışma Bakanı Sadi Irmak, Temmuz 1945’te GLİ havzalarını ziyaret ettikten sonra Başbakan Şükrü Saraçoğlu’na yazdığı raporda kasabalarda ticaret ve zanaatla uğraşanlara getirilmiş istisna hükmünün suiistimal edildiğini, hatta Soma ilçe merkezinde sadece bir kişinin mükellef olarak alındığını ve diğer kasaba halkının mükellefiyet dışında bırakıldığını söylemiş ve şöyle not etmiştir: “Köylü ve kasabalı yurtdaşlar arasında hukukça fark gözetildiği yolunda yanlış bir anlayışın yayılıp yerleşmesine sebep olması bakımından bu durumun arzettiği mahzur aşikârdır.”¹¹⁹ Görünüşe göre bu eşitsizlik, kasaba ve köylerin mülki amirleri arasındaki hiyerarşi farkının kayırmacılık ilişkilerine de yansımından kaynaklanıyordu. Öte yandan, köy muhtarları da söz konusu süreçte kendi pozisyonlarını çıkarlarına göre kullanmıştır. İhtiyar heyeti ve muhtarlar, mükellef listesini hazırlamak ve ilan etmek,

---

¹¹⁸ CCA 30-18-1-2_98-44-18

¹¹⁹ CCA 30-10-0-0_174-204-17

erkekleri toplamak ve her ayın ilk günü maden bölgelerine göndermek, kaçan mükellefleri de takip etmekle görevliydi (Gürboğa 2005, s. 347). Hem Ereğli havzasında hem de GLİ havzalarında, köy muhtarlarının da bu süreçte aynı kayırmacılık ilişkilerine dâhil olduğu, köylüleri kollayan versiyonlarına rastlasak bile çoğunlukla işletme memurlarıyla iş birliği içinde çalıştıkları ve ocağa girmek istemeyen köylülerden rüşvet ve işletmeden “avanta” aldığı, “köy muhtarlarının gazabına uğramış, arkası olmayan köylüleri” listeye yazdığı çeşitli kaynaklarda dile getirilmiştir (Gürboğa 2005; Aydoğdu 2004).

Ek olarak, babası GLİ Değirmisaz mıntıkasında mükellefiyet memurluğu yapmış bir katılımcının söylediklerinden anlıyoruz ki mükellefiyetten sorumlu işletme memurları sadece yerel mülki amirlerle birlikte değil, başka nüfuzlu kişilerle de ortak hareket etmiştir:

Tabii orada Çakır Efe diye eskiden [biri vardı]. Elinde kırbaçla gezerdi. Babamla o at üstünde köylerde dolaşırlarmış. Bazen günlerce eve gelemediği olurmuş. Onlardan ocakta çalışacak adamları toplarlar. Jeep şuydu buydu giremeyecek yerlere hep at üstünde giderlermiş. (K8)

Söz konusu Çakır Efe'nin¹²⁰ eline kırbaç alarak kendi babasıyla birlikte köyleri gezdiğini söyleyen katılımcı, babasının civardaki hemen her köyde ve Emet'te mükellefiyet döneminden kalma ahbabları olduğunu ve bunlardan bazılarını da Efe diye seslendiğini anlattı.¹²¹ Mükellefiyet yıllarından çok sonra, katılımcının okul yıllarında Emet'te yaşadığı barınma sorununu babasının mükellefiyet döneminden tanıdığı başka bir “efe”yle çözmesi¹²², yine babasının ailesiyle birlikte civardaki köylerin ileri gelen aileleri

¹²⁰ Bahsedilen Çakır Efe, Değirmisaz'da sendikacılık ve daha sonra milletvekilliği yapmış Abdullah Çakırefe'nin babasıdır.

¹²¹ Katılımcıya babasının ahbablarına neden Efe dendiğini sorduğumda Millî Mücadele yıllarında önemli işler yaptıklarını ve bölgenin köklü ailelerinden olduklarını söyledi. Özellikle Çakır Efe'nin Millî Mücadele döneminde Kuvayı Milliye'ye katılmış efelerden biri olduğuna dair bir kaynak bulamasam da mükellefiyet memurlarının işçi toplamak veya kaçan işçileri bulmak için bir zamanlar “eşkîya” olan, yörenin topografyasını iyi bilen ve çetin doğa şartlarına dayanıklı efelerle birlikte köyleri gezmesi hiç de ihtimal dışı değildir.

¹²² Emet'te mükellef memurunun kızını (katılımcı K8) misafir eden söz konusu “efe”, karısının kendisi evde yokken misafir kız çocuğuna tütün dizdirdiğini öğrenince “Beni Hamdi Bey'e rezil ettiniz” diyerek karısını korkunç bir şekilde dövmüş. Bu anekdot işletmenin, yani devletin temsilcisinin bu ilişki ağında çekinilen, güçlü taraf olduğunu gösteriyor.

tarafından ziyafet sofraları eşliğinde misafir edilmesi yerelde nüfuzlu kişilerle kurulan ilişki ağlarının etkilerinin ve işlevlerinin mükellefiyet dönemini ve bağlamını aştığını gösterir.

GLİ havzalarındaki köylerde, tıpkı Ereğli’de olduğu gibi, iş mükellefiyeti köylülerin direnciyle karşılaşmıştır. Zira kendi emekleri üzerindeki kontrollerini kaybeden işçiler, siyasi iktidarın iradesine tabi kılındılar ve çalışma yerlerini, ücretlerini, saatlerini seçme/müzakere etme haklarını kaybettiler; özgür olmayan emek haline geldiler (Gürboğa 2005, s. 213). Köylerinden zorla alınıp götürülmemek için ilişki ağlarını ve rüşvetin yanı sıra kadın kılığına girmek veya kendini yaralamak¹²³ gibi taktikler kullanan işçiler ocaklardan sık sık firar etmeye çalışmıştır. “Mükellef İlan Oldu” türküsünün mükellefiyet dönemini tekrar gündeme getirmesinin ardından yayımlanan bir gazete haberinde, Değirmisaz havzasında mükellef işçilik yapan köylülerin çocukları ve torunları da dönemi acı duyarak anmıştır:

“Bizim köyden 10 kişi alındı. Biri ağabeyimdi. Onu aldıklarında çok ağladık. Sonra bu 10 kişiden kimi kaçtı, kimi bir yolla listelerden adını sildirdi, kimi de ölene kadar çalıştı.” Kışlademirli köyünden Ayşe Oral (88) da babası Mehmet Demir’in jandarma erleri tarafından mükellef olarak götürüldüğünde çok ağladıklarını ifade etti. Aynı köyden Hatice Zeybek (66) ise mükellef döneminin, en acı çocukluk anılarından olduğunu dile getirdi. Dedesinin götürüleceğini duyup annesiyle toplanma alanına gittiklerini bildiren Zeybek, "Hepimiz ağlıyorduk. Bütün akrabalar da oradaydı. Aynı cenaze evi gibiydi. O günü hiç unutmuyorum" diye konuştu. (Kocabaş ve Gök 2013)

1944 yılında Değirmisaz’da 302 münavebeli ve 34’ü daimî olmak üzere 336 mükellef işçi çalışıyordu. Mükellef işçiliğe dair yazısında “İstemedikleri işlerde ve zaman dilimlerinde çalışmaya zorunlu kılınan; işlerinden, kendi yaşam çevrelerinden-köylerinden ve ailelerinden-sevdiklerinden koparılıp getirilen” bu insanlar bir nevi ‘kolektif mahpusluk psikosu’ yaşıyordu” diye belirten Ahmet Makal (2018, s. 177), bu sözleriyle Değirmisaz’daki durumu da tarif etmiştir. Kaçan veya köyünden zamanında ocağa gelmeyen mükellef işçiler “er hizmet taburu” adı verilen zorlu işlere gönderiliyordu (Tümöklü 2009, s. 88). Firar eden mükelleflerin köyündeki ailesine baskı yaparak,

¹²³ Kızılbüklü katılımcı K6, babasının ve amcalarının mükellef olarak götürülmemek için kadın kılığına girdiklerini ve hatta kendilerini yaraladıklarını söyledi.

mükellefin geride kalan karısını, annesini veya kızını koz olarak kullanarak işe döndürme yöntemi de yaygındı (Tekeli ve İlkın 2021, s. 189). Değirmisaz'daki mükellefiyet döneminde çocuk olan bir katılımcı- babası da işletmede önemli bir pozisyonda olduğu için- hatırladıklarını şu şekilde anlattı:

Köylerde kahvelerde oturan bilmem ne yapan böyle kimse farkında değilken köyde otururken herif, adam, bir dalıyor şeyler jandarmalar içeri yaka paça kimin nesi diye değil pöh! Kamyonlara atıyorlar getiriyorlar Değirmisaz'a! Adamlar ne olduklarını şaşırıyorlar. Böyle, aileler toplandı geldi Değirmisaz'ın etrafında dağlarda çokluk çocuk kadın "Onlar aah bizim kocamız bilmem ne!" Böyle zannediyorlar ki şey olacak, ocakların içine atacaklar gömecekler onları... Öyle bir şey oldu ki kızım şaşarsın yani. Biz seyrederdik böyle çocukken. Ağlayanlar, sızlayanlar, kadınlar toplanırlar, taş atanlar bilmem neler böyle bir felaket şey oldu. Ondan sonra, asker de bir taraftan asker de geldi. Şey de jandarmalar da bir taraftan çevirdiler işletmenin etrafını böyle ta bilmem nerelerden. Kimseyi geçirmiyorlar içeri attılar bunları. Haydi bunların üstlerine, sıraya dizdiler asker gibi. Herkese "al sana elbise, al sana ayakkabı, al sana çorap, al sana iç çamaşırı". İşte yerin şurası... Şeyler koğuşlar yapıldı böyle 200 kişilik aşağı yukarı, 8-10 tane. Onların içine gir işte şey yap haydi, ocağa gireceksin. Kimisi girmeyene şey, palaskayla falan böyle vurdular zorla o çocuğu soktular falan 2-3 ay kızım, ana baba günü oldu. Böyle seyrederdik biz hep. Kavga edenler bilmem ne yapanlar isyan edenler. Soktular 2-3 ay sonra tık dedi bitti her şey yahu (E1).

Köylerindeki tarım işleri sekteye uğrayan mükellef işçilerin ocaklardaki çalışma şartları da iç açıcı olmamıştır. İşçiler, çok düşük ücretlerle uzun saatler çalıştıkları gibi sendika kurma hakkına da sahip değildiler. Milli Korunma Kanunu'ndaki "şikâyetlerin münferit yapılması gerekliliği" talimatnamesi de dâhil olmak üzere mümkün olan her yolla işçilerin örgütlenmesi engelleniyordu. Çalışma Bakanı Sadi İrmak, 1945 yılında yazdığı raporda uygulama yüzünden tarım yapamayan işçilerin yoksul kaldığını, işletmede sağlanan yemek ve ekmek yetersiz olduğu için aldıkları ortalama 80 kuruşluk düşük ücreti de şahsi ihtiyaçlarını gidermek için harcadıklarını, bu yüzden iyice yoksul kaldıklarını belirtmiştir.¹²⁴ İş mükellefiyeti kararında mükellef işçilere "İktisat Velaketince emsaline göre tespit edilen normal ücretler" ödeneceğine dair muğlak bir ifade yer almış, sonuç olarak mükellefiyetin kaldırılması sürecinde işçilerin havzaya bağılılıklarını artırmak için yapılan yüzde 40 oranında zam dışında mükellef işçiler hem serbest hem de mahkûm işçilerden daha az zam ve ücret almışlardır (Makal 2018, s. 189). BUMH raporuna göre

¹²⁴ CCA 30-10-0-0_174-204-17

1945 yılında Değirmisaz’da serbest işçilerin gündeliği 278 kuruş, mahkûm işçi gündeliği 108 kuruşken mükellef işçilerin ortalama gündeliği 88-106 kuruş civarındaydı.¹²⁵

Hem uygulandığı dönem itibariyle hem de mükellefiyet dönemi hakkında şimdiye kadar genellikle Zonguldak havzası işçilerinin söyledikleri kayda geçirildiğinden, GLİ’de mükellef işçilik yapmış kişilerin kendi sözünü görmek zor oldu. GLİ’de mükellef işçilik yapmış kişilerin kendi sözünü görebildiğim tek arşiv kaynağı, Ulus gazetesindeki yazı dizisi oldu. Bu yazılarda mükellef işçiler yevmiye azlığından yakınırken, yevmiyeler artırılıp çalışma koşulları düzeltilse de madende çalışmak istemediklerini söylüyorlar:

Hoşnutsuzluğunun tek sebebi yevmiye azlığıdır. Fakat ücretlerini arttırsanız bile kalıcı olmadığını söylediği zaman, şaşırıp kalırsınız. “Beni gırtlığıma kadar altına boğsanız kendi isteğimle gelip burada çalışmam” demesi de anlaşılır şey değildir.¹²⁶

Kendileriyle temas ettiğimiz mükelleflerin çoğu, bu şartlar altında dahi maden işçiliğini cazip bulmuyorlar:

“-Vallahi beğim, diyorlar... bizim gözümüz o kır memlekette (köyünden bahsediyor) açılmış bir kere. Oradan ayrılmak işimize elvermez... Ama aylakçılar pekâla gidebilirler. Onların toprağı yoktur, bizim gibi başları bağlı değildir. Yalnız yevmiyeyi biraz arttırmalı...¹²⁷

İşçilik ücretlerinin düşük tutulması, mükellefiyet uygulamasının temel amacının ne pahasına olursa olsun kömür üretimini artırırken bunu olabildiğince düşük maliyetle yapmak olduğunu gösterir (Makal 2018, s. 195). Yine Sadi Irmak’ın raporunda vurguladığı, uygulamadaki usulsüzlüklerden doğan zor çalışma şartları da aynı amacın bir uzantısı niteliğindedir: Mükellef işçiler sık değiştiği için işçi elbisesi verilmemesi, sağlık muayenesi usulüne göre yapılmadığı için işçilerin mağdur olması gibi.

Mükellefiyet uygulaması, GLİ havzalarında işçi sayısının artmasını sağlasa da işçilerin çalışmaya gönülsüzlüğü, mesleki bilgilerinin olmaması ve uygulama aşamasındaki düzensizlik ve disiplin eksikliği gibi sebeplerle verimsizlikle sonuçlanmıştır. Ulus gazetesinin GLİ, linyit üretimi ve maden işçiliğini konu edinen yazı dizisinin 11 Aralık

¹²⁵ CCA 37-10-0-0_37-0-0

¹²⁶ “Garp Linyitleri 8: Devamlı Maden İşçisi Meselesi”...

¹²⁷ “Garp Linyitleri 9: Ocak Verimini Artırmak İçin”, *Ulus*, 12 Aralık 1945, s. 4

1945'te yayımlanmış makalesinde, GLİ havzalarında mükellefiyetin 15 gün önce kaldırıldığını belirtiyor. Makale, uygulamanın verimsizliğini kabul etse de işgücü arzının yetmediği savaş döneminde maden üretimini gerçekleştirmek için başka yol olmadığını vurguluyor:

İş mükellefiyetinin garp linyitlerinde umulan verimi sağladığı iddia edilemez. Fakat kim ne derse desin, bir kürek fazla kömür çıkarmağa mecbur olduğumuz devirlerde ocakları âtil kalmaktan kurtarabilmişsek bu başarıda “mükellefiyet usulü”nün büyük hissesi vardır. Toprak mahsullerinin olağanüstü para ettiği bir devirde halkı madene tamamen yabancı kalmış bir bölgeden işçi temini için başka ne yapılabilirdi?¹²⁸

Mükellefiyet uygulamasının nasıl yapıldığını ve neticelerini Ereğli havzasında gözlemleyen Alman iktisatçı ve toplumbilimci Gerhard Kessler, havzada istenilen işçi uzmanlığı elde edilemediği ve üretim açısından verim alınamadığı için zorunlu çalışma sisteminin uzun vadede sürdürülebilir olmadığını, zorla çalışan işçilerde mesleki gurur ve çalışma şevki olamayacağını vurgular (1948, s. 179). 1943 yılından itibaren GLİ ile ilgili yazılan BUMH raporları da aynı “randıman düşüklüğünden” yakındır. Raporlar işçi miktarının işletme mühendislerince iyi planlanmadığı için işçi fazlalığının oluştuğunu, bunların dağınık işlerde çalıştığını ve sonucunda iş disiplininin bozulduğunu belirtmiş; üretim miktarı artsa bile işçilerden alınan randımanın düşüklüğüne dikkat çekmiştir.¹²⁹ Dolayısıyla özellikle savaş bittiğinde yönetici kademesindeki insanlar da mükellefiyet uygulamasının kaldırılmasından yana olmuşlardır. Örneğin Sadi Irmak söz konusu raporunu şu sözlerle bitirmiştir:

... Hem yurtdaşlar arasında Cumhuriyet rejiminin gözetmeği hedef tuttuğu eşit adalet bakımından, hem de tarım alanındaki istihsali aksatmamak ve maden işletmesindeki çalışmaları da mütehassız, kalifiye ve gönüllü çalışma geleneğini kurmak gibi ekonomik zaruretler yönünden, mükellefiyet usulünün kaldırılmasının yahut şimdilik bu mükellefiyeten doğan sosyal, ekonomik mahzurların önlenmesi veya hafifletilmesi yolunda tedbirlerin alınmasının uygun olacağı kanaatindeyim.¹³⁰

Çalışma Bakanı'nın Başbakan'a sunduğu, mükellefiyet uygulamasının verimsizliğini, acımasızlığını ve adaletsizliğini vurgulayan ve bizzat hükümet içinden gelen bu eleştiri,

¹²⁸ “Garp Linyitleri 8: Devamlı Maden İşçisi Meselesi”...

¹²⁹ CCA 37-0-0_27-0-0 ve CCA 37-0-0_32-0-0

¹³⁰ CCA 30-10-0-0_174-204-17

kömür işletme kasabalarında işverenlerin işçilerin ekonomik ve sosyal yaşamı üzerinde büyük kontrol sahibi olduğunu tekrar kanıtlar niteliktedir. Öte yandan, mükellefiyet, sonraki yıllarda geliştirilen sosyal politikaların da etkisiyle beraber madende çalışma alışkanlığı yaratarak ocaklardaki “işçileşme sürecine” katkıda bulunmuştur (Makal 2018, s. 210).

Savaş biterken ortaya çıkan hem ulusal hem de uluslararası yeni ekonomik ve politik konjonktür, çalışma ilişkilerinin de farklı şekillerde düzenlenmesini gerektirmiştir. 1944 yılından itibaren iş mükellefiyeti kademeli olarak kaldırılmış, bunun yaratacağı işçi eksikliğinin gönüllü ve mahkûm işçilerin sayısını arttırarak giderilmesi yöntemine başvurulmuştur. Örneğin 1944 ve 1945 BUMH-GLİ raporlarında, “ocağa bağlı madenci nesli” yaratma amacıyla işçileri havza civarına yerleştirmek, Doğu illerinden serbest işçi temin etmek, civarda yaşayıp daha uzağa giden işçilerin işletmede çalışması için propaganda yapmak gibi zor içermeyen, görece “rıza”ya dayalı stratejiler önerilmiştir.¹³¹

Sonuç olarak, iş mükellefiyetinin uygulanma şekli bize kural koyan devletle işveren devlet arasındaki uyumsuzlukları gösterdiği gibi kırsal topluluklarda halihazırda var olan güç ilişkilerinin bu organizasyona eklemendiğini ortaya koymuştur. Devletin maksimum kömürü minimum maliyetle üretme politikası, mükellefiyet uygulamasının gerektirdiği rasyonel organizasyonun işletmeler tarafından hakkıyla yapılamamasına, bunun yükünün ve acısının da köylü-işçilerin çekmesine sebep olmuştur. Çekilen acılar, uzun vadede toplumsal ve siyasal sonuçları beraberinde getirmiştir. Kömür ocaklarında zorla çalıştırılmanın getirdiği belirsizlik ve tehlikeden kaynaklanan korku, ailesinden ve köyünden zorla ayrılmanın sebep olduğu travmayla ve jandarma baskısıyla birleştiğinde, devlet ve köylüler arasındaki ilişki önemli ölçüde sarsılmış ve kitleler hem savaş ekonomisinin neden olduğu yoksulluğu hem de mükellefiyetin yarattığı acıları tek parti dönemiyle ilişkilendirmiştir. “Emekçi halk yığınları ile CHP arasında bir daha telafi edilemeyecek bu kopuş”un (Boratav 2011, s. 91) etkileri, artık yasal olarak örgütlenme yetkisine sahip olan işçilerin işletmenin üst düzey yönetiminin otoritesine aktif bir şekilde meydan okuduğu çok partili sisteme geçiş sırasında özellikle belirgin hale geldi. Bu

---

¹³¹ CCA 37-10-0-0_32-0-0 ve CCA 37-10-0-0_37-0-0

geçişin emek dinamikleri üzerindeki etkisi, tezin ilerleyen bölümlerinde daha ayrıntılı olarak incelenecektir.

3.2. İŞ ESASINA DAYALI YENİ DEĞİRMİSAZ CEZAEVİ VE MAHKÛM İŞÇİLER

“Kömürdür, sinmiştir tenine kara... Eh, buna da şükür. Beterin beteri var. Ne de olsa, devlet baba düşünür. Mahkûm kulunu bir gün çalıştırır, bir buçuk gün hapislik sayar. İşine göre. İstersen git, transit yollarında taş kır, istersen Çaydamarı'nda ezil, istersen burada [Değirmisaz] sıtmaya kurban yazıl. Neresinden baksan, kârlı iş.”¹³²

(Erdoğan [1958] 2007, s. 10)

Bu tezin saha çalışmasına başladığımda katılımcılarla konuşurken, hatta onun da öncesinde annemle ve onun Değirmisazlı tanıdıklarıyla kasaba üzerine sohbet ederken bir noktada mutlaka mahkûmların konusu açılıyordu ve “Mahkûmlar çalışırdı orada, giysilerinin bir yanı turuncu, bir yanı maviydi” cümlesini en az bir defa duyuyordum. Çoğu katılımcının hafızasında mahkûmlar “zararsızdı” ve varlıkları kasabaya renk katan bir unsurdu, ancak daha fazlası için araştırma yapmam, arşivleri kurcalamam ve katılımcılara daha ayrıntılı sorular sormam gerekti. Edindiğim bilgiler, Değirmisaz'da kurulan “yeni cezaevi”nin daha genel bir tabloda, Cumhuriyet'in idealist hukukçularının ülkenin kalkınma yolundaki ihtiyaçlarını da göz önüne alarak ülke çapında yürüttüğü, kısa süren bir “deney” olduğunu gösteriyordu. Uygulanan bu tür “deneyler”in tarihi yazılırken deneylerin “nesnelere” aynı zamanda birer özne de olduğu genellikle gözden kaçır. Halbuki Türkiye'nin farklı havzalarında ve fabrikalarında kurulan bu cezaevlerinde binlerce mahkûm çalışmış; iş yerinde ve kaldıkları yerlerdeki insanlarla ilişkiler kurmuşlardı.

¹³² 40 kuşağı olarak anılan edebiyatçılardan, toplumcu gerçekçi Fahri Erdoğan'ın *Alinin Biri* romanı, romanın baş kahramanı Ali'nin Değirmisaz'da hükümlü maden işçisi olarak tamamladığı hapis cezasının ardından tahliye edilip köyüne dönmesiyle açılır. Erdoğan'ın romanda Değirmisaz'a ve mahkûm işçiliğe dair canlı tasvirleri Değirmisaz'da hüküm giyip giymediği konusunda okuru şüpheye düşürse de özyaşam öyküsünü kaleme aldığı eseri *Acı Lokma* ([1961] 2022) dahil hiçbir kaynakta böyle bir bilgiye rastlamadım. Öte yandan, çocukluğunu ve köy öğretmenliği yıllarını iç Ege bölgesinde (Akhisar, Afyon-Sandıklı) geçirdiği için yöreyi, yöre insanını ve Değirmisaz'ı iyi bildiğini düşünüyorum.

Adalet Bakanlığı'na bağılı ayrı bir kurum olan Değirmisaz Yeni Cezaevi'nin kendi müdürü ve çalışanları (gardiyan ve memurlar) vardı ve mahkûmlardan onlar sorumluydu. İki kurum arasında yapılan anlaşma sonucu, kurum kendi bünyesindeki mahkûmlarını madende çalışmaları için GLİ'ye sunuyordu. Mahkûm işçiler yevmiyelerini de cezaevinden alıyorlardı. Mahkûmlar arasında Türkiye'nin pek çok farklı yerinde hüküm giymiş erkekler vardı, dolayısıyla "bekâr işçiler" kategorisine girdikleri için mekânsal tecrit vs. veya hükümlü olduğunu gösteren kıyafet giyme zorunluluğu gibi konularda homojen bir gruptular. Ancak aralarında köylü, yoksul suçlular olduğu kadar kentli ve/veya zengin olanlar da vardı ve dolayısıyla kendi içinde heterojen bir gruptu.

Yeni cumhuriyet rejiminde devletin kurumsallaşma ve rasyonalizasyon çabalarının parçası olan iş esasına dayalı cezaevleri, aynı zamanda, devletin emek üzerindeki kontrolünü ve marjinalleştirilmiş toplumsal grupların işgücüne entegrasyonunu temsil ediyordu. Değirmisaz özelinde mahkûmlar, kasaba içinde ayrı bir grup olmalarına rağmen, kendi içlerindeki farklılıklarından ötürü ne işgücüne ne de kasabadaki toplumsal ilişkilere standart biçimde eklenmişlerdir. Bu bölümde, Değirmisaz Yeni Cezaevi'nin kurumsallaşma sürecini, mahkûm işçilerin kasaba ve iş deneyimlerini detaylı ele alarak Cumhuriyet tarihinin bu kendine özgü işgücünün kasabadaki toplumsal ilişkilere nasıl eklenildiğini ortaya koymayı amaçlıyorum.

3.2.1. Değirmisaz Yeni Cezaevi'nin Kuruluşu

Hükümlülerin çalıştırılması, Osmanlı döneminde özellikle madenler ve demiryolları yapımında işgücü gerektiğinde "kürek cezası" adı altında uygulanmış, tarihi Cumhuriyet öncesine uzanan bir devlet pratiğidir. Cumhuriyet rejiminin ilk hukukçuları ise Batılılaşma çabalarının da etkisiyle ülkenin ceza infaz sisteminde yapacağı reformlar konusunda Batı ülkelerini örnek aldı; hukukçular hem farklı ülkelerin ceza hukukunu inceledi hem de söz konusu ülkelerin hapisanelerini görmek için Batı ülkelerine ve Sovyetlere ziyaretler gerçekleştirdi (Gölcüklü 1957, s. 93). Söz konusu hukukçular – ki bunlardan İbrahim Saffet Omay daha sonra iş esasına dayalı meşhur İmralı Cezaevi'nin "baba" müdürü olarak anılacaktır – cezaevleriyle ilgili yazılarında Batılı anlayışın da etkisiyle kimine göre idealist kimine göreyse pragmatik bir tutum takınmış; hükümlüleri

cezalandırmaktan ziyade çalıştırmanın onların devlet üzerindeki “yükünü” hafifleteceğini söylemiş, aynı zamanda onlarda topluma karşı sorumluluk duygusu uyandırmak ve böylece onları topluma kazandırmak gerektiğinin altını çizmiştir (Omay 1947; Gölcüklü 1957).

Bu reform çabalarının sonucu olarak 1929’da ceza ve tutukevleri idaresinin İçişleri Bakanlığı’ndan Adalet Bakanlığı’na devredilmesinin ardından, 1936’da dönemin Adalet Bakanı Şükrü Saraçoğlu yeni infaz sistemini açıkladı ve böylece İş Esası Üzerine Kurulu Cezaevleri’nin temeli atıldı. Dolayısıyla suç ve suçlularla ne yapılacağı konusu, dönemin ekonomik, toplumsal ihtiyaçları ve İbrahim Saffet Omay gibi Cumhuriyet devriminin genç hukukçuların toplumcu fikirleriyle birlikte şekillendi. Bu açıdan, iş esasına dayalı cezaevlerinin ortaya çıkmasının en büyük nedenlerinden biri “sermayenin, endüstriyel büyüme planlarını gerçekleştirirken istikrarlı işgücü sıkıntısı çekmesiydi” (Sipahi 2016, s. 245).

Bu doğrultuda hükümlü çalıştırmak için “yeni cezaevi” adı verilen iş esası üzerine kurulu 15 cezaevi faaliyete geçti; bu cezaevleri hem madenlerde ve ziraatta hem de bez fabrikası, demir çelik fabrikası gibi çeşitli iş kollarında hükümlü çalıştırmak üzere açıldı (Omay 1947, s. 27). Kaynaklara göre Değirmisaz Yeni Cezaevi 31 Aralık 1942’de faaliyete başlamıştır¹³³ ve ilk etapta Adalet Bakanlığı buraya 30 mahkûm göndermiştir.¹³⁴

İş esasına dayalı cezaevlerine “yeni” ismi verilerek eski ve yeni olmak üzere iki farklı mahkûm havuzu oluşturuldu. Hüküm giyen insanlar için yeni cezaevine girmenin iki cazip özelliği vardı: çalıştıkları sürede değişen oranlarda ücret almak ve cezaevinde geçirdikleri bir gün, iki gün olarak sayıldığı için ceza sürelerini yarıya indirmek (Koç 2016, 46). Ek olarak, hükümlülerin yeni cezaevlerine gönderilmesi için de bazı şartlar vardı. Örneğin, adi suçlardan hüküm giyen, mükerrer suç işleyen ve siyasi suçlular bu

¹³³ “Değirmisaz işletmesi ve hükümlü işçiler”, *İşçi Dünyası*, 1 Mayıs 1953, s.2

¹³⁴ “Değirmisaz’da Mahkûmlar Çalıştırılacak”, *Ulus*, 1 Aralık 1942

cezaevlerine giremiyordu. Geri kalanı için de yaş sınırı ve kalan ceza süresinin belli bir yıl haddi içinde olması gibi gereklilikler vardı (Sipahi 2016, s. 247).¹³⁵

Dönemin iş esasına dayalı cezaevlerinin asıl kurulma sebebinin ne kâr etmek (zira elle tutulur bir kârları olmadığını) ne de mahkûmları sömürmek olduğunu, bu cezaevlerinin kapitalist rasyonel devletin inşasında bürokratik bir araç olarak kullanıldığını söyleyen Ali Sipahi, sistemin bir şirket gibi yapılanırken ayrıcalıklı mahkûmlar yarattığını ifade eder:

1938'de yayınlanan 3500 sayılı kanun ile Cezaevleri Umum Müdürlüğü yönetim kademesi de ikiye ayrıldı: II. Kısım yüzlerce eski cezaevinden sorumluyken, I. Kısım sayıları on altıyı geçmemiş iş esaslı üzerine kurulu cezaevlerini yönetecekti (...) Sadece I. Kısım'a verilen tüzel kişilik ve döner sermayeyle, yeni cezaevleri yönetimi bir şirkete dönüşürken, verilen ücret ve primler ile, yeni cezaevlerine gidebilen mahkûmlar da işçi aristokrasisiyle benzeşti. Disiplin ise eski cezaevlerine geri yollama tehdidi ile sağlandı; iyi halli olmayan, kuralları bozan mahkûmlar eski cezaevlerine geri gönderilecek, birikmiş paralarına el konulacak ve kısılmış cezaları eski haline uzayacaktı (2013, s. 114-115).

Bu şartlar sayesinde, eski cezaevine nazaran koşulları daha iyi olan, ceza süresini kısaltma imkânı veren yeni cezaevleri mahkûmların gözünde cazip hale gelmiştir.¹³⁶ Mahkûmların hazzalara gelişi süreci ise aşağıda anlatıldığı gibi işliyordu:

¹³⁵ Bu kurallara cezaevi yöneticilerinin sıkı sıkıya uyup uymadığı şüphelidir. Eski idealist Cumhuriyet savcılarında 1944 doğumlu Namık Kemal Behramoğlu'nun kaleme aldığı, ilk baskısı 1972'de yayınlanan *Bir Mahkûmun Anıları* (1987), savcının eski mahkûm Ömer Hulusi Kuyar'la yaptığı görüşmelerden oluşur. İlk kez hüküm giydiği cezaevinde madde bağımlısı olan Kuyar, koğuş arkadaşlarıyla birlikte korkunç işkence ve dayaklardan geçer; çareyi güçlü (çete reisi, mayfa vs. gibi) mahkûmların himayesine girmekte bulur, çeteleşmelerden ve çete savaşlarından ötürü cezaevinden cezaevine sürülür. Bu süreçte nakliye edildiği Yozgat Cezaevi'nin idarecilerinden biri, söz konusu cezaevinde -yine bir çete savaşından ötürü- Kuyar'ın hayatının tehlikede olduğunu bildiği için onu Değirmisaz Yeni Cezaevi'ne gönderir; bu kararı verirken Kuyar'ın söz konusu şartlara uyup uymadığı belirsizdir; cezaevi müdürleri istediklerinde bu konuda kuralları esnetebilme gücüne sahipmiş gibi görünüyor. Kuyar, Değirmisaz'da 10 ay kalıp madende çalıştıktan sonra asayışı bozduğu gerekçesiyle Kütahya Merkez Cezaevi'ne gönderildiğini söyler. (s. 75).

¹³⁶ Değirmisaz'daki hükümlü işçilerden birinin dosyasında, mütaka mühendisliğinin Elbistan Cumhuriyet Başsavcılığı'na yazdığı bir dilekçe bulunuyordu ve dilekçede Elbistan Merkez Cezaevi'nden üç jandarma eşliğinde Değirmisaz Yeni Cezaevi'ne nakledilen yedi hükümlünün yol parasını bu hükümlülerden birinin karşıladığı anlaşıyordu. Böyle bir ödeme yapmaya

Mahkûm işçiler en yakın memleket hastanesinden cezaevi aracılığıyla aldıkları madende çalışabilir raporuyla ocaklarda çalıştırılırlardı. Genel olarak bu raporlar verem, tifo, saralık gibi bulaşıcı hastalık bulunmadığı takdirde sağlam raporu verilmektedir. Bunun dışında bir engeli, daha önce olduğu bir ameliyat vs. varsa dikkate pek alınmazdı. Bu sağlık işlemi tamamlandıktan sonra Adalet vekâleti ile Müessese arasında sözleşme yapılarak mahkûm, işçi olarak sigortalanır. Durumuna, daha önce madende çalışıp çalışmadığı ve varsa zanaatına göre işletmelerce yerleştirilirdi. Ocakta bu mahkûm işçileri diğer işçilerden ayırmak ve mıntıka çavuşluğunun denetimini kolaylaştırmak için ve genel anlamda diğer işçilerden mahkûm işçileri tecrit etmek için çift renkli bir elbise ile ocakta çalışmaya başlatılırdı. Mahkûm işçilere bu çift renkli iki elbisenin yanında yılda iki takım elbise, 2 yeni ve 1 tamirli postal, 1 kasket ve kışlık ceket ile iç çamaşırı verilirdi. Bu işçiler yukarıda da bahsedilmesine karşın çalışma aralarındaki yemek saatlerinde dahi işletmelerin yemekhanesine girmez kendi iş cezaevlerinin yemekhanelerinde beslenmelerini gerçekleştirirdi (Tümüklü 2009, s. 94).

1951’de Değirmisaz’daki toplam 1.390 işçiden 190’ı hükümlüydü, 1958’de ise 275 hükümlü çalışıyordu. Değirmisaz Yeni Cezaevi, iş esasına dayalı diğer cezaevleri arasında en uzun süre açık kalan cezaevi olmuştur. Demokrat Parti iktidara geldiğinde ilk icraatlarından biri Temmuz 1950’de af kanunu çıkarmak olmuş, “Umumi Af Kanunundan sonra miktarı azalan işçiler Değirmisaz mıntıkasında toplanmış ve yeniden tahsis olunanlar da sadece bu mıntıkada çalıştırılmıştır.”¹³⁷ Kaynaklarda Değirmisaz cezaevinin neden diğerleriyle beraber kapatılmadığının bir cevabı olmasa da kanaatim Değirmisaz mıntikasının zaten kapanacağı bilindiği için, kapanana kadar ucuz işgücü temininin devam etmesidir. Yine 1951 BUMH raporu kömür maliyetlerinin yüzde 24,7’sini oluşturan işçilik ve ücretlerin 1950 yılına göre ton başına azaldığını, mıntıkada işçilik maliyetlerinin diğer iki bölgeye (Soma ve Tunçbilek) göre düşük, bunun sebebinin de serbest işçilere göre yarım ücret alan hükümlüler olduğunu yazıyor.¹³⁸ Dolayısıyla zaten kapanacak bu işletmenin işçilik maliyetlerini düşük tutmak için cezaevi açık kalmış olabilir.

Değirmisaz Yeni Cezaevi, bir yandan emek kontrolünü güçlendirmek ve sanayinin işgücü ihtiyacını desteklemek için bir mekanizma işlevi görürken, diğer yandan yeni kurulan cumhuriyette otoriteyi rasyonelleştirme ve kurumsallaştırmaya yönelik çabalarının bir

---

gönüllü olmanın, mahkumların nezdinde yeni cezaevlerinin epey makbul olduğunu gösterdiğini düşünebiliriz.

¹³⁷ CCA 37-10-0-0_71-0-0

¹³⁸ CCA 37-10-0-0_71-0-0

ürünüdür. Öte yandan, bu kurumların tedarik ettiği işgücü “suçlular”dan oluştuğu için sistemin uygulanması ve emeğin denetimi çeşitli stratejiler ve koşullar gerektirmiştir.

3.2.2. Değirmisaz Yeni Cezaevi’nde Kurumsal Paternalizm

Hükümlü işçiler, Etibank Umum Müdürlüğü ile Ceza ve Tevkif Evleri Umum Müdürlüğü arasında yapılan sözleşmeyle temin ediliyordu. Mahkûm işçiler, Değirmisaz Yeni Cezaevi’ne bağlıydı, ancak GLİ’nin işlerini yapıyorlardı. Bu durum işçilerin çalışma alanında GLİ amirlerinin, arta kalan zamanda da cezaevi yetkililerinin yönetimi altında oldukları anlamına geliyordu. Bu noktada hem cezaevinin hem de GLİ’nin mahkûmlara karşı gönüllü işçilere olduğundan çok daha fazla paternal bir yönetim anlayışı benimsediğini söylemek yanlış olmaz. Paternalizmin özünde, bir kurumun, kendisine bağlı çalışanların sadakatini güvence altına almak ve verimliliğini artırmak için onların ihtiyaçlarını belirlemesi; barınma, eğitim ve ahlaki denetime kadar uzanan paternalist uygulamalar yoluyla iş yerinde ve iş dışındaki yaşamı koruyup kontrol etmesi ve bunu yaparken baba/usta/öğretmen gibi davranması yatar (Sandström ve Persson 2021, s. 184). “Babanın” tavrı yerine göre sertleşebilir, “çocuğuna” şiddete varacak cezalar verebilir; bu “onun iyiliği içindir.” Yeni cezaevlerinin kurulmasında “suçluyu ıslah etme ve topluma kazandırma” anlayışının, sanayideki işgücü eksikliğiyle örtüşmesi etkili olmuştu. Bu “ıslah” anlayışı, aynı zamanda cezaevlerindeki yönetim pratiklerinin son derece paternal bir şekilde yürütülmesi anlamına geliyordu; her iki kurumun da yöneticileri mahkûmlara disipline edilmesi, “uslu durması” gereken çocuk muamelesi yapıyor, buna karşılık mahkûmlar da bu rolü benimseyerek yöneticilere “baba” sıfatıyla hitap ediyordu, İmralı Cezaevi müdürü İbrahim Saffet Omay’a hitap edildiği gibi. Yeni cezaevlerindeki bu stratejik yönetim ve denetim anlayışı, eski cezaevlerindeki şiddet dolu yönetime göre daha paternalist olması, yani yeri geldiğinde “baba şefkati” içermesi mahkûmların burada artık birer işçi de olmasıyla ve ailelerden oluşan kasaba topluluğunun “huzurunu koruma” ihtiyacıyla açıklanabilir. Mekânsal olarak kasabalı ailelerden ayrıştırılan mahkûmların hareketliliği yakından denetlenmiş, ancak çalışmalarına engel olacak sert yönetim anlayışından da kaçınılmıştır.

Bu araştırmayı yürütürken yolu Değirmisaz Yeni Cezaevi'ne düşmüş bir mahkûmla görüşme yapmam mümkün olmadı; ancak Değirmisaz'da elektrik ustası olarak çalışan, bir yandan da işçi gazetelerine, yerel gazetelere Değirmisaz muhabirliği yapan Yusuf elik'in *İşçi Dünyası* gazetesine Değirmisaz cezaevi ve mahkûmlarla ilgili hazırladığı yazı ve röportajlar dizisinden kurumların mahkûm işçilere, suç ve suçlu kavramlarına bakışına dair ipuçları buldum.¹³⁹ öncelikle mahkûm işçilere sağlanan temel ihtiyaçlar (kıyafet ve hatta ücret), bu grup aynı zamanda "suçlu" statüsünde görüldüğü için paternalist bir tavırla "karşılıksız bir iyilik"miş gibi sunuluyordu ve kasabalılardan suçluların bizzat kendisine kadar herkes bu anlayışı iselleştirmişti. Söz konusu anlayış, paternalizmin duygulanımsal boyutuordu: Mahkûmların kuruma "minnet" duyması amaçlanmıştı. Yusuf elik'in cezaevini ve mahkûmları tanıttığı ilk yazısında, Değirmisaz'daki hükümlü işçilerin mesai saatinde gönüllü işçiler gibi muamele gördüğünü, çok çeşitli hizmetlerden yararlandığını (günde iki kap yemek, yiyecek, yatak, banyo ve az da olsa maaş verilmesinden bahsediyor), işçilerin biriken maaşı tahliye edilirken verildiği için Değirmisaz'da kalıp esnaflık yapanlar bile olduğunu söylemiş; yazıyı "şeytana uymuş, görünmez kazaya ve belaya kurban gitmiş bu insanlar bu Şekilde doğru yolu bulur" diye bitirmiştir.¹⁴⁰

Dizideki diğer yazılarda Yusuf elik'in gardiyan "Yaşar Baba" ve Değirmisaz Cezaevi Müdürü Sıtkı Korkmaz'la yaptığı röportajlar yer alır. Değirmisaz cezaevi açıldığından beri burada çalışan baş gardiyan Yaşar Baba'nın soyadı gazetede yazmıyordu, dolayısıyla

¹³⁹ Yazı dizisini kaleme alan sendika yesi Yusuf elik'in başka gazetelerde kimi yöneticilere getirdiği eleştirel tutumu bu yazılarda göremiyoruz. Yazı dizisinin her birinde, gazetenin kapak sayfasında mahkûmların "disiplinli" göründüğü bir fotoğraf; ikinci sayfasında da makale yer alıyor. Mahkûmların çalıştırıldığı ikili cezaevi sistemi "sayesinde" bu hükümlülerin "belki de hak etmedikleri kadar" ayrıcalıklı olduğu fikrini ve yönetimin "hem seven hem de gerekirse döven" baba rolünü onaylayan, hükümlülerin gerçek deneyimleri hakkında fikir vermeyen yazılar bunlar. Aşağıda bahsededeğim, Değirmisaz işçileri sendikasının bir sene önce *İşçi Hakkı* gazetesine yazılmış Şikâyet mektubunun konuları bu yazı dizisinde buharlaşıp uçmuş gibi görünüyor. Bu anlamda yazı dizisi, gerçek bir gazetecilik ürününden ziyade tanıtım yazılarını andırıyor. Bu bağlamda yazı dizisi, iş esasına dayalı cezaevlerinden sorumlu Cezaevleri Umum Müdürlüğü I. Kısım'ı bugünün beyaz yakalılarının çalıştığı ulusaşını Şirketleri andırmasını (mahkûmlara "dinamizm, modernite, yüksek maaş ve hatta ahlâki üstünlük" vaat ediyor) anlamlı kılıyor. Bkz. (Sipahi 2016, s. 260).

¹⁴⁰ "Değirmisaz işletmesi ve hükümlü işçiler I", *İşçi Dünyası*, 13 Mart 1953, s.2

“baba” sıfatı artık üzerine yapışmıştı. Yaşar Baba’nın anlattığı bir anekdot, kurum ve çalışanlarının mahkûmlarla kurduğu eğitmen-çocuk ilişkisini gözler önüne serer:

Bir gün (yaramazlardan birkaçı) herhangi bir sebepten bana kızmışlar ve karar vermişler, babayı öldürelim... Saldırmaları da koltuk altı etmişler. Lâkin, çok şükür ben bundan erken haberdar oldum. Derhal vaziyeti müdüre bildirdim. O zaman müdürümüz (allah selametlik versin Baha beydi) ne dedi; öldürecekler mi? Çağır şu kerataları! Geldiler saldırımları teker teker çıkardık ve suçlarını itiraf ettiler.¹⁴¹

Suçunu itiraf eden hükümlülerin cezaları yanmasın diye eski cezaevine yollamadığını, sadece hücre cezası vermekle yetindiğini söyleyen Yaşar Baba, Yusuf Çelik gibi hükümlülerin özünde kötü insanlar olmadığını vurgulayarak aslında “ıslah edilme” potansiyellerinin olduğunu, tahliyesini alan hükümlülerin onu hiç unutmadığını, çoğundan mektuplar aldığını söyleyerek aslında kendisinin ve kurumunun bu potansiyeli gerçekleştirme kudretini ima etmiştir.

Ocakta çalışan Hükümlü İşçiler memur ve teknisyenleriyle birlikte.

Değirmisaz Yen. Cezaevin'de tetkikler ve röportajlar yapan muharririmiz Yusuf Çelik'in yazısını iç sayfalarımızda "İşçiler arasında" sütunlarımızda zevkle okuyacaksınız.

Görsel 15: Hükümlü işçiler, memur ve teknisyenler.¹⁴²

Geçmişinde İmralı Cezaevi'nde çalışmış cezaevi müdürü Sıtkı Korkmaz'la yapılan röportajda Korkmaz, hem cezaeviyle ilgili sayısal bilgiler (örneğin cezaevi açıldığından

¹⁴¹ “Değirmisaz işletmesi ve hükümlü işçiler III”, *İşçi Dünyası*, 10 Nisan 1953, s.2

¹⁴² “Değirmisaz işletmesi ve hükümlü işçiler III”, *İşçi Dünyası*, 17 Nisan 1953, s. 2.

beri buraya çeşitli merkez cezaevlerinden toplam 3.364 hükümlü geldiğini söylüyor)

Görsel 16: Sıtkı Korkmaz. Kaynak: "Değirmisaz işletmesi ve hükümlü işçiler V", *İşçi Dünyası*, 1

veriyor hem de kurumun "bütün maksat ve hedefinin ıslah olduğunu" belirtmiştir.¹⁴³ Bu husustaki prensipleri sorulduğunda mahkûmlara eziyet etmektense yumuşak ve şefkatli davranmayı prensip edindiklerini söylemiş ve eklemiştir:

(...) Gerçi iş bakımından ara sıra ufak tefek yaramazlar zuhura geliyorsa da, bu da idaremizce zararsız telakki olunmakta ve karşılıklı anlaşmalarla hal çaresine gidilmektedir. Bir evde yaşayan üç kardeş arasında anneyi ve babayı üzecek hiç yaramazlık olmaz mı? Bizim çocuklarımızın da bundan ne farkı vardır.

Cezaevi müdürü ve gardiyanın dile getirdiği bu yaklaşımın dilinden ("yaramazlar", "keratalar"), iş esasına dayalı cezaevlerinin mahkûmlara çalışandan ziyade, çocuk ve öğrenci gibi yaklaştığını, kendilerini de işveren değil eğitimiçi gibi gördüklerini tekrar anlıyoruz. Bu anlamda Değirmisaz Yeni Cezaevi'nin aslında Adalet Bakanlığı'na bağlı bir devlet kurumunun, başka bir devlet işletmesi için bir nevi "taşeronluk" yaptığı söylenebilir. Zira iki kurum arasında yapılan anlaşma gereği, mahkûmlar cezaevine olsa da onlar GLİ'nin çalışanıdır. Sıtkı Korkmaz röportajda kendisine yöneltilen "Cezaevi işletmeye fayda sağlıyor mu?" sorusuna "Bu sorunun cevabını mantıka başmühendisinden alın, muhatabı odur" şeklinde cevaplamıştır.

Öte yandan, hükümlülere uyguladıkları "pedagojinin" gerçekten iddia ettikleri gibi "yumuşak ve şefkatli" olup olmadığı, elbette, şüphelidir. Mahkûmların gardiyanı öldürme planlarının sebebini bilmediğimiz gibi, dönemin eğitim anlayışındaki disipline etme yöntemlerinin bile ne kadar "hoşgörülü" olduğu tartışmalıdır.¹⁴⁴ Yine de elimizdeki

¹⁴³ "Değirmisaz işletmesi ve hükümlü işçiler V", *İşçi Dünyası*, 1 Mayıs 1953, s. 2.

¹⁴⁴ Örneğin, ilkokula ve ortaokula devam etmiş katılımcıların pek çoğu için öğretmenlerin öğrencilere dayak atması sık yaşanan bir şeydi.

kaynaklardan kurumun, hükümlüleri (“çocuklarını”) kollamak¹⁴⁵ ile Değirmisaz’ın “asıl kurum”u GLİ ile ilişkilerini bozmamak arasında bir denge tutturmaya çalıştığı sezilir. Örneğin 1951 yılında bir hükümlü, ustasından dayak ve küfür yiyince yanındaki diğer hükümlüleri de tanık göstererek şikâyet tutanağı tutturmuş, fakat bunu GLİ yönetimine değil, cezaevine yapmıştır. Cezaevi müdürü Korkmaz, başmühendise yazdığı dilekçede “araştırın, hükümlünün iddiası gerçekse ustayı cezalandırın” diyerek hükümlüyü korumuş; olayı tetkik eden maden mühendisi yazdığı raporda hükümlünün şikâyetini GLİ’deki amirleri atlayarak “işle alakası olmayan” cezaevi makamına yapmasını eleştirmiştir.¹⁴⁶ Cezaevinin başmühendisliğe yazdığı başka bir mektupta ise çalışmak istemeyen bir hükümlünün önce hücre cezasına çarptırıldığını, ardından eski cezaevine iade edildiğini bildirmiş ve “gaye ve maksad itibariyle yekvücut bir kütle olan müesseselerimiz arasındaki karşılıklı samimi hislerle teessüs eden bağlılık ve tesanütün hiçbir şekilde sarsılmaması için elden gelen bütün gayreti sarf ediyoruz” diyerek kurumlar arası “kardeşliği” vurgulamıştır.¹⁴⁷ Ek olarak, Değirmisaz gibi küçük bir kasabada bu kurumlar arasındaki ilişkiler daha ziyade gayriresmi etkileşimlerle düzenlenir. Örneğin Değirmisazla ilgili fotoğraf albümleri ve sözlü anlatılar, cezaevi müdürü Sıtkı Korkmaz’ın ailesiyle birlikte sık sık GLİ yönetim kadrosuyla sosyalleştiğini gösteriyor. Kasabalardaki farklı kurumların üst düzey yöneticilerinin birbiriyle sosyalleşmesi, kurumlar arası güç birliğinin enformel şekilde pekiştirildiğinin de işaretidir.

Sonuç olarak, GLİ’ye maden işçisi tedarik eden Değirmisaz Yeni Cezaevi, söz konusu işgücünün aynı zamanda hükümlüler olması sebebiyle daha paternal bir yönetim stratejisi geliştirmiştir ve iki devlet işletmesi, kasabada farklı hassasiyetler yaratma olasılığı içeren mahkûm varlığı konusunda iş birliği içinde çalışmıştır.

---

¹⁴⁵ Hakkında yazılı bir kaynak bulamam da Kızılbüklü katılımcı E10, kuzeninin henüz çocukken tek başına ormana odun toplamaya gittiğinde tecavüz edip öldürüldüğünü, köy ahali olarak bu suçun failinin hükümlülerden biri olduğuna inandıklarını (hatta iz süren izcilerin cezaevine giden ayak izi bulduğunu) ama gardiyanların bu hükümlüyü koruduğunu iddia etti. Cezaevi çalışanlarının mahkûmlarla çeşitli hamilik ilişkileri kurmuş olabileceğine dair bir tartışmayı aşağıda yürüteceğim.

¹⁴⁶ Kaynak: Hükümlü Memiş Memiş’in işçi sicil dosyası, 11 Kasım 1951.

¹⁴⁷ Kaynak: Hükümlü Veysi Hazer’in işçi sicil dosyası, 22 Mart 1951.

3.2.3. Mahkûmların İş Deneyimleri ve Kasabalılarla İlişkisi

Yeni cezaevlerinin mahkûmları, eski cezaevlerinde kalan hükümlülere göre ayrıcalıklı sayılıyordu, zira hem cezaları kısalıyordu hem de işlerinin karşılığında maaş alıyorlardı. Yeni cezaevlerinde hükümlü işçi olmak, aynı dönem Milli Korunma Kanunu'na bağlı olarak 1942'de uygulanan iş mükellefiyeti deneyimiyle karşılaştırıldığında da “zorunlu çalışma”dan fazlasına işaret ediyordu: Civardaki köylerden alınıp getirilen mükellef işçilerin madende zorla çalışmaktan kaçması, bu konuda daha sıkı ve çoğunlukla insanlık dışı önlemler alınmasıyla sonuçlanırken, hükümlü işçilerin kaybedecek daha fazla şeyi olduğu için zorunlu çalışma/gönüllü çalışma ikiliğinin keskin ayrımlarını geçersizleştiren bir isteklilikle çalıştıkları görülmüştür: “Elbette mahpuslar, Milli Koruma Kanunu ile zorla çalıştırılan bölge insanlarına göre, disiplinsiz olup ‘eski’ hapisanelerine gönderildikleri takdirde kazandıkları gün ve paradan olma tehdidi nedeniyle, çok daha çalışkandırlar.” (Koç 2016, s. 47). Hükümlüler havzaya geldikten sonra, sağlık sebeplerinden veya hükümlünün sicilinin iyi olmamasından ötürü işe başlamadan iade edilenler oluyordu. Hükümlü işe başladıktan sonra ise “itaatsizlik, amirle geçimsizlik, kötü hal, çalışmak istememek” gibi sebeplerle iade edilebiliyordu.¹⁴⁸ 1949 yılına ait BUMH raporuna göre 1949 yılında Değirmisaz'a gelen 448 hükümlü işçiden 8 tanesi işe başlamadan önce, 23 tanesi de işe başladıktan sonra iade edilmişti.¹⁴⁹ 23 tane hükümlü de firar etmişti. Dolayısıyla firar edenlerin ve iade edilenlerin oranı toplam hükümlü sayısına göre az seyrediyordu. İş esasına dayalı cezaevleri, her ne kadar eski cezaevlerine göre cazip olsa da kasabadaki işçilikleri ve yaşantıları ceza süresinin bir parçasıydı; dolayısıyla zorlayıcı ve geçiciydi. Katılımcılar, ceza süresi dolsa bile kasabaya yerleşen ve işletme için çalışmaya devam eden hükümlü işçilerden bahsettiler, ancak çoğu mahkûm tahliye olduktan sonra geldiği yere, memleketine dönüyordu.

Mahkûmların Değirmisaz'da mükellef işçilerden, hatta bazen gönüllü işçilerden daha istekli çalıştıklarını doğrulayan yazılı kaynaklar ve sözlü anlatılar da vardır. Ulus gazetesine konuşan yerüstü üstmühendisi Lütfi Guron, “Hükümlülerden memnun musunuz?” sorusuna gülümseyerek “Onları gönüllü işçilerle tereddütsüz kıyaslayabiliriz.

¹⁴⁸ CCA 37-10-0-0_58-0-0

¹⁴⁹ CCA 37-10-0-0_58-0-0

Mükellef işçiye nazaran çok fazla verim alıyoruz” der.¹⁵⁰ Aynı şekilde, Değirmisaz’da 1954’ten itibaren üç yıl üretim mühendisliği yapmış, yer altına bizzat inerek hükümlü ve gönüllülerin başında çalışmış katılımcı da mahkumları gönüllü işçilerle karşılaştırırken benzer kanaattedir:

Tacettin Beyle epeyce şey yaptık biz. Martüpü denilen, yani makineyle kömür kazı işini ilk defa Değirmisaz’da gece gündüz iki gece ocakta kalarak işçiye onu öğrettik. Aç susuz, peynir ekmek zeytin helva yemekle, Tacettin Beyle beraber. İşçi ilk defa kabul etmedi onu. Mahkûmlar kabul etti, yeter ki para alalım diye. İşçiler pek kazmayı daha tercih ediyorlardı. (..) Normal kendi işçilerimiz. Ama mahkumlar zavallı hiç itiraz etmediler. Çalışınca onları gördükçe yavaş yavaş biz onları [gönüllü işçileri] da alıştırdık. (E17)

Öte yandan, Değirmisaz Yeni Cezaevi’ndeki hükümlü işçilerin sicil dosyalarındaki tutanaklar, yazılan dilekçeler ve ceza fişleri, mahkûmların büyük bir istek ve gönüllülükle çalıştıkları iddiasının her zaman geçerli olmadığını gösteriyordu. Ceza fişlerinde yazan “iş yerini erken ve sebepsiz terk etmek”, “verilen işe itiraz etmek ve ağır çalışmak”, “hastayım diye yalan söyleyip kimseye haber vermeden kaçmak”, “vazife esnasında iş yerini terk ederek sinemaya gitmek”, “çalışmamak ve ustasına iftira etmek” gibi ceza sebepleri, mahkûmların çalışma konusunda isteksizlik gösterdiği anlamına geliyordu. Maden işçiliğinin, özellikle yer altında çalışmanın zorlayıcı ve ustabaşlarının da kimi zaman işçileri dövecek kadar sert olması hükümlülerin bu isteksizliğini açıklayabilir. Örneğin 1956-1958 yılları arasında hükümlü işçiler yönetime art arda dilekçeler yazıp ocağın havasına artık tahammül edemediklerini söylemiş ve yer üstünde iş istemişlerdir.

Yusuf Çelik’in *İşçi Dünyası*’nda sözü mahkûmlara verdiği makale özellikle dikkat çekiciydi.¹⁵¹ Yusuf Çelik, yazının girişinde mahkûmlarla konuşmayı planlamadığını, ancak cezaevi yönetimini ziyarete gittiğinde mahkûmların ondan söz istediğini belirtir. Bir mahkûm, konuşmasına aşağıdaki sözlerle başlar:

Hamdolsun derdimiz falan yok, yiyor, içiyor, çalışıyoruz. Amir ve memurlarımızdan, işimizden zerre kadar şikâyetimiz yoktur. Devlet, millet

¹⁵⁰ “Garp Linyitleri 7: Değirmisaz, *Ulus*, 5 Aralık 1945, s.4

¹⁵¹ “Değirmisaz işletmesi ve hükümlü işçiler I”, *İşçi Dünyası*, 17 Nisan 1953, s.2

vatanımız yaşasın” dedi ve ilâve etti: Esasen bizler hükümlü kimseleriz. Bunun için de bizlerin dilek temenni hakkımız olmaması icabeder.

Ardından, hükümlülerin aslında yaptıklarından pişman ve aslında kader kurbanı olduklarını, şeytana uyduklarını, şimdi ise “gurbette” oldukları için hasretlik çektiklerini, “şeytanın ateşinin” keder, yoksulluk ve vicdan azabı getirdiğini anlatır. Konuşmanın dilek kısmına gelince de yevmiyelerin tahliye edilirken toplu verilmesinin yoksul mahkumları mağdur ettiğini, en azından bir kısmının peşin verilebileceğini ve biraz da zam yapılırsa mutlu olacaklarını belirtir. Bu dileğin sebebi şudur: Maden havzalarındaki mahkûm işçilerin ücret tarifeleri cezaevi idaresi ile müessese arasında yapılan sözleşmeyle belirlenirdi ve bu yevmiyeler mükellef işçiden fazla, serbest işçiden azdı. Mahkûm işçiler ücretlerinin tamamını, aylık bir paket sigara ve kantin harcamaları masraf olarak düşüldükten sonra cezaları biterken alıyorlardı (Tümüklü 2009, s. 93-94).

Görsel 17: Değirmisaz Cezaevi hükümlü işçileri ocağa girerken.¹⁵²

Hükümlülerin röportajda kurumları ve maden işçiliğini eleştiren bir şey söylememesinin, hatta toplum nezdindeki konumlarını içselleştirdiklerini gösteren beyanları (“bizim dilek dilemeye bile hakkımız yoktur”) Scott’ın tabi kesimlerin kamusal söylemlerinde itaatkâr

¹⁵² “Değirmisaz işletmesi ve hükümlü işçiler I”, *İşçi Dünyası*, 13 Mart 1953, s. 2.

ve sadık bir imajın simülasyonlarına başvurdukları yönündeki argümanııyla uyumludur (1990). Röportajda dikkat çekmek istediğim asıl nokta ise “yoksul hükümlüler” vurgusudur. Bu vurgu, bir grup olarak mahkûm işçilerin sınıfsal ve diğer pek çok açıdan heterojen olduğunu doğrular. Mahkûm işçiler, kasabaya ailesini yerleştiren birkaç hükümlü hariç, burada “bekâr işçi” kategorisindeydiler ve onları gönüllü işçilerden ve kasaba sakinlerinden ayırıp tecrit etmek için mekânsal ve fiziksel düzenlemeler yapılmıştı:

Ocakta bu mahkûm işçileri diğer işçilerden ayırmak ve mıntika çavuşluğunun denetimini kolaylaştırmak için ve genel anlamda diğer işçilerden mahkûm işçileri tecrit etmek için çift renkli bir elbise ile ocakta çalışmaya başlatılırdı. (...) Bu işçiler çalışma aralarındaki yemek saatlerinde dahi işletmelerin yemekhanesine girmez kendi iş cezaevlerinin yemekhanelerinde beslenmelerini gerçekleştirirlerdi (Tümüklü 2009, s. 94).

Öte yandan mahkûmlar, özellikle de ekonomik durumları elverdiği ölçüde Kızılbük'teki ve İstasyon mahallesindeki kahvehanelerde sosyalleşebiliyor, restoranlarda yemek yiyor ve akşam belli bir saatte koğuşlarında olmak suretiyle kasabada gezebiliyordu. Yine, işletme sinemasında onlara ayrılan matinelere film izleyebiliyorlardı. Bu esnada cezaevine bağlı çalışan gardiyanlar ve işletmenin bekçileri tarafından sıkı gözetime tabi tutuluyorlardı. Ayrıca, işletme ve cezaevi tarafından kurgulanan tecrit, sıkı bir ayrışmayla sonuçlanmış değildi: pek çok katılımcının aile dostu bir mahkûmdu ve “babamın mahkûm arkadaşı vardı” cümlesi sık sık sarf ediliyordu. Dolayısıyla mahkûmlar, kasaba hayatının sınırlı da olsa bir parçasıydı ve “hükümlülük”, kasabalılarla kurdukları ilişkideki tek ayırt edici kimlik değildi. Örneğin, babası gönüllü işçi olan katılımcılardan biri (E6), zengin bir mahkûmun kurdurduğu mükellef bir kahvaltı sofrasına davet edildiğini, bazı peynir çeşitlerini ilk kez o sofrada yediğini anlattı. Başka bir katılımcı cezaevi müdürünün ve maden yöneticilerinin mahkûmun “profiline” göre iş verdiğini söyledi:

[İstanbul] Çetelerinden insanlar vardı, babalar vardı böyle. Onları orada hafif işlere verirdi onu müdür, cezaevi müdürü. (...) O bilirdi mahkumların şeylerini haleti ruhiyelerini, ona göre işler verirdi o babalara falan böyle şey yapardı böyle İstanbul'da böyle taksileri, arabaları... He şeyler gelirdi efendime söyleyeyim koca kodaman insanlar, oradaki babaları ziyarete. Öyle babalar vardı. İstanbul'un haracını yiyen babalar. Ya! Öyle bir şey. (E1)

Eski mahkûm Ömer Hulusi Kuyar’la yapılan söyleşiden de anlaşılacağı gibi güç ilişkileri yoluyla çeteleşme ve cezaevi çalışanlarının da bu çetelere dâhil olması eski cezaevlerinde yaygın bir durumdu; namılı suçluların başını çektiği çetelerin üyeleri kimi zaman silahlı çatışmalara girmiş ve öldürmüş/öldürülmüştü (Behramoğlu 1987). Dolayısıyla, iş esasına dayalı cezaevlerinde kurulan ilişkilerin, mahkûmun maddi durumunu, memleketini, aile ilişkilerini¹⁵³ içine alan bir güç hiyerarşisinden azade olduğunu düşünmemek gerekir. Mahkûmun cezaevi yönetimiyle ilişkisini, dolayısıyla madende çalışma ve mekân deneyimini etkileyecek önemli bir unsurdur söz konusu hiyerarşideki yeri. Örneğin hemşerilik ilişkileri yoluyla dayanışma, kasabada yaygın bir pratik olduğu için kimi mahkûmlar kasabada yaşayan hemşerileri sayesinde korunup kollanabiliyordu. Değirmisaz’daki bu durum, hükümlülerin zorunlu olarak çalıştırıldığı¹⁵⁴ Sovyet işletme kasabası Vorkuta’yı andırır. Bu kentteki toplumsal ilişkileri analiz eden Barenberg (2014) kasabada mahkûm ve özgür işçilerin sosyal statülerinin çok çeşitli faktörler tarafından belirlendiğini ortaya koymuştur. Vorkuta’daki cezaevi yöneticisi gayriresmi alışverişler yoluyla bir patronaj sistemi yaratmış, bu sayede kimi mahkûmlar ocaklarda hiç çalışmadan, özgür bir kasaba sakini gibi cezasını tamamlamıştır (s. 67). Değirmisaz Yeni Cezaevi mahkûmlarındaki benzer statü farklılıklarından dolayı, cezaevi yöneticilerinin ve çalışanlarının bütün “çocuklarına” aynı muameleyi göstermemiş ve değişen bağlamlar içinde bazı hükümlüleri kollamış olması yüksek ihtimaldir.

Kasabadaki emek organizasyonunda hükümlü işçilerin varlığının özellikle gönüllü işçiler için bir gerilim kaynağı olduğunu Değirmisaz Kömür İşçileri Sendikası’nın 1952’de *İşçi Hakkı* gazetesine yazdığı şikâyet mektubundan okumak mümkün. Cezaevi’nin Adalet Bakanlığı’na yarardan çok zararı olduğunu söyleyen sendika temsilcileri, hükümlüler yüzünden civar köylerden çalışmak isteyen köylülere işletmenin “naz yaptığını”, hükümlüler sendikaya üye olamadığı için üye sayısını artıramadıklarını, mahkûmların madencilik nedir bilmediği için verimli olamadıklarını ve işletmeyi zarar ettirdiklerini, cezaevi müdürlüğüne bağlı çalışanların mesai saati nedir bilmediklerini ve günün farklı saatlerinde çarşıda, kahvehanede görüldüklerini ve yöneticilerin şahsi işlerini yaptırmak

¹⁵³ Örneğin kimi katılımcılar bazı mahkûmların İstasyon mahallesinde oda tutarak ailesini Değirmisaz’a getirip onlarla vakit geçirecek kadar varlıklı olduğunu anlattı.

¹⁵⁴ Stalin döneminde yaygın biçimde uygulanan bu sisteme Gulag adı veriliyordu.

için mahkûmları kullandığını dile getirerek “bu müessesenin Soma ve Tunçbilek’ten kalktığı gibi buradan da kalkması gerekliliğini” vurgulamışlardır.¹⁵⁵ Bu mektuptan, hükümlüler için “avantaj” ve “ayrıcalık” sağlayan cezaevi sisteminin, havzadaki gönüllü işçilere dezavantaj olarak döndüğü sonucu çıkarılabilir; görünüşe göre bu durumun asıl kazananı kurum yöneticileri olmuştur. Zira GLİ bünyesinde yönetici (memur veya mühendis) pozisyonunda çalışan kişiler veya aile üyeleri, mahkûmları kişisel işleri için çalıştırdıklarını doğruluyor:

Kapıcı görevi yani, alışverişimizi yapıyordu, etrafı temizleyen süpüren... Çok iyi insanlardı. (K13)

Küçük bir bahçemiz var. Bir köşesinde köpek kulübemiz var. Zaman zaman o kümesin temizlenmesi gerekiyor. İşletmeden birini gönderirler. Annem babama söyler. Babam da ilgiliye söyler, göndertir birini. Bir gün birisi geldi, mahkûm. Anneme sordu: “Ne yapacağız?” “Bak, şu gördüğün kümesin içini bir temizleyiver. Benim için zor oluyor girip çıkmam” dedi. “Emrin olur.” dedi ve girdi. (K8)

Dedemin kapısında 4-5 tane fedaisi vardı. (...) Trak mahallesinde evimiz vardı bizim, biri atımı güderdi dedemin. Biri çarşı işlerini görürdü, İstasyon’dan alışverişini yapardı, biri odununu kırardı. Mahkûmlardan... Ama bizim Emet civarından gelen mahkûmlardan. Fedailik yapıyorlardı. (E13)

Bu çalışmanın katılımcılarının mahkûmlarla ilişkisi ve onlara yüklediği anlam değişkenlik gösteriyordu; kasabada eşi görülmemiş bir uyum ve kardeşlik olduğunu vurgulayan katılımcılar için mahkûmlar da bu uyumun bir parçasıydı:

Annen de bilir ya, mahkûmlarımız çoktu. Bir günü, iki gün sayılıyordu. Baya böyle şehirde gezer gibi sarkıntılık, ne bir şey, yan bakmak. Ki şu zamanı düşünebiliyor musun? Bir de o zamanı düşün. Hiç sanki onlar mahkûm gibi değildi. Çok güzel günlerimiz oldu. (K2)

Kendi çevrelerinde, o maden bölgesinde, koşullarının içlerinin olduğu yerde yaşarlardı. İnsanlarla pek bir şeyleri yoktu, hiçbir zararları da kimseye olmamıştır bak onca sene. Görülmüş bir vaka değildi. (K1)

Mahkûmların gece belli bir saatten sonra koşullarda olması gerekliliği, gardiyanlar tarafından yakından takip edilmesi ve işletmenin sürekli devriye gezen bekçileri

¹⁵⁵ “Maden ocaklarında çalıştırılan mahkûmlar ve hür işçilerimiz”, *İşçi Hakkı*, 15 Ocak 1952, s. 4

sayesinde mahkûmlar, kasabalıların fiziksel güvenlik hissini bozacak bir unsur haline gelmiyordu. Berbere gelip tıraş olan mahkûm, restoranda yemek yiyen mahkûm, yöneticinin evini temizleyen mahkûm, kahvehanede birlikte kumar masasına oturlan mahkûm, iş yerinde beraber çalışılan elektrik ustası mahkûm, uzak akraba mahkûm vs. çeşitli bağlamlar içinde kişisel ilişki kurulan ve mahkûm kimliği geri plana atılan kişilerdi; mahkûmdan ziyade Urfalı Vakkas'tı, Emetli Sait'ti, Karadenizli Ahmet'ti:

Mesela, ben çocukken babamla beraber İzmir'e gezmeye geldiğimizde, Bornova'da bir mahkûmun ailesi vardı. Oraya ziyarete gittik mesela. Hatta babam da buradan bir mahkûmun ailesini ziyarete gitti, Aydın Germencek'ten bir Mustafa vardı. Oraya, onların ailesini ziyarete gitti, geldi. [Lokantaya] Mektupları, paraları gidip geliyordu. Yani öyle bir şey olduğu için mahkûmlar da seviyorlardı [babamı]. Lokantaya yemek yemeye geliyorlardı. Tabii bazı mahkûmların durumu iyi olduğu için geliyorlardı. Yani yoksa koşullarda, işletmede falan yemek çıkıyor, orada yiyor (E3).

Çeşitli kamusal mekânlarda mahkûmlarla kişisel ve yüz yüze ilişki kurmak, onları memleketleri ve diğer özellikleriyle birlikte tanımayı beraberinde getiriyordu; böylece mahkûma yapışan “kötü” veya “suçlu” damgası ve marjinal konumu aşınıyordu. Mahkûmu tanımaya başlayan, hikâyesini bilen kişi için işlediği suç da “kader” veya “herkesin başına gelebilecek bir şey”e dönüşüyordu. Ancak mahkûmlarla bir grup olarak karşılaşmak onları anonimleştiriyor ve karşılaşan kişiyi temkinli olmaya zorluyordu. Örneğin, Değirmisaz'da cezasını tamamlamış bir hükümlünün, ablasıyla evlenip kasabaya yerleştiğini anlatan bir katılımcı (K10), eniştesinin mahkûm arkadaşlarının kıyafetlerini yıkadığını anlattı. Aynı katılımcı, (bir hükümlüye “kız veren”) aşçı babasının başka bağlamlarda mahkûmlara mesafe koyduğu anları da hatırlıyordu:

Bir de sinemada mahkûmların günü olurdu. Onların günü olduğu zaman babam pilavla nohut yapardı. Nohutlu pilav yapardı. Mahkûmlara sinemanın oradan, böyle küçük tabakların içinden onlara ikram ederdik. Çıkıp da yanlarına dağıtmazdık. O camdan verirdik onlara. Başkalarına dağıtıyoruz da mahkûmlar diyerekten onlara pek babam izin vermezdi. “İşin yok, camdan alsınlar, sen camdan ver” derdi (K10).

Bu örnekler mahkûmlarla kurulan ilişkinin ve etkileşimin niteliğinin, ortaya çıktığı mekânsal bağlama göre değiştiğini gösterir. Tek bir mahkûmla kurulan ilişki, o kişiyi başka özellikleriyle de tanımayı sağladığı için samimiyet ve güven duygusu içerir veya mahkûmdan zarar gelmeyeceğine duyulan güven, işletmenin güvenlik güçleri gibi dışsal

bir güvenceye de bağlı olabilir. Ancak, kasaba yerleşiminin dışında kalan, gardiyanların ve bekçilerin radarından çıkan dağlar, bahçeler ve tarlalarda gerçekleşen karşılaşmalar, güven duygusunun oluşmadığı, tekinsizlik içeren bir mekânsal bağlamı ifade ediyordu. Kişisel olarak tanınmayan, grup halinde gezen mahkûmlar, bu bağlam içinde “suçlu”ya dönüşüyordu; hem onlarla karşılaşan köylüler açısından, hem de kimi zaman kelimenin gerçek anlamıyla:

Mahkumların iyisi çok iyiydi, kötüsü de köylülere etmedikleri kötülük kalmadı. Affedersin hayvanlarını, kadınlarını rahatsız etme... Dağa inek keçi koyun salamazdık mesela. Onları dahi rahatsız ederlerdi. İyiler çok iyiydi. (E13)

- Sana bir de şunu anlatayım. Bizim arazide 5-6 dönüm kadar arazimiz vardı. İçinde ahlatlar var, armut. Tabii rahmetlik annemle toplamaya gittik. Neyse birazını topladık, oturuyoruz altına. 5-6 tane mahkûm araziye gezmeye gelmişler. Bunların içinde Laz da var, hepsi var. Neyse armudun dibinde, yediler şey yaptılar bir de sallamaya başladılar biliyon mu şöyle. Dökülsün diye. Anam da “Ya yeter gali” dedi. “Yiyeceğiniz kadar yediniz ne sallıyorsunuz” dedi. Bir tanesi oradan bizim üzerimize yürümeye çalıştı.

- Hakikaten kötü niyetliydi.

- Bir arkadaşı da kolundan tuttu çekti. Yani böyle durumlar da oldu zaman zaman.

- Adı üstünde, mahkûm. Mahkûmla dost olunur mu?¹⁵⁶

Özellikle köylülerin mahkûmlara dair dile getirdiği olumsuz yargılar, işletmenin sağladığı fiziksel güvenlik sınırlarının dışında bir mekânsal bağlam içinden dile getiriliyordu. Cumhuriyet tarihinin bu kendine özgü emek organizasyonu, yani özgür olmayan emeği, çalışmaya gönüllü “ayrıcalıklı” mahkûmlar yaratarak oluşturan sistem kapsamında Değirmisaz’da çalışmaya “hak kazanan” mahkûm işçiler, kurumlar tarafından “ıslaha, eğitime muhtaç” ama “kullanışlı” olarak görülmüş, bu yüzden özellikle cezaevi yöneticileri tarafından paternalist, yani “gerektiğinde ödüllendiren ve gerektiğinde cezalandıran baba” tarzı bir yönetimle idare edilmiştir. Türkiye’nin pek çok yerinden hüküm giyerek kasabaya gelen mahkumların sosyoekonomik arka planı da çeşitlilik gösterdiği için kasabada hemşerilik ilişkilerine dahil olabilmişler, sahip oldukları ekonomik güç üzerinden patronaj ilişkilerinden yararlanmış ve kasaba ekonomisini canlandırmışlardır. İşletmenin kasabada aldığı güvenlik önlemlerinin de etkisiyle, çoğu kasabalı için “müşteri”, “hemşeri”, “akraba” veya “işgücü” sıfatları öne çıkmış; ancak

¹⁵⁶ E10 ve K6 kod adlı katılımcılarla yapılan odak grup görüşmesi, 2022.

işletme güvenliğinin erişemediği mekânlarda, bu mekânların “sahibi” köylüleri savunmasız hissettirmişlerdir.

3.3. SAVAŞ SONRASI KASABAYA İŞÇİ GÖÇÜ VE “İŞÇİ-VATANDAŞ” MADENCİ

(...)
 Tirenin her turu, vapurun uskuru,
 Her enerji evi, kömürün alevi
 Madencinin türküsünü söyler.
 Bir barakadır evi,
 Nohut, yahut bulgurdur yemeği.
 Miğferdedir başı madencinin
 Fakat vazife aşkı, nefis yapar aşımı.
 Kaşyamazsa da başını
 Bize der:
 “Keder: Kardeşim; karanlık: Eşim.”
 “Geçimle güreşim; kazanan: rehberim.”
 “Ne olsa da, yüzüm solsa da”
 “Ocakta bulurum neş’eyi.”
 “Burada öğrendim gülmesini”
 “Bir gün de öğrenebileceğim”
 “Ölmesini”
 “Ne için?”
 “Yaşatan için, Vatan için.”¹⁵⁷
 Kemalettin Sami Süerdem¹⁵⁸

Sanayileşme döneminde dünyanın pek çok yerinde kömür havzaları, yoğun işgücü göçü aldı ve coğrafya değişse bile söz konusu göçler benzer bir örüntüye sahipti: vasıflı madenciler havzalara aileleriyle göçüp yerleşirken, vasıfsız işler için kırsal alanlardan işçi grupları işe alındı (Knotter 2015, s. 38). Knotter, söz konusu vakalarda göze çarpan ortak noktanın işe alımların genellikle daha düşük sosyal statüye sahip etnik grupları hedef alması olduğunu söyler: “bu gruplar sadece kırsal kesimde yaşadıkları ya da vasıfsız oldukları için değil, aynı zamanda kültürel ya da etnik açıdan daha aşağı görüldükleri için de işe alınırlar” (2015, s. 39). Çoğunlukla kırsal bölgelerde yer alan kömürün üretilme süreci, dışardan gelen güç sahibinin (sermaye sahibi) mekânı yeniden yapılandırmasını, doğal kaynakları kendi çıkarına kullanmasını ve mekâna gömülü ilişkileri dönüştürmesini

¹⁵⁷ Vurgu bana aittir.

¹⁵⁸ “Madenci”, *İşçi Dünyası*, 19 Haziran 1953, s. 2

içerdiği için sömürgeleştirme sürecine benzer. Mekâna doğal kaynağı çıkarmak için gereken yatırım ve teknik bilgiyle gelen dışarıklı kişiler, gruplar ve kurumlar kendilerini etnik ve/veya kültürel olarak daha üstte konumlandırır; dolayısıyla havzalardaki göçler, farklı hiyerarşi katmanlarından oluşan ilişkiler ortaya çıkarır. Örneğin Büyük Britanya, madencilik bilgisini, yatırımını ve işçilerini hem sömürgeleştirdiği ülkelere hem de ticaret anlaşmaları gereği farklı coğrafyalara taşımış ve bunun sonucunda “beyaz” veya İngiliz/Galli işçiler işgücü hiyerarşisinde kendilerini en tepede konumlandırmıştır (Knotter 2015, s. 23). Dolayısıyla Değirmisaz’a yaşanan göç ve bu göç sonucu kasabada oluşan toplumsal ilişkiler de emek organizasyonundan bağımsız düşünülemez.

Bu organizasyonun en tepesinde, havzaya yatırım yapan işletmecilerin yöneticileri, temsilcileri vardır. Madencilik ve madenciliği mümkün kılan teknik konular konusunda tecrübeli, yetkin mühendisler ve ustalar bu hiyerarşinin hemen altında yer alır. Bir maden kampını kasabaya dönüştürecek olan kalıcı yerleşim, çoğunlukla bu yetkin yönetici ve ustaların havzaya aileleriyle göç etmesiyle başlar. GLİ Değirmisaz tesisini kuran ve linyit üretimine hazırlayan işletme yetkilileri, yani mühendisler, memurlar ve teknik elemanlar da havzaya önce kendileri gitmiş, ardından ailelerini getirterek lojmanlara yerleştirmiştir. Dolayısıyla GLİ Değirmisaz tesisini kurmak için havzaya gelen Cemal Kıpçak’la birlikte havzaya ilk göçün başladığı söylenebilir. O dönemde yeni açılacak maden ocaklarını Zonguldaklı deneyimli madenciler kuruyordu.¹⁵⁹ GLİ’nin ilk yıllarında işletmede kalıcı olarak çalışmaya gelmiş ve madenciliği meslek edinmiş kişiler ekseriyetle Karadeniz’den ve Balıkesir’in Balya kasabasındandı.¹⁶⁰ Değirmisaz ve Soma işletmeleri Balya’dan yoğun bir göç aldı, zira 1892-1939 yılları arasında Fransızlar tarafından işletilen kurşun madeni kasabası Balya, hızlı bir *boom and bust* dönemi yaşamıştı ve maden kapandıktan sonra işsiz kalan binlerce Balyalı işçi ülkenin diğer maden ocaklarına göç etmek zorunda kalmıştı (Pektaş ve Önal 2024). Kasabada yaşayan Balyalı işçiler, madencilikte deneyimli

¹⁵⁹ Kurucu ekip arasında ismi sık sık ön plana çıkan, aslen Giresunlu Mehmet Uzun, GLİ’nin ilk yıllarında yaşanan işçi buhranından dolayı kendi köyünden işçiler getirmiş, aynı zamanda civardaki köyleri gezip “ayağınızı çariktan kurtaracağız” diyerek erkekleri madende çalışmak için ikna etmeye çalışmıştır. İşletme yetkilisinin madende çalışmak konusunda isteksiz olan köylülere verdiği, köylülüğün ve yoksulluğun sembolü olarak görülen çariktan kurtulma vaadi, aynı zamanda bir “medenileştirme” vaadidir. Köylü madene girdiğinde bu ilişki GLİ’nin eğitici, modernleştirici devlet/işveren baba rolüne bürünmesiyle paternalist bir boyut kazanmıştır.

¹⁶⁰ CCA 37-10-0-0_9-0-0

oldukları için işçileri denetleyen, yöneten pozisyonlarda (maden çavuşu gibi) çalışıyorlardı ve aynı lojman mahallesinde birbirlerine yakın oturuyorlardı.

Kömür madenciliğindeki işgücü hiyerarşisinin en altında ise çoğunlukla köylülerden oluşan vasıfsız işçiler vardır. Değirmisaz’da vasıfsız maden işçileri çoğunlukla mahkumlardan veya civar köylerden gelen işçilerden oluşuyordu. 1950 yılına kadar işçiler arasında münavebeli çalışma hâlâ son derece yaygınken, hasat mevsimine göre havzada çalışmaya gelen köylüler ya civar köylerden yürüyerek geliyor, uzak köylerde yaşayanlar ise bekâr işçi koğuşlarında kalıyordu. Havzaya daha uzak bölgelerden gelenler de vardı; örneğin 1949 yılında İş ve İşçi Bulma Kurumu’nun Erzurum şubesinden 53 işçi gelmişti.¹⁶¹ Aslında Türkiye’de geçici göçler, özellikle Karadenizliler için tarihi daha eskiye dayanan bir olgudur ve adına “gurbetçilik” denmiştir. Gurbetçilik, işsizlikten bunalan Karadeniz bölgesi erkeklerinin önce yakınlardaki kasaba ve kentlere, zaman içinde de İstanbul’a erişerek geçici işler yapmasıyla başlamıştır ve bu süre içinde ara ara köye dönmesi veya işini garantilediğinde ailesini yanına alarak gurbetçiliğine son vermesi süreçlerini kapsamıştır (Karpas 2019, s. 88-89). Türkiye’de gurbetçilikle başlayan, kırsaldan kentlere veya sanayi bölgelerine doğru akan göç için “Aslında 1954’ten beri olan budur” diyen Kemal Karpas, gurbetçiliğin eğitimsel ve toplumsal etkileri olduğunu, köy insanına dış dünyayla temas kurma ve ona hayatını etkileyen koşulları yorumlama yetisi kazandırdığını belirtir (s. 89).

Kırsal bölgelerden ve köylerden sanayi bölgelerine göçen endüstri işçilerinin işverenle kurdukları ilişki, işverenin sermaye yapılanmasına ve yönetim anlayışına göre farklılık gösterir. GLİ bir devlet işletmesi olduğu için, işçiyle işletme arasında sadece işçi-işveren ilişkisi değil, vatandaş ve devlet ilişkisi de vardı (Aykaç 2024, s. 136). İkinci Dünya Savaşı sürerken henüz sanayileşme yatırımlarına yeni başlamış devlet, işçileri “ulusun servet üreticileri” olarak kurgulamıştı (Akgöz 2020). Üretim hedefleri çok yüksek olduğu için, işçilerin zor şartlarda, düşük ücretlere çalışması bekleniyor ve bunun bir “vatan borcu” olduğu vurgulanıyordu. Bu söylem tek başına yetersiz kalınca kömür havzalarında zorunlu çalışma sistemine geçildi. Nurşen Gürboğa bu dönemi şu sözlerle yorumluyor:

---

¹⁶¹ CCA 37-10-0-0_58-0-0

“Havza halkına, zor zamanlarda gerçek vatandaşların devletlerine karşı görevlerine atıfta bulunan yasal bir kulluk getirdi. Havza halkından madenlerde ulusunun hizmetinde asker olarak çalışması beklendi” (2005, s. 302). Eşitsiz bir biçimde uygulanan iş mükellefiyetinin yükünü en çok köylüler çekti ve devletle zaten parlak olmayan ilişkisi bir darbe daha aldı.

İkinci Dünya Savaşı sonrası, özellikle yeni kurulan ulus devletler topraklarındaki otoritesini sağlamlaştırmak için kalkınma ve ulus inşası süreçlerini hızlandırdı. Ancak, kalkınma planlarını gerçekleştirmek için ekonomik bir vizyon yeterli olamazdı (Akgöz 2024, s. 119). Yeni ulus devletlerin “verimli, dakik, çalışkan, düzenli ve değişime hazır vatandaşlara” ihtiyacı vardı; “yeni bir insan”, “modern bir insan”, “endüstriyel insan” yaratması gerekiyordu (Myrdal 1977, s. 32).¹⁶² Devletler sanayi emeğini tekrar ulusal kimlik ve kalkınma çerçevesine entegre ederek, çalışmayı hem bir hak hem de vatandaşlık görevi olarak sunma ve bu yolla işçi-vatandaşlar inşa etme çabasına geri dönmüştür. İşçiler, emeklerini ulusun refahını artıracak “vatan borcu” olarak görmeye teşvik edildi. Bunun karşılığında devlet de işçileri ulus inşasına entegre etmek için daha iyi çalışma koşulları ve sosyal güvenlik gibi koruyucu yasalar sundu:

Savaş sonrası sını demokrasî söylemi toplumsal refahın yaratıcısı ve dolayısıyla milletin vazgeçilmez bir unsuru olarak işçileri söylemsel düzlemde işçi-vatandaş olarak inşa ediyordu. Bunun anlamı, modern dünyanın en az sermaye sahipleri kadar yaratıcısı olan işçilerin bunun karşılığında toplum içinde muteber birer vatandaş olacaklarıydı. İşçiler bu konumlarını hak etmek için bir vatan borcu olarak verimli çalışmalı, *aşırı* akımlara kapılmamalı ve milletin bir parçası olduklarını unutmamalıydılar (Balkılıç 2024, s. 65).

¹⁶² Bu vizyon, esasen alt-Fordizm olarak da adlandırılan, ithal ikamesine dayanan sanayileşme rejiminin Türkiye’de savaş sonrası hız kazanmasıyla ilgilidir. İthal ikamecilik, önce temel tüketim malları ve ardından dayanıklı tüketim mallarının ithalatını ikame eden sınıai yatırımlara girişilmesidir. Sınıai yatırımlar ve ithalat, hammadde ihracatı ile finanse edilir (Ataay 2001). Özellikle 1950 sonrası ivme kazanan ithal ikameci sanayileşmenin, yani alt-Fordizmin bu çalışma bağlamındaki önemi şunlardır: devlet gerekli sermaye birikimini sağlayıp iktidar blokunu şekillendirecek hamleler yapmış, yani işgücünü stabil hale getirmek için “işçi vatandaş” inşası veya aile gibi araçları kullanmıştır. Ayrıca bu dönem sermayenin ve emeğin, yani nüfusun mekânda yeniden dağılımı bakımından yenilikler getirdiği, nüfus hareketlerini hızlandırdığı bir dönem olmuştur.

Bu bağlamda özellikle maden işçisinin “vatan borcu” daha da fedakâr bir işçi imgesiyle öne sürülüyordu. Epigraftaki Kemalettin Sami Süerdem şiirinde de görüldüğü gibi, maden işçisi her türlü zorluğa ve yoksulluğa göğüs geren, gerekirse madende ölmeyi göze alan ve bunu “yaşatan”, yani “vatan” için yapan işçi olarak kurgulanıyordu. Şiir, ulus inşasının duygulanımsal tarafını da gözler önüne serer: Madencinin yoksulluğunu ve kötü hayat şartlarını, vatan için yaptığı bir fedakârlık olarak yücelten şiir, ulusa sadakat ve aidiyet hissi yaratmaya çalışmıştır. Bu tür söylemlerin duygusal gücü, işçiler arasında dayanışma ve gurur duygusunu beslerken, devletin fedakârlık taleplerini meşrulaştırır. Dolayısıyla duyguların ve duygulanımın, ulus inşası yolunda güçlü bir araç olduğunu bize gösterir. Ancak madenciler gerçekte ağır çalışma koşullarından dolayı işgücü reformlarına ihtiyaç duyan, kırılğan ve güvencesiz bir işgücüyü. Devletin söyleminde madenciler ulusun refahı için fedakârlık yapan “işçi-vatandaş”tı, ancak pratikte düşük ücretler alan, her an kaza riskiyle çalışan ve sosyokültürel olarak en düşük kademe endüstri işçisini temsil eden kesimdi ve çoğunlukla köylülerden oluşuyordu.

“İşçi vatandaş” söyleminin havzadaki işçilerde nasıl karşılık bulduğu, özellikle 1947’den sonra kurulan sendikaların faaliyetlerinde daha açık kendini gösterir ve ileriki bölümlerde daha ayrıntılı ele alınacaktır. Şunu belirtmek gerekir ki madendeki üretim alanının fabrikadan farklı olması ve Değirmisaz’ın işletmeye bağlı bir kasaba oluşu işçilerin işverene karşı kendini konumlandırma biçimini şekillendirmiştir. Maden kasabasında işçi-işveren arasındaki sözleşme sadece “ücretli işçilik”ten ibaret değil, beraberinde gelen hizmetleri de içeriyordu; ancak hangi işçilerin hangi hizmetlerden faydalandığı da aynı şekilde değişiyordu. Özellikle çoğu köylerden gelen ve havzanın koşullarında barınan yeraltı işçileri, kasabalılardan mekânsal olarak da ayrıştığı için hem zor çalışma şartlarına katlanmak zorunda kalmış, hem de işletmenin hizmetlerinden diğer işçiler kadar faydalanamamıştır. Mükellefiyet döneminde sık sık kaçma teşebbüsünde bulunarak, savaş ve mükellefiyet sonrası da çeşitli direniş eylemleriyle işçi-vatandaş kimliğini reddetmişlerdir. 1947 yılında yaşanan bir toplu işten çıkma vakası, bu duruma bir örnek gösterilebilir. 35 yeraltı işçisi topluca istifa etmek isteyince kendilerine MKK maddeleri

okunarak aybaşından önce işten çıkamayacakları hatırlatılır. Buna rağmen işçiler uzlaşmaya yanaşmaz, hatta iki işçi idareye küfürler savurur.¹⁶³

Görsel 18: Milli bayramlardan birinde, GLİ'nin Tunçbilek mıntıkasında çekilmiş bir fotoğraf.¹⁶⁴

Yukarıdaki örnekte de görüldüğü gibi, “vatan borcu” söylemi tek başına işçileri madene çekmek için yeterli değildi, bu bağlamda “uluslararası düzenin bir parçası olma gayretleri çerçevesinde, devletin emek siyasetinde nispeten demokratik yöntemlere başvurması gerekliliği” doğdu (Akgöz 2014, s.65). Bu, işçilerin sınai sektörlere sınıf çatışmasına girmeden uyum sağlaması için devletin koruyucu bir söylem tutturduğu ve işçi haklarını “milli dava” haline getirdiği bir dönemdir. Bu bağlamda, dönemin Çalışma Bakanı Sadi İrmak'ın çeşitli yayınlarda “Türk işçisi”ne seslendiği ve yeni çıkan kanunları duyurmuş¹⁶⁵; aynı şekilde kömür işçilerinin de durumlarının düzeltileceği müjdelenmiştir.¹⁶⁶ Bu bağlamda, sınai demokrasi koşullarını yerine getirmek, yani savaşın yükünü çekmiş işçilerin ülkenin refahından pay almasını sağlamak ve üye olduğu

¹⁶³ Kaynak: Ahmet Sami Topal işçi sicil dosyası. Bkz. Ek 9.

¹⁶⁴ Yılmaz Uzun kişisel arşivi.

¹⁶⁵ “Türk İşçisi İçin”, *Türk İşçisi*, 3 Mayıs 1947, s. 1

¹⁶⁶ “Kömür İşçileri”, *Türk İşçisi*, 10 Mayıs 1947, s. 4

Uluslararası Çalışma Örgütü'nün gerektirdiği asgari normlara uymak için çeşitli yasal düzenlemeler yapmıştır (Talas 1992, s. 124). 1945'te Çalışma Bakanlığı'nın kurulmasının ardından sosyal sigortalar kapsamında 1945'te iş kazaları, meslek hastalıkları ve analık sigortaları; 1949 yılında da işçilere emeklilik hakkı tanıyan ihtiyarlık sigortası kurulmuştur.

Araştırmalar 1946'dan sonra Anadolu'daki fabrikalarda işçi devri gözle görünür oranda azaldığını; bunun sebebinin de ordunun terhis edilmesi sonucu işgücü arzının artması ve sosyal yardımların ve sosyal sigortanın koruyucu etkileri olduğunu göstermiştir (Ekin 1960, s. 160). Bu konuda elimde sayısal bir veri olmasa da sözlü anlatılar 1946 sonrası, özellikle de emeklilik hakkı çıktıktan sonra köylüler ve göçmen işçiler arasında daimî işçiliğe geçenlerin arttığını göstermiştir.¹⁶⁷ Akrabaları veya tanıdıkları Değirmisaz'da iş bulan erkeklerin zincirleme göçle havzaya gelmesi yaygınlaşmıştır. Kendi ailemden örnek verecek olursam, aile arasındaki anlaşmazlıklar yüzünden toprağını kaybetmiş olan dedemin Uşak'tan Değirmisaz'a gelmesi, kasabaya daha önce yerleşmiş ağabeyi aracılığıyla olmuştur. Yine akrabalarına yakın olmak için Kızılbük'te küçük bir alana kendi evini yapmış, ardından eşini ve oğlunu (dayımı) yanına aldırıştır. Bu tez için görüştüğüm katılımcıların çoğu Değirmisaz'a Uşak, Emet, Kütahya, Balıkesir, Bursa gibi civar il ve ilçelerden göç etmişti. Katılımcılar arasında Karadenizli kişilerin sayısı az olduğu halde kasabada çok fazla Karadenizli göçmen¹⁶⁸ olduğunu (diğer illerden gelenler ve Kızılbüklüler bütün Karadenizlilere “Laz” diyordu) bütün Değirmisazlılar doğrulamıştır. Madencilikte Balyalıların daha ziyade âmir pozisyonlarında olması gibi Karadenizli işçilerin de yeraltında “yetenekli” olduğu kabul gören bir kanıydı. Belirli teknik işlerin aynı bölgeden veya memleketten gelen işçilerin elinde yoğunlaşması sürecine referans veren “etnik iş bölümlenmesi” (Güneş-Ayata 1996), eski GLİ mühendisi katılımcının sözlerine şu şekilde yansiyordu:

¹⁶⁷ Hem Kızılbüklü katılımcılar emeklilik yasası çıktıktan sonra köylerden daha çok erkeğin daimî olarak madene girdiğini söyledi, hem de işçi sicil dosyalarında da münavebeli çalışma ve/veya kısa süre çalışıp işten ayrılma davranışı 1950 yılından sonra azalma gösteriyordu.

¹⁶⁸ 1970'lerde devletin linyit çıkardığı Orta Anadolu kasabası Çayırhan'da yapılmış araştırmada da kasaba nüfusunun özellikle Zonguldak'tan epey göç aldığı belirlenmişti. Karadeniz, özellikle de Zonguldak, maden havzalarına en fazla göç veren bölgelerdendir.

Galeri sürmede Karadenizliler çok başarılı oluyordu genellikle. Hakikaten onlar taşa ilerlemeyi çok daha iyi yaparlardı. Çok alışıklar... Kendisine mesela yapılan planda günde 3 metre taş galeriyi ilerletecek dediğimiz yer üç vardiyada, mesela ay sonunda bir bakıyorsunuz 400-410-420 metre oluyor. Şimdi o 120 metrenin ayrıca parasını ödüyorduk (E17).

Yukarıdaki alıntıdan da anlaşılacağı üzere, belli bir üretim miktarı arttığında yevmiye de artış gösteriyordu, ancak buna rağmen işçiler yeraltında çalışmak istemiyor; yeraltında belli bir süre çalışmış bütün işçiler yer üstünde başka bir görev talep ediyordu. Bunlar, mühendis, memur ve yönetici grubu ile en düşük yevmiyelerin verildiği ve “aşağı” görülen yeraltı işçileri arasında yer alan, “ara kademe” olarak tarif edebileceğimiz yerüstü görevlerdi. GLİ’ye ait elektrik santrali, marangozhane, lavvar (kömürün ayıklanıp temizlendiği yer), tamir atölyesi, Ekonoma, yemekhaneler, misafirhane vs. çalışanları bu ara kademeleri oluşturuyordu. Ara kademe işler arasında da teknik bilgi ve ustalığa göre değişen bir hiyerarşi söz konusuydu. Öte yandan, yeraltı işçiliğinde de ustalığa kadar gelinebiliyordu ve yeraltı ustalık ücretleri en kıdemsiz yerüstü işçiliğine göre epey yüksekti. Ancak kıdemsiz yeraltı işçileri, ustalık aşamasına gelmeleri için gereken sürenin geçmesini her zaman bekleyemiyorlardı.

Gerek katılımcıların anlatıları gerekse işçilerin sicil dosyaları, GLİ’de işe başlayan işçilerin zaten bilinen bir zanaatkârlığı veya ustalığı ya da işletmede doğrudan yerüstünde işe başlamasını sağlayacak tanıdığı yoksa, ara kademe işçi olmadan önce yeraltına girdiğini gösteriyor. Yeraltında çalışan işçilerin ara kademeye getirilmesi ise yeraltında gösterdikleri sebat, ailesiyle kasabaya taşınmış (dolayısıyla daha yüksek ücrete ihtiyaç duyması) veya yeraltında kaza geçirmiş olması gibi çeşitli sebeplere dayanıyordu. Yine kendi ailemden örnek verecek olursam, Değirmisaz’daki ilk aylarında yeraltında çalışan dedem bir süre sonra yerüstüne çıkarılarak lambahanede çalışmaya başlamış ve Değirmisaz’dan ayrılana kadar orada çalışmıştı. Katılımcıların hikâyelerinde de göçükten kurtulduktan sonra yerüstüne alınan aile üyelerine sık rastladım. Dolayısıyla Değirmisaz’ı bir kasaba haline getiren kalıcı yerleşim, göçmen işçilerin çoğunlukla yerüstü işlerde çalışmasının hem sebebi hem de sonucu olmuştur.

Görsel 19: Değirmisaz'da marangozhane personeli. Yıl belirsiz.¹⁶⁹

1950 yılında havzada toplam 1906 işçi çalışıyordu¹⁷⁰ ve bunların 460'ı hükümlü işçiydi. Ocak içinde çalışan serbest işçi sayısı 846, hükümlü işçi sayısı 270'ken, ocak dışında 600 serbest, 190 hükümlü vardı. Memur personel sayısı ise 1941 yılında 21'ken, 1951 yılı sonunda 51'e çıkmıştı. Etibank'ın işletmelerinin yapısını ve sosyal politikasını ayrıntılı inceleyen Hamide Topçuoğlu, yeraltı ve yer üstü işçilerinin kendi aralarında (ustalar dahil) 6 sınıfa ayrıldığını söyler: Kıdemsiz işçi, kıdemli işçi, yedek işçi (kalfa), üçüncü sınıf usta, ikinci sınıf usta, birinci sınıf usta ve uzman (1956, s. 312). Ek 9'daki işçiler ve yevmiyelerinin yazılı olduğu belgeden de anlayabileceğimiz gibi, 1947'de işe pasacı olarak giren bir yeraltı işçisi 150 kuruş yevmiye alıyordu, ancak bir iki ay çalıştığında bile yevmiyesi artıyordu. Aynı belgede, yevmiyelerle ilgili sistemin yeraltı işleri arasında da işin zorluğu ve özelliğine göre ayrıldığını gösteriyor, aynı tarihte işe giren pasacı 150 kuruş alırken, kazmacı 250 kuruş alıyordu. Benzer tarihlerde (1948) “en kıdemsiz ve en hafif işte çalışan yeraltı işçisi 170 kuruş, yerüstü işçisi 120 kuruş alıyordu; yeraltı birinci

¹⁶⁹ GLİ Değirmisaz Medeniyeti Facebook grubunun yöneticilerinin izniyle.

¹⁷⁰ Aynı yıl Zonguldak havzasında 13 bin işçi çalışıyordu. Bu karşılaştırma, Değirmisaz havzasının küçüklüğünü bize gösterir niteliktedir.

sınıf usta 575, yerüstü birinci sınıf usta 700-750 kuruş alıyordu” (s. 312). 1956 yılına gelindiğinde bu sistemin değiştiğini, yeraltında işçi ve usta yedeği işçi ücretlerinin 325-350 kuruşa sabitlendiğini ve sadece ustaların yaptığı işe göre ücretlerinin değiştiğini görürüz. Ücret sistemindeki bu değişimi de işgücü devrinin azalmasının sebebi ve sonucu olarak okumak mümkündür. Zira ücretleri standart hale getirmek, yüksek işgücü devrini azaltmanın yollarından biridir. Ücretlerin sabitlenmesi, ücretlerin keyfi belirlendiği ve sık sık değiştiği bir sistemden, iş kategorilerinin sabitlendiği ve sözleşmeye dayalı istihdamın yaygınlaştığı bir sisteme geçiş yapıldığını gösterir.

Görsel 20: Değirmisaz elektrik santralinde çalışan işçiler. Yıl belirsiz.¹⁷¹

Özetle, madencilik konusunda deneyimli idari personel ve amirler (çavuş ve başçavuş) işletmenin ilk yıllarında havzaya yerleşmişse de maden üretimini asıl gerçekleştirecek olan işgücü özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrası işçileri koruyan yasaların çıkmasıyla kalıcı hale gelmiştir. Devlet, sosyal sigortalar kapsamında emeklilik hakkı, ücretlerin sabitlenmesi gibi işçilerin çalışma koşullarını iyileştirerek sınıf çatışmalarını önlemeyi

¹⁷¹ GLİ Değirmisaz Medeniyeti Facebook grubunun yöneticilerinin izniyle.

amaçlamıştır ve karşılığında işçilerden “isyan etmeden” çalışarak “vatan borcu”nu ödemesini beklemiştir. İşçinin emeğini devletle ilişkisine bağlayan bu yaklaşım, işçi-vatandaşlar inşa etme amacının bir parçası olmuştur ve madenciler de bu söylemde “fedakâr, vatanı için ölmeyi göze alan işçi” pozisyonuna yerleştirilmiştir.

Koruyucu yasalar Anadolu’daki fabrikalarda işçi devrini azalttığı gibi maden havzalarında da kalıcı işçiliği artırmıştır. Havza 1950 sonrası özellikle yakın il ve ilçelerden olmak üzere ülkenin her yerinden göç almıştır. Amirler eğitilmiş, madencilik konusunda deneyimli ve kent kökenli, yeraltında çalışan işçiler çoğunlukla civardaki Çaldibi, Çaltılı, Kargılı, Balıköy, Kışlademirli köylerinden gelenler olmuştur. Ancak, özellikle Emet veya Uşak gibi daha uzak yerlerden gelip havzaya ailesini de getiren erkekler yeraltında bir süre çalıştıktan sonra yerüstü işlere çıkarılmıştır. Bunların bir kısmı mesleki eğitimlerden geçirilmiş ve atölye ve tamirhanelerde şoför, marangoz ustası, tamirci gibi ustalık gerektiren işler yapmıştır. Ailesini köyünde bırakan, köyü yakındaysa yürüyerek işe gelip giden, ancak uzaktaysa işletmenin koğuşlarında kalan “bekâr işçiler” hem işgücü hiyerarşisinde daha düşük işlerde çalışmaya devam etmiş, hem de devletin “işçi-vatandaş” kurgusuna ulusun en temel birimi ve duyguların alanı olarak görülen ailenin eksikliği yüzünden yerleşememiştir.

Alt bölümlerde önce işçinin havzadaki barınma durumuna referans veren ve idari bir kategori olarak görülen “bekâr işçiler” örneği üzerinden ailenin madencilik ve topluluk ilişkisindeki kurucu rolü ve işçinin havzayla kurduğu duygusal, ekonomik ve toplumsal bağın bu kategoriyle olan sıkı bağı ele alınacaktır. Ardından, sını demokrasinin gereği olarak işçilere tanınan sendika kurma hakkı kapsamında, devletin “işçi-vatandaş” kurgusuna yerleşebilen usta işçilerin kurduğu Değirmisaz Kömür İşçileri Sendikası (Dağ-İş) analiz edilecektir. Dağ-İş’in faaliyetleri, Soğuk Savaş döneminin tipik antikomünist atmosferinde “işçi-vatandaş”ın değişen tanımlarını anlamamızı sağlar. Son olarak da çok partili sistem sonucu iktidara gelen DP’nin ve çekişmeli yerel siyaset atmosferinin işçi-işveren, alt-üst ilişkilerini nasıl değiştirdiği ortaya konacaktır. Değirmisaz gibi bir işletme kasabasında işle yaşam alanı arasındaki sınırlar bulanıklaştığı için, yerel siyasetle iç içe geçmiş resmi işçi örgütlenmesinin kuruluşu, işleyişi, iç çatışmaları ve işverenle mücadelesi, kasabaya özgü toplumsal ilişkilerle ilgili de fikir verir.

3.3.1. Bekâr işçiler: Sadece idari bir kategori mi?

Madencilik de Fordizm gibi kadınları, erkekleri ve çocukları bir “duygu ekonometrisi” içinde örgütleyen bir “duygulanım fabrikası”ydı (Muehlebach ve Shoshan 2012). Madencilikle ilgili endüstriler kapandığında, *aileler*¹⁷² yalnızca işlerini değil, aynı zamanda şiiirde söylendiği gibi yerel halka “topluluk, kimlik, kesinlik, saygınlık ve dostluk” duygusu veren faaliyetleri de kaybettiler (Thorleifsson 2016, s. 557).

Yukarıdaki sözler, İngiltere’de kapanan bir maden havzasının hafızasını konu edinen bir makaleden alıntı. Makaleyi okurken dikkatimi çeken “aileler” vurgusu, kömür madenciliğinin yüzyıllar içinde kadınların dışlandığı ve neredeyse tamamen erkeklerin çalıştığı bir endüstri olmasına rağmen, kömür kasabalarının sadece işçilerle değil, işçiler ve aileleriyle oldukları zaman bir topluluk sayıldığını gösteriyor. “Zor zamanları dayanışma içinde hep beraber atlatan madenci aileleri”, kömür kasabalarının tarihsel anlatılarında güçlü bir sembolik imge olmaya devam ediyor. Öte yandan, sadece Türkiye’de değil, dünyanın pek çok yerinde, yeraltında çalışan kömür işçileri, havzaya kış aylarında ailesini geride bırakarak gelen köylü erkeklerden oluşuyordu (Knotter 2015). Havzada zorunlu çalışma sistemi uygulanıyorsa, bu sistem altında çalışan işçiler de ailelerini geride bırakmış “bekâr erkek” kategorisine giriyordu. Bu durumda “madenciler ve aileleri” imgesindeki madencilerin Değirmisaz’daki işgücü hiyerarşisinde nereye denk düştüğünü, patriyarkal aile ideolojisinin kasabadaki işgücü hiyerarşisiyle nasıl iç içe girdiğini ve “bekâr işçiler”in işçinin nasıl barınacağını gösteren idari bir kategoriden daha fazlası olup olmadığını ele almak yerinde olacaktır.

Maden işçiliği hemen her zaman erkek işçi imgesiyle özdeşleşmiş olsa da küresel emek tarihi bize geçmişte dünyanın çeşitli yerlerindeki madenlerde kadınların da aktif olarak çalışmış olduğunu söylüyor (Romano ve Papastefakani 2020). Madencilik maskülenleşmesi, yani sadece erkeklerin çalıştığı bir endüstriye dönüşmesi, 1800’lerde madencilerin küçük ve bağımsız üreticiler olmaktan çıkıp büyük işletmelerde ücretli işçiye dönüşmeleri, yani proleterleşmeleri sürecinde meydana gelmiştir ve 1930’larda Uluslararası Çalışma Örgütü’nün kadınlar ve çocuklara yeraltı işçiliğini yasaklayan koruyucu yasalarla resmileştirilmiştir (Romano ve Papastefakani 2020, s. 198). Bu süreç,

¹⁷² Vurgu bana aittir.

kadınların ücretli işgücü istihdamından dışlanıp ücretsiz ev ve bakım emeğine itildiği, erkeklerin ise evi geçindirmek için “aile ücreti” talep ettiği daha büyük bir sürecin parçasıydı. 20. yüzyılın başında, özellikle ABD ve Avrupa’da, aile ücreti sistemi sanayi işçileri aileleri için bir norm haline gelmişti (Hartmann 2006, s. 45). Kadını eve ve emeğin yeniden üretimine hapseden aile ücreti sistemi, aynı yıllarda yükselişe geçen ve sadece kitlesel üretim, fabrika üretim bandı veya standardize edilmiş ürünlere değil, mavi yakalı erkeğin evin geçimini sağladığı bir ideoloji, bir toplumsal örgütlenme biçimine atıfta bulunan Fordizm’in de önemli bir parçasıydı. Henry Ford’un spesifik alanlarda büyük çapta fabrikalar kurması, işgücünün devamlılığını sağlamak amacıyla geleneksel toplumsal cinsiyet rollerinin pekiştirildiği çekirdek aile ideolojisini destekleyen uygulamalar başlatması ve devletin de bu yatırımları mali politikalar ve altyapı hizmetleriyle desteklemesiyle Fordizm, Kuzey Amerika’da başlayan ancak dünyanın her yerine yayılan (her coğrafyada aynı oranda başarılı olmasa bile) bir toplumsal örgütlenme biçimi haline geldi. Tüketim kültürü, çekirdek aile evi, banliyölerle oluşturulmuş şehir planlama sistemi ve “Amerikan rüyası” gibi, toplumsal ve maddi yaşamın çoktan kabul görmüş alanlarının kökeni Fordist örgütlenme biçimine dayanır (Ferguson 2013, s. 87). Nitekim Gramsci de Fordizm için “yeni bir işçi ve yeni bir insan tipinin yaratılması doğrultusunda tarihte bugüne dek eşi benzeri görülmedik bir hızla ve amaç bilinciyle harcanan en büyük kolektif çaba” tanımını yapmıştır ([1935] 2022, s. 359).

Heteronormatif “evin geçimini sağlayan kişi ve aile babası” vizyonu, çekirdek ailenin dayandığı zemindi. Bu vizyonda aile babası, maaşını ve sosyal haklarını toplumsal yeniden üretim birimi olan aileye geri getiriyordu (Muehlebach & Shoshan 2012, s. 327). Aile, en azından Fordist-Keynesyen bağlamlarda “istihdam, refah ve kalkınma meselelerinde devlet politikasının temelini” oluşturuyordu (Fraser 2009, s. 101). Duygu dünyasının uzamı ve çocukları şekillendirme aracı olarak görülen ailenin toplumsal ilişkileri kurucu ve düzenleyici kapasitesi, elbette, ulus-devlet inşasında önemli bir rol oynamıştır (Sancar 2013, s. 198). Sanayileşme çağında aile de ulus-devlet de duygulanım ve aidiyetin taşıyıcıları olarak işlev gördü ve “fiziksel sıkıntı, ahlaki kötülük, ekonomik yoksulluk, siyasi kaos veya toplumsal utanca karşı; kısacası, geleceğin öngörülemez sorunlarına ve hayali bir dış gücün belirsiz tehditlerine karşı” koruma vaadinde bulundu (Muehlebach & Shoshan 327). Türkiye’de de yeni rejimin ulus inşası aile odaklı bir

modernleşme vizyonuna sahipti ve söz konusu modern Türk ailesi, Fordist aile anlayışına paralel biçimde, orta sınıf değerlerine bağlı, heteronormatif, toplumsal cinsiyet farklarına göre kurgulanmıştı: Bu kurguda modern Türk kadını, ailesi ve ulusu için var olan kolektif bir özneydi; modern Türk çocuklarını yetiştirerek vatandaş-devlet ilişkisini düzenleyecek figürdü (Sancar 2013, s. 209).

Devletin kalkınma amacı doğrultusunda kurduğu KİT'lere bağlı fabrikalar veya maden havzaları, makbul işçi/vatandaş inşası amacıyla ulusal söylemlerin pekiştirildiği yerler olsa da coğrafyanın dayattığı maddi koşullar, bu söylemlerin hayata geçmesini engelleyen çelişkiler yaratıyordu. Sadece idari bir kategoriymiş gibi görünen “bekâr işçiler” bunlardan biriydi. EKİ'nin ve GLİ'nin kömür havzalarında “bekâr işçiler”, işçinin medeni hâlden ziyade havzada nasıl barındığını gösteren bir kategoriydi. Maden işçisi erkekler havzalara ailelerini geride, çoğunlukla köylerinde bırakarak geliyordu. Köyünde geçimlik tarım yapacak kadar toprağı olan erkeklerin madene sadece kışın para kazanmak için gelmesi ve hasat zamanı köyüne dönmesi yaygın bir durumdu; köyleri yakın olanlar ise kalıcı işçi olsa bile ailesini yine köyde bırakarak işe yürüyerek gidip geliyordu. Daha önce de pek çok kez belirttiğim gibi, özellikle vasıfsız yeraltı işçilerinin köylerinden kopmamış oluşu, işgücünün kalıcı hale gelmesini engelliyordu. “Bekâr işçiler” işletmenin inşa ettiği yatakhanelerde barınıyorlar ve ailelerinden uzakta kalıyorlardı. Madencinin özel hayatına erişemeyen devlet, işçinin aile içindeki “baba” ve “koca” rollerini kullanarak dayattığı ahlaki disiplini pekiştiremiyor, “işçi-vatandaş” inşasının duygusal temeli eksik kalıyordu. 1940'ların ortalarından itibaren, özellikle iş mükellefiyetinden verimli bir sonuç alınamayınca, maden işçiliğini meslek edinmiş kalıcı işgücü oluşturmanın yolunun, köylü işçilere aileleriyle birlikte kalacakları evler inşa etmek olduğu sıklıkla dile getirilir oldu:

İşletmeci veya idareci kiminle konuşsanız, size aynı çareleri tavsiye edecektir:

“-- Gönüllü maden işçisini çoğaltabilmek için onları maden bölgesine çoluk çocuğı ile beraber çekmek lazımdır. Kendilerine ev vermeli, bahçe yapıp hayvan besliyecek kadar toprak göstermelidir. Madenciliğı ancak bu yoldan sevdirmek kaabil olabilir. Madene bağlı, bu işi meslek edinmiş işçi yetiştirmeğe mecburuz.”¹⁷³

¹⁷³ “Garp Linyitleri 9: Ocak Verimini Artırmak İçin”, *Ulus*, 12 Aralık 1945, s. 4

Köylülerin köyleriyle ve topraklarıyla bağını kesip havzaya kalıcı olarak yerleştirme düşüncesi, Zonguldak havzasında “amele köyleri” oluşturma projesine dönüştü, ancak topraksızlaşan köylü işçilerin proleterleşip denetim altına alınamayan bir işçi kitlesi haline gelmesinden korkulduğu ve söz konusu proje büyük bütçeler gerektirdiği için hayata geçirilmedi. Zaten havzadaki köylüler de projenin gerçekleşme ihtimalinden, yani köylerinden kopma fikrinden huzursuz olmuşlardı. Öte yandan, “amele köyleri” projesi veya bütün işçilere barınma sağlayarak havzaya kalıcı bir şekilde yerleştirme düşüncesi dile getirilirken işçinin toprakla bağı kadar üstünde durulmayan bir faktör vardı: aile bağları.

Gönüllü ve serbest maden işçileri, kasabaya aileleriyle göçmüyor veya göçemiyorsa çoğunlukla kalıcı olmuyorlardı; böylece maden işçiliğinin münavebeli yapısı devam ediyordu. “Bekâr işçilerin” maden kasabalarıyla veya kamplarıyla, havzalara ailesiyle yerleşenler kadar bağ kurmuyor oluşu ise evrensel bir olguydu. Örneğin 20. yüzyılın başında Kanada’nın Ontario eyaletindeki altın madeni kasabalarındaki maden kampları münavebeli çalışan göçmenlerin yuvasıydı adeta:

Yerel bir iş adamının gözlemlediği gibi, buradaki erkekler yollara düşmek için sürekli sabırsızlık içindeler. Kampa birkaç aylığına çalışmak için geliyorlar ve hiçbir sosyal bağları olmadığı için yeniliklerin etkisi geçince, görecekları her şeyi gördükten sonra “ayakları kaşınıyor” ve yeni alanlar arıyorlar (Forestell 1998, s. 259).

Söz konusu bekâr işçi hareketliliği Değirmisaz havzasında da geçerliydi; 1940’larda “işçi devri” olarak ele alınan münavebeli çalışma, temelde bu hareketliliğe referans veriyordu. Değirmisaz’ın aslında “unutulmayacak ve geri dönülecek bir yer” olduğunu vurgulamak isteyen bir katılımcının anlattıkları, kömür havzasında “tek tabanca” bir işçi olmanın bağ kurmayı zorlaştırdığını bize gösteriyor:

Şimdi biz oradayken, birisi gelirdi iş aramaya. İş aramaya gelirdi... Evvela tuhafına giderdi. Tanımadığı muhit. Sıkılırdı, çünkü arkadaşı yok bir şey yok, gelmiş iş için. Çalış, çalış akşam yat filan. Ya derdi “Ben bir daha bu memlekete gelmeyeceğim gideceğim. Burada bir iki ay birkaç kuruş kazanayım gideceğim” derdi. İki ay sonra, üç ay sonra bırakır giderdi. Bir bakarsın bir zaman sonra dönüp gelmiş. Niye? “Ya burası çok güzelmiş.” Yani inan çok böyle giden oldu geri döndüler hep... (E2)

Bu alıntıda belirtilmese de “sıkılıp giden” işçilerin havzaya aileleriyle birlikte gelmesi daha yaygındı. Öte yandan, işçiler havzaya ailesiyle yerleştiğinde kasabaya bir nevi “demir atıyordu”, zira hem toplumsal olarak daha fazla kabul gören hem de kasabaya aidiyeti kuvvetlendiren bir statü atlayışıydı bu. Ekonomik durumu elveren birkaç mahkûm işçi bile ailesini havzaya yerleştiriyordu. Söz konusu mahkûmların geceleri havzaya yerleşmiş ailesiyle kalmasına izin verildiği de biliniyor. Bu durum, Osmanlı zamanından beri kentsel mekânlarda aile bağları olmayan bekâr erkeklerin mahalle dokusu içinde yaşamalarına izin verilmemesi ve geleneksel toplum yapısının dışına itilmesiyle alakalıdır, zira Orta Doğu toplumlarında özne, bağımsız benliğiyle değil, ailesi ve cemaatiyle olan ilişkisi içinde kavranır (Rivoal 2014, s.9). Dolayısıyla toplumsal ilişkileri düzenleme işleviyle aile kurumu, hem ulus devletin inşa etmeye çalıştığı vatandaş, hem de daha geleneksel cemaatlerden dışlanmak istemeyen kişiler için kilit önemdedir. Kentlerde toplu olarak yaşayan bekâr erkeklerin marjinalize edilmesi Osmanlı dönemine dayanır: bekâr odalarında, hanlarda ve dükkânlarda birlikte yaşayan ve kendi içinde örgütlenen bekârlar sık sık içki, fuhuş ve kumar gibi suçlarla ilişkilendirilmiş; toplum bu kitleye ve mekânlarına tedirginlikle yaklaşmış ve yöneticiler de bu kitleyi sürekli denetim altında tutmaya çalışmıştır (Çokuğraş 2016, s. 16). Karabük Demir Çelik Fabrikası’nın yerleşkesinde bekâr işçi yurtları inşasının mekânsal bir ayrıştırma pratiği olarak ele alan Erhan Berat Fındıklı, bekâr işçilerin yerleşkede yaşayan aileler için “tekinsizlik nesnesi” olduğunu söyler:

Aile bütünlüğü belli bir sosyo-psiko-mekânsal bölgesellik içinde gerçekleşmiş ve bekâr işçiler söz konusu alanı ihlal etme potansiyeli taşıyan tekinsiz bireyler olarak algılanmıştır. Evli erkek, yüklendiği sorumluluk, sahip olduğu haklar ve bağımlılık ilişkileriyle topluma güven telkin ederken, bekâr erkekler, sınır ihlallerini gerçekleştirebilecek bir risk faktörü olarak görülmüştür (2017, s. 666).

Aynı yıllarda hemşerilik bağlarıyla köyden kente göç etmiş işçilerin de iş bulduktan kısa süre sonra evlenmesi ve aile ekonomisinin “temel direği” olması beklenirdi (Balkılıç 2024, s. 85). Bekâr erkeklerin iş bulduktan sonra evlenmek istemelerinin bir sebebi de özellikle de ağır işlerde çalışıyorlarsa, kadınların emeğin/işçinin yeniden üretimini, yani ev ve bakım işlerini üstleniyor olmasıydı. Kömür havzalarında, bekâr işçi pavyonlarındaki barınma koşulları işçiler için zorlayıcı olabiliyordu; her ne kadar işletme bütün işçilerin yiyecek, giyecek ihtiyacını karşılasa da işçi ailesinden ve eşinden alacağı

bakım ve duygusal destekten, aynı zamanda “aile babası” olarak toplumda göreceği saygınlıktan yoksundu. Coşku Çelik ve Ecehan Balta'nın Soma'da yaptığı saha araştırmasında, ağır iş gören madenciler kalabalık koşullarda rahat edemediklerini, iyi dinlemediklerini ve bu yüzden hemen evlenmek istediklerini dile getirmişti: “O yüzden madenci erken evlenmeyi tercih eder. Yemenle içmenle de birinin uğraşması lazım” (2018, s. 6). Köylerindeki aileleri için para kazanmaya çalışan bekâr işçiler, kimi zaman kasabada çamaşır yıkatmaya, lokantada yemek yemeye ve başka ihtiyaçlara para harcamak zorunda kaldığı için bütün bu hizmetlerin evde üretilmesi daha avantajlı olabiliyordu.

Görsel 21: İşletmenin yemekhanesinde sıra bekleyen “bekâr işçiler.”¹⁷⁴

Ek olarak, alt kademe işçiler, yevmiyeleri düşük olduğundan, aileleriyle kasabaya yerleştiklerinde belki kira veriyorlardı ama çocukları da dahil bütün ailenin eve ek gelir getirme fırsatı oluyordu. Kasabadaki işçi ailelerinin sadece aile ücretiyle geçinmesi

¹⁷⁴ “Garp Linyitleri 9: Ocak verimini artırmak için”, *Ulus*, 12 Aralık 1945, s. 4

neredeşye imkânsızdı ve yaşam koşulları da esasen Fordist ideallerden epey uzaktı. İşçi ailesinde kadınlar ev ve bakım işlerinin yanında aile geçimine doğrudan ya da dolaylı olarak katkıda bulunan işler de yapıyorlardı. Kasabadaki memur ve yüksek kademe işçi nüfusu, yerel bir ekonomi oluşmasını sağlamıştı ve işçiler yerel piyasanın sunduğu fırsatlardan olabildiğince yararlanmaya çalışmıştı. Örneğın anneannem ve dedem evlerinin hemen yanındaki ahırda keçi ve inek beslemiş, sütlerini ve peynirlerini satmıştı. Ek olarak, dondurmacılık yapmış ve dağdan su getirip kasabada satmıştı. İşçi ailelerinin kadınları halı dokuyup veya nakış yapıp satıyor; bazı işçi çocukları da okuldan arta kalan zamanlarda Değirmisaz’da mola veren trenlerde su satıyor ya da berberlerde, kahvehanelerde çıraklık yapıp harçlık çıkarıyorlardı. Sonuç olarak, işçi kasabaya ailesiyle yerleşince yevmiyesi bölünmemiş oluyor ve haneye gelir getirecek kişi sayısı artıyordu.

Değirmisaz’da “bekâr işçi” kategorisine giren ve işçi pavyonlarında veya koğuşlarda yatan işçiler arasında çoğunlukla yürüme mesafesinde olmayan köylerden, Erzurum veya Trabzon gibi uzak illerden gelen işçiler ve mahkûm işçiler vardı. Bu işçiler arasında medeni hal olarak gerçekten bekârlar olduğu gibi, evli ancak ailesini köyde bırakmış olanlar da çoktu. İşçi gerçekten bekârsa çoğunlukla memleketi veya köyünden bir kızla evlenip havzaya yerleşiyor; ailesini geride bıraktıysa da kasabaya daha kısıtlı bir aidiyet geliştirdiği için buradaki işini geçici olarak görüyordu. Mahkûm işçiler de mekânsal olarak sürekli denetime tabiiydiler ve maden işçiliğini “ceza” olarak yaptıklarından, kasabadan ayrılmak için hüküm sürelerinin dolmasını bekliyorlardı. Bekâr ve mahkûm işçiler, mesaiden arta kalan zamanlarını onlar için inşa edilen dinlenme alanlarında, işçi lokalinde ve Kızılbük veya İstasyon Mahallesi’ndeki kahvehanelerde geçiriyorlardı. Sinemalarda onlara ayrı seanslar düzenleniyor ve toplu halde “aileler” arasına karışmaları hoş karşılanmıyordu. Dünyanın her yerinde olduğu gibi, Değirmisaz’da da madenin maskülen ortamından dışarı taşan homososyal bir işçi sınıfı kültürü oluşmuştu; bu kültür içki ve kumar gibi aktiviteler etrafında şekilleniyordu. Ailesiyle birlikte kasabaya yerleşmiş maden işçileri de özellikle kahvehanelerde söz konusu homososyal ortamın ve kültürün bir parçasıydı. Aile üyesinin işletmedeki pozisyonundan dolayı bekâr işçilerin homososyal ortamını daha iyi bilen katılımcılar kahvehanelerde sık sık kumar oynandığını doğruladı; hatta iddialara göre büyük kentlerden gelen nüfuzlu mahkûmlar Değirmisaz’ı kumar merkezi yapmak istemiş, ancak işletme buna engel olmuştu.

Öte yandan, diğer endüstriyel yerleşkelerde olduğu gibi, Değirmisaz’da da tekinsiz ve “öteki” olarak görülen “bekâr işçi” kategorisine mesleki statüsü yüksek bekâr işçiler veya memurlar, mühendisler girmemiştir. Onlar işçi koğuşlarında değil, işletmenin yaptırdığı misafirhanelerde veya lojmanlarda barınmış ve memur lokalinde diğer mühendis ve memurlar ve aileleriyle vakit geçirmiştir.

Görsel 22: “Bekâr işçiler”in barındığı işçi yatakhanesi.¹⁷⁵

Kasabaya aileleriyle yerleşen işçiler, çoğunlukla civar il ve ilçelerden geliyordu. Türkiye’de özellikle 1950’lerden sonra artan göçlerin çoğunlukla köyden kente doğru olduğu varsayılsa da Değirmisaz gibi son derece küçük kasabalar da sunduğu iş olanaklarından ötürü göç almıştır. Değirmisaz’dan önce başka bir maden ocağında veya sanayi sektöründe ücretli çalışmış zanaatkarlar, ustalar, çoğunlukla Zonguldak’ta eğitim almış mühendisler ve üst düzey yöneticiler, aileleriyle birlikte kent kültürüne daha

¹⁷⁵ “Garp linyitleri 8: Devamlı maden işçisi meselesi”, *Ulus*, 11 Aralık 1945, s. 4

aşınaydı; aynı zamanda ulus-devletin inşa etmeye çalıştığı vatandaş ve aile modeline örnek oluşturuyordu. Öte yandan işgücü hiyerarşisinde nereye denk düşerse düşsün, kasabaya yerleşim çoğunlukla çekirdek aile olarak değil, geniş aile olarak gerçekleşiyordu; işçinin sadece eşi ve çocukları değil, annesi ve babası, eşinin annesi ve babası da kasabada yaşıyordu. Aynı zamanda, aynı aileden pek çok erkek kardeşin işletmede çalışması da yaygın bir durumdu. Kasabaya vasıfsız olarak gelip ailesiyle yerleşen işçilerin çoğu topraksız kalmış köylüler ve (başta Emet olmak üzere) kasabalılardı. Söz konusu yıllar, köylülerin “nüfus arttıkça aile toprağının yetersiz kalması, gelirlerin düşmesi, tarımsal üretimin artık çok kazanç sağlamaması, köyde yapacak bir şey kalmaması” sebebiyle kentlere göçtüğü dönemdi (Şentürk 2015, s. 68). Öte yandan, Çağlar Keyder’in de iddia ettiği gibi iş bulma amacıyla kentlere veya sanayi bölgelerine yerleşen köylüler, geldikleri yerle, memleketleriyle bağlarını hiçbir zaman tamamen koparmamıştır (2024, s. 27). Görüştüğüm katılımcılar arasında babası işletmede çalıştığı için annesinin yaz aylarında hasat kaldırmaya köye gittiğini söyleyenler vardı. Her durumda, bu göçmenler arasında maden işçiliğini bırakıp köyüne tekrar yerleşen işçi sayısı yok denecek kadar azdı; ekonomik olarak ücretli işe bel bağlamışlardı ve köy en fazla destekleyici bir unsur olabiliyordu.

İşçinin maden kasabasına ailece yerleşmesi, başka ailelerle ortak deneyimlere dayalı ilişkiler ağı oluşturması ve bunun sonucunda kasabayla daha kalıcı bir duygusal bağ kurması anlamına geliyordu. İş yeri ilişkilerinin ötesine geçen söz konusu deneyimler, madenci eşlerinin ve çocuklarının kamusal mekânları kullanımı, ailelerin etkinliklere katılımı, komşuluk ilişkileri vs. ile pekişiyordu. Özellikle çocukların kasabada büyümesi, ulus-devletin ideolojik araçlarından biri olan ve işletmede çalışan elitlerin (mühendislerin, yöneticilerin veya onların aile üyelerinin) de bizzat öğretmenlik yaptığı okullarda eğitim alması demektir:

“Çocuğun ‘yarının büyüğü’ olarak kavranması ve inşa edilmeye çalışılan yeni habitusun temel değerlerinin taşıyıcısı ve yeniden üreticisi olarak kabul edilmesi nedeniyle, çocuğun gerek formel gerekse de aile içindeki eğitimde cumhuriyet değerlerini içselleştirmiş ve normlarını benimsemiş bir yurttaşla dönüştürülmesi, çocuk bahsinde merkezi temalardan biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Cumhuriyet rejimi (...), çocuklara hem yeni rejimin ideallerine hem de Batılı yaşam tarzının gereklerine inanç ve bağlılık bakımından daha fazla güvenmekte ve umut bağlamaktadır” (Çiçek 2012, s. 79).

Özellikle köyden ve gelişmemiş ilçelerden havzaya gelen madencilerin çocukları, okuldaki eğitim, işletme sineması gibi hizmetler yoluyla ve kentli yöneticilerin Batılı yaşam tarzıyla karşılaşılıyor; bu değerleri köyde veya ilçede kalsalar hiç olmayacağı kadar içselleştiriyorlardı.

Görsel 23: Değirmisaz'da işçiler ve aileleri. Yıl: 1954.¹⁷⁶

“Türkiye gibi yakın zamana kadar toplumsal hareketliliğin çok düşük olduğu toplumlarda aile sadece bir akrabalık grubu olarak değil, değer aktarımı ve sürekliliğin bir aracı olarak da merkezi bir rol oynar” (Karpas 2019, s. 147). Göç çalışmaları bize aile içinde devam edecek veya kesintiye uğrayacak değerlerin ve sürekliliğin, mekânsal bir boyutunun olduğunu gösterir. Değirmisaz'da çocukluğunu ve ilk gençliğini geçirmiş erkek katılımcıların biri hariç hiçbiri yeraltı maden işçiliği yapmamıştı, sadece birkaç tanesi diğer havzalarda yerüstünde ustalık gerektiren işlerde çalışmıştı. Katılımcıların hemen hepsi (ilkokuldan sonra okulu bırakan ve evlendirilen kadınlar hariç) en azından ortaokul ve lise düzeyinde eğitimine devam etmiş; askerlik, memurluk gibi işler yapmış veya berberlik gibi meslekler edinmişti. Bu tablo, madenciliğin babadan oğula geçen bir

¹⁷⁶ Türkân Birer aile arşivi.

meslek olduğu verisiyle çelişkilidir. Sorulması gereken soru madenciliğin hangi ailelerde nesilden nesle devam ediyorken hangi ailelerde kesintiye uğradığıdır. Soma'da veya Zonguldak'ta yapılan çalışmalarda ailesi hâlâ köyde yaşayan işçiler için madenciliğin sonraki jenerasyonlarda devam ettirildiği sonucu çıkmıştır (Özen 1991, s. 102). Öte yandan, gecekondularında sıkça ele alınan göçmenler gibi köyle ekonomik bağı kopmuş ve mobilitesi yüksek ailelerin, kentlerin mahrumiyet içeren periferi bölgelerinden ziyade devlet işletmesinin hizmetlerinden faydalanabildiği bir kasabada yaşaması, çocukların eğitim yoluyla sınıf atlamalarının da önünü açmıştır:

Sosyal faaliyetler olurdu. Bilmiyorum ilçelerde bu derece etkin güzel şeyler var mıydı? *Ve biz komple yetiştik diyebilirim.*¹⁷⁷ Belki annen de söylemiştir. Annen ne kadar kaldı bilmiyorum ama. Yani birtakım şeyleri bilerek hayata atıldık. Öğretmenlerimiz olsun, halk olsun bayağı bilgiliydi. Misal Emet'te 5 memur varsa orada 15 memur var; Emet'te 2 mühendis varsa orada 15 mühendis var. Oradan çıkanlar bayağı bayağı iyi gelişti. Yani bizim arkadaş var, Hamiyet, hâkim oldu. Mehmet Türkmen, subay oldu. Ertuğrul Küçüktürk, doktor oldu. Mehmet Bilgin, deniz kuvvetleri komutanı oldu. (E8)

Değirmisaz'da ilkokul öğretmenliği yapmış bir katılımcı, kasabada çocuğunu okula göndermenin yerleşmiş bir norm olduğunu belirtmiştir:

Mesela herkes çocuğunu gönderirdi... Hem paradan olacak, hem çocukları cahil kalmasın, okusun diye herkes... Çocuğum benim okusun bir şeyler olsun diye... O camiayı görünce herkes gönderiyordu (K1).

Bu sonuç, Kemal Karpat'ın 1968'de İstanbul'daki gecekondular mahallelerinde yaptığı saha çalışmasının verileriyle uyumludur: Kırsal bölgelerden kente göçen aileler, kentteki hayat tarzını, yüksek hayat standartlarını ve toplumsal statüyü köyün sunduklarına evla görüyor (Karpat 2019, s. 147); çocuklarının daha yüksek bir toplumsal konuma ve maddi olanaklara ulaşması için eğitim görmeleri gerektiğine inanıyordu: "sırf kentte öğrenim görmüş kişilerle temas içinde büyümek bile bazı gecekonduluların çocuklarının daha iyi bir hayatları olacağını düşünmeleri için yeterli bir nedendi" (s. 148). Aynı durum Değirmisaz'da da söz konusuydu, okullarında ve kasabada eğitilmiş mühendisleri ve memurları gören işçiler ve öğrenciler, eğitim yoluyla benzer bir hayatın önlerine

---

¹⁷⁷ Vurgu bana aittir.

açılabileceği duygusuna kapılmışlardır. Ek olarak, Karpat'ın çalışmasında gecekondulular, mahallelerinde okul olmadığı için çocuklarını komşu mahalledeki okula gönderirken, Değirmisaz'daki çocukların eğitime erişiminin çok daha kolay olduğu gerçektir.

Kısacası, medeni halinden bağımsız olarak kasabadaki barınma durumundan, yani ailesinin yanında ikamet edip etmediğine referans veren “bekâr işçi” kategorisi, işgücü hiyerarşisinde de en alt kademeyi imlemiştir. Bu işçilerin barındıkları ve sosyalleştikleri yerler ocaklara yakın ve ailelerin yaşadığı mahallelere uzak tutulmuş; dolayısıyla kasabayla kurdukları bağ daha parçalı ve homososyal ortamlar üzerinden olmuştur. Aileleri yanında olmayan işçiler için kasaba demir attıkları değil, geçici gördükleri bir yer haline gelir. Söz konusu bekâr işçiler, o dönem kırdan kente veya Değirmisaz gibi sanayi bölgelerine ailesiyle göçen işçiler gibi köylerinden kopuş yaşamadıkları için işçiyi ailesiyle birlikte kapsayan işçi-vatandaş inşasının dışında kalmışlardır. Bu işçilerin köyden ayrılmamış çocukları yeraltı işçiliğini, yani madenciliği devam ettirmiştir. Zira, ailesiyle kasabada yaşayan işçilerin çocukları, yani bir sonraki nesil kasabadaki ilk ve ortaöğretim olanaklarından yararlanıp memurluk, askerlik gibi işlerde çalışabilmiş ve orta sınıflığa adım atmıştır; aynı zamanda kasabanın hafızasını bugüne aktaran da onlar olmuştur.

3.3.2. Değirmisaz'da sendikacılık ve yerel siyaset (1950-1960)

Değirmisaz'da savaş sonrası sendikal faaliyetler ve yerel siyaset, havzadaki emek örgütlenmesini anlamak için çok önemlidir, çünkü işçilerin yaşamlarını şekillendiren toplumsal ilişkilerin ve güç dinamiklerinin dönüşmeye başladığı bir döneme işaret eder. Bu dönüşüm, devletin makbul işçi-vatandaş inşasında kullandığı stratejileri de içermiştir ve sendikayı kuran, kasabanın “makbul” işçilerinin bu stratejilerle baş etmesini gerektirmiştir. Sendikacılıkla yerel siyaseti aynı başlık altında incelememin sebebi, 1947'den sonra kurulan sendikaların çoğunlukla iki ana akım partiden birinin “vesayet”i altına girmiş, dolayısıyla sendikacılığın siyasi kutuplaşmanın bir aracı ve/veya parçası haline gelmiş olmasıdır. Devlet, işçi hareketlerini kontrol altına almak istediği için sendikalarla partiler organik bir bağ kurmuşlardır. Dönemin işçileri ve sendikacıları ile

DP arasında himayeci karakterde bağlantılar ve patronaj ilişkileri olmuştur (Koçak 2016, s. 78).

Öte yandan, İkinci Dünya Savaşı sonrası Değirmisaz’da sendikacılığın başlaması ve yerel siyasetin yükselmesi, sadece işçileri ilgilendiren veya işçilerin öznesi olduğu meseleler değildi; bu örgütlenmeler hem kasabadaki toplumsal dinamiklerle hem iç içeydi hem de onları yeniden şekillendirdi. Bu dönemde Değirmisaz da dahil olmak üzere birçok bölgede sendikalaşma çabaları hız kazandıkça çalışma ilişkilerinde değişim yaşandı. Sendikacılık faaliyetleri, işçilerin işverenle daha iyi ücretler, çalışma koşulları ve sosyal haklar için örgütlü bir şekilde pazarlık edebilmelerine kapı açtı ve işletme yöneticilerinin keyfi paternalist uygulamalarını sınırlamaya çalıştı. Çok partili sisteme geçişin en ücra yerlerde bile güç dinamiklerini değiştirmesi, işçilerin popülist siyasi söylemleri benimseyip hak ararken kullanmasına ve bu yolla yerel siyaset dilini sınıf mücadelesine eklemlemesine sebep oldu. Sonuç olarak partililik etrafında örgütlenen sınıf mücadelesinin öznesi sadece işçiler olmamış, kasaba sakinlerinin çoğu bu söylem etrafında ikiye ayrılmıştır.

Savaş sonrası Türkiye’deki siyasi atmosfer, ülkenin Batı Bloğu’na dahil olmasının etkisiyle kapitalist sisteme entegre olmak, sınai sektörlerin büyümesi ve sermaye birikiminin artması hedefi doğrultusunda, sınai bir demokrasi ortamına evrildi. O yıllarda, bir süredir yürütülen planlı sanayileşme çabalarının etkisiyle işçi sayısı arttığı için ülkenin ekonomi politikasına ve sosyal politikasına yön verilirken büyüyen işçi mevcudiyeti ana faktör olarak hesaba katıldı. Çok partili demokratik sistemdeki iki ana akım parti DP ve CHP, sınıf mücadelelerini henüz ortaya çıkmadan önlemek için işçilerin “çatışmacı bir siyasete kapılarak ekonomik gelişmeye zarar vermek (ve dahası ülkenin ‘düzenini’ tehlikeye atmak) yerine işverenlerle işbirliği içerisinde, milli birliği bozmadan çalışmalarını gerektiği” yönünde mutabıktı (Balkılıç 2024, s. 42). 1946’da iktidarı tedirgin ettiği için kısa süren özgür bir sendikacılık ve sol siyaset deneyiminden sonra CHP, 26 Şubat 1947’de 5018 sayılı Sendikalar Kanunu’nu çıkararak kendi vesayeti altında sendikalar kurulmasını sağladı. Söz konusu kanun literatüre “1947 sendikacılığı” olarak geçti.

Türkiye’de 1947’den sonra çeşitli iş kollarında yüzlerce sendika kurulmuştur ve özellikle 1950’den itibaren işçilere veya sendikalara ait pek çok yayın organında bu sendikaların işleyişi, iç ilişkileri ve faaliyetleri, aynı zamanda söz konusu sınıai sektördeki aksaklıklar ve sömürüler hakkında detaylı bilgi edinmek mümkün olmuştur. Türkiye’nin 1950-1960 yılları arasındaki politik atmosferinde görmezden gelinemez bir kutuplaşma eksenini işaret eden bu dönemde Değirmisaz’daki sendikacılık ve yerel siyaset faaliyetlerini takip etmek için özellikle yerel gazetelerden yararlandım. Partili GLİ Değirmisaz mntıkası çalışanlarının birbiriyle atışan ateşli yazılarının yayımlandığı *Kahraman Emet* ve *Emet Postası* başlıca kaynaklarım oldu. Değirmisaz merkezli yerel gazete *Yükseliş*, az kopyası bulunan ama değerli bir kaynaktı. İşçilere yönelik yayımlanan *Hürbilek*, *İşçi Dünyası* ve *İşçi Hakkı*, yararlandığım ulusal gazetelerdi. Katılımcıların anlatılarından da özellikle yerel siyasetin kasabadaki etkileri konusunda fikir edindim. Aşağıdaki iki bölümden ilki, Değirmisaz Kömür İşçileri Sendikası’nın (Dağ-İş) kurulduğu siyasi bağlamı ve işçi-vatandaşın dönüşen anlamını ortaya koyarken, yerel siyaseti konu edeceğim ikinci kısım, DP-CHP kutuplaşmasının kasabada emek örgütlenmesini dönüştürme biçimlerini ve parti söylemlerinin kasaba hayatına nasıl etki ettiğini ele alacak.

3.3.2.1. Dönemin Anti-Komünist Atmosferinde Değirmisaz Kömür İşçileri Sendikası (Dağ-İş)

İkinci Dünya Savaşı sırasında ordunun sürekli hazır tutulması ülke ekonomisini yormuş; Cumhuriyet kurulduğundan beri iktidarda olduğundan ve özellikle iş mükellefiyeti gibi zora dayalı uygulamalardan ötürü halkta CHP’ye karşı bıkkınlık ve tepki oluşmuştu. Savaş sonrası kapitalist/demokratik Batı bloğuna dahil olan Türkiye, kısa süre içinde çok partili sisteme geçti ve ardından Demokrat Parti iktidara geldi. Öte yandan, sermaye birikiminin hedeflendiği kapitalist rejim değişmemişti, dolayısıyla işçilere sendika kurma hakkı ve başka bireysel haklar tanınırken “işçi hareketlerini ve sendikaları sınıf çatışmasından, siyasetten ve diğer toplumsal örgütlenmelerden uzak, fakat devletin vesayeti altında tutma” hedefi DP döneminde de devam etti. (Çelik 146). 1950’lerde kurulan sendikalar, CHP’nin 26 Şubat 1947’de çıkardığı 5018 sayılı Sendikalar Kanunu’na bağlı olarak kuruldu. Bu kanun sendikaların grev yapmasını, siyasetle işğal etmelerini, siyasi propaganda yapmalarını ve politik fikirler yaymalarını yasakladı ve

sendikal literatüre ‘1947 sendikacılığı’ olarak geçti (Turgay 2022, s. 191). Elbette, yasaklanan asıl siyaset fiiliyatta sol siyasetti ve sendikalar kanununun yasal çerçevesi sendikaların milliyetçi ve milli menfaatlere aykırı hareket edemeyeceklerini vurguluyor, onları her şeyden önce milli teşekküller olarak tanımlıyordu (Akgöz 2014, s. 77).

Sendikalar Kanunu 1947 yılında çıkmasına rağmen, Değirmisaz’da kömür işçileri sendikasına dair en eski tarihli belge 1951 yılına aitti. Tunçbilek mıntıkası dahilindeki işçiler için kurulan GLİ Tunçbilek Kömür Maden İşçileri Sendikası’nın 1951 tarihli ana tüzüğünde sendikanın 23/2/1950 tarihinden önce dernek olarak kurulduğu, ardından 5018 no’lu Sendikalar Kanunu gereğince sendika adını aldığı yazmıştı. Arşivlerde Değirmisaz sendikasının tüzüğünü bulamasam da çeşitli kaynaklardaki bilgiler Tunçbilek sendikasıyla aynı zamanlarda ve aynı şekilde kurulmuş olabileceğini gösterir.¹⁷⁸ Sendikanın CHP iktidardayken kurulamamış olması veya kurulmuş olsa da işlerlik kazanamamış olması, GLİ yönetimindeki CHP’lilerin muhalif işçilere tolerans göstermemesinden kaynaklanıyor olabilir. Ali Karatay, Karabük Demir Çelik Fabrikası’nın tarihini anlattığı *Demir Çelik Karabük* adlı eserinde, dönemin fabrika işçilerinin CHP iktidarı kaybedene kadar sendika kur(a)madığını, zira partinin DP iktidara gelmeden önceki son yıllarında muhalif çalışanları fabrikadan sürdüğünü söyler (2018, s. 129). Ülkenin farklı yerlerindeki fabrikalarda da DP iktidara gelmeden önce kurulan kimi sendikaların muhalif niteliği, üyelerinin DP iktidara gelene kadar işten atılma tehdidiyle, istihbarat görevlilerinin takibi ve komünistlik suçlamalarıyla karşı karşıya kalmasıyla sonuçlanmıştır; örneğin Paşabahçe fabrikasında kurulan İ. Cam-İş bunlar arasında sayılabilir (Koçak 2013, s. 189).¹⁷⁹ CHP’nin 1950 yılında iktidarı DP’ye devretmeden önce işyerlerindeki muhaliflere yaptığı baskının izlerine Değirmisaz işçi sicil dosyaları arşivinden çıkan bir mektupta da rastlamak mümkün.¹⁸⁰ Erzak ambarının

¹⁷⁸ Bkz. “Sendikacılık Ansiklopedisi Cilt 2”, Kültür Bakanlığı ve Türk Tarih Vakfı, İstanbul 1998, s. 336

¹⁷⁹ Bir kaynağa göre GLİ Tunçbilek mıntıkası yönetimi, DP iktidara geldikten sonra bile sendika başkanını ve sendikaya üye olan işçileri keyfi bir biçimde mağdur etmiştir (sendika başkanının ustabaşılığına son vermiş, işçilerin de ücretlerinden kesinti yapmış). Kaynakta açık seçik yer almasa da bu çatışmanın da sınıfsal olduğu kadar partizanlıkla alakası olması muhtemeldir. Bkz. “Sakarya işçileri baskı altında”, *İşçi Dünyası*, 16 Ocak 1953, s.1-2

¹⁸⁰ Kaynak: Necdet Özgenç işçi sicil dosyası. Bkz. Ek 10.

tezgâhtarı olarak çalışan Necdet Özgenç'in sırf Demokrat Parti binasında görüldüğü için işten çıkarılmak istenmesi, GLİ'de de tipik bir parti hizipleşmesinin başladığını gösterir.

Özellikle 1950'li yılların ilk yarısında çok sayıda sendikanın kurulması, yani işçi örgütlenmesinin artması sonucu, “sendikal bir kamusal alan”ın varlığına işaret eden işçi basını güç ve yaygınlık kazandı (Koçak 2016, s. 84). O yıllarda *İşçi Dünyası*, *İşçi Hakkı*, *Hürbilek* ve *Gece Postası* gibi pek çok gazetede sendika temsilcilerinin ve üyelerinin işyerlerindeki sorunlarla, sendika gündemleriyle, işveren eleştirileriyle vs. ilgili yazıları yayımlanıyor; işçiler bu gazeteleri okuyor ve takip ediyordu.¹⁸¹ Hakan Koçak'ın da vurguladığı gibi bu gazeteler “işçilerin fabrikadaki yaşama ve kendi örgütlerine dair sözlerini birbirlerine taşıyan araç olma özelliğindedir” (2016, s. 85). Değirmisaz Kömür İşçileri Sendikası'nın kendi yayını olmasa da sendikanın ilk yıllarında ikinci başkanlık yapan Yusuf Çelik'in 1953 yılında Değirmisaz'da çıkardığı *Yükseliş* gazetesi, bizzat kasaba merkezli ve arşivlerde bulunabilen tek gazetedir ve gazetede sendikayla ilgili haberler de sıklıkla yer alır. Yerel bir gazetede sendika haberlerinin yer alması, kasabada gündelik hayat ile madenin ve maden işçiliğinin birbirinden ayıramayacak kadar iç içe geçtiğini gösterir. Ek olarak, Yusuf Çelik yine 1953-54 yıllarında *Kahraman Emet*, *İşçi Hakkı* ve *İşçi Dünyası*'na da muntika ve sendikayla ilgili önemli haberler, yazılar ve şiirler göndermiştir. Bu kaynaklara göre, Dağ-İş sendikasının ilk başkanı G.Lİ. Değirmisaz muntikası açık işletme şefi DP'li Ramazan Karameşe olmuştur.¹⁸² Sendika idare heyeti de çoğunlukla DP'lilerden oluşmuştur; Yusuf Çelik, Necati Yapıcı, İ. Hakkı Ertekin özellikle ön plana çıkan isimlerdi.¹⁸³ Değirmisaz sendikası, GLİ Tunçbilek işçileri sendikasıyla birlikte, 1950'li yılların başında Eskişehir'de kurulan mahalli işçi sendikaları birliği Sakarya Bölgesi İşçi Sendikaları Federasyonu'na katılmıştır.

¹⁸¹ Örneğin Değirmisaz muntikasında elektrik ustası olarak çalışan Yusuf Çelik, Ankara merkezli *İşçi Dünyası* gazetesine Değirmisaz'dan ve sendikadan haberler yolluyor; ayrıca gazete kopyalarını Değirmisaz'a sipariş ediyordu. Kaynak: “İşçilerle Başbaşa”, *İşçi Dünyası*, 20 Şubat 1953, s.2

¹⁸² Yıllar içinde sendikacılıkta epey aktif hâle gelen Karameşe, 1952'de kurulan Türk-İş'in (Türkiye İşçi Sendikaları Konfederasyonu) idare heyetine giriyor, Sakarya Bölgesi İşçi Sendikaları Federasyonu'nun başkanı da oluyor. Kaynak: “Değirmisaz kömür işçileri sendikası başkanı Karameşe'ye açık mektup”, *İşçi Dünyası*, 4 Aralık 1953, s.4.

¹⁸³ “Değirmisaz işçi sendikasının muhalif grubunun cevabı”, *İşçi Dünyası*, 4 Aralık 1953, s.4

Bu dönemde kurulan sendikaların kurucuları ve idare heyetindekilerin genellikle ustalar ve ustabaşılar olduğu farklı kaynaklarda yazar; ustaların iş yerindeki otoriteleri sayesinde sendikaya üye yazdırma kolaylaşsa da (Koç 2021, s. 164) süreç içerisinde sendikalarda ustabaşı aristokrasisi ortaya çıkmış, daha genç temsilcilerin “tepeden inme sendikacılığa” isyan bayrağı açmasına sebep olmuştur (Koçak 2014, s. 185). Dağ-İş de benzer süreçlerden geçmiştir: Kurucular ve idare heyeti ustabaşı ve ustalardan oluşuyordu; sendika yönetiminde alt kademe işçi görmek pek mümkün değildi. Heyet ustalardan oluşsa da 1953’te yönetim içinde iç çatışma baş göstermiş ve muhalif bir grup, sendika başkanı Karameşe’nin işverene yakın, ancak işçiye uzak olduğu iddiasıyla 500’e yakın üyeyi de arkasına alarak yönetimden çekilmesini istemiştir. Karameşe’nin sert bir şekilde direndiği, ancak sonunda geri çekilmeyi kabul etmek zorunda kaldığı bu süreç, özellikle Değirmisaz gibi az sayıda işçinin çalıştığı küçük bir kasabada kurumların keyfi yönetiminin ve usulsüzlüklerin yaygın olduğunu, ancak resmi işçi örgütlenmelerinin vesayet altında olsa bile bu gücü dengelemek konusunda önem kazandığını göstermiştir.

Görsel 24: Değirmisaz Maden İşçileri Sendikası yönetimi.¹⁸⁴

DP döneminde devletin sendikal hareketleri kontrol altında tutma yönündeki en büyük stratejilerinden biri, Soğuk Savaş döneminde Sovyetler Birliği’nden duyulan korku ve anti-komünist ideolojik iklimin de verdiği “meşruiyetle” sendikacıları komünistlikle

¹⁸⁴ İşçi Dünyası, 6 Şubat 1953, s. 1.

suçlamak ve bu yolla işçi hareketini yıpratmak olmuştur. Aziz Çelik, bu stratejinin aktüel bir komünizm tehlikesinden ziyade devletin ve bürokrasinin sendikalara duyduğu alerjinin bir ürünü olarak da görülebileceğini belirtmiştir (2010, s. 123). Antikomünizmin bir biçimi olarak milliyetçi söylem yaygınlaşmış, “komünizm gittikçe artan biçimde Türklüğün ötekisi olarak kullanılmıştır” (Akgöz 2014, s. 65). Aynı zamanda hem devlet siyasetçileri hem de yayın organları tarafından “Türk işçisi” çalışkan, temiz ahlaklı ve “memleketin hayırlı evlatları” olarak tanımlanıyordu (s.70). En ufak bir hak arama karşısında komünistlik suçlamasıyla karşılaşan sendikal hareket kendisini “vatansever” ve “Türk” olduğunu “Moskof uşağı” olmadığını ispatlayarak savunmaya çalışıyordu.

Kaynaklara göre Değirmisaz Kömür İşçileri Sendikası'nın da komünistlik suçlamasıyla karşı karşıya kaldığı ilk olay 30 Kasım 1952'de Tavşanlı'da yapılan Tunçbilek Kömür Maden İşçileri Sendikası'nın kongresinde gerçekleşti.¹⁸⁵ Bu kongrede işçileri ilgilendiren konuları ele alan Sakarya Federasyonu idare kurulundan Ramazan Karameşe, genel sekreter Ahmet Aras ve Değirmisaz sendikası ikinci başkanı Yusuf Çelik'e dair, yerel gazete *Tavşanlı Postası*'nda “komünizm uşakları” yakıştırmaları yapıldı. Bu olayın ardından *İşçi Dünyası* gazetesine demeç veren Ahmet Aras “Bize komünist diyenlerin Türklüğünden şüphe duyarız,” diyerek federasyonu ve sendikayı savunurken söz konusu yerel gazeteyi maddi olarak Tavşanlı belediyesi ve GLİ'nin desteklediğini iddia ediyor; dolayısıyla bu yaftalamanın sebebinin gazetenin yerel bürokrasi ve GLİ Tavşanlı işletmesiyle kurduğu klientalist ilişki ağları (Aras demecinde buna “örümcek ağı” diyor) olduğunu ima ediyordu.

Kısa bir süre sonra, Değirmisaz sendikasının üçüncü kongresinde yaşanan bir hadise, bir anda büyüyüp “komünizmi tel-in mitingine” sebep oldu. Sakarya federasyonuna bağlı çeşitli sendika temsilcilerinin, GLİ üst yönetiminin, basın temsilcilerinin, Kütahya vali vekilinin ve baş savcının, Emet kaymakamının katıldığı bu kongrede başka bir sendika üyesi işçinin “işçi hakkı” konulu konuşması vali vekili ve kaymakamı sinirlendirdi, bunun üzerine federasyon başkanı Ahmet Aras'ı dışarı çağırarak kongreye müdahale ettiler.¹⁸⁶ İlk etapta işçilerin moralini bozan ve sendika yönetimini yerel bürokrasiye ve yargı

¹⁸⁵ “Eskişehirdeki işçileri hayrete düşüren hadise”, *İşçi Dünyası*, 9 Ocak 1953, s.1

¹⁸⁶ “Sendika hürriyeti tehlikede midir?”, *İşçi Dünyası*, 23 Ocak 1953, s.1-3

amirlerine karşı tavır almaya iten¹⁸⁷ bu olay, kısa zaman içinde sendika ve federasyon yönetiminin işçi yayınlarda ve yerel gazetelerde kendilerini şu sözlerle savunmasına sebep oldu:

“Sendikalar komünizmle mücadele etmektedir; kökü dışarda olan her ideolojiden nefretle tiksiniyoruz”¹⁸⁸

“Esasen hakkını arayan bir işçi çıktı mı hemen her yerde ona bu çirkin damga vurulmak isteniyor. Türk işçisi millet ve memleket hizmetindedir. Milliyetçidir. Ondan şüphe etmek işçiyi tanımamaktır.”¹⁸⁹

Olayın etkisiyle Sakarya Bölgesi İşçi Sendikaları Federasyonu 22 Şubat 1953'te Eskişehir'de “komünizmi tel'in ve Atatürk inkılaplarına bağlılığı teyid maksadiyle” bir miting düzenledi. Değirmisaz işçilerinden de kalabalık bir grup dahil olmak üzere pek çok farklı sendika ve federasyonun katılacağı miting aşağıdaki sözlerle duyuruldu: “Pruttan Koreye kadar uzanan tarih köprüsü üzerinde Moskof uşaklığı ve Komünizme karşı Türk işçisi Milletle birlikte dimdik ayakta durmuştur ve duracaktır.”¹⁹⁰

Yukarıdaki örneklerde görüldüğü üzere, hükümet temsilcileri ve hükümete göbekten bağlı basın, sendika kongrelerine katılarak kolektifleşmenin önüne geçmeye çalışmış ve işçileri komünistlikle suçlayarak üzerlerinde baskı yaratmıştır. Sendikalar bu baskıyla mücadele etmek ve meşruiyetlerini pekiştirmek için anti-komünist beyanlarının vurgusunu arttırmıştır (Çelik, s. 133). Aynı yıl içinde ülkenin başka yerlerinde de “komünizmi tel'in mitingleri” düzenlenmiştir.¹⁹¹ Sendikaların bu mitinglerde kendilerini koruma refleksiyle yaptığı komünizmi lanetleyen konuşmalar, grev ve lokavtı yasaklayan sendikalar kanununun açtığı çok dar bir manevra alanında, işçilerin hareket alanını artırma stratejilerinden biri olarak görülebilir.

¹⁸⁷ Bu olayın ardından işçiler, kendilerini komünistlikte suçlayan vali vekilini şikâyet etmiş, bunun üzerine Adalet Bakanlığı işçilerin ve diğer tanıkların ifadesini almak için Değirmisaz'a başmüfettiş yollamıştır. Bkz. “İşçileri komünistlikle itham eden Kütahya Vali Vekili hakkında tahkikata başlandı”, *İşçi Dünyası*, 13 Şubat 1953, s.2

¹⁸⁸ “Bizdeki sendikalar ilhamını milli birlikten almaktadır”, *İşçi Dünyası*, 30 Ocak 1953, s.1

¹⁸⁹ “Sakarya işçi sendikalarının muazzam bir mitingi”, *İşçi Dünyası*, 13 Şubat 1953, s.1

¹⁹⁰ “Türk işçisi komünizmi tel'in ediyor”, *İşçi Dünyası*, 20 Şubat 1953, s.1

¹⁹¹ Komünizmi tel'in mitingleri ve daha geniş bir çerçevede Türkiye'de anti-komünist siyasi biçimlenmenin örüntülerine dair Ertuğrul Meşe'nin kitabını (2016) da hatırlatmalıyım.

Aynı yıllarda sendikalar, komünizm suçlamaları gibi baskılara rağmen hak arama konusunda çeşitli stratejiler ve araçlar kullandılar; özellikle DP’li sendikacılar kendi ilişki ağlarını kullanmaktan çekinmediler:

“1950’ler işçi hareketinin genelde militan bir çizgi izlediği, hak alma mücadelelerini kitlesel biçimde sürdürdüğü söylenemez. Ama sendikaların mevcut hakları ve olanakları sonuna kadar kullanma yönünde sistemli çaba içinde oldukları kuşkusuzdur. Bunu hem formel hem de enformel kanallarla hayata geçirdiler. İşçiler ve sendikacılar ile DP arasındaki himayeci karakterde bağlantılar, patronaj ilişkileri, dönem boyunca işçilerin/sendikaların tekil sorunlarını iktidara iletmek ve kimi zaman sonuç almak için yaygın olarak kullanıldı. (...) Sendika yetkililerinin ya da çeşitli konularda oluşturulan heyetlerin Ankara’ya gönderilmesi ve gidenlerin partili milletvekillerinden Cumhurbaşkanı’na kadar çeşitli düzeydeki DP’li yetkililer ile görüşmeler yapması neredeyse standart haline gelmiş bir patronaj stratejisi olarak kullanıldı.” (Koçak 2016, s. 78).

Değirmisaz Kömür İşçileri Sendikası için bunun ilk örneği 1951 yılında gerçekleşti: Sendika, Tunçbilek sendikasıyla beraber hareket ederek Ankara’ya heyet gönderdi ve umumi hastalıklar sigortası kanunundan Kütahya ilinin de yararlanmasını istedi. Bununla birlikte, çocuk primlerinin 10 liraya çıkarılmasını, kiradaki işçilere mesken bedeli verilmesini, işletme idaresindeki evlerin işçilere tahsisindeki yolsuzlukların giderilmesini talep etti.¹⁹² Heyet Etibank Genel Müdürlüğü’nden bu konularda söz aldığı halde vaatler yerine getirilmemiş; sendikacıların yönetim tarafından “aldatılmış” ve zam talepleri de reddedildiği için iş ihtilafına gitmeye karar vermişlerdir.¹⁹³ Toplulukla iş ihtilafı çıkarma hakkı, dönemin sendikaları tarafından hukuki mücadele aracı olarak kullanılıyordu. İş ihtilafı çıkarma hakkı 25.01.1950 tarihli 5518 sayılı kanuna göre bir iş yerinde işçi mümessilleri ya da sendikalarca temsil edilen işçilerle, işveren arasında toplu bir iş uyuşmazlığı oluştuğunda bunun belli bir prosedür çerçevesinde önce İl Hakem Kurulu’nda, buradan çıkan karara tarafların itirazı durumunda ise Yüksek Hakem Kurulu’nda devletin hakemliğinde çözüm bulunmasını öngören zorunlu tahkim sistemiydi (Koçak 2016, s. 78). Toplulukla iş ihtilafı, işçilerin grev ve lokavt hakkının olmadığı bir ortamda, işverenle ücret, sosyal haklar ve çalışma koşulları gibi ana meselelerle ilgili pazarlık edebildikleri bir araç oldu (s. 78). Maden-İş’in “dost sendikası”

¹⁹² “Kütahya işçileri de umumi hastalık sigortasından bir an önce istifade ettirilmelidir”, *İşçi Hakkı*, 1 Aralık 1951, s.1

¹⁹³ Bkz. “Değirmisaz ve Tunçbilek kömür işçileri sendikacılarını Etibank Genel Müdürlüğü nasıl aldattı?” ve “Değirmisazda işçi ücretleri düşüktür” haberleri, *İşçi Hakkı*, 1 Mart 1952;

olan Değirmisaz Kömür İşçileri Sendikası, 1950’li yıllar boyunca özellikle işçi ücretlerinin arttırılmasıyla ilgili iş ihtilafına başvurmaya devam etti.¹⁹⁴

1950’li yıllar boyunca devam eden 1947 sendikacılık tarihi bize gösteriyor ki sendikaların, savaş sonrası devletin inşa etmeye çalıştığı işçi-vatandaş kurgusuna tehlike arz edebilecek yönleri milliyetçi söylemle bertaraf edilmeye çalışmıştır. Daha önceki bölümlerde belirttiğim gibi, “vatanını seven ve hem ailesinin iyiliği hem de memleketinin iyiliği için çalışan Türk işçisi” (Akgöz 2014, s. 71) söyleminin çağrısı Değirmisaz havzası özelinde daha ziyade kasabada ailesiyle yaşayan işçileri kapsıyordu; resmi bir kurum olan sendikayı kurma/yönetme ayrıcalığını da bu kategorideki ustalar ve ustabaşılar elde etmişti. Ancak Dağ-İş’in hak arama ve örgütlenme sürecindeki faaliyetleri, konuşmaları ve hareketleri, onların da “ideal Türk işçisi” tanımından her an kovulabileceğini göstermiştir. Dolayısıyla kasabanın “makbul işçileri”nin yönettiği sendika, işçilerin işletmeye her yönden bağımlı, “baba”nın her dediğini yapan “çocuklar” olamayacağını, farklı dayanışma ve patronaj ilişkileri kullanarak ortaya koymuştur: kasabadaki hayat şartlarını iyileştirmek -çocuk ücretini arttırmak veya kirada oturan işçilere kira yardımı sağlamak gibi- için mevcut yasaları kullanmış ve yöneticilerin keyfi paternalist uygulamalarını yüksek makamlara şikâyet ederek engellemeye çalışmıştır.¹⁹⁵

1950’ler sendikacılığı iş ihtilafları yoluyla zam, çalışma şartları vb. tekil alanlarda hak aramaya yönelik çalışmış, sorun çözerken siyasi iktidarla uyum göstermek zorunda kalmış, kısıtlı mevzuat ve mali kaynaklarla örgütlenme konusunda beceri ve tecrübe biriktirmiştir (Çelik 2010, 316). Değirmisaz Kömür İşçileri Sendikası idarecileri aynı zamanda DP’li oldukları için partililik ve sendikacılık – en azından yerel gazetelerden anlaşıldığı kadarıyla – iç içe geçen iki faaliyet olmuştur. Öte yandan, sendikalara siyaset yasağı olmasına rağmen, sendika temsilcileri aynı zamanda kasabada DP görevlisi oldukları için, işletme üst yönetimindeki CHP’lilere karşı “ellerinin güçlü” olduğunu varsaymak yanlış olmayacaktır. Bu kutuplaşma ise bir sonraki bölümün konusudur.

¹⁹⁴ “Değirmisazda işçilere 175 kuruş veriliyor”, *İşçi Hakkı*, 2 Şubat 1952, s.1; “Değirmisazlılar İstanbul’da”, *Maden-İş*, 28 Eylül 1957, s.1

¹⁹⁵ “Değirmisaz’da işçilere baskı yapan bir şef”, *Maden-İş gazetesi*, 1 Nisan 1958, s. 1

3.3.2.2. DP-CHP kutuplaşmasının kasaba hayatına yansımaları

Türkiye kırsalında (Datça) 1923-1992 yılları arasındaki siyasal katılım ve kliyentalizm ilişkisini ele alan araştırmacı Horst Unbehaun, 1950 seçimlerini DP'nin kazanmasıyla ortaya çıkan siyasi değişiminin “en ücra köydeki iktidar ilişkilerinin bile yeniden düzenlenmesi” sonucunu doğurduğunu söyler (2006, s. 193). Devletin CHP ile özdeşleştiği tek parti döneminde, devlet kurumları ve yöneticilerinin de CHP'li olması neredeyse doğal bir durum sayılırken, hem bir devlet kurumu olarak GLİ'de hem de kasabanın tümünde siyaset ve partililik üzerinden yeni toplumsal bağlar kurulmaya başlanmıştır. Bu bağların ve çatışmaların yansımaları özellikle yerel gazetelerde görünür olmuştur: ilk sayısı Ocak 1954'te çıkan *Emet Postası* CHP'li yazarların, 17 Şubat 1954'te ilk sayısını çıkararak *Kahraman Emet* ise DP'li (ve aynı zamanda Değirmisaz Kömür İşleri Sendikası'nda görevli) yazarların yazılarını yayımlayan yerel gazetelerdir.

Bu noktada, Değirmisaz'ın işletme kasabası niteliğini, yani ücra iki köy arasındaki linyit işletmesine bağlı olarak gelişmiş olmasını ve buradaki iş, barınma, okul, hastane gibi pek çok temel hizmetin de yine işletme tarafından sağlanıyor oluşunu hatırlamak yerinde olacaktır¹⁹⁶, zira Değirmisaz, yerel yönetim bağlamında (nüfus yoğunluğu buna elverişli olsa bile) kendi belediyesi olan bir “nahiye” değildi, ismi sadece “Emet nahiyesine bağlı Değirmisaz köyü”ne referans veriyordu. Dolayısıyla GLİ Değirmisaz mıntıkası ve bu mıntıkaya bağlı olarak gelişen “işletme kasabası”, coğrafi olarak Emet ilçesine bağlı olsa da mekânın organizasyonunda işletmenin doğrudan rolü olduğu için varlığını yerel yönetimlerden kısmen bağımsız tutabilmiştir.¹⁹⁷ Bu sebeple, özellikle 1950'li yıllar içinde en az iki kez kimi kasaba sakinleri Değirmisaz'ın nahiye olması ve kasabada belediye teşkilatının kurulması için uğraşmış, imza toplayıp Kütahya valiliğine talepte bulunmuştur, ancak her seferinde olumsuz yanıt almıştır. Bu talepleri Değirmisaz'ın mekânsal ve toplumsal organizasyonunda söz sahibi olup daha fazla güç kazanma çabası

¹⁹⁶ Değirmisaz'ı bir işletme kasabası yapan özelliği, bizzat DP'li Değirmisazlılarca da dile getirilir: “Değirmisaz demek – sakinlerinin hemen yüzde doksannın hayatını kazanması bakımından ilişiği bulunan G.L.İ. mıntıkası demektir.” (“Değirmisaz'ın Memnu meyvası”, *Kahraman Emet*, 7 Haziran 1954, s 3).

¹⁹⁷ “Kızılıbük köyünün nahiye merkezi olması tahakkuk safhasında”, *Emet Postası*, 9 Nisan 1955, s. 3

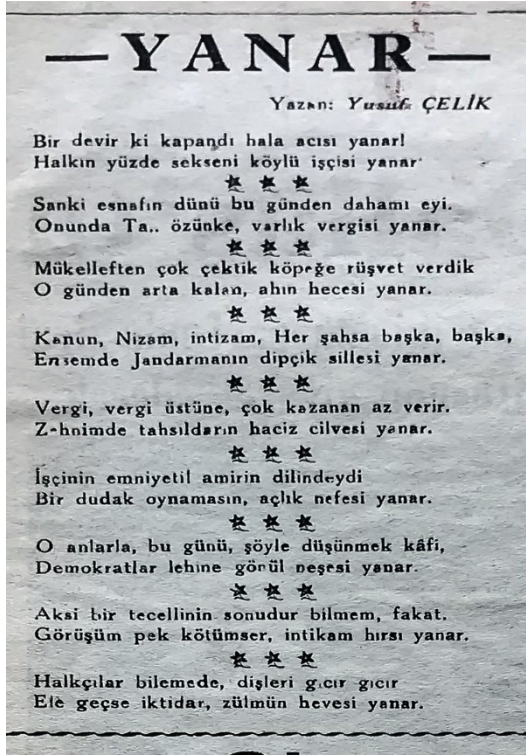
olarak okumak mümkündür. Çalışmanın katılımcılarından biri, kasabanın kendi belediyesinin olmamasıyla ilgili konuşurken “İşletme o zamanlar belediyeden güçlüydü” ifadesini kullandı. Bu iddia, nahiye olma çabasındaki güç kazanma, işletmenin gücünü kırma amacını doğrular niteliktedir.

Bu sebeple kasabadaki güç ilişkilerinin merkezinde diğer kasabaların aksine “eşraf” veya “ağalar” değil, işletme yönetimi olmuştur. Unbehaun, Datça’da geçen çalışmasında CHP’li ağaların tütün tarlalarında çalışan işçilerle ağalara ekonomik olarak bağımlı çiftçileri CHP’ye oy vermeye zorladığını söyler (2006, s. 205). Değirmisaz’da iki parti için de benzer bir baskı oluşmuş, özellikle de GLİ’de yönetici pozisyonundaki partililer klientalist ilişkiler ve hamilik ilişkileri yoluyla kimi çalışanları kollamış, böylece kimilerini de dışlamıştır. Tam olarak bu nedenle, DP iktidara geldikten sonra, işletme kasabası Değirmisaz’daki “iktidar ilişkilerinin yeniden düzenlenmesi” süreci, temel olarak DP’lilerin GLİ Değirmisaz mıntıkası yönetimini “CHP’lilerden temizleme” hedefini içermiştir. Değirmisaz’daki DP’liler yerel gazetelerde bu hedefe yönelik propaganda yaparken, CHP karşıtlığını işçi-işveren kutuplaşması, yani sınıf çatışması üzerinden ortaya koymuş ve DP’yi “işçilerin çıkarlarını gözeten taraf” olarak yansıtmaya çalışmıştır.¹⁹⁸ Aslında bu tutum, DP’nin iktidara geçmeden önce başlattığı, sonrasında da devam ettirdiği “sözü millete verme” vaadinin bir parçası olarak görülebilir. Zira DP,

---

¹⁹⁸ Örneğin, *Kahraman Emet*’in 14 Haziran 1954 tarihli sayısındaki “Değirmisazdaki işçi kardeşlerim bekleyiniz ve sabreleyiniz” başlıklı yazıda, işletmenin bütün yükünü kömür çıkaran “zavallı” işçiler çekmesine rağmen haklarının verilmediği, maaşlarının çok düşük olduğu, amirlerinin bu işçilerin iyiliğini asla düşünmediği belirtilmiş ve yazı işçilere hitaben şu sözlerle bitirilmiş: “(...) kanunlara nizamlara riayet ederek sabırla bekleyiniz ki, son CHP kırıntıları da buradan temizlenebilsin. İktidarı 950-954 de demokrat parti kazandı fakat Değirmisazda bütün köprübaşları Halkçılar tarafından tutularak, iktidarın onların elinde kaldığını biliyoruz. İşte bize düşen vazife bu devrede bunların ellerinde tuttıkları köprü başlarını onlardan temizliyerek partizan olmayan insanların eline teslim etmek olacaktır. Onun için sabır edin işçi kardeşlerim (zira sabırla koruktan helva olur).”

Görsel 25: Değirmisaz işçisi, DP'li Yusuf Çelik'ten CHP ve DP dönemini karşılaştıran bir şiir. Kaynak: "Sendikam", *İşçi Dünyası*, 3 Nisan 1953, s. 3.

CHP'ye karşı siyasi stratejisini elitizm karşıtlığıyla¹⁹⁹ kurmuştur; Değirmisaz özelinde de işçiler, bu karşıtlıkta "CHP'nin yıllardır ezdiği halk" kategorisine rahatlıkla oturtulmuştur. Stratejinin kasabada karşılığını bulunduğunu söyleyebiliriz; Aziz Çelik'in de altını çizdiği gibi "DP'nin bir yandan iktisat politikaları ve siyasal haklar açısından daha liberal bir söyleme sahip olması, öte yandan ideolojik/kültürel açıdan sağ/muhafazakâr bir anlayışı sahiplenmesi, onun CHP'nin seçkin tutumu karşısında tutunmasını kolaylaştırmıştır" (2010, s. 215). Elbette

bunda, işçinin ve köylünün tek parti dönemiyle özdeşleştirdiği çeşitli baskı biçimlerinin de çok payı vardır; mükellefiyet döneminde gördükleri muameleler ve jandarma baskısı, savaş döneminde iyice düşen alım gücü ve yoksulluk gibi.

GLİ'nin maden mühendislerinden Fahrettin Çevirgen'e karşı yürütülen kampanya bunun bir örneğidir. Aynı zamanda CHP Kütahya ikinci il başkanı ve CHP Değirmisaz Bucak Başkanı olan Çevirgen için "diktatör", "işçilere esir muamelesi yapıyor"²⁰⁰ denmiş, DP'lilerden oluşan bir heyet kendisini şikâyet etmek için Ankara'ya gittikten kısa bir süre sonra Zonguldak'a tayin edilmiştir/sürülmüştür. Fahrettin Çevirgen, CHP destekçisi diğer yerel gazete *Emet Postası*'na yazılar yazar, kendini savunur.²⁰¹ Çevirgen ve DP'liler

¹⁹⁹ *Kahraman Emet* gazetesinde CHP'lilerin halkı aşağıladığına dair yazılar yer alıyor: "(...) Türk milletine kasketliler, hassolar, memolar, kuru kalabalık diyenler..." Kaynak: "Ef'al ve hareket", *Kahraman Emet*, 17 Şubat 1954, s.2); "(...) Onlar çocuk, bunlar kasketli ve şunlar çarıklı dediğiniz bu kahraman milletin evlatlarının nasıl maharetle işleri yürüttüklerini gördükçe uykunuz kaçıyor." Kaynak: "Emeti zavallı yapan diplomalı cahiller", *Kahraman Emet*, 17 Şubat 1954, s.3).

²⁰⁰ "İsmlarla insanlarla yapılan ilçe Cumhuriyet Halk Partisi kongresi", *Kahraman Emet*, 24 Şubat 1954, s.3

²⁰¹ Örneğin gazetenin 8 Mart 1954 tarihli sayısında "Garp Linyitleri İşletmesi Müessesesi Müdürü Abdurrahman Aydın'a Açık Mektup" başlıklı yazısında kendisine iftiralar atıldığını, vazifesinde

arasındaki yazılı münakaşanın tonu mühendis Zonguldak'a tayin edildiğinde şiddetlenir; Çevirgen kendisini üst kurumlara şikâyet edip tayin edilmesine sebep olan kişileri isim vermeden “şerefsizlikle” suçlar.²⁰² Bunun üzerine DP'liler kendisine ardı ardına açık mektuplar yazar:

“(...) Yalnız bir yerine, vazifesini yapan mühendisten bahsediyorsunuz? Affedersiniz amma biz böyle bir mühendis tanımadığımız için bir az düşündük? Ve hele bu vazifesini yapan zatın Çevirgen olduğu iddiası karşısında hayretler içinde kalmadık dersem yalan olur, doğrusu. Çünkü bizim ve bütün Değirmisazlıların tanımakta olduğu Çevirgen, zevki sefadan yana, Değirmisazda meşhur olmuş, elli üç senesi içinde elli üç defa ocağa girmemiş, 63 defa ocak yazıhanesine uğramış, balo ve tiyatro işlerinde²⁰³ birinciliği ile nam yapmış, işçilere hakaret ve baskı yapmakla şöhret bulmuş...”²⁰⁴

“(...) Değirmisazda sekiz seneden beri saltanat sürmekte olan bu 954 senesi parti kahramanı acaba Zonguldağa maaşına 50 lira zam yapılmak suretiyle tayin edildiği halde neden isyan etmektedir. Yoksa D.saz mntıkası babasının çiftliğimidir?”²⁰⁵

Aynı gazetede eleştiri getirilen bir diğer yönetici, elektrik mühendisi Yahya Özhamam olmuştur; sendika yöneticilerinden ve *Kahraman Emet*'in düzenli yazarlarından Hakkı Ertekin, Özhamam'a motorları düzgün kullanmadığı için masrafa sebep olduğu, bir işçiyi kendinden geçer hale gelene kadar çalıştırdığı, sadece kendi partisinden (CHP) olan çalışanlarını kolladığını – ki aynı eleştiri Fahrettin Çevirgen'e de gelmişti – söyleyerek ağır bir mektup yazmıştır:

Ne yazık ki okuduğun halde cahil ve tecrübesizsin, bize geziyor çalışmıyor dersin senin servisin toptan gezer, gözün onları görmez. Onlara karşı tıpkı (...) olursun sevmediğini cehennemine sevdiğinde cennetine koyarsın. Değirmisazdaki selahiyetini çiftlik ağası edası ile fena yollarda kullanırsın. (...) Allah senin

---

yanlışlık yaptıysa denetime açık olduğunu, kongrelerde DP'lilerin yaptığı haksızlıklara (müessesenin CHP'lilere toplantı mekânı vermeyip DP'lilere vermesi gibi) lafını esirgemediği için kendisinin dikkat çektiğini söyler.

²⁰² “Şerefsizler!...”, *Emet Postası*, 20 Mart 1954; s.3

²⁰³ DP'lilerin işletme yönetimine sık sık getirdiği bir eleştiri de “işçiler barakalarda acınacak durumda yaşarken” yönetimin “eğlence peşinde koşması”dır. Burada aynı zamanda kültürel bir çatışma yaşandığını da söylemek mümkündür; kültüreldir çünkü bir yandan Batıcı bir modernleşme yolunun terki söz konusu değildir fakat öte yandan bunun Türkiye'ye özgü geleneksel kültürel değerlerin muhafazasıyla birlikte ilerletilebileceği düşünülmüştür ki bu da DP-CHP kutuplaşmasının çok öncesine, geç dönem Osmanlı modernleşme tartışmalarına kadar uzanır.

²⁰⁴ “Fahrettin Çevirgene Açık Mektup”, *Kahraman Emet*, 31 Mart 1954, s.2

²⁰⁵ “Şerefli Başkan”, *Kahraman Emet*, 19 Nisan 1954, s.4.

taktirinden bizler vareste kılın bizde yegane kabahat Bursalı²⁰⁶ olmayışımız inşallah senin hışmına uğramak istemeyenler, veya dayanamayanlar nüfus kağıtlarını değiştirmeyi ihmal etmezler.²⁰⁷

1950-1960 arası Kütahya’da genel ve yerel seçimlerin galibi DP olsa da seçim sonuçlarına ilçe bazında erişilemediği için Değirmisaz’daki CHP’li ve DP’li seçmen sayısına, kasabada hangi partinin seçmenin daha baskın olduğuna²⁰⁸ ve işçilerin ekseriyetle DP’li olup olmadığına dair elimizde kesin bir veri yok.²⁰⁹ Öte yandan bahsi geçen kutuplaşmada DP tarafından hedef alınan, şikâyet edilen CHP’lilerin, eğitilmiş GLİ üst yönetimi²¹⁰ olduğu görülür. CHP kadrosunun bürokratik elitlerden, DP’ninkinin ise daha ziyade toprak ağaları, tüccar ve iş adamlarından oluştuğuna dair yaygın kanıya rağmen birbirini her zaman dışlayan bir ikilikten söz etmek mümkün değildir; sadece denilebilir ki “DP kadroları çok değişken çevrelere uyarlanabilecek kadar çeşitli” olmuştur (Prather’dan aktaran Unbehaun 2006, 195). Değirmisaz’da partililerin hepsinin arka planını bilmemiz mümkün olmasa da Emet Postası’nda yer alan bir haber bize konuyla ilgili fikir veriyor. Ankara’ya bedava elektrik temini için gideceklerini söyleyen DP’li bir kadronun aslında CHP’lileri şikâyete gideceklerinden şüphelenen yazıdan kadroların mesleki anlamda arka planını anlıyoruz: DP’liler Şükrü Erdoğan, elektrik ustası Yusuf Çelik, Bakkal Fehmi, Berber Ahmet ve ekonomacı Halil İbrahim Öztan. CHP’liler ise muntika baş mühendisi Fahri Ferkun, İdare Amiri Bedri Tuzcuoğlu,

²⁰⁶ Yukarıdaki alıntıda “kabahatimiz Bursalı olmayışımız” vurgusu da Değirmisaz’da hem gündelik hayatta hem de çalışma ilişkilerinde yaygın olan kollamacılığın spesifik bir biçimine, hemşericiliğe işaret eder.

²⁰⁷ “Elektrik mühendisi Yahya Özhamama açık mektup”, *Kahraman Emet*, 31 Mayıs 1954, s. 4.

²⁰⁸ Bu konudaki birbiriyle çelişen iki beyana rastladım. Biri, yerel gazetede 2 Mayıs 1954 seçimlerinde Değirmisaz’da DP’nin seçimi büyük bir farkla kazandığını belirten makalede geçiyordu (“Değirmisaz’ın Memnu meyvası”, *Kahraman Emet*, 7 Haziran 1954, 3). Diğeri ise sözlü anlatılarda karşıma çıktı. Kızılbüklü anlatıcının “Ama genelde hep CHP [kazanırdı]. Bu işçisi memuru yabancılar tahsilli insanlardı. Bizler gibi, bizim halkımız gibi cahil değildi. Onlar şeydi. Çok ileri görüşlü insanlardı” sözleri, bugünün fikirlerinin bir yansıması gibi görünüyor; CHP’li olmayı ilerlilikle, muhafazakâr ve “cahil” olmamakla, eğitilmiş olmakla eşdeğer tutmak.

²⁰⁹ Sendikaların ekseriyetle DP vesayeti altında olmasından, DP iktidarı sonrası işçilere ücretli hafta tatili, sigorta hakları, ikramiye gibi bireysel hakların tanınmasından ve işçilerin DP iktidarı döneminde “daha insanca muamele gördüğünü” iddia ettiği için (Koç 2021, 176) dönemin işçilerinin DP destekçisi olduğu çeşitli kaynaklarda dile getirilmiştir (Bkz. Yıldırım 2018, 1089; Karatay 2018, 137). Öte yandan bütün sendikaların veya işçi yoğunluklu mekânların (Değirmisaz gibi) yekpare biçimde DP destekçisi olduğunu varsaymak indirgemeci bir yaklaşım olabilir; kimi sendikaların kadrolarında siyasi görüş farklılıklarının olduğu çeşitli kaynaklarda yazar (Çelik, 2010, s.126).

²¹⁰ “Şikâyet etmişler”, *Emet Postası*, 25 Ocak 1954, s.1-3

muhasebeci Burak Kutluk, CHP Yönetim kurulu üyelerinden elektrik teknisyeni Nail Karagöz, baş madenci Cevat Çamlı, CHP Bucak Başkanı maden mühendisi Fahrettin Çevirgen. Görünüşe göre GLİ bünyesindeki DP'liler daha orta kademe işçilerdir.

Ayşe Güneş-Ayata, DP'lilerin “1950 öncesinin seçkinleri gibi varlığını devletin yöresel temsilcisi olmaya değil, köylünün kasabadaki temsilcisi olmaya, onun maddi manevi hamisi olmaya, onun için bir çeşit sosyal sigorta olmaya borçlu olduğunu” ve bu sebeple DP iktidarında siyasetin “karşılıklı pazarlıklar sistemi” haline geldiğini söyler (1990; s.103). Kaynaklarda DP'nin Değirmisaz'da benzer çabasının işçilere yönelik işlediğini görüyoruz. DP'li işçilerce CHP'li yöneticilere getirilen eleştirilerde vurgulanan “kendi partisinden olanları kollama”, yani patronaj ve klientalizm ilişkileri aslında çok partili sistemde yaygınlaşmış bir siyasal katılım biçimidir ve Değirmisazlı DP'liler eleştirdikleri bu katılım biçimine esasında son derece angajedir. Öte yandan, eleştirilerdeki sınıfsal boyutun (derecesini bilemeyecek olsak da) doğruluk payı taşıdığına şüphe yoktur, ancak işçilerin yöneticilere (hem de ağır bir dille) açıktan cephe alma cesaretini gösterebilmeleri ve hatta bir yöneticiyi mıntıkadan uzaklaştırabilmeleri, Güneş-Ayata'nın bahsettiği karşılıklı pazarlıklar sisteminde işçilerin pazarlık gücü kazandığını gösterir. DP'nin zafer elde ettiği 1954 seçimlerinin hemen ardından, DP'yi “arkasına almış” olmanın işçilere güç verdiğini yerel gazetede işçilere zam yapılması gerektiğini belirten uzun bir yazıda gözlemleyebiliriz. GLİ yöneticilerini müsriflikle (“jipleriniz günde 10 sefer yapıyorsa 5 sefer yapıversin”), az çalışmakla (siz günde 4 saat mesai yapıyorsanız biz işçiler 8 saat yapıyoruz”, “işçinin girdiği alçacak burçacak yerlere girmeye üşenip içerdeki işlerin takibini evlerinizdeki telefonla idare ediyorsunuz”), işçiyi sömürmekle (“işçinin üç beş kuruşuna gözünüzü dikmişsiniz”) dedikten sonra ekliyor: “Netice olarak yine de siz bilirsiniz. Biz işçi olduktan sonra sıhhat ve kuvvetimiz de yerinde olduktan sonra (Allaha bin şükürler olsun) artık size de pek mudamız yok. (Allah D.P. hükümetine zeval vermesin) yurdun her tarafı iş dolu.”²¹¹ CHP'li yöneticilere getirilen bu eleştiriler, siyasi mücadelenin ve sınıf mücadelesinin birlikte örüldüğünü gösterir, ancak DP'li yöneticilerin bu eleştirilerden muaf tutulup tutulmadığı belirsizdir.

²¹¹ “İşçilere Zam Yapılacakmış?”, *Kahraman Emet*, 21 Haziran 1954, s.1.

Söz konusu kutuplaşmanın sadece çalışma ilişkilerinde değil, gündelik hayatta, bütün kasaba sakinlerini kapsayacak şekilde kendini gösterdiğini, görüştüğüm katılımcıların sözlü anlatılarından çıkarmak mümkün. Konuştuğum anlatıcıların Değirmisaz'daki “particilik” hikâyeleri çoğunlukla dışlanma, şikâyet edilme gibi mağduriyet biçimleri içeriyordu. Örneğin, Değirmisaz'da ilkokul öğretmenliği yapmış katılımcı K1, çocukların maç yaparken attığı slogan için kendisini CHP'lilikle suçlayıp şikâyet eden DP'li bir velisi olduğundan bahsetti. Başka bir katılımcı da (E3), DP'li babasının dükkânında Adnan Menderes resimleri olduğu için CHP'li öğretmenin onu iki kez sınıfta bıraktığını anlattı. Katılımcılardan E7, lojman konusunda yaşadıkları mağduriyeti aynı sebeple açıkladı: “Hep İstasyon Mahallesi'nde oturduk biz. Kirada otururduk. Babam birazcık CHP'li olduğu için mi ne ev vermedi derlerdi.” Babası o dönem Kızılbük muhtarı olan katılımcı ve eşiyle gerçekleştirdiğim odak grup görüşmesinde yine benzer bir diyalog geçti:

- 60 ihtilalinde Menderes asıldı. Menderes asılınca babam Demokrat Partiliydi. Bayrak...
- Köy muhtar odalarına bayrak çekilecek. İhtilal oldu ya..
- O da çekmemiş.
- Rahmetli babası da “Yunanistan'ı mı fethettiniz lan ne bayrağı çekicem” demiş. E adamı asıldı herifin? Ha.. Bayrağı çekmiyor. 40 gün hapisanede yatırdılar babasını.²¹²

Bu anlatılar, gündelik hayat olaylarını başat olarak parti aidiyetiyle açıklama eğilimine, yani kasabadaki toplumsal hayatı kuşatan aşırı politikleşmiş bir atmosfere işaret eder. Bu atmosfer, kişilerin anlam yaratma süreçlerini etkilemiş ve lojman, slogan veya bayrak gibi gündelik hayatın sıradan nesnelere siyasi aidiyet veya muhalefet işaretlerine dönüşmüştür.

Özetle, 1950'den 1960'a kadar Değirmisaz'da sendikacılık ve yerel siyaset arasındaki ilişki, ulusal siyasi kutuplaşmanın yerel emek dinamikleri üzerindeki etkisinin bir örneğidir. Bu bağlamda Değirmisaz, siyasi otorite, sendikal faaliyet ve toplumsal yaşam arasındaki bağlantıların görülebileceği bir kömür havzası olmuştur. Değirmisaz Kömür İşçileri Sendikası'nın kuruluşu ve faaliyetleri, DP-CHP rekabetinden etkilenmiş; sendika

²¹² E4 ve K7 ile yapılan odak grup görüşmesi, 2022.

yönetimi patronaj ilişkisini güvence altına almak ve sendikal hareket içinde varlığını sürdürebilmek için sık sık Demokrat Parti ile ittifak yapmıştır. Bu iş birliği, antikomünist bir atmosferde Dağ-İş'in işçi haklarını savunma çabalarını kolaylaştırmış ve aynı zamanda hem işyerine hem de günlük sosyal etkileşimlere nüfuz eden kayırmacı ilişkileri de sağlamlaştırmıştır. DP görünürde işçilerin haklarını savunurken, anti-komünist söylemi ve kayırmacılık ilişkilerini stratejik olarak kullanarak sendikal faaliyetleri kontrol etmeye ve hiyerarşik güç yapılarını sürdürmeye devam etmiştir. Ortaya çıkan patronaj ağları, ulusal siyasi gerilimlerin yerel düzeyde nasıl karşılandığını yansıtan bir siyasi atmosfer oluşturmuştur.

Sonuç olarak, yerel siyasetin sendikal ilişkiler ve kasabanın gündelik hayatıyla iç içe geçmesi, havzanın bir devlet işletme kasabası oluşunu tekrar hatırlatır niteliktedir. GLİ hem devlet kurumu hem de kasabanın temel işvereni olduğu için iktidar değişimlerinden; dolayısıyla işçi-işveren veya alt-üst çatışmalarını tetikleyecek yeni güç ilişkilerinden doğrudan etkilenmiştir. Bu bağlamda Dağ-İş'in kuruluşu ve DP-CHP çekişmesi, savaş sonrası kasabadaki emek organizasyonunu şekillendiren en büyük ulusal gelişmelerdir.

4. BÖLÜM

DEĞİRMİSAZ'DA MEKÂNSAL DÜZENLEME VE TOPLUMSAL İLİŞKİLER

Ben Değirmisaz'ı hoş bir sentez olarak hatırlıyorum. Kentliliğin ve köylülüğün inanılmaz bir harmanıydı. Asla birbirini reddetmeyen, özümsemiş sahici bir kaynaşma. Bu güzellik ve farklılık belki ondan kaynaklanıyordu. Bütün melezler gibi etkileyiciydi. Bu mozağin, renkliliğin, sıra dışılığın temelinde bu etkileşimin yattığı kesindi. Ben kendimi böyle hissederim övünmek gibi olsun! Değirmisaz gibi. İstanbulluluğun ve Balyalılığın Değirmisazla buluştuğu bir sentezim ben de. Sadece okul eğitimi değil, yaşama dair temelim de eğrisiyle doğrusuyla orada şekillenmiştir (K 14).

Bir kömür havzası ve işletme kasabası olan Değirmisaz'da toplumsal ilişkiler, hem kömür havzasının bulunduğu coğrafyaya gömülü ilişkilerden etkilenmiş hem de göçlerin getirdiği unsurlarla şekillenmiştir. Değirmisaz havzası, birbirine birkaç kilometre uzaklıktaki iki köy arasında, kent veya kasaba merkezlerine uzak bir coğrafyadaydı; dolayısıyla burada kırsal ilişki biçimleri hüküm sürmüştür. GLİ'nin havzaya gelmesiyle beraber, devlet tarafından görevlendirilmiş eğitilmiş yöneticiler ve görevliler mekânda, linyit üretiminin devamlılığını garantiye almak ve kendilerinin ve ailelerinin havzada yaşayabileceği bir barınma/yaşam planı oluşturmak için düzenlemeler yapmıştır. Öte yandan, madenciliğin gerektirdiği emeğin organizasyonu bazıları köylerinden koparak ailesiyle kasabaya yerleşen, kimisi de köyüyle bağını sürdüren işçilerin havzaya göçünü gerektirdiği için endüstriyel ve kırsal ilişki biçimleri birbirine eklemlenmiştir. Eğitilmiş yöneticilerin inisiyatifiyle ve devletin zorunlu kıldığı veya denetim raporlarında tavsiye ettiği sosyal politika uygulamalarıyla kasabanın mekânsal yapılanması kısmen kentsel ve modern unsurlar içermiştir.

Kömür havzalarının ve işletme kasabalarının mekânsal örgütlenmesi, temelde, yerleşim ve üretim yerlerinin hem endüstrinin ihtiyaçlarına hem de bölgenin topografik özelliklerine göre şekillenmesi anlamına gelir. Dolayısıyla, doğal şartlara uyum sağlama zorunluluğuyla kurumsal ve iradi kararlar el ele gider. Mekânsal örgütlenmenin temel bileşenlerinden biri, kömür madeni ve işleme tesisleri, demiryolları ve idari ofisler gibi üretim unsurlarıdır. Bu tesisler kömürün verimli bir şekilde çıkarılması, işlenmesi ve taşınması için stratejik olarak konumlandırılır. Diğer temel bileşen de işçilerin ve çalışanların barınma mekânlarının ve kullandığı diğer tesislerin nerede kurulduğu ve nasıl

organize edilmiştir. Bu organizasyon, emeğin nasıl örgütlendiğini doğrudan yansıtır niteliktedir. Elbette bu örgütlenme süreci, toplumsal etkileşimlerle birlikte ve onlar tarafından şekillenirken, bir taraftan da söz konusu etkileşimleri şekillendirir: “Mekân, toplumsal ilişkilerin üzerinde cereyan ettiği verili, edilgin ve hareketsiz bir sahne olmaktan çok, çeşitli toplumsal aktörlerin etkinlikleri tarafından üretilen ve eşzamanlı olarak bu etkinlikleri biçimlendirip düzenleyen dinamik ve akışkan aktörlerden biridir” (Gürboğa 2007, s. 58). Bunun bir anlamı da yerleşim yerlerinin, peyzajın ve kamusal mekânların insanların etkileşimlerini, kurdukları bağları ve oluşan toplumsal hiyerarşileri ürettiği ve onlar tarafından üretildiğidir.

GARP LİNYİTLERİ: 7

DEĞİRMİSAZ

TAN yeri henüz ağarmıştır. Tavşanlı'dan ayrılalı bir saatte fazla oluyor. Zarif kıvrımları arada bir trenimize süzünen şirin bir dere, solumuzda, adeta bizimle yarışa çıkmıştır. Güneşin ilk pırıltılarını onun aynasında seyrediyoruz. Tabiatın önümüze serdiği tablo, yeni bir maden bölgesine yaklaştığımızı unutturacak kadar şahane.. Hiçkiler kadar işliyen şu ayaz da olmasa..

Bedri Öngören'le birlikte Garp Linyitlerini devre çıkarıyoruz. İşletmenin bu emektar memuru, bütün seyahatimiz boyunca bana arkadaşlık edecektir.

Tavşanlı ile Değirmisaz arası trenle 1,5 saat kadar çeker. Fakat manzara o kadar oyalayıcıdır ki, vaktin nasıl geçtiğini farkedemezsiniz.

Çam ormanları bir ara, seyrekleşir gibi olur. Trenin solması artık ağırlaşmıştır. Derenin öbür yanındaki sırtta, birbirleri üzerine abanarak dertop olmuş 70-80 köy evi görürsünüz:

- İşte, Değirmisaz!

★

Değirmisaz istasyonundaki kömür silosu

Madende, her biri "ihtisas,, istiyen çeşitli işler var.

Görsel 26: 1945 yılında Ulus gazetesinde yayımlanan Garp Linyitleri İşletmesi yazı dizisinde Değirmisaz'a ayrılan makeden.

Değirmisaz’da insan etkileşimleri ve bunların ürettiği ilişki biçimleri, mekânın doğal ve doğal olmayan özellikleriyle birlikte olduğu için bu bölümde mekânsal düzenleme ve toplumsal ilişkiler bir arada ele alınmıştır. Havzanın topografyası ve doğal özellikleri, yerleşim birimlerinin birbirlerine ve hizmetlere/merkeze yakınlığı veya uzaklığı, ulaşım altyapısı, barınma koşulları, mahalleler, kamusal mekânlar, elbette emek örgütlenmesine de bağlı olarak, karşılaşmaların, hareketliliğin, kaynaklara ve hizmetlere erişimin sınırlılıklarını belirlemiştir. Ancak kasaba sakinleri söz konusu sınırlılıklar içerisinde ve bazen onları da aşarak kendi failliklerini hayata geçirmiş, kendi kamusal mekânlarını yaratmış ve daha sivil “bir araya gelme” yolları oluşturmuşlardır.

Değirmisaz’ın bir işletme kasabasına dönüşmesinde rol oynayan mekânsal örgütlenme sürecinin önemli bir parçası da coğrafi lokasyonudur. Linyit ocaklarının kümelendiği alan, Kızılbük köyünün hemen yanı başında, demiryolu ve tren garının ise birkaç kilometre uzağındaydı. Havzanın resmi olarak bağlı bulunduğu ilçe Emet 40 kilometre, Kütahya merkez ise 90 kilometre uzaklıktaydı ve hiçbirine karayolu bağlantısı yoktu. İşletmenin varlığıyla oluşan ve nüfusu artan kasabayı civar yerleşimlere bağlayan bir karayolunun olmaması, köylerden her gün vardiyaya gelen işçilerin günde 1-2 saat yürütmesine sebep oluyordu. Özellikle Emet merkezine ulaşım zor olduğu ve uzun sürdüğü için Emet’in ileri gelenleri, kasabada artan nüfusun ekonomik getirisinden ve üretilen kömürden faydalanmak istemiş ve ulusal ve yerel gazetelerde yol talebini sık sık dile getirmiştir: “İlçe ile Değirmisaz arasında yol bulunmadığından, maattesadüf bu kömür cevherlerinden ilçe halkı faydalanamamaktadır. Ve dolayısıyla bu madenlerde çalışan 3 bine yakın memur ve işçi Emetin kaplıca ve meyva, sebzelerinden istifade edememektedir.”²¹³

Kasabadan demiryolu bağlantısı ile Tavşanlı ilçesine ve Kütahya’ya ulaşılabilirdi. Havzaya yapılan yatırım ve sonucunda kasabanın gelişmesi, ocakların Kütahya-Balıkesir demiryoluna olan yakınlığıyla birebir bağlantılı olmuştur, zira buradaki linyit rezervi az olmasına rağmen nakliye kolaylığı, linyitin yüksek kalitesiyle birleştiğinde Değirmisaz’da linyit çıkarma faaliyetine yatırım yapılmasını sağlamıştır. 1955 yılında

---

²¹³ “Kaplıcalarile Meşhur Emet”, *Yeni Sabah*, 5 Nisan 1948, s.4

mıntıkaya staj yapmaya gelen maden fakültesi öğrencisi Melih Turhan, anılarında Değirmisaz'a şöyle yer vermiştir:

Değirmisaz o zamanlar otobüslerin çalışabileceği karayolu bağlantısı olmayan Tavşanlı'ya 40 kilometre kadar uzaklıkta batıda, ancak demiryolu ile ulaşılabilen küçük bir köy ve bir istasyondur. İstasyonda işletmenin misafirhanesi bulunuyordu. İşletme yönetim binaları ocaklara yakındı. Ocaklar da istasyonun ve Emet deresinin 2 kilometre kadar Güneyinde Kızılbük denilen yerde idi (2020, s. 247).

Emet çayı, yerleşim yerleri ve ocaklar, topografik olarak da daha yüksekte yer alan demiryolunun ve tren garının güneyinde kalıyordu. Emet çayıyla demiryolu arasında doğu batı yönünde mahalleler oluşmuştur ve garın hemen altındaki İstasyon mahallesi sosyal hayatı en canlı, çarşı ve dükkânların bulunduğu bir mahalle hâline gelmiştir. Emet çayı aynı zamanda kasabayı ikiye bölerek Kızılbük, kömür ocakları ve civarındaki yerleşimi/çalışma mekânlarını demiryolu ve etrafındaki mahallelerden ayırıyordu; iki alan arasındaki ulaşım, köprülerle sağlanıyordu:

İstasyon mahallesindeki lojmanımızdan ocaklara ekseriya yaya gidip geliyorduk. Yol Emet Deresi yatağının içinden geçiyordu. Yatak genişti. Ama dere bu yatağın istasyona yakın tarafında iki üç metre genişlikte bir su halinde akıyordu. Suyun üzerinde dere seviyesinden üç metre kadar yüksekte kemerli bir köprü vardı (Turhan 2020, s. 250)

Emet çayı, kullanım özelliğiyle kasaba hayatında önemli rol oynuyordu. Öncelikle, evlerinde su tesisatı olmayanlar derenin suyundan faydalanıyordu. Örneğin kadınlar çamaşır veya çocuklarını yıkamak için dere kıyısında toplanıyordu. Ayrıca çocuklar dereye yüzüp oyun oynuyor, bazen de kıyısında piknik yapılıyordu, yani aynı zamanda bir eğlence mekânıydı. Bununla birlikte, Emet çayı zaman zaman gündelik hayatı tehdit edici bir unsura da dönüşüyordu. Hem katılımcıların anlatılarından hem de arşiv kaynaklarından derenin sık sık taşarak sele neden olduğu ve kasabanın gündelik hayatının selden somut bir şekilde etkilendiği anlaşılıyordu. Selden ötürü köprüler sık sık yıkılıyor, kasabanın öteki tarafına geçmek imkânsız hale geliyordu; bazen de evler, eşyalar sel altında kalıyordu:

Mesela biz kirada durduk, evimizi sel götürdü. Bizim evimiz vardı. Bizim eve 10 metre yerde çay akıyordu. Değirmisaz'ın seli eksik olmazdı. Yağmurdan, kardan... Her taraf sel. Köprüyü falan götürdü sel (E13).

Bir sefer büyük bir sel geldi. Köprüyü yıktı gitti. Çocuklar okulda bir gece kaldılar. Ben de kalmışım da ne olduğunu unuttum. Çünkü köprü gidince bu tarafa geçemedik. Her taraf sel. Sel dincek de geçeceksin. Bekle Bekle... (E3)

Görsel 27: 1950'li yıllarda çekilmiş, Değirmisaz'daki demiryolunun ve İstasyon mahallesinin görüldüğü bir fotoğraf.²¹⁴

Ocaklardan istasyona kömür taşıyan hava hattı yapılmadan önce bu seller, kömür taşımacılığını da sekteye uğratıyordu. 1940 tarihli bir gazete haberi, selden dolayı Etibank'ın istasyona kömür taşıyamadığı için bölgede kömür bhranı yaşandığını yazmıştı.²¹⁵ Dolayısıyla, dere bazen bir sosyal etkileşim ve zaman geçirme alanı olarak tecrübe edilirken, öngörülemeyen doğası yüzünden hem ekonomik zarara sebep oluyor hem de gündelik hayatı aksatarak olumsuz mekânsal tecrübelerle yol açabiliyordu.

²¹⁴ Türkân Birer aile arşivi.

²¹⁵ "Son Haberler", *Tan*, 5 Ocak 1940, s. 3

Güneyinde Eğrigöz Dağları bulunan ve ormanlık bir bölgede yer alan Değirmisaz havzasının il ve ilçelere uzaklığına rağmen devletin bu işletme kasabasını doğa içinde sıfırdan oluşturması gazete haberlerinde de konu ediliyordu:

Değirmisaz dediğimiz yer, iki dağın ortasında, etrafı yemyeşil çam ormanları ile süslenmiş bir köydür. Tam bu köyün yanı başında G.L.İ'nin bir iş kolu bulunan Değirmisaz mıntıkası vardır. Vaktile kuş uçmaz kervan geçmez bu beldede, bugün muazzam bir linyit kömürü işletmesinin mevcudiyeti, her Türk vatandaşına haklı olarak bir gurur ve sevinç bahşetmektedir.²¹⁶

Kasabadaki yerleşim düzeninin ocakların ve demiryolunun lokasyonuna- dolayısıyla büyük oranda topografyaya- göre şekillendiği söylenebilir. Kasaba temel olarak kömür ocakları, lojman mahalleleri, Kızılbük köyü, dükkânların bulunduğu İstasyon Mahallesi'nden oluşuyordu ve bu alanın büyüklüğü 2-3 kilometrekareden fazla değildi. İstasyonun hemen altında bol sayıda dükkânın, Kızılbüklülerin işçilere kiraladığı evlerin ve Kızılbük ilkokulunun bulunduğu İstasyon Mahallesi yer alıyordu. İstasyondan batıya doğru ilerlediğinizde sinema ve Ekonoa binasının, bu ikisinin biraz üst kısmında ve batısında işletme misafirhanesi ve üst yönetim lojmanları bulunuyordu.

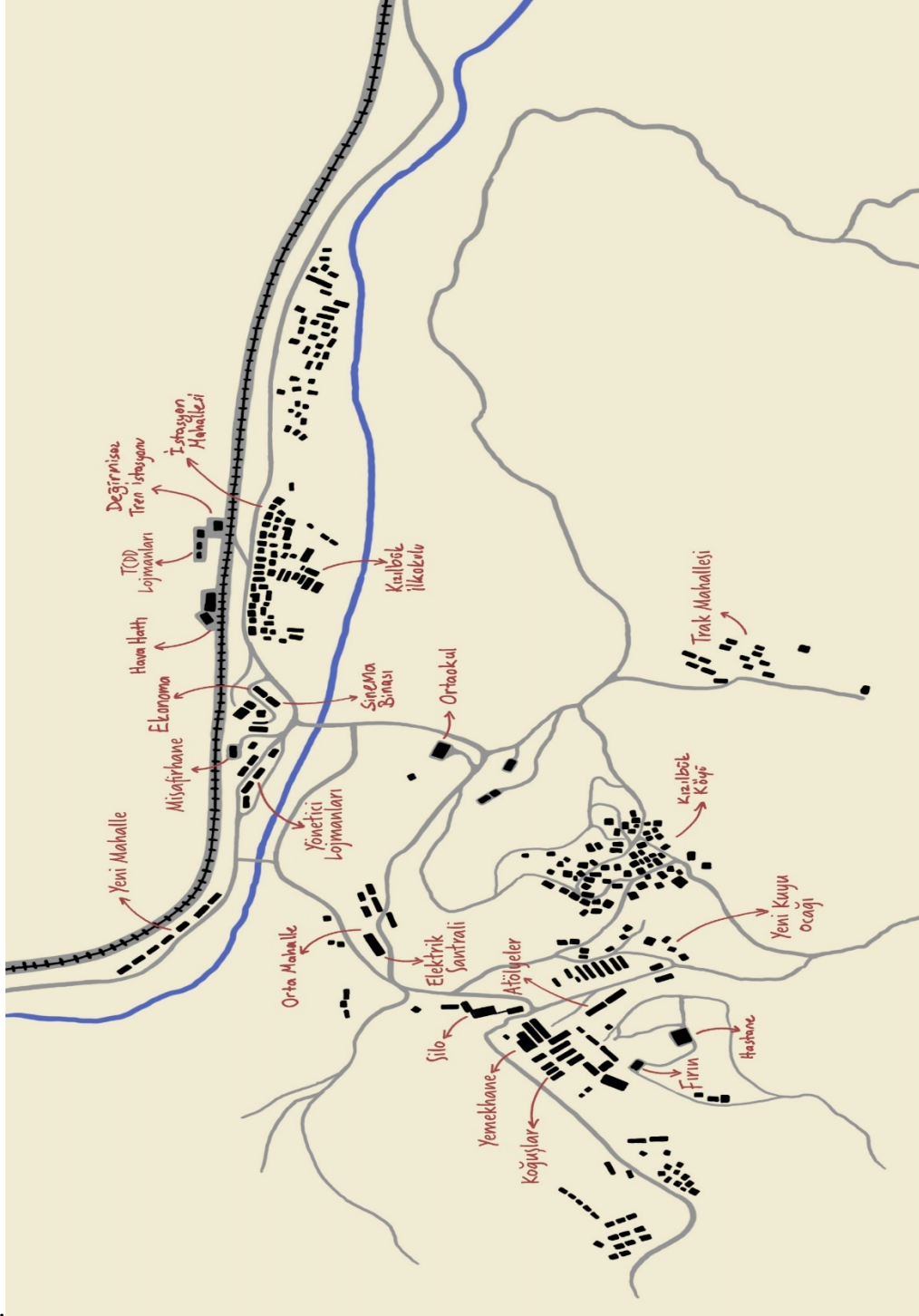
Kapitalizmde mekân mühendisliği (*spatial engineering*) ve toplum mühendisliği arasındaki ilişkiye odaklanan emek coğrafyacısı Andrew Herod, peyzajların fiziksel yapısının, onları inşa edenlerin toplumsal çıkarlarını yansıttığını, peyzaj üretiminin, daha sonra ortaya çıkan toplumsal ilişki biçimlerini şekillendirdiğini ve işletme kasabalarında bunun yaygın olarak gözlemlendiğini savunur (2011, s. 22). Herod'a göre, mekânsal olan toplumsal olanı, toplumsal olan da mekânsal olanı oluşturur. Böyle bakıldığında, işletme kasabalarında yöneticilerin yaşayacağı evlerin, lojmanların yüksek alanlara, tepelere yapılması hiyerarşik yapıyı sembolize eder; yönetici sınıf hem gerçek hem de mecazi anlamda işçilerin üzerinde konumlanır. Aynı mekânsal düzenleme başka işletme kasabalarında da yaygındır. Örneğin kolonyal Angola'da şeker üreten Portekiz şirketinin kurduğu işletme kasabası Catumbela'da şirketin başkanı en yüksek tepedeki villasında yaşıyordu (Ball 2012, s. 95). Değirmisaz'da yüksek bir tepede yer alan Trak mahallesindeki büyük evlerde şirketin üst düzey yöneticilerinin yaşamış olması; ek

²¹⁶ “Değirmisaz işletmesi ve hükümlü işçiler”, *İşçi Dünyası*, 13 Mart 1953, s. 2

olarak, işletmenin üst düzey misafirleri ve stajyer mühendisler için yapılmış misafirhanenin, memur lokalinin ve lojmanların yine tepede yer alması söz konusu hiyerarşinin mekânsal dışavurumudur. Ayrıca, yüksek tepelerdeki evlerde yaşayan yöneticiler bu sayede sellerden de etkilenmemiştir. Özetle mekânsal organizasyonun sınıfsal görünümünü Angola gibi Değirmisaz'da da izlemek mümkündür

İşletmenin yönetim binaları, Değirmisaz cezaevi, mahkûmların koğuşları ve bekâr işçilerin yatakhaneleri, hastane, kantin, bekâr işçilere fırın, elektrik santrali, laboratuvar, kül atma yeri, silo ve kömür çıkarma/işleme süreciyle ilgili diğer binalar ve mekânlar Kızılbük köyünün çok yakınında yer alan ocakların etrafında inşa edilmiştir. Nurşen Gürboğa Ereğli havzasını ele aldığı çalışmasında madenleri “sermayenin mekânı”, köyleri ise “emeğin özerk mekânı” olarak adlandırır (2007). Zira EKİ nitelikli ve niteliksiz işçilere yönelik iki farklı mekân düzenlemesi uygulamıştır: niteliksiz işçilere barınma sağlamak yerine onları köylerinde tutmuş; ustabaşı, teknisyen, şef gibi nitelikli işçilerin aileleriyle birlikte ocakların etrafında yaşayabileceği konutlar inşa etmiştir (Gürboğa 2007, s. 64).

Bu uygulama temelde GLİ Değirmisaz havzası için de geçerliydi; ancak Değirmisaz'daki işçi sayısı çok daha azdı ve yeraltında çalışan niteliksiz işçilerin bir kısmı mahkûm işçilerden oluşuyordu, yani özgür olmayan ve barınma ihtiyacı işletme tarafından karşılanan işçilerdi bunlar. Havzaya uzak köylerden ailesini bırakarak gelen gönüllü işçilerle mahkûm işçilerin yatakhaneleri ocaklara ve işletme binalarına yakın inşa edilmişti. Bu sayede işçilerin ocaklara ulaşımı ve denetimi kolaylaştırılmış; yöneticilerin ve aileleriyle yaşayan işçilerin mahallelerinden -eğer bir iş için gelmeleri gerekmiyorsa- uzak tutulmuşlardır. İşletme sinemasında bekâr ve mahkûm işçiler için ayrı matinerler düzenlenmiştir. Dolayısıyla emek türlerindeki ayrışma ve buna karşılık gelen barınma koşulları vasıtasıyla mekânsal bir ayrışma ortaya çıkmıştır. Ek olarak, mahkûm işçiler bir arada yaşasa bile sendika kurma hakları olmadığı için daha kolay denetlenmiş ve örgütlenmeleri engellenmiştir. Bu durum, mekânsal örgütlenmenin yalnızca coğrafi elverişlilik meselesi olmadığını, emek-sermaye ilişkisine içkin güç dinamikleri ve kontrol mekanizmalarıyla iç içe geçtiğini gösteren iyi bir örnektir.

Görsel 28: Değirnisaz'ın mekânsal organizasyonunu gösteren, 1957 yılına ait hava fotoğrafı baz alınarak çizilmiş kuşbakışı harita.²¹⁷

²¹⁷ Milli Savunma Bakanlığı, Harita Genel Müdürlüğü. Çizim: Deniz Karagül.

Değirmisaz'ın mekânsal organizasyonunda Kızılbük'ün özgün pozisyonunu da ele almak gerekir. Maden ocaklarına, bekâr erkek ve hükümlü işçilerin yatakhanelerine yakın bir konumda yer alan Kızılbüklüler işletmenin yarattığı endüstriyel peyzajın toplumsal, ekonomik ve çevresel sonuçlarına en fazla maruz kalan topluluk olmuştur. Bulunduğu coğrafi konum ve işçi göçü alması sebebiyle kasabanın diğer mahallelerinden bir farkı olmasa da köy yerlilerinin işletmeye ve kasabaya aidiyeti diğer çalışanlar kadar olmamış, işletmeden önce de orada var olmaları sebebiyle tarım topluluklarına özgü kültürel ve toplumsal kodlarını terk etmemişlerdir. Herod mekânsal yapılar oluşturarak peyzaja yeni toplumsal ilişkiler yerleştirmek isteyen aktörlerin işe temiz bir coğrafi sayfayla başlayamayacaklarını söyler (2011, s. 36). Daha ziyade, geçmişte peyzajın içine gömülü olan sosyal ilişkiler ve bunlara bağlı oluşmuş mekânsal yapılar, yeni mekânsal yapıların ortaya çıkacağı olasılıkları ve bağlamları şekillendirir. Kızılbük'ün ocaklara bu kadar yakın konumda yer alması, köylülerin işletme ve kasabalılarla kurduğu ilişkinin pek çok konuda müzakereye dayalı olmasına sebep olmuştur. İşletmede çalışmasa bile hastanesinden, elektriğinden faydalanmış, evlerini ve topraklarını göçmenlere kiralamış, ürünlerini kasabalılara satmış; yani nüfus artışından ekonomik anlamda faydalanmaya çalışmıştır. Dolayısıyla Kızılbük'ün yalnızca emeğin mekânı olmadığını, sermayenin mekânına yakınlığından dolayı sermayenin onu emeğin değişen ihtiyaçlarını karşılayabilecek alternatif bir kaynak olarak kullandığını da söyleyebiliriz. Zira Değirmisaz'a aileleriyle birlikte göçen, ancak lojman hakkı kazanamayan işçiler çoğunlukla Kızılbüklülerden- harap durumda bile olsa- ev kiralıyordu. Bazı işçiler de (kendi dedem gibi) Değirmisaz'a daha önce yerleşmiş akrabalarına yakın olmak için özellikle Kızılbük'e yerleşiyordu. Köye yerleşmeyi tercih edenler, çoğunlukla, havzaya coğrafi ve kültürel olarak daha yakın yerlerden göç etmiş işçilerdi: Uşak, Simav, Balya, Gökçedağ gibi. Kızılbüklülerin her durumda “yabancı” olarak adlandırdığı bu işçiler, köylülerle fiziksel bir yakınlığı ve barınma alanını paylaşıyor olsalar da hem memleketlerinden ve tarımdan kopmuş olmak hem de işletme çalışanı kimlikleri onları hâlâ kendi arazilerinde yaşayan ve ailede madene girmiş erkekler olsa bile tarım üretiminden tamamen vazgeçmemiş olan Kızılbüklülerden ayırıyordu. Öte yandan, not düşmek gerekir ki hem Kızılbük'te yaşayan göçmen işçiler hem de lojmanda oturanlar kırsal bir ortamda yaşıyor olmanın etkisiyle, barınma koşulları da izin veriyorsa küçükbaş hayvancılık ve bahçe tarımı gibi işlerle uğraşmışlardır. Kızılbük'ün kasabadaki özgün

pozisyonunun bir diğere sebebi de demiryolu yapımından sonra garın etrafında mülkiyet anlamında köye bağılı ama mekânsal olarak köyden ayrı bir yerleşim yeri kurmalarındır. Burası zamanla konutlara ve dükkânlara ev sahipliği yapan İstasyon mahallesi evrilmiş; işletmeciler dükkânlarını köylülerden satın almış veya kiralamıştır. Bu mahalle mülkiyet olarak köylülere ait olmasına rağmen, Değirmisazlıların zihninde asla Kızılbük'ün bir parçası olarak yer etmemiş; aksine, kasabanın en canlı ve merkezi yeri olarak kodlanmıştır.

Herod, peyzajın aldığı fiziksel şeklin, farklı toplumsal aktörler arasındaki çatışmaların bir sonucu olduğunu ve iş peyzaja kendi vizyonunu dayatmaya geldiğinde bu aktörlerden bazılarının daha güçlü olduğunu söyler (2011, s. 36). Gerek bir devlet işletmesi oluşu gerekse sağladığı iş imkânı, konutlar ve sosyal hizmetler sebebiyle GLİ'nin Değirmisaz havzasındaki en büyük güç olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Bu gücü besleyen unsurlardan biri de havzada Kızılbük muhtarlığı dışında yerel bir yönetim olmamasıydı. Yerel yönetimlerden bağımsızlık ve özerklik, Sovyetlerden Endonezya'daki kömür kasabalarına kadar özellikle de sıfırdan oluşmuş işletme kasabalarının alametifarikasıydı (Barenberg 2014, s. 35; Lahiri-Dutt 2012, s. 210). Yerel yönetimlerin işletme karşısında güçsüz olduğu işletme kasabalarında kamu hizmetleri, kolluk kuvvetlerinin varlığı, vergi toplama veya kasabanın yönetimine dair başka unsurlar işletmenin "insafına" kalır. İşletmelerin keyfi uygulamalarını ve gücünü azaltmak için işçilerin sendikalar yoluyla örgütlenerek veya kasaba sakinlerinin çaba göstererek politik özerklik sağlamaya çalıştıkları görülmüştür. Örneğin Brezilya'daki çelik kasabası Volta Redonda 1954 yılında, kasaba sakinlerinin çoğunluğu tarafından desteklenen bir özgürleşme hareketinin sonucu olarak kendi belediyesine kavuştu (Dinius 2011, s. 145). Siyasi özerklik, Volta Redonda'nın kendi belediye meclisini ve belediye başkanını seçmesi anlamına geliyordu; metal işçileri sendikası üyeleri seçim sürecini etkileyebilme gücü nedeniyle bu özerkliği özellikle istemişti. Başka bir örnek de Meksika'daki tekstil kasabaları Río Blanco ve Santa Rosa'da işçi sendikalarının 19. yüzyılda son derece güçlenerek başlangıçta işletmelerin sağladığı kamu hizmetlerinin kontrolünü ele geçirmeleri, kamu tesislerinin inşasında liderliği üstlenmeleri ve işçileri belediye başkanları olarak seçmeleridir (Gomez-Galvarriato 2011, s. 45). Arşivler, Değirmisaz'daki nüfus artışıyla birlikte altyapının yetersiz kaldığını ve özellikle Kızılbük sakinlerinin köylerinin nahiye olması

için çabaladıklarını bize gösteriyor.²¹⁹ Bu çabanın ardında, nüfus artışıyla birlikte işletmenin- özellikle de köylüler için- yetersiz kaldığı altyapı hizmetlerinin sağlanması, siyasi bir özerklik kazanarak havza için verilen kararlarda kendi önceliklerini dayatabilmek, ekonomik anlamda işletmeye daha az bağımlı olmak gibi saikler olması muhtemeldir.

Sonuç olarak, Değirmisaz'daki mekânsal örgütlenme sürecinde barınma alanlarının hesaplı bir şekilde konumlandırılmasından işçilerin ayrıştırılmasına kadar, kasabanın yerleşim planındaki pek çok unsurun işletmenin kasabadaki gücünü ve toplumsal normları şekillendirmeye yönelik stratejik çabalarını yansıttığı söylenebilir. Gelgelelim, özellikle Kızılbük ocaklara olan yakınlığını işçilere ev kiralayarak avantaja çevirmiş, mekânsal ve kültürel olarak kasabanın bir parçası olarak görülmesi de barınma konusunda işletmenin yükünü hafifletmiştir. Ek olarak, işletmeden bağımsız gelişen kamusal mekânlardan en büyüğü, 70'i aşkın esnafı ve Türk filmleri gösteren sinema salonuyla İstasyon Mahallesi olmuştur. İşletme, temelde ekonomik canlanma sonucu gelişen bu mahalle kasabanın bir parçası olduğu için güvenliğini sağlamış, ancak özel girişimlerle dolu olduğundan mekâna kendi kurallarını dayatmamıştır. Dolayısıyla mahalle, işgücü hiyerarşisinin her kesiminden kasaba halkının özgürce toplanabildiği, etkileşime girebildiği ve işletme kontrolü dışında bir topluluk hissi geliştirebildiği, yarı özerk bir kamusal mekân işlevi görmüştür.

Özetle söylemek gerekirse Değirmisaz coğrafi/fiziki bir mekân olmakla birlikte içerisinde toplumsal ilişkilerin sürdüğü, dönüşen, değişen, gelişen “yaşayan” ve hatta “ölen” bir toplumsal mekândı da. Bu bölümde kasabanın fiziki bir mekân olarak özelliklerini de göz ardı etmeden hem işletmeyi (ve onun uygulamalarını) hem de Değirmisazlı özneleri bu toplumsal ilişkinin failleri olarak ele alıp, buradaki mekânsal düzenlemeler ve toplumsal ilişkileri anlamayı amaçlıyorum. Barınma, eğitim, sosyal hayat ve boş zamanı konu edindiğim bu bölümde öncelikle Değirmisaz'daki toplumsal ilişkilerin kurucu faktörlerinden göçü ele alacağım. Kasabanın aldığı göçün mekânın düzenlenmesindeki etkisini, bu sürecin nasıl bir pozitif “yabancılaşma” ilişkisine dönüştüğünü, Kızılbüklülerin

²¹⁹ “Bir Çift Sözüm Var: Yükseliş!”, *Yükseliş* (2), 6 Haziran 1953, s. 3. “Kızılbük köyünün nahiye merkezi olması tahakkuk safhasında”, *Emet Postası*, 9 Nisan 1955, s.3.

ve oraya göç ile gelenlerin bu toplumsal ilişkideki rollerinden söz edeceğim. Ardından işletmenin paternalist uygulamalarının kasabadaki toplumsal ilişkileri nasıl kurduğunu ve kasabanın kuşaklar arası aktarılan hafızasındaki rolünü ele alacağım. Bunlardan en önemlileri eğitim ve boş zaman faaliyetleriydi. Değirmisaz'daki toplumsal ilişkiler elbette işletmenin düzenlediğinden daha fazlasıydı. Bu nedenle bir sonraki bölümde kasabadaki ekonomik canlanmanın etkisiyle kurulan özel girişimleri, bu girişimlerin de etkisiyle işletmenin denetimi dışında oluşan, yüz yüze ilişkilere dayanan toplumsallığı ve kasabaya dair bugün üstüne basa basa söylenen “samimiyet ve kardeşlik”in nasıl devlet/işletme yasasının dışında yaşanan bu toplumsallıkla ilgili olduğunu ele alacağım. Bir işletme kasabası olarak Değirmisaz’ı özgün kılan özelliklerinden biri de artık “yaşamıyor” oluşudur. Bu bölümün son alt bölümünde işletmenin kapanmasını, fiziki olarak boşalan bir kentin bugün hatırlanan bir mekân olarak hafızalarda nasıl ve hangi duygulanımlarla yer aldığını ele alacağım.

4.1. GÖÇÜN HAVZAYA ETKİLERİ: KASABADA HERKES “YABANCI”

Ben Değirmisaz’a geldiğim zaman, yabancıyız. Ona soruyorum o da yabancı, ona soruyorum o da yabancı. Herkes yabancı. (E9)

Bugün Değirmisaz’ı özlemle anan katılımcıların kasabayla ilgili ağız birliği etmişçesine söylediği şey orada hiçbir yerde görülmemiş bir “uyum, ahenk, kardeşlik” olduğuydu. Bu durum “herkes başka bir yerden geldi, herkes yabancıydı, konuşa konuşa bir ahenk oldu” şeklinde açıklanıyordu. Bir topluluğun, özellikle de işçilerin ve işverenlerin bir arada yaşadığı kömür kasabasından söz ediyorsak, (fazlasıyla Durkheimcı bir anlayışla) sadece “uyum ve ahenk” içinde yaşandığını varsaymak yeterli bir açıklama olmayacaktır. Ancak, “uyum ve ahenk” anlatısının pek çok kez “yabancıların kaynaşmasıyla” açıklanması, topluluklarda yabancılara ve yabancılığa sıklıkla pejoratif bir anlam yüklenmesine rağmen Değirmisaz anlatılarında bunların olumlu bir özelliğe dönüşmesi, beni bu ilişki biçiminin üzerinde özellikle durmaya sevk etti. Kimler, hangi etkileşim ve pratiklerle nasıl bir yabancılık ilişkisi kuruyorlardı?

1950’ler sonrası sanayi bölgelerinin göç alması çoğunlukla kentleşme bağlamında ele alınmış ve gecekondulara yerleşen işçilerin kentle ve orta sınıf kentlilerle bir “yabancılık”

ilişkisi kurdukları, çeşitli araştırmacılar tarafından dile getirilmiştir (Şentürk 2015, s. 102; Balkılıç 2024, s. 104). Göçmenler için kendi hemşerisi olmayan diğer göçmenler ve orta sınıf kentliler “yabancı”yken, kendilerini şehrin “sahibi” olarak gören yerleşik kentliler için de göçmenler “yabancı”ydı:

Yeni göçmenler kendilerini öyle kolay kolay kabul etmeyen bir mekânla karşılaşmışlardı. Zira yerleşik İstanbullular için dışarıdan, özellikle köyden gelenler potansiyel olarak şehrin “düzenini, huzurunu bozucu” unsurlardı (Balkılıç 2024, s. 104).

Aldığı göçlerle bir kasaba ölçeğine ulaşan Değirmisaz, tıpkı kentlerde olduğu gibi farklı toplumsal grupların bir araya geldiği ve birbirini “yabancı” olarak algıladığı bir mekândı. Ancak, kişileri veya grupları “yabancı” olarak işaretlemenin, yani “biz” ve “onlar” ayrımının en yaygın biçimi hemşerilik ilişkileri üzerinden gerçekleşmiştir. Hemşerilik ilişkileri ve memleket kimliği Değirmisaz’da göç öncesi safhadan kasabadan ayrıldıktan sonraki süreçlere kadar işlevsel olmuştur. O kadar ki bugün bile Değirmisazlılar, herhangi bir kasaba sakininin gıyabında konuşurken mutlaka nereli olduğunu (Emetli, Sülyeli, Balıkesirli, Balyalı, Uşaklı gibi...) vurgulamaktadır. Hemşerilik göçten bağımsız olamaz zira kişinin memleketini, geldiği yeri bir kimlik olarak benimsemesi için farklı memleketten gelmiş bir “yabancı” ile temas kurması gereklidir; “toplumsal ilişki olarak hemşerilik, ancak memleket veya yurt olarak kabul edilen yerin dışında anlamlıdır” (Kurtoğlu 2004, s. 148). Ayşe Güneş-Ayata, hemşeriliğin düzensiz ve amorf ilişkiler içeren şehir dünyasında ilişkileri düzenleyen ve heterojen kent kültürünü tasnif eden bir araç olduğunu söyler; göçmenler böylece kendilerine bir “kimlik” ve yabancılarla ilişkilerini düzenlemek için bir araç kazanırlar (1991, s. 97). Kişinin “Nerelisin? Nereden geldin?” sorusuna verdiği yanıt heterojen bir toplulukta aidiyet ve sınıflandırma yoluyla ilişki kurmaya yönelik düzenleyici bir çabadır:

Hemşerilik bir coğrafi yere ait olmayı bildiren kimlik ve/veya kimlikleri tanımlar ve kentsel mekânlar bağlamında memleketi aynı yer olanların paylaştığı ortak kültür özellikleri temelinde kurulmuş olan ilişki ağlarını ve bu ilişki ağları aracılığıyla geliştirilmiş örgütsel ve birleştirici/ilişkilendirici (*associational*) pratikleri ifade eder (Kurtoğlu 2004, s. 19).

Bu noktada hemşerilik tanımındaki “kent” vurgusunu ele almakta yarar vardır. Hemşerilik ilişkilerinin oluşturduğu örüntüleri spesifik vaka örnekleriyle açıklamaya çalışan çoğu toplumbilimci, kentlerdeki gecekondü mahallelerini ve/veya resmi hemşerilik örgütlenmelerini ele almış; dolayısıyla hemşerilik bağlarını açıklarken “kentte olma” durumunu verili kabul etmiştir. Ancak Değirmisaz sosyo-mekânsal olarak ne kent ne de kırsal tanımına tamamen uyuyordu. Zira kömür havzaları, sanayileşmenin yaşandığı yerler olarak kabul edilmelerine rağmen sanayileşmeyle ilişkilendirilen kent merkezlerinden uzakta, kırsal alanlarda geliştiği için “arada kalmış” (*in-between*) mekânlardır (Beynon ve Hudson 2021). Kömür havzaları “kentleşme süreç ve rasyonellerinden bağımsız ve bütünüyle yeraltı kömür kaynaklarının dağılımı doğrultusunda şekillenen, maden ocağı civarında zamanla gelişen ve ocağın tükenmesiyle terk edilen yerleşimlerden oluşan düşük yoğunluklu, dağınık bir yapıyı ifade eder” (Gezim’den aktaran İmamoğlu 2022, s. 143). Bu kasabalar madenin bulunduğu kırsal bir bölgede yer alır, ancak altyapısı, işletmenin inşa ettiği konutlar, okullar, dükkanlar, sinema gibi daha kentsel alanlara özgü unsurlar içerebilir. Değirmisaz’da endüstrinin baskın ekonomik faaliyet olması ve kasabanın bu sebeple farklı bölgelerden işçi göçü olarak sosyal ve kültürel bir karşılaşma alanı haline gelmesiyle kentsel nitelikler edinmiştir. İşletmenin (çoğunlukla bünyesinde çalışanlara) sağladığı sağlık, eğitim, eğlence ve lojman gibi kamu hizmetleri, kırsal bölgelerde yaşayanların kolayca erişemeyeceği, çoğunlukla kentlerde bulunan hizmetlerdir. Ek olarak, kasabada artan nüfusla birlikte hız kazanan ticari girişimler (özel kahvehaneler, sinemalar, restoranlar, bakkal ve marketler), farklı insan gruplarının etkileşime girdiği, kentsel yaşama özgü dinamik bir kamusal ortam yaratmıştır.

Mekânın kentsel ve kırsal anlamda arada kalmışlığı, “yabancılık” ilişkilerinin Değirmisaz’da çoğunlukla pozitif işlerlik kazanmasına yol açmıştır. Bunun nasıl gerçekleştiğini görmek için sosyolojide ilk kez Simmel’in toplumsal tip olarak ortaya attığı “yabancı” kavramı yol gösterici olacaktır. Zira Simmel için “yabancı”, somut etkileşimler yoluyla kurulan ilişkisel bir figürdür ve bu bakış açısı yabancı figürünün, ortaya çıktığı toplumsal ortama bağlı olarak çeşitli biçimler alabileceğini ve farklı roller oynayabileceğini ima eder. Yabancı, bir gruba ait olmayan, ancak varlığıyla o grubun varlığına katkıda bulunan kişidir, çünkü “o yalnızca tanıdık olana, gündelik yaşamın

kanıksanmış zeminine izinsiz girmekle kalmaz; izinsiz girişi nedeniyle, ‘orada’ yabancı ve alışılmadık olan başka bir toplumsal gerçeklik alanını temsil ederek, tanıdık olanın bilincine varmamızı sağlar” (Tiryakiyan 1973, s. 47).

Simmel’in *yabancı*’sı bir kişinin kökenleri temelinde nesneleştirildiği bir toplumsal ayırım biçimini ve hem sembolik hem de mekânsal anlamda mesafenin yakınlığı gölgelediği, ancak engellemediği bir toplumsal etkileşim biçimini tanımlar (Karakayalı 2003, s. 3). Simmel yakınlığa izin veren bu mesafenin tamamen olumsuz olmadığı, aksine yabancılara hareketlilik ve nesnellik gibi benzersiz özellikler kazandırdığı fikrindedir: “[Yabancılaşma ilişkisinde] itme ve mesafe etkenleri bir bir-arada olma biçimi, etkileşime dayalı bir birlik biçimi yaratır” (Simmel [1908] 2020, s. 150). Yabancı aynı anda hem yakın hem de uzak olandır; öte yandan “yabancıların mesafesi hem mekânsal hem de toplumsal, hem bedensel hem de sembolik, hem bilişsel hem de duygusal, hem gerçek hem de kurgusaldır” (Karakayalı 2003, s. 4). Simmel’in yabancılaşma ilişkisinde gördüğü olumlu potansiyel de bu mesafenin optimum olduğu, yani yabancıların hem yeterince yakın hem de yeterince uzak olduğu âna tekabül eder: Yabancı, grupla “bir” olmaktan kaçınacak kadar ondan ayrılmış ve kendi hareketliliğini sürdürecektir kadar da gruptan kopuktur (Karakayalı 2003, s. 97). Kısacası grupla etkileşim hâlinindedir ama onların bir parçası değildir. Simmel’in olumlu bulduğu şey, optimum mesafede gerçekleşen etkileşimin değişim/dönüşüm yaratma potansiyelidir. Bu olumlu potansiyelin kendisi ilişkiseldir; yani keramet yabancıda değil, ilişkinin kendisindedir.

Değirmisaz’ın mekânsal özellikleri, en azından kasabada yaşayan aileler için kendi içine kapanan bir “biz” ve “onlar” ikiliğinin oluşmasını engellemiş; kasabadaki yabancılaşma ilişkilerinin olumlu potansiyeli bu sayede açığa çıkabilmiştir. Kentlerin gecekondu mahallelerinde olduğu gibi Değirmisaz’da da hemşerilik yoluyla başta GLİ’de işe girme ve kalacak yer bulma olmak üzere çeşitli dayanışma biçimleri kurulmuştur. Erkekler akrabaları aracılığıyla havzada işçi arandığını duymuş ve gelmiş, aynı memleketten olan kişiler birbirine yakın oturmaya çalışmıştır. Hemşerilik, “toplumsal eşitsizlik üreten pratiklere eklenilebilen” bir ilişki biçimidir (Sarı 2009, s. 345); örneğin kamusal kaynaklara ve olanaklara erişimde “kayrılmaya”, yani patronaj ilişkisine yol açabilir. Bu özelliğiyle sadece kasabanın gündelik hayatında değil, kurum içi ilişkilerde de işlev

görmüştür; örneğin cezaevi çalışanı ve mahkûm hemşeriyse, çalışan mahkûmu kollayabiliyor veya GLİ'deki bir mühendis, kendi memleketinden gelen işçileri kayırabiliyordu. Eşi kasabada terzilik yapan Emetli bir katılımcı (K4), işletmede çalışmayanların Ekonoma'dan alışveriş yapması yasak olduğu halde, müdür hemşerileri olduğu için onlara izin verdiğini söyledi. Kısacası hemşerilik, kasabada yabancıları işaretleme yoluyla tanıma ve gündelik hayatın sorunlarını çözmeye işlevi görerek güvenlik hissi oluşturan bir ilişki biçimiydi.

Öte yandan, Değirmisaz çok küçük bir kasabaydı ve tek iş kolu kömür madenciliği, tek işveren ise kömür işletmesiydi. Nüfusu 7-8 bini geçmeyen²²⁰ küçük bir işletme kasabası olması, hemşerilik ilişkilerinin dışlama mekanizmasını sınırlıyordu. İstanbul, Ankara gibi büyük kentlerde zincirleme göç, göçmen gruplarının ortak kökenlere dayalı olarak aynı mahallelerde kümelenmesiyle sonuçlanıyordu. Değirmisaz'ın kentlerdeki bu mahallelerden bile küçük olması hem mekânsal hem de sosyal örgütlenmeyi önemli ölçüde etkilemiştir. Kasabanın sınırlı alanı, kökenleri ne olursa olsun işçilerin birbirlerine daha yakın yerlerde yaşamak zorunda kalması anlamına geliyordu ve kentlerdeki gibi net etnik bölünmelerden ziyade daha bütünleşik bir mekânsal düzenlemeye yol açıyordu. Var olan mekânsal ayrımlar da hemşeriliğine göre değil, işgücü hiyerarşisine göre oluşmuştu. Kimi zaman geniş aile üyeleri veya akrabalar dikey hiyerarşide farklı pozisyonda oldukları için farklı mahallelerde, lojmanlarda yaşamıştı. Örneğin İstasyon Mahallesi'ndeki lojman kompleksi Han Avlusu'nda oturan Emetli katılımcılardan birinin (E5) işletmede tornacılık yapan dayısı Çam Mahallesi'nde, elektrikçi dayısı ise Orta Mahalle'de oturmuştu. Bu akraba ve hemşeriler herhangi bir kentteki gecekondu semtinde yaşasa yüksek ihtimal birbirlerine çok daha yakın oturacak, hatta komşu olacaklardı.

Büyük kentlerde hemşerilik yoluyla oluşturulan dayanışma ağları gecekondu arazisinin paylaşımı veya iş bulma gibi süreçlerde “yabancıyı sokmama” prensibi ortaya çıkararak tekeller oluşturmuştur: “Böylelikle şehirdeki katı rekabetçi ortamda, hem dayanışmayla güçlü bir rakip olunmakta, hem de korunmak için duvarları olan, yabancıların sokulmadığı

²²⁰ Yerel gazeteye göre 1955'te Değirmisaz'ın nüfusu 5 bin civarındaydı. Kaynak: “Kızılbük köyünün nahiye merkezi olması tahakkuk safhasında”, *Emet Postası*, 9 Nisan 1955, s. 3

bir sığınma alanı yaratılmaktadır” (Güneş-Ayata 1991, s. 92). Değirmisaz’da ise arazinin büyük kısmı işletmenin elindeydi, geri kalanı da Kızılbüklülere aitti. İşletmenin buradaki tek temel işveren olması, kentlerdeki gibi iş kollarında ve gecekondu arazileri üzerinde rekabetçi bir ortam oluşmasını engelliyor, göçmenlerin birbirinden farklı iş kollarında çalışması ve zaman zaman işsiz kalması söz konusu olmuyordu. İşten ayrılanlar, işsiz kalanlar kasabayı zaten terk ediyordu. Lojman mahallelerinde, İstasyon Mahallesi’nde ve Kızılbük’te hemşeriler birbirine komşu olsa bile hiçbir mahalle sadece aynı memleketten gelen işçilerden oluşmuyordu. Farklı memleketten gelen, farklı etnik kökenlere sahip aileler birbiriyle komşu oluyor, erkekler madende birlikte çalışıyor, bayramlarda veya eğlencelerde (sinema, konser vs.) bir araya geliyorlardı: Kiraladıkları evin alt katındaki kahvehanede Karadenizlilerin horon tepmesini izleyen Uşaklı katılımcı, yine Karadenizli komşusunun doğum yaparken kendisini çok rahatlattığını söyleyen Emetli başka bir katılımcı, avluda birlikte iş yapan veya birlikte pikniğe giden Sülyeli, Balyalı, Uşaklı, Afyonlu kadınlar, kahvehanelerde sosyalleşen her memleketten işçiler, okulda ve sokakta arkadaşlık eden çocuklar... Kısacası kasabanın yapısı hemşerilik ilişkilerinin mekânda ve iş yerinde dışlayıcı bir unsur olmasına müsaade etmiyordu. Bu durumun hem sebebi hem sonucu olarak, hemşerilik ilişkileri büyük kentlerden farklı şekilde deneyimleniyor, oradaki gibi en büyük güvence kaynağı olamıyordu.

Aynı mekânsal özellikler, hemşerilik ilişkilerinin göçmenler için köylülük/kentlilik bağlamında bir kimlik krizi yaratmasına da engel olmuştu. Tahire Erman, Ankara’daki bir gecekondu mahallesinde yaptığı çalışmadaki gözlemlerini şu şekilde aktarmıştır: “dayanışma ağı ve hemşehrilik üzerine kurulmuş olan ilişkiler ve bunun yarattığı denetim, göçmenin kentli kimlik edinmesini engellemekte, göçmeni kökenleriyle tanımlamaya ve dolayısıyla köyden göç edenleri köylü kalmaya, köylü hissetmeye, köylü olarak tanımlamaya mahkûm kılmaktadır” (1996, s. 295). Değirmisaz zaten kırsalda bir mekân olduğundan, varlığıyla kent kültürünü bir norm olarak dayatamazdı; ayrıca göçmen ailelerin çoğu farklı düzeylerde de olsa kent kültürüne aşına ara kademe işçiler ve teknik elemanlardan oluşuyordu. Mekânın kırsallığı, ailelerden oluşan kasaba nüfusunun işletmenin “çatısı” altında bir araya gelerek “modernleşirken”, geleneksel ilişki biçimlerini ve dayanışma ağlarını da kuşatıcı kent kültürünün baskısı olmadan sürdürmelerini sağlıyordu. Bu sayede, Simmel’in öne sürdüğü, olumlu bir potansiyele

sahip yabancılık ilişkisini ortaya çıkaran koşullar oluşuyordu: Bunun en büyük göstergelerinden biri, Kızılbüklüler hariç, bu çalışma için konuştuğum bütün Değirmisazlıların kasabaya göçenler için “yabancı” sıfatını kullanırken buna olumsuz bir anlam yüklememesi, tam tersine söz konusu yabancılığın kasabada “uyum ve ahenk”, “kardeşlik” yarattığını söylemesidir:

Sonra tabii yabancılar topluştılar, bir mahalle oluştu. Bir ahenk oldu. Herkes dağınık yerden geldiği için... E tabii konuşa konuşa, samimi oluyorsun, komşu oluyorsun, arkadaş oluyorsun (E5).

Türkiye'nin çeşitli yerlerinden gelmiş insanlar. Hepsi hiç ayrıcalık tanımadan birbirine kardeş gibi bağlanmışlar (E3).

Her yerden insan var. Karadenizlisi var Doğu Anadolulusu var. Batısından insan var. Her yerden var. Şuranın şeyi yani yeknesak bir insan grubu yok. Kozmopolit bir insan grubu var orada. Hepsi mesela farklı gelir. Daha çok ilgilenirsin öğrenirsin birbirinin içine girersin. O bir Karadenizliden bir ahababın olur ki... kendi memleketinden, yani kendi şehrindekenden daha güzel olur (K8).

Bu bağlamda, kendi memleketlerinden koparak gelmiş göçmen ailelerin yabancılık ilişkisi kurması ve bunun “kardeşlik” ve “uyum” olarak tanımlaması, optimum mesafede gerçekleşen etkileşimlerin bir sonucudur. Burada yabancılık ilişkisinin ortaya çıkardığı dönüşüm, kente göç etmiş olsalar veya köylerinde kalsalar “yabancı” olduğu için aynı mahallede bir araya gelemeyecek veya gelmemeyi tercih edecek, gündelik hayatları Değirmisaz'da olduğu gibi bir arada geçmeyecek insanların kasabanın mekânsal şartlarından ötürü yan yana gelmesi, sosyalleşmesi ve birbirini yakından tanınmasıdır. Öte yandan, kasabadaki yabancılık ilişkilerinde, kişisel ve yüz yüze etkileşimlerle gelen yakınlaşma ve tanıma süreci, elbette kişilerin birbirine güvenmesini gerektirir. Bu noktada Ayşe Buğra'nın sorusunu hatırlayabiliriz: “İnsanların yabancılara güvenmesini ne sağlar? Tanımadığımız, ailemizden olmayan, etnik kökenleri veya dinî inançları bakımından bize benzemeyen insanlara neden güvenelim?” (2001, s. 24). Buğra, insanların yabancılara da güvendikleri bir toplumun temelinde devlet desteğinin olduğunu söyler:

İnsanların ekonomik hayatlarında karşılaştıkları risklerle başetmeye çalışırken yanlarında tek dayanak olarak aile ve cemaati buldukları bir ortam, geliştirilmiş bir güven ilişkisinin gelişmesine uygun değildir. Buna karşılık, vatandaşlık hakları temelinde sağlanan devlet desteği, vatandaşlık bilincinin gelişmesine ve buna bağlı

olarak, güven ilişkilerinin toplumun bütününe kapsayacak biçimde yaygınlaşmasına yol açabilir (s. 24).

Bu anlayışa göre enformel dayanışma, sosyal sorunların çözümünde devlet müdahalesine sadece destek olabilir. Öte yandan, enformel yardımlaşmanın devlet müdahalesinin yerine ve devlet müdahalesinden bağımsız var olmasını beklersek, sadece yakınlarımızla sınırlı güven ilişkileri dünyasına hapsolüyoruz. Bu anlamda, Türkiye’deki refah rejiminde devletin ekonomiye müdahale biçimi formel ve kurallı değil, aile dayanışması modeli çerçevesindedir; ideal devlet desteği ise “formel kurallar çerçevesinde, rasyonel bürokratik süreçler içinde ve insanlara eşit vatandaşlar olarak davrandığı” bir modeldir (Buğra 2001, s. 25). Buğra ulusal düzeyde ele aldığı refah rejimlerinde, özellikle insanların işsiz kaldığı zamanlarda devletin ne ölçüde devreye girdiğini sorgular. Ben Değirmisaz’daki yabancılık ilişkilerinde kişilerin belirli bir mesafeyi aşacak kadar yakınlaşabilmelerini sağlayan ve sonucunda kasabalılar tarafından “kardeşlik” olarak yorumlanan güven duygusunun, Buğra’nın sözünü ettiği devlet desteğinin geçici ve kırılgan bir versiyonu Değirmisaz’da var olduğu için ortaya çıktığını düşünüyorum. Elbette Buğra’nın bahsettiği ulusal çapta refah rejimiyle, Değirmisaz’da yerel düzeyde uygulanan paternalist refah uygulamaları arasında çok büyük fark vardır. Öncelikle Değirmisaz’daki refah uygulamalarından faydalanmanın temel şartı işletmenin çalışanı olmaktı ve alınan devlet/işletme desteği işçinin hangi kademedede çalıştığına, “bekâr işçi” olup olmadığına vs. bağlı olarak değişkenlik göstermiştir. Dolayısıyla istihdama bağlı olmuştur. Öte yandan, işletmede istihdam edildikleri sürece işçilerin çocuklarının eğitimi, sağlık, erzak, ısınma gibi hayatlarının devamlılığını sağlayan temel kaynaklar için “yabancı”larla rekabete girmeleri gerekmemiştir; bu da onların rekabetçi ve dışlayıcı bir ilişkiden ziyade dayanışmacı bir ilişki kurmalarını kolaylaştırmıştır.

Bununla birlikte, GLİ gibi devlet işletmeleri, söylemde işçileri eşit birer yurttaş olarak kurgulasa da uygulamada formel kurallar esnetilmiş, bürokratik süreçler hiçbir zaman rasyonel olmamış, barınma ve diğer hizmetlere erişim bütün işçiler veya kasabalılar için eşit düzeyde olmamıştır. İşçiler ve aileleri, işletmenin boşluk bıraktığı alanları (örneğin barınma veya altyapı) da sadece hemşeri ve akrabalık ilişkileriyle değil, kasabanın peyzajından ötürü yüz yüze geldikleri “yabancılar”la dayanışma içinde doldurmuşlardır; zira kısmi ve koşullu devlet desteğine hak kazanmak, yani işletme tarafından istihdam

edilmek, kasabaya yerleşmeyi ve yabancılarla bir arada yaşamayı zorunlu hale getirmiştir. Örneğin, Afyon'dan gelen bir aile, Karadenizli başka bir aileyle komşuluk etmiş, iki ailenin kadınları gündelik hayatın yükünü birlikte üstlenmiştir. Yine ülkenin farklı yerlerinden gelen işçiler iş yerinde, kahvehanede veya mahallede beraber sosyalleşmiş, mesai çıkışında birlikte ek iş yapmıştır. Ancak, işletme desteğinin istihdama ve kasabanın devamlılığının da işletmeye bağlı olması, içinde olumlu bir potansiyel barındıran yabancılık ilişkilerini de koşullu ve geçici kılmıştır. İşletme, maden üretiminin ihtiyaçlarına göre şekillenen kasabadan çekildiğinde ve “yabancılar” başka yerlere dağıldığında, güven duygusunun oluştuğu koşullar da ortadan kalkmıştır. Bu durum, katılımcıların başka hiçbir yerde bulamadıklarını söyledikleri “uyum” ve “ahengin”, işletme sayesinde ortaya çıkan ekonomik ve toplumsal yapıya bağlı ve işletmenin sunduğu hizmetler gibi koşullu ve istikrarsız olduğunu gösterir. İşletme çekildiğinde, Değirmisaz'da ortaya çıkan sosyal ağlar ve güven duygusu çözülmüştür ve istihdama bağlı bir refah modelinin sınırları belirginleşmiştir. Bu durum, Buğra'nın refah devleti ile ilişkilendirdiği, devlet desteğinin istihdam durumundan bağımsız olarak devam etmesinin amaçlandığı, işsizlik ve kriz zamanlarında bile yabancıların birbirine güvenmesini sağlayan daha kalıcı sosyal sermaye ile tezat oluşturur.

4.1.1. Kızılbüklüler ve diğerleri

Simmel'in yabancı'sı, çoğunlukla, toprağa bağlı olmayan, hareketli ve gezgin bir kişi veya grubun, “ev sahibi” bir toplulukla, toprağın yerlileriyle veya yerleşik gruplarıyla olan etkileşimi bağlamında işlevselleştirilmiştir. Son yıllarda Orta Doğu'dan Batı ülkelerine göçen Müslüman göçmenlerle ev sahibi ülkenin yerlileri arasında “öteki”liğin nasıl inşa edildiğini anlamak için bu kavrama sık sık başvuruluyor. Bu bağlamda, “ev sahibi” bir toplulukla “gezgin ve hareketli” bir topluluk, Simmel'in yabancılık ilişkisine içkin kabul ediliyor. Örneğin Türkiye'de 1950'lerden sonra kırdan kente doğru yaşanan göçü yine Simmel'in *yabancı*'sıyla ele almak istersek, kentin yerleşik sakinlerini “ev sahibi” ve göçmenleri “dışarıklı” olarak kurgulamak alışıldık bir eğilim olacaktır. Ancak Değirmisaz bu açıdan da arada kalmış bir mekândı. Burada coğrafi ve zamansal olarak eski, toprağa bağlı bir komünite vardı: Kızılbük köylüleri. Bu nedenle, her şeyden önce, Kızılbük ve Değirmisaz köylüleri için havzaya gelen kişi ve kurumların hepsi (demiryolu

yapımı için gelen Alman şirket, Acemzade Ahmet, Trak A.Ş. ve GLİ vs.) “yabancı”ydı. Örneğin, katılımcılardan biri, Kızılbük’lülerin işletmenin ilk yıllarında köye yerleşen bütün işçi ve ailelere “gavurun yabancıları” diye seslendiklerini belirtti. Ancak GLİ’nin bir devlet kurumu olarak yerleşmesi ve başta üretim biçimi olmak üzere çeşitli kentsel unsurlara sahip bir işletme kasabasının gelişmesiyle Kızılbüklülerin hem nüfus olarak hem de kültür olarak marjinalleştiği ve “yabancı” haline geldiği söylenebilir. Edward E. Tiryakiyan bunu modern sömürgeleştirme sürecinin bir parçası olarak görür ve “yerli nüfusun kendi evinde yabancı olması” şeklinde tanımlar:

Kolonizasyon, tarihsel tezahürleri ne kadar çeşitli olursa olsun, teknolojik üstünlüğe (silah dahil) sahip ve yerli nüfus üzerinde “efendi” olabilen yabancı bir grubun gelişini içerir. Yerli nüfus ister evi olan topraklardan sürülsün (özellikle Amerikan Kızılderilileri örneğinde olduğu gibi) isterse de topraklarda ikincil bir ekonomik ve siyasi statüde kalmasına izin verilsin (Hindistan, Kuzey Afrika ve Sahra-altı Afrika’nın büyük bölümünde olduğu gibi), geleneksel kültürü aşağılanır, geçersiz kılınır, bastırılır ya da yeraltına sürülür (1973, s. 54).

Kızılbüklüler ile kentli yöneticiler arasında, işgücü hiyerarşisiyle de örtüşen yabancılaşma ilişkisi, “iki ayrı dünya” denebilecek kadar büyük bir sembolik, bedensel ve toplumsal mesafe içeriyordu. Bu nedenle, köy, coğrafi olarak kasabanın mahallelerinden biri sayılacak kadar yakın olmasına rağmen kent kökenli kasaba sakinleri tarafından kasabanın bir parçası olarak görülmemiştir. Sonuç olarak da işgücü hiyerarşisinin en altında kalan, ulus-devletin sanayileşme ve modernleşme idealine en uzak grup olan köylüler, işletmenin kömür çıkarma faaliyetlerinin olduğu alana yakın bir yerde yaşamasına rağmen, özellikle kentli yöneticilerin yaşadıkları ve sosyalleştikleri alanlarda kendilerini yabancı hissetmiştir. Zira bu alanlar modernliği, bürokrasiyi ve devletin gücünü simgeliyor ve köylüleri dışarıda bırakan kültürel ve toplumsal kodlarla tanımlanıyordu. Bu yabancılaşma köylülerin dış görünüşleri ve tavırlarıyla da pekiştiriliyordu. Geleneksel yerel kıyafetleri onları gözle görülür biçimde farklı kılıyor ve sadece fiziksel varlıkları bile onları kentsel modernitenin norm olduğu bir ortamda yabancı olarak işaretliyordu. Bedende somutlaşan bu yabancılaşma ilişkisini, Kızılbüklü katılımcılardan biri şu şekilde tarif etmiştir: “Lokalde erkek bayan dans eğlence yeri olurdu. Köylülerin imkân yok işçilerin oraya sokulmasına. Hep memurlar mühendisler giderdi. Sen böyle üstünle gidecen oraya, yakışır mı? Böyle üstünlen gidecen, yakışır mı

(K6)? Kızılbüklüler, bu yabancılık ilişkisinin sadece kültürel değil, sınıfsal olduğunun da farkındaydı:

Şimdi zenginin çocuğuyla fakirin çocuğu, şu var. Mesela ben ilkokuldayken bir önlük aldım mı [onunla] 5'i bitiriyom. Ama onlar her sene önlük değiştiriyorlar. Fark, o. (...) Çalışanla çalışmayan bir olur mu kızım ya. Adam aylık 150-300-400 lira maaş alıyor adam. Hiç çalışmayanla onlar bir olur mu? Ben askere gidene kadar ayağıma iskarpin giymedim. Ne zaman askerliği bitirdim geldim, burada azcık çalışmaya başladım, ondan sonra azcık biraz kendime gelmeye başladım (E10).

Değirmisaz, modern olanakların da bulunduğu kırsal bir mekândı, ancak aynı zamanda bir işletme kasabasıydı. Havzaya kendi teknolojiyle gelerek havzada endüstriyel üretim biçimini baskın hâle getiren işletme aynı zamanda modern bir ulus inşa etme sürecindeki devletin işletmesiydi ve artık o “ev sahibi”ydi. Mükellefiyet dönemi sona ermiş olsa da köylülerin hafızasında ve algısında devlet zor kullanımıyla özdeşleşmişti. Ayrıca madene girme konusunda hiçbir zaman çok istekli olmamışlardı. Maden köylüler için yakın zamana kadar sadece “aylakçılar”ın, yani topraksız erkeklerin çalıştığı bir yerdi ve toprağı olan, çiftçilik yapan köylünün ücretli işe girmesi köydeki toplumsal konumunu sarsacak bir adımdı. Buna rağmen işletme geldikten sonra topraklarının bir kısmının istimlak edilmesi ve işçilere emeklilik aylığı alma hakkı veren 5417 Sayılı İhtiyarlık Sigortası Kızılbüklülerin de madene girişinde rol oynadı. Hatta köylülerin bazıları aldıkları maaşla rençber tutup tarımı ücretli işçiyle sürdürmeyi tercih etti.

Kızılbüklüler işletmede çalıştıkları sürece işletmenin okul, hastane, sinema, okuma-yazma ve dikiş kursları ve erzak dağıtım hizmetlerinden faydalanabiliyordu elbette. İşletmenin altyazılı yabancı filmler getirdiği sineması veya öğretmenlerin ulus-devletin modernleştirici müfredatını uyguladığı okullar veya istasyon garı, iki taraf için karşılaşma alanı olsa da yine işletmenin/devletin kendi toplumsal ve hukuki kodlarına dayalı kurallara tabiiydi. Kısacası Kızılbüklüler için işletme ve onun temsilcileri, kendilerini özdeşleştiremedikleri dışsal, devlet güdümlü bir gücü temsil ediyordu. Bu köylüler işletmede çalışmış olsalar da devletin hâkim ideolojisine dayalı toplumsal normlar kentsel ve bürokratik bir çerçeveye dayandığı için kasabaya aidiyet hissetmiyorlardı. Bu aidiyet eksikliği onlara dayatılan ve onları devletin gücünün pasif alıcıları olarak konumlandıran paternalist uygulamalarla (ister eğitimde ister çalışma hayatında, isterse gündelik

etkileşimlerde olsun) daha da artmıştır. Köylülerin işletmeye aidiyet geliştirmesinin önündeki engellerden bir diğeri de bir topluluk olarak köyün, her bir köylü (özellikle kadınlar) üzerindeki toplumsal denetiminin sıkılığıydı. Kasabanın heterojen nüfusuyla etkileşime geçmek, hatta işletmenin hizmetlerinden faydalanmak ‐ahlaki bozulma‐yla özdeşleştirilen toplumsal bir çözümlenin alameti idi. Uzak köylerde yaşayan bazı işçilerin köyde dedikodu olmasın diye yatakhane hizmetinden faydalanmaması ve her gün saatlerce yol yürümesi veya katılımcı bir Kızılbüklünün ‐İşletme geldi ahlak bozuldu, bu köy kumar nedir bilmezdi‐ sözleri söz konusu ahlaki bozulmaya dair algının önemli bir tezahürüdür.

Kızılbüklülerin devlet ideolojisini temsil eden kentli göçmenlerle etkileşimi sınırlı kalsa da köyelerine yerleşen göçmen işçi ve aileleriyle yakın mesafeden bir ‐yabancılık ilişkisi‐ kurmuştur. Kızılbüklülerin toprağa bağlı ve sabit, ‐ev sahibi‐ topluluk olarak konumlandığı bu ilişkideki hareketli ‐yabancı‐, çoğu ara kademe işlerde görev alan ve köye aileleriyle yerleşen işçilerdi.

Köylüler Kızılbük'e yerleşmek isteyen işçilere evlerini kiralamış veya toprak satmışlardır. Görüştüğüm Kızılbüklüler, çok iptidai şartlarda da olsa evinin bir odasını veya bodrum katını kiralayacak bir kiracı bulmuştu ve bütün köy sakinlerinin ev kiralama işinden ticari anlamda faydalandığını söylediler. Bu ticari ilişkinin sonucu olarak da Karadenizlilerden Uşaklılara, Balıkesirliilerden Adanalılara kadar ‐yabancı‐ addettikleri işçiler ve aileleriyle komşuluk etmişlerdir. Göçmen işçiler beraberinde farklı lehçeler, yiyecekler ve gelenekler getirmiş; ticaretle başlayan ilişki ve etkileşim, mekânsal bir yakınlık yarattığı için kültürel bir karşılaşma alanına da dönüşmüştür. Görüştüğüm Kızılbüklüler ‐Uşak'ın tarhanasını‐, ‐Lazların horonunu‐, Karadeniz köylülerinin yerel kıyafetlerinin kendi kıyafetlerinden nasıl farklı olduğunu bu süreçte öğrendiklerini bana uzun uzun anlattı. Ancak aynı köylüler o dönemde köylüler ve ‐yabancılar‐ arasında kız alıp verme gibi aile bağları oluşturacak bir ilişkinin asla kurulmadığını da söylemiştir. Prof. Dr. Suna Kili de linyit ocağından ötürü işçi göçü almış Orta Anadolu kasabası Çayırhan'da yaptığı araştırmada yabancılık ilişkisinden bahsetmiş, yerliler ve yabancılar arasında, yani köylüler ve göçmen aileler arasında ‐kız alıp vermek‐ gibi akrabalık ilişkileri kurulmasa da bir arada uyumlu bir şekilde yaşadıklarını söylemiştir (1978, s.

44). Köylülerin “yabancılarla” akrabalık ilişkisine girmemesi ve köyden olmayan herkesi “yabancı” olarak adlandırması, yabancıların “aynı anda hem yakın hem uzak” olduğu fikriyle uyumludur. Yabancılar fiziksel olarak köydedir ve köyün gündelik ritmine katılırlar, ancak benzer rutinleri paylaşırsalar ya da komşuluk ilişkileri içinde olsalar bile, onları “yabancı” rolünde tutan ince bir sınır vardır. Gündelik ve pratik anlamda kabul edilseler de köyün kolektif kimliğinin bir parçası olarak görülmezler.

Bu manzara, Simmel’in *yabancı*’sıyla uyumludur çünkü ekonomik faaliyete içkin toplumsal mesafe, “iş yapmak” için kurulan etkileşimleri zorlaştırabilecek duygusal ya da ailevi bağlar olmaksızın işlev görür. Simmel, kökünden kopmuş olma anlamına gelen bu bağların eksikliğini “toprak sahipliği” kavramıyla yorumlar: “Yabancı doğası gereği toprak sahibi değildir – sadece fiziksel anlamda değil, metaforik olarak da, mekân içinde olmasa da en azından toplumsal ortamdaki ideal bir konum içinde sabitlenmiş hayati bir töz olarak da toprağı yoktur” (Simmel [1908] 2020, s. 150). Bu hareketlilik, her ne kadar köye yerleşseler de ve hatta kendileri de kırsal kökenli de olsa işçilerin çoğunlukla ekonomik zorunluluktan ötürü ailece göç ederek topraklarından ve komünitelerinden kopuş yaşamalarıyla ilişkilidir. Ekonomik olarak işletmeden gelen aile ücretine bel bağlamışlar, köylülerle kurdukları yabancılaşma ilişkisindeki mesafe sayesinde köylülerin “kendilerinden” olanlara uyguladığı toplumsal baskıdan bağımsız bir biçimde işletmenin ideolojik çağrısına daha fazla angaje olmuşlardır.

4.1.2. Kasabada “Mahallelilik”: Barınma Koşulları ve Komşuluk İlişkileri

Maden havzalarında veya başka işletme kasabalarında, işletmelerin çalışanları için sunduğu birincil hizmet barınma olmuştur. Paternalist işletmelere göre, işçiler için kalacak yer, lojman inşa etmek stabil işgücü ve çatışmadan uzak durup uyum içinde yaşayan bir topluluk oluşturmanın ilk şartıydı. Bu sebeple, KİT’lere ait fabrikalar ve kömür havzalarındaki “daimî işçi buhranı” yani stabil işgücü sorunu otomatik olarak işçilerin nerede, nasıl barınacakları sorunuyla birlikte düşünülüyordu. Bu sorun köylü işçilere kömür havzalarına aileleriyle yerleşebileceği bahçeli konutlar (amele köyleri) inşa etme projesinin gündeme gelmesine neden olmuş, ancak köylüleri köyünden koparmanın yol açabileceği toplumsal sonuçlar göze alınamamıştı. Ancak, her durumda,

dünyadaki muadilleri gibi Türkiye’deki kömür işletmeleri, yöneticilerinin, memurlarının, nitelikli/zanaatkar işçilerinin ve ustalarının havzaya yerleşebilmesi için barınacağı yerler (lojmanlar) inşa etmiştir. Fabrikalara veya havzalara “bekâr işçi” olarak gelenler için de işçi pavyonları yapılmıştır. Erken Cumhuriyet dönemindeki işçi konutlarını ele aldığı “Fabrikada Barınmak” adlı çalışmasının önsözünde Ali Cengizkan, işçi konutlarında söz konusu olanın, çalışma yaşamı içindeki konumunu emeğini satarak belirleyen, ama konutu da bu dolayısıyla belirlenen kullanıcı türü olduğunu söyler ve ekler:

Fabrikada barınmak, yalnız üretim mekânına yakın ve üretim mekânıyla aynı anda kurulmuş, inşa edilen bir ‘yer’de oturmayı imlemiyor. Bu oturmanın varlıksal ve varoluşsal boyutlarına örtük biçimde gönderme yaparak, bu oturmanın ‘yaşama’ ve ‘barınma’ aşamalarına halkalanmasını vurgulayarak, onun aynı zamanda biçimleyici, oluşturuç, kurucu belirleyicilerine de dikkat çekiyor. Bu belirleyicilerin, bireyin çalışma alanlarının kendi psişik ve zihinsel dünyasını biçimlemekten, onun beklentilerini oluşturmaya; günlük yaşantısını ve yeni yaşam biçimlerini kurmaktan bunları yeniden üretmeye kadar bir dizi günlük deneyim alanında etkin olduğunu söylemek olanaklı (2022, s. 11).

Cengizkan’ın sözleri, bir kömür havzasında yaşayan işçilerin nasıl ve hangi şartlarda barındığının gündelik deneyimlerde kurucu rolü olduğuna işaret eder. Değirmisaz’a göç eden işçi ve memurların nerede ve nasıl evlerde yaşadıkları, işgücü hiyerarşisindeki yerlerine göre değişiklik göstermiştir. Katılımcıların hikâyeleri, farklı mahallelerde farklı barınma koşullarının olduğu, ancak havzanın kırsallığı ve yatay mimariden ötürü koşullar farklı olsa bile bazı ortak pratikler geliştiğini; kasaba sakinlerinin kamusal mekânları kullanarak dayanışma ve sosyalleşme ağları yarattığını, ancak bunların da toplumsal cinsiyete ve ailenin sınıfsal konumuna/işgücü hiyerarşisindeki yerine göre değiştiğini gösteriyordu. Bu, aynı zamanda, kamusal ve özel alanın sınırlarının bulanıklaştığı bir “yuva/ev kurma” süreciydi. Burada bahsettiğim “ev/yuva kurma” kavramı, kişilerin sadece özel alanı inşa etme sürecine değil; kontrol edebildikleri, güvende hissettikleri, tanıdık bir ortam oluşturma pratiklerine referans verir (Bocagni 2017). Göç edilen bir yerde “ev hissi” inşa etmek, fiziksel ev sınırlarından ibaret değildir; yaşanılan yerin etrafındaki kamusal, ortak kullanılan mekânları da içine alır. Değirmisaz’ın peyzajı, barınma koşulları ve evlerin mimarisi, kişilerin ortak, kamusal mekânlarda bir araya gelmesini neredeyse zorunlu kılıyordu ve böylece ilişkiler yüz yüze ve kişisel hâle geliyordu. Kasabada “mahalle” olarak adlandırılan, gerçekte kentlerdeki mahallelere

oranla çok daha az nüfus barındıran – örneğin bazı lojman mahallelerinde sadece 24 aile yaşıyordu – küçük yerleşim birimleri vardı. Aşinalık ve güvenlik hissiyle tanımlanan “ev inşası”, sadece mekânsal bir birim değil, toplumsal bir kolektivite olan “mahalle”de gerçekleşiyordu. Antropolog Amy Mills, mahalleyi geniş aileye benzetir ve onun “eve yakınlıkla tanımlanan bir yer” olduğunu söyler (2014, s. 210). “Mahalle” veya “Bizim mahalle”, içinde yaşayanları dışardakilerden ayıran kolektif bir kimlik ifadesidir (Tamdoğan-Abel 2002, s. 67). Söz konusu “geniş aile”de ilişkiler yüz yüze ve kişiseldir, mahalleliler birbirini tanır; özellikle Değirmisaz’da kişiler hem yaşadıkları mahalle hem de iş yeri, okul, çarşı, kahvehane gibi başka mekânsal bir aradalıklarla birbirini ismiyle ve memleketiyle tanıyordu. Tanıma fikrinin mahalleyi tanımladığını ve orada herkesin birbirini tanıdığını söyleyen Amy Mills, mahalleli olmanın getirdiği “biz” ve “onlar” ayrımının toplumsal davranışı düzenlemeye yaradığını söyler ve yazılı olmayan bu kuralları “mahalle adabı” olarak adlandırır:

Ulus ve kentle ilişkili kavramsal terimler olan aidiyet ve dışlamanın, mahallede kimin komşu olduğunu (kimin dışlanacağını) tanımlayan toplumsal pratikler aracılığıyla gerçekleşmesini sağlayan yakınlığa dayalı bir uzam olarak görüyorum mahalleyi. Mahalle adabı birçok düzeyde işlerlik gösterir: Toplumsal davranışı düzenler, insanların kiminle komşuluk yapacağını tanımlar, komşuların ne hakkında konuşacağını ve nasıl konuşacağını belirler ve komşuların belli meseleler etrafında nasıl bir sessizlik öreceğini dayatır. Mahalle adabını anlamak ve uygulamak mahallede aidiyet için ödenen bedeldir. Söz konusu aidiyet, cemaat desteği ve cemaate üyelik anlamına gelir; özellikle kişisel ve toplumsal kriz anlarında ve giderek parçalanmış kentsel kültür bağlamında önem kazanır (2014, s. 212).

Türkiye’de özellikle işçi olarak kırdan kente göçenlerin “ev kurma” pratikleri gecekondu yaşamı üzerinden ele alınmıştır (Birkalan 1999; Şentürk 2015). Değirmisaz sakinlerinin bir kısmının barınma şartları fiziksel zorluklar, komünal yaşam ve dayanışma açısından gecekondu yaşamıyla benzer pratikler ortaya çıkarmıştır. Ancak, gecekondu yaşamından farklı olarak buranın bir devlet işletmesi kasabası oluşu, gecekonduların/barakaların ve köy evleri ile birlikte işletmenin lojmanlarının aynı kasabada bulunması buradaki pratiklerin de çeşitlilik göstermesine neden olmuştur. Söz konusu mahalleler, memurların, üst düzey yöneticilerin, ustabaşlarının yaşadığı lojman mahalleleri ve lojman hakkı kazanamamış işçilerin ve esnafın yaşadığı diğer mahalleler olarak ayrılıyordu. Dolayısıyla, kimin hangi mahallede yaşayabileceği, kimlerin birbirine komşu olabileceği kasabaya göçen kişinin işletmedeki statüsüne bağlıydı; yani her mahallenin ifade ettiği

“biz”, birbirine sınıfsal olarak denk/yakın aileleri içeriyordu. Öte yandan, “biz” duygusu, ifadesini, “Orta Mahalleli” veya “Trak Mahalleli” olarak bulmuyordu, “Değirmisazlı” olmakla ifade ediliyordu. Değirmisazlı olmanın anlamları ise aidiyetin kime/neye hissedildiği ve ortaklıkların kimlerle kurulduğuna göre değişiklik gösterebiliyordu.

Lojmanların tahsisi bütün işletme kasabalarında veya fabrika yerleşkelerinde olduğu gibi, işgücü hiyerarşisine göre yapılıyordu. 1949 yılında EKİ havzasında kimin nasıl barındığına dair ayrıntılı bir gözlem yapan Ahmet Özekten maden işçilerinin aileleriyle yaşayabileceği evlerden oluşan sitelerin mevcut olmadığını, işletmenin sadece ustabaşılara, teknisyenlere, müdür, kimyager, mühendis ve memurlara aileleriyle birlikte ikamet edebilecekleri ev verdiğini söylemiş ve eklemiştir:

Büyük amele kışlalarında, bekâr olarak iskân edilen işçi kütlesinin haricinde, maden amelesinin bir kısmını kendi imkân ve vasıtalarile temin ettikleri ikametgâhlarda, bazıları sefil kulübelerde, berbad barakalarda, gecekondularda mal sahibi sınıfta bazıları ise, ocakların civarında ve diğer bazıları da şehir evlerinde kiracı olarak barınmaktadırlar. (...) Havzada, miktarları mahdut olan cidden kalifiye işçiler arasında, elektrikçilik, tornacılık, frezecilik, yapanlar, tamirat işçileri ve başlıca ustalar, 60 kadar tek veya çift ev tipinde ikametgâhlarında aileleriyle beraber bedava olarak oturmaktadırlar. Fakat, asıl maden işçileri için (kazmacılar, meremetçiler, nakliyeciler ilâ...) bu yolda bir barınma vaziyeti, henüz, hiçbir suret ve nispette gerçekleşmiş değildir (s.125).

Bu gözlemler EKİ havzası için yapılmış olsa da Değirmisaz için de durum farklı değildi. Ailesiyle havzaya göçen bir işçi, lojmana hak kazanamamışsa Kızılbük'te veya İstasyon Mahallesi'nde kötü şartlarda oda veya ev kiralıyordu. Özellikle alt kademe işçilere lojman verilmemiş olması, bu işçilerin ailelerinden katılımcılar tarafından çok benzeri cümlelerle ifade edildi: “Düz işçiye ev mev yoktu.” Bazı katılımcılar arasında, Kızılbük'te yaşamamanın hem sosyoekonomik hem de sosyokültürel hiyerarşide daha düşük bir konumda olmakla eşdeğer olduğunu ima edenler vardı:

Kızılbük, biraz daha cahil tabakanın kaldığı bir yerdin yavrum. Elit insanların mahalleleri, lojmanları vardı çoğunun. Lojmanlarında kalıyorlardı. Çocuklarına göre de her nevi imkanlar vardı. Mesela diyelim salıncaklar, yok spor aletleri falan, her şeyleri vardı onların. Bizler daha ezik olarak büyüdük köyde. Köyde büyüyenler ezikti (E18).

Havzaya çalışmaya gelen göçmenlerin barınma sorununa buldukları çözüm ve bütün bu süreçte söz konusu soruna işletmenin yaklaşımı, kentlerdeki gecekondulaşma ve devletin “gecekondular sorununa” yaklaşımıyla benzerdi. Sorunu çözemediği sürece kasabaya gelen göçmenlerin, işçilerin kendi çözümlerini yaratmasına ses çıkarmıyordu:

Eski tel köprü civarını anlatıyordum. İleriye doğru, demir yolu paralelinde gittiğimizde, çift daireli 7 blok lojmandan meydana gelen, Kıymık Hasan Mahallesi geliyoruz. Bu mahalle yapılmadan önce, dere kenarında, sık söğüt ağaçlarının kapladığı genişçe bir alan vardı. O zamanlar, işletmede tüm çalışanlara lojman vermek mümkün değildi. Kıymık Hasan hem işletmede çalışır hem de çarşıda tamir işleri, ufak ticari işler yapan, kalabalık ailesi olan biriydi. Kendisine barınacak bir yer gerekiyordu. Kimseye fark ettirmeden orta mahallenin önünden geçen derenin öbür tarafındaki düzlükte, sık söğüt ağaçlarının arasında kendisine bir baraka kurmuş. Belki de bu, Türkiye'nin ilk gecekondusu idi. Çoluk çocuk oraya yerleşmişler. Tabii bu durum işletmeye göre yasaktı. Hatta ondan cesaret alan, telefoncu Mehmet Tangı ve iki üç aile daha orada kaşla göz arasında barınacak yerler yaptılar. Sözün kısası işletme, bir süre onlara müsaade etti. Daha sonra da kendilerine barınacak yerler verdi barakalar da yıkıldı. Gecekondular yıkıldıktan sonra da o yerin tren yolu tarafına akabinde o ikişer dairelik 7 blok lojmanlar yapıldıktan sonra orayı, Kıymık Hasan Mahallesi olarak adlandırdık (E1).

GLİ, Değirmisaz mıntıkası zaten kısa sürede kapanacağı için ilk yıllardan itibaren BUMH tarafından buraya fazla yatırım yapmaması yönünde tavsiyeler almış, lojman inşaatında kullanılan malzemelerin bile pahalı olması sebebiyle eleştirilmiştir. Bu tavsiyeler ve ocaklara çok yakın olan Kızılbük'ün barınma sorununun çözümünde rol oynaması sebebiyle GLİ'nin Değirmisaz'da işçilerin barınması için minimum yatırımı yaptığı söylenebilir. Örneğin, BUMH'nin 1949 tarihli raporunda Soma'da 8, Tunçbilek'te 34 işçi ailesi kirada otururken bu sayının Değirmisaz'da 120 olduğu belirtilmiştir.²²¹ İşletmede işe başlayan bir işçinin kasabaya geldiğinde önce kirada oturması ve sonra lojman hakkı kazanması da yaygındı. İşçilerin işletmedeki görevinin sık sık değişmesi gibi sık sık ev değiştiriyor ve en sonunda lojmana yerleşebiliyorlardı.

Kasabada Çam Mahallesi, Trak Mahallesi, Orta Mahalle ve Yeni Mahalle (Kıymık Hasan Mahallesi) gibi pek çok mahalle sadece lojmanlardan oluşuyordu. Bu lojmanlar iki aile için bitişik nizam iki evden oluşan, bahçeli ve tek katlı evlerdi. Üst düzey yöneticilerin ve mühendislerin lojmanları, stajyer ve üst düzey konuk misafirhanesi istasyona

²²¹ CCA 37-10-0-0_58-0-0

gelmeden merdivenlerle çıkılan tepede yer alıyordu. Bir de İstasyon Mahallesi'nde Han Avlusu denilen, büyük bir avlu etrafında çok sayıda bitişik nizam evden oluştuğu anlaşılan bir lojmanlar bütünü vardı. Lojman mahalleleri birbirine çok yakın değildi ve bazıları bekçiyle korunuyordu, dolayısıyla bu mahallelere herkes giremiyordu. Mühendislerin lojmanları, içinde yaşamaya hazır durumda, sıcak su tesisatı ve kuzinesi olan geniş, bahçeli evlerdi:

O zamanki şartlara göre lüks gibi lojmanlardı. 3 odası vardı, küveti vardı banyoda, şöminesi vardı. Bazı demirbaş eşyaları vardı. Mesela o zaman somya, bu çekyatlar falan yoktu. Somyalar vardı, sandalye masa. Biz bir de çok kalmayacağız diye fazla eşya bir şey getirmemiştik. Yani oradaki eşyalarla idare edebildik (K13).

Söz konusu lojman mahallelerinin bazılarında çocuk parkı, salıncaklar da vardı ve kasabanın diğer çocukları sık sık buraya “sızmaya” çalışıyordu. Mahallelerdeki lojmanlar eşyalı olmasa da su ve elektrik tesisatları yerinde, tuvaleti ve banyosu içinde, bahçeliydi. Bu lojmanlar, özellikle de köylü-işçinin ekip biçeceği bahçesi olması açısından GLİ ve EKİ'nin ilk yıllarında köylüleri madene çekmek, daimî işçi sıkıntısını çözmek için sık sık dile getirilen “işçi evleri”nin özelliklerine sahipti. İroniktir ki bu lojmanlar hiçbir zaman yeraltında çalışan köylü-işçiye verilmedi; ustabaşı, çavuş veya teknik işlerden anlayan zanaatkârlara verildi. Ocak mahallesinde yaşamış bir katılımcı, annesi, ocakta başçavuşluk yapan babası ve kardeşleriyle birlikte kaldığı lojmanı şu sözlerle anlattı:

Bir sırada 4 haneydi. Lojman sıra sıra ya, bir sırada 4 hane vardı. İki oda, bir hol, işte tuvaleti banyosu ayrı tabi, mutfağı. Evlerimizde, kuzine derlerdi, evin içine mutfağa yapılmış şirket tarafından. Onda su devir daimî yapardı, şimdiki şeyler gibi, bu ısıtıcılar gibi. O kuzineyi yaktınız mı, su devir daimî yapar, sıcak suyunuz akar. Yani güzeldi (K1).

Öte yandan, İstasyon mahallesinde veya Kızılbük'te işler değişiyordu. İstasyon mahallesi, köylülerin dükkân açmak veya ev yapmak isteyenlere arazi satmasıyla gelişmiş bir yerdi ve burası kasabanın çarşı mahallesiydi. Bu mahallede pek çok dükkânın yanı sıra baraka tarzı kulübeler ve gecekondular bulunuyordu. Sokaklar dar, evler sıkıştıktı:

Diğer öyle Değirmisaz'a çalışmaya gitmiş kişilerin bahçesi falan yoktu. Baraka tek oda, üç beş kişi tek oda. Bu tarz çok vardı. İşletme evleri, sonradan yapılmış iyi evler vardı ama çoğu ev barakaydı. İyi yine yangın falan çıkmadı (E3).

Kızılbük'te de işçiler ve köylüler kerpiç, birkaç ailenin birden kullanmak zorunda kaldığı tuvaletleri dışarda, su tesisatından yoksun evlerde kalıyorlardı. Dedem gibi kimi işçiler küçük bir toprak alıp burada ev yapmıştı²²², kimisi de kirada kalıyordu.

Ev, pek çok yerde olduğu gibi kasabada da kadınların “çalışma yerleri”ydi. Bu nedenle kömür işletme kasabalarındaki barınma koşulları, kadınların gündelik hayat ve sosyalleşme deneyimlerinde kurucu faktör olmuştur. Zira aile ücreti sisteminin yaygınlaşması ve kadınların madenlerden el çektirilmesiyle toplumsal cinsiyete dayalı iş bölümü özellikle madencilerin evlerinde yaygınlaşmış ve kadınlar ev ve bakım işlerini, yani madencilerin her gün işe gidebilmesi için gereken yeniden üretim emeğini üstlenmiştir. Çamaşırların yıkanması, yemek pişirilmesi, ev temizliği, çocuk bakımı, kışlık yiyeceklerin hazırlanması gibi ağır işlerdir bunlar. “Mahalle uzamı; paylaşma, dayanışma ve karşılıklılık bağlarıyla komşuları birbirine bağlayan gündelik hayat eylemleriyle üretilir” (Mills 2014, s. 210). Özellikle köyde ve İstasyon mahallesindeki kötü barınma koşulları (örneğin su tesisatlarının olmayışı), evlerin küçüklüğü ve birbirlerine çok yakın oluşu, kadınların bu işleri komşularıyla dayanışma içinde ve avlu, kapı önü gibi evlerin çevresindeki yarı kamusal mekânlarda yapmasına yol açmıştı:

“Yürü yetiş yardım et” derlerdi. Ona giderdik. Ev yardımı. Eskiden evlerde su yok. Sokaktan su getirirdik. En çok su getirirdik. Mahallemizde mesela kahvenin altında oturuyorduk ama etrafımız böyle mahalle, büyük böyle park gibi kocaman avlumuz vardı. O avluyu sırayla süpürürdük. Herkes o avluda oturduğu için, gün aşırı süpürülürdü avlu. Sulanırdı. Çamaşırlar oralara böyle serilirdi. Bugün sen mi çamaşır sereceksin, ben çamaşır yıkamazdım. Senin çamaşırın bittikten sonra, yıkadıysam da senin çamaşırından sonra yapılırdı. Sana çamaşır durulamaya gelirdik. Ya sana su getirmişimdir. Ya senin çocuğun durmuyormuştu, yemek yapcekmişindir, yetiş dedikleri zaman sana yardıma gitmişimdir (K10).

Isınmanın kömür ile sağlanmasından kaynaklı oluşan kurum ve is evlerin daha sık temizlenmesini gerektiriyordu. Evlerde su tesisatının olmaması, köyde, gecekondularda veya İstasyon mahallesindeki tek odalı evlerde yaşayan kadınların çeşmeden eve su taşımalarını ve derede çamaşır yıkamasını gerektiriyor, ev işinin “dışarı” ile bağı

²²² Bkz. Ek 11'de dedem Ömer Kahyaoğlu'nun Kızılbük köylüsünden küçük bir arsa aldığını gösteren satış senedi. Belgeden anlaşıldığı üzere, şahitlerden biri Değirmisaz Yeni Cezaevi'nde çalışan bir gardiyandır.

zorunlu kılıyordu. Bu yüzden, bu yerleşim alanlarında özellikle işçi kadınların eşleri arasında, kentlerdeki gecekondu mahallelerine benzer bir yardımlaşma ağı oluşmuştu. Farklı illerden, bölgelerden gelmiş bu kadınlar arasında, komşuluk ilişkisi aracılığıyla mutfağın, çocuk bakımının ve kadınlara ait görülen diğer işlerin bilgisi aktarılıyordu. İş saatleri dışında kahvehaneye veya lokallere gitmek gibi seçenekleri de olan erkeklerin aksine komşuluk, kadınlar için birincil önemde bir sosyalleşme, ilişki kurma biçimiydi. Emetli bir katılımcının Bayburt'tan gelen ve kendisinden yaşça büyük olan komşusuyla ilişkisinden söz ederken anlattıkları kadınlar arası komşuluk ilişkisinin içerdiği dayanışmayı da gösteriyor:

Dikerdi, giydirdi, çocuklarıma bakardı benim. Hasta masta olunca şunu yap böyle et şöyle et derdi. Hatta bak iki çocuğumun doğumunda da hep o kadın yetişti bana. Benim kimsem yok. (...) Koştı geldi galik. Çocuğu aldı, giydirdi, beni temizledi yıkadı. Yatırdı. Allah bin kere razı olsun. Çorba pişirdi içirdi bana. O kadar şeysi oldu bana, analık etti. Hiç hakkını ödeyemem o kadının, hiçbir zaman (K4).

Alt kademedeki işçilerin yaşadığı köyde, gecekondu mahallesindeki evlerin küçüklüğü kadınları ev çevresini aktif biçimde kullanmaya ve piknik yapma, sinemaya gitme, dereye inme gibi amaçlarla sık sık dışarı çıkmaya zorluyordu. Barınma koşulları ve bununla ilişkili olarak kadınlar arasında gelişen komşuluk ve dayanışma ilişkileri kentlerdeki gecekondu mahallerine benzer şekilde gelişmiştir. Kapı önleri, bahçeler, avlular, çeşme başı gibi kamusal ve yarı kamusal mekânları yoğun biçimde kullanmak kadınların etkileşime geçmesini ve yakınlaşmasını kolaylaştırmıştır (Şentürk 2015, s. 99).

Üst kademedeki işçilerin veya yöneticilerin yaşadığı lojman bölgelerinde komşuluk ilişkileri diğerlerinden daha farklı seyretmiştir. Bu farklılıkta lojmanların fiziksel şartlarının daha iyi olmasının etkisi söz konusudur. Lojmanlarda diğer evlerin aksine tuvalet ve banyolar içerde yer alıyor, her evin su tesisatı ve kendine ait bir bahçesi bulunuyordu. İşçilerin yaşadığı evlerden farklı olarak lojmanda oturanlar daha yüksek bir mahremiyet imkânına sahipti. Kadınların komşuluk ve dayanışma ilişkilerinin mekânı işçi mahallerinde “ortak alanlar” iken lojman bölgelerinde “ev”dir. Zira evin fiziksel yapısı ev ziyaretlerine izin veriyordu. Lojmanlarda kadınların gerçekleştirdiği ev

ziyaretleri bazen sadece mahalle içinde değil, mahalleler arası olacak şekilde organize ediliyordu:

Çok, komşuluklar çok iyiydi lojmanlarda. Gidip... Bir de şu vardı. Oradan haftanın muayen günleri mesela Trak mahallesinin günü. Araba gelir, Trak mahallesine gitmek isteyen, yani bizim mahalleden. Arabayla getirir. (...) Ben pek gitmedim, o zaman hamileydim de. Fazla şey yapamıyordum. Mesela bize gelirdi. Grup halinde. 5-6 kişi en az. Gelirdi. Bir şey de ikram edemiyorsunuz, bi kahve falan herhalde, ne yapıyordusam.. Unuttum şimdi. Bizden çıkarlar, öbür lojmana, oradan çıkarlar öbür lojmana. Öyle günler olurdu (K13).

Sadece lojman mahalleleri arasında gerçekleşen bu organizasyon, işgücü hiyerarşisinde de belli bir pozisyon ve üstündeki çalışanların ailelerini kapsamış oluyordu. Gelgelelim, lojman mahalleleri arasında aynı hiyerarşiye dayalı farklar da olduğu, mühendis katılımcının şu sözlerinden anlaşılıyordu:

Trak mahallesi, orada oturanlar da işte muavin, ustabaşı, o kadar yıl hizmet etmiş insanlar... Küçük görmemek lazımdı. Kaynaşma vardı yani (E17).

Komşular arası ev ziyaretleri, kadınların aynı cemaatin, yani aynı mahallenin bir parçası olduklarını gösterme çabasıydı. Kadınlar, hangi mahallede yaşarsa yaşasın, sadece ev ve bakım işleriyle değil, birbirleriyle sosyalleşirken de eşlerinin kasabaya ve/veya işletmeye bağlılığını pekiştiriyor, böylece maden üretiminin devamlılığını sağlamış ve eşlerinin statülerini yeniden üretmiş oluyorlardı.

Görüştüğüm Değirmisaz sakinleri, komşuluk ilişkilerinin ve hatta kasabadaki bütün topluluk ilişkilerinin samimiyet (*intimacy*) ve güven duygusu inşa eden pratikler üzerine kurulduğuna dair ortak bir anlatıya sahipti. Sadece Türkiye’de değil, dünyada da özellikle kırsal topluluklara veya işçi topluluklarına dair “evlerimizin kapısını kilitlemezdik” (Brodie 2022, s. 4) cümlesinde kristalize olan bu geçmiş anlatısı, yakından bakıldığında, evlerin mahrem alanını komşulara açarak evle sokak arasındaki sınırı bulanıklaştıracak pratikleri içeriyor:

Mahallemizde samimiyet haddinden fazlaydı. Kimse birbirine yabancılik çekmez. Kimse evin kapısını kilitlememiştir. Değirmisaz’dan Seyitömer’e nakil geldikten sonra alışkanlığımız burada da devam etti. Hatta sayaç okumaya gelen görevliler

şaşırdı: “Bu evde kimse yok ama kapı açık.” Biz tabii unutmuşuz. Böyleydi. Samimiyet fazla. Herkes herkese yardımcı olur. Bana bir şey lazım olsun ben hiç size sormadan mutfağa girer bir ihtiyacımı alırım, yani bir kardeş gibi (E6).

Değirmisaz çok şendi ya. Düğünü güzel olurdu, bayramı güzel olurdu. Halk zaten birbiriyle kardeş gibi iç içeydi. Tavşanlı’da mesela başka yerde öyle ortamı nerede bulacan? Hastan olur, dolar millet. Düğünün olur toplanır millet. Öyleydi. (E13).

İşçi sınıfının karşılıklı bağlılık, yakınlık ve güven duyguları içeren, özellikle de kadınların yardımlaşma ve sosyalleşme ağlarına dayanan dayanışmacı yaşam biçimi, yoksulluk, güvencesizlik ve gündelik hayatın somut zorluklarıyla ilişkilendirilmiştir (Brodie 2022, s. 5). Öte yandan, yukarıdaki anlatının farklı tezahürleri, sadece kötü fiziksel şartlarda barınmış işçilerin ailelerinden değil, ev mahremiyetini kamusal alanlardan daha keskin sınırlarla ayırması beklenebilecek, lojmanlarda yaşayan amir pozisyonundaki kişilerin ailelerinde de yaygındı. Bahsedilen pratikler, hane içindeki çekirdek veya geniş ailenin hane dışına taşan daha geniş bir “aile”nin (mahalle) parçası kabul edilerek, sadece gündelik hayatın yüklerini üstlenirken değil, yaşamın kutlanacak veya dayanışma gösterilecek olaylarında da komünal hareket etmekte ilgiliydi. Dolayısıyla, hane sakinlerinin komşularını evin mahrem alanına, yani “biz”e dahil ederek kurduğu yüz yüze ve samimi komşuluk ilişkileri, yalnızca yoksulluk ve yoksunluğun değil, aynı mahallede yaşayan bir avuç ailenin birbirini kişisel olarak tanıyor olmasının ortaya çıkardığı bir sonuçtu aynı zamanda. Kasabanın peyzajı, binaların mimarisi ve nüfus azlığı, anonim ilişkilerin kurulmasını imkânsız kılıyordu:

Han Avlusu denirdiydi bi. Benim görünce orada oturuyordu, lojmandı orada da. Etibank’ın lojmanları. Kocası orada elektrikçiydi. Han Avlusu denen çok şaşaalı bir yerdi. Çok birbirlerine çok şey ederlerdiydi. Orada oturulur kalkılır, yirler içerler akşam sabah çay içilir (K4).

İngiliz tarihçi Jon Lawrence, bu tür toplulukların yüz yüze ilişkilerini romantikleştirirken, yapısal, somut koşulların zorunlu kıldığı bu toplumlaşma biçimlerinin bir “karanlık tarafı” olduğunu unuttuğumuzu söyler (2019, s. 4). Lawrence’a göre karanlık taraf, cemaatten ve komşuluk ilişkilerine bağlı dayanışma ağlarından dışlanmamak için bireysel mahremiyetten ödün vermek ve seçimlere dayalı özgür ilişkiler kuramamaktır. İşçi sınıfında komşuluk ve güven ilişkilerini ele alan toplumsal tarihçi Marc Brodie ise çoğunlukla nostaljik hafızaya dayanan bu “kilitlenmeyen kapılar” tablosunda, yani

“mahallelilik” adı verilen toplumsal ilişki biçiminde -ki onun da popüler kültürde nostaljik anlatısı yaygındır²²³- gözden kaçan bir olguyu hatırlatır: *içeriden açık* ve güven inşa eden bu mahalleler aynı zamanda *içe dönük* ve *dışa kapalıdır*, yani mahalleli olmayanlara şüpheyle bakılır (2022, s. 3). Mahalle, gündelik dilde “biz”i ifade eder ve bu kolektifliğe dahil olması istenmeyenler vardır; “mahallemizde x istemiyoruz” şeklinde sık sık dile getirilir (Işık Tamdoğan-Abel 2002, s. 66). Kentlerde özellikle eski mahallelerde yaşayanlara mahallelinin yaptırımı ve denetimiyle sonuçlanan bu içerme/dışlama ilişkisi, 1990’lardan bu yana orta üst sınıfın kentin çeperlerinde güvenli siteleri inşa etmesiyle sonuçlanmıştır. Dolayısıyla içeride olana güven, mahalleli olmayı çeşitli mekanizmalarla dışarda tutarak sağlanır. Değirmisaz’da işletme, kendisine bağlı çalışan bekçilerle güvenliği sağlamaya çalışmıştır:

Cezaevi müdürünün bürosunun alt tarafında da büyükçe, ahşaptan yapılmış, her tarafı camlı bir bekçi kulübesi vardı. Bekçiler burada toplanırlar, bekçibaşı burada bulunur, vazife taksimleri de burada yapılırdı. Oğuz Çelikel, Musa Onbaşı gibi tanınmış ve bu işi iyi bilen bekçibaşılar vardı. Bekçiler işletme içinde, mahallelerde ve hemen hemen İstasyon Mahallesi de dahil, Değirmisaz’ın her yerinde gece ve gündüz, kâh saat kurarak, kâh dolaşarak vazife yapar, disiplini ve güvenliği sağlardı. Karakolda bulunan jandarma onbaşısı ile devamlı irtibat halinde bulunurlardı. İşletme olduğu müddetçe, etraf dağlarda yaşayan veya Değirmisaz’dan geçen göçebe insanlar, işletmeden, evlerden, bahçelerden bazı eşyalar yürütürler ve hadiseler çıkmasına meyilli oldukları için, sıkı bir kontrol gerekirdi ve bu sağlanırdı. Her mahalleye ve iş yerlerine girip çıkan tanınmadık insanlar, çocuklar göz hapsinde bulundurulur veya kim olduğu sorulurdu. Bazı bu durumu bilmeyen arkadaşlarımızdan, “işletmede çok sıkı disiplin vardı, bir mahalleden diğer bir mahalleye geçmek, orada dolaşmak yasaktı, bekçiler mâni olurlardı, döverlerdi” falan gibi laflar duydum. Ben, Değirmisaz’da yaşadığım müddet içinde hiçbir zaman böyle bir şey duymadım, başıma da gelmedi. Tabii ki anlattığım gibi disiplin vardı. Buraya her türlü insan, birbirini hiç tanımadan, her yerden gelmiş buluşmuş, hatta en az suçu insan öldürmüş mahkumlarından bile oluşmuş. Böyle bir topluluğun disiplin altında tutulması en doğru yoldu. Bu sebeple de *Değirmisaz Medeniyeti*²²⁴ yaratılabildi. Etkenlerden birisi de buydu (E1).

Havzadaki en büyük mülki idare Kızılbük köyü muhtarı olduğu için köyde bir jandarma karakolu konuşlanmış ve jandarma askerleri hem köyde hem de kasabanın başka yerlerinde güvenliği sağlamak için işletmeye bağlı bekçilerle ortak çalışmışlardır.

²²³ Örneğin, kapalı, samimi ve herkesin birbirini tanıdığı mahalle hayatına duyulan nostalji, 90’lı yıllardan itibaren popüler kültürdeki en büyük temsilini *Perihan Abla*, *Ekmek Teknesi*, *Süper Baba* ve *İkinci Bahar* gibi dizilerde bulmuştur.

²²⁴ Vurgu bana aittir.

Katılımcının “Değirmisaz medeniyeti”nin oluşmasında işletmenin sıkı güvenlik önlemlerinin katkısı olduğuna dair vurgusu önemlidir; zira katılımcının “medeniyet” ifadesiyle kastettiği, farklı yerlerden gelmiş kasabalıların birbirlerine güven duymasını sağlayacak bir ekonomik ve toplumsal düzenin varlığıdır. Bu bağlam içindeki “biz”, temelde maden üretiminin devamlılığını sağlamak için orada olan kişilerdir. GLİ, GLİ’nin faaliyetini kolaylaştıran bütün kurumlar (Cezaevi, Orman Müdürlüğü, TCDD vs.) ve kasabalıların alışveriş yaptığı esnaf “biz”in bir parçasıdır. Güvenlik önlemleri, kasabanın sosyal ve fiziksel sınırlarından kimlerin geçebileceğini düzenleyip söz konusu ortak amaca hizmet etmeyecek yabancıların varlığını dışarda tutarak içerde kalanların birbirine olan güvenini tesis eder. Dolayısıyla kasabada yaşayan herkes, kendisinin ve diğerlerinin “Değirmisaz medeniyetinde” bir rolü olduğunu bilir. Yani söz konusu “biz”, yaşanan lojman mahallesinin veya köyün sınırlarını aşarak “biz Değirmisazlılar” a referans vermeye başlar. Kasabanın kendisi “biz”i imleyen bir mahalle haline gelir. Bu bağlamda, Değirmisazlılığa “endüstriyel üretimi ve toplumsal düzeni sürdüren insanlar” anlamını veren katılımcılar, çoğunlukla Değirmisaz’ın müesses nizamından geliyordu. Öte yandan, katılımcıların ve ailelerinin işgücü hiyerarşisindeki konumu aşağı doğru indikçe Değirmisazlılığın anlamı, işletmenin sağladığı istihdamın, yerel ekonominin ve çeşitli hizmetlerin güvencesi altında kurdukları yakın, samimi ve kişisel ilişkiler ağına işaret ediyordu.

Özetle, işgücü hiyerarşisine bağlı barınma koşulları, Değirmisazlılığı ifade eden kolektif kimliğin, yani “biz”in sınıfsal olarak heterojen bir grup olduğunu ve ailelerin çoğunlukla sınıfsal ve sosyokültürel açıdan benzeştikleri komşularıyla kişisel ve samimi bağlar kurduğunu göstermiştir. Sınıfsal olarak ayrışan ancak kasabaya ve işletmeye bağımlılık (*dependency*) bağlamında birleşen bir topluluk olarak Değirmisazlıların sosyal hayatı kısmen, işletmenin sağladığı olanaklar ve paternalist uygulamalar etrafında örgütlenmiştir ve bir sonraki bölümün konusu bu uygulamalar olacaktır.

4.2. İŞLETMENİN GÜVENLİ KOLLARINDA: PATERNALİST UYGULAMALAR VE SOSYAL HAYAT

GLİ, Değirmisaz'da yaşayan pek çok aile için hem devletin temsilcisi hem de işveren olarak kasabanın temel ihtiyaçlarını sağlayan, koruyan ve kollayan bir güçtü. İşletme kasabalarında işletmeler, iş alanı dışında sağladığı hizmetlerle kasaba sakinlerinin hayatının her alanına sızarak onları kontrol etmeye çalışır, ancak bütün bu hizmetler kişilere çeşitli derecelerde “güvende olma” hissi de sağlar. Paternalizmin özünde, işletmenin “baba” rolünü üstlenerek işçilerde bu güvenlik duygusunu oluşturması yatar. İhtiyaçları temin eder, *provider*'dir. Özellikle Erken Cumhuriyet döneminde işçilere yönelik çıkarılan yasalar ve sağlanan hizmetler, çeşitli akademisyenlerce sosyal politika veya refah devleti veya refah uygulamaları başlığında ele alınmıştır (Buğra [2008] 2021; Makal 2022; Talas 1992; Topçuoğlu 1956). Esasen, sanayi sektörünün henüz yeni yeni geliştiği erken cumhuriyet döneminde devlet işletmelerinin “insan unsurunu” hesaba katması daha ziyade üretimin devamlılığını sağlamakla ilgiliydi. KİT'lerin “devletin nâzım ve hâmi rolünü temsil ettiği” (Topçuoğlu 1956, s. 288) vurgulanıyordu, yani söz konusu politikalara vatandaşın ve/veya işçinin hakkı anlayışıyla değil, devletin “koruyuculuğu” temelli bir anlayışla yaklaşıyordu.

1945'ten itibaren yapılan düzenlemelerle işçilere sigorta kapsamında emeklilik ve hastalık yasası gibi çeşitli yasal haklar tanındı. Ayrıca, 1938 Beden Terbiyesi Kanunu gereğince 500'den fazla işçi çalıştıran iş yerlerinde spor olanakları sunmak vs. gibi yasalar, devlet işletmelerini işçilere bu tür hizmetler sunmaya zorluyordu. GLİ'nin bunları havzalarda uygulamaya başlaması, elbette işletmenin tek başına paternalist olduğunu göstermez. Onları paternalist kılan şey, bu hizmetlerin temel amacının havzada endüstriyel üretimi devam ettirmek olması ve işveren devletin bu hizmetleri araştırmakla ideal bir yurttaş inşa etme hedefini gerçekleştirmek için kullanmasıdır. Ek olarak, Türkiye'de devlet toplum ilişkilerinin enformel niteliği paternalisttir. Bunun yol açtığı patronaj ilişkileri, devletin işçi-vatandaş inşasında kullandığı söylemin duygulanımsal tarafı, “bekar işçilerin” ve ailelerin farklı şekillerde içerilmesi ve bazı refah hizmetlerinin yöneticilerin inisiyatifleriyle gerçekleşmesi Değirmisaz'da refah uygulamalarının paternalist biçimde yapıldığını gösterir. Bu uygulamaları paternalist olarak tanımlayabilmenin başka bir sebebi de işverenin, bunların karşılığında işçiden

“uslu durmasını”, yani “komünizm gibi aşırı akımlara kapılmaması”nı beklemesidir. Aynı zamanda KİT’leri denetleyen BUMH’nin raporlarında kullanılan dilin kendisi bile (“yedirme”, “giydirme”, “barındırma” gibi) “koruyucu devlet baba” pozisyonunu pekiştirir niteliktedir.

Öncelikle, raporlarda geçen “yedirme”, “giydirme” ve “barındırma” kalemleri, özellikle bekâr işçilere yemekhanede günde iki öğün yemek sunulması, kıyafet tedariki (keten elbise, ayakkabı ve kasket) ve yatakhanelerde barınma hizmetlerini içeriyordu. Ailesiyle kasabaya yerleştiği için yemekhanede yemek yemeyen işçilere ise çiğ erzak temin ediliyordu. Hatta BUMH 1947 raporunda “çiğden erzakın ailesini de alakadar etmesi dolayısıyla işçiyi çalışmaya sevkte yeni bir âmil olduğu tatbikatla anlaşılmıştır” diye belirtilmişti.²²⁵ Bu cümle, maden işçisi kasabada ailesiyle yaşadığında buradaki işinin ve yaşantısının daha kalıcı hâle geldiğini gösterir niteliktedir. Bu temel hizmet, kasabada ailesiyle yaşayan işçinin sadece kendisine değil, duygu dünyasının uzamı olarak görebileceğimiz ailesine de yönelmiştir. Dolayısıyla hem pratik hem de duygusal amaçlara hizmet ederek işçilerin iş hayatıyla aile hayatını iç içe geçirdiğini; böylelikle işçinin, kendi emeğiyle ailesinin refahı arasında doğrudan bağlantı kurduğunu söyleyebiliriz.

İşletmenin sunduğu erzak ve kömür desteği, çalışmanın katılımcıları tarafından da sık sık dile getirildi, özellikle alt kademe işçileri ve aileleri için çok önemli bir destek olduğu anlaşılıyordu. İşçi sicil dosyaları içinde önceleri “bekâr işçi” statüsündeyken ailesiyle kasabaya taşındıktan sonra “çiğden erzak” istediğini dile getiren dilekçeler vardı. Köyünden, ilçesinden işsizlik ve geçim sıkıntısı yüzünden kasabaya göçen işçiler veya Kızılbüklü alt kademe işçilerin aldıkları yevmiye azdı (başta kendi dedem olmak üzere pek çok işçi ve ailesi ekstra işler yaparak veya dolaylı yollarla aile geçimini artırmaya çalışmıştır), ancak söz konusu erzak ve kömür yardımı, ailelerin başka şartlarda para harcayarak edineceği temel ihtiyaçlarının karşılanmasını sağlıyordu ve bu yüzden işletmeye ve kasabaya bağlanıyorlardı. Katılımcılara “Geçinebiliyor muydunuz?”

---

²²⁵ CCA 37-10-0-0_47-0-0

sorusunu sorduğumda, mutlaka erzak ve kömür yardımından bahsediyorlardı ve bu erzak ücretsiz dağıtıldığı için kasabayı “bolluk”la özdeşleştiren bir simge olmuştu:

Biz çocukluğumuzda fakirlik yokluk görmedik Anıl. [İşletme] Şeker de verdi, sabun torbası verdi, yağ verdi. Pirinç verdi. Erzak verirlerdi (K6).

İşletmenin koğuşlarında yatanlara değil de evi damı olanlara erzak verir. Misal 5 kilo toz şeker, 5 kilo vita yağı, o devirde vita yağı meşhurdu. Sarı yağ derdik biz. Pirinç verir. Zeytinyağı verirdi. Şişe götürürdük, ne kadar zeytinyağı verecek, işte 3 kilo... Şişeleri alır giderdik. Tenekeleri açar o erzak dağıtıcılar, erzağı zor taşırdım bak. Heybelerle, torbalarla... Babamın eline bir erzak fişi verirlerdi. O fişle gider, babamın erzağını alır gelirdim (E4).

Söz konusu “bolluk” anlatısında ön plana çıkan başka bir unsur, sadece işletmenin erzak yardımı değil, o dönem bütün KİT yerleşkelerinde yaygın olan işletme marketi (*company store*) Ekonoma’ydı. Ekonoma’lar, kendi harcama fişi (*scrip*) olan, sadece gıda değil battaniyeden çay takımına her türlü ev ihtiyacını gidermeye yönelik malların piyasa fiyatının altında satıldığı dükkânlardı:

Orada ihtiyacını görebilecek her türlü şeyi bulabilirsin ve de ucuz fiyata. Görevlileri işletmenin çalışanlarıdır o onları atar oraya. O mal mülkü getirir ihtiyaçlarına göre battaniye mi istiyorsun tuvalet malzemesi mi istiyorsun, giysi mi istiyorsun, yün mü istiyorsun, kumaş mı istiyorsun. Her şey var. Öyle çok fazla gıdaya yön bir şey değil. Yani ara ara olabilir. Çünkü onlar çok rahat temin ediliyordu dışarıdan. Hiç de pahalı değillerdi. Öyle olunca burada hadi deyince alamayacağı şeyler... (K8).

Ekonoma fişleri satın alındığında ücreti çalışanların maaşlarından kesiliyordu. Bir katılımcı Ekonoma’nın kendi “parası” (fişleri) olduğu için abisinin Değirmisaz’a *Değirmisaz Cumhuriyeti* dediğini belirtti. Çalışmanın bütün katılımcıları, ailelerinin pek çok ihtiyacını buradan karşıladığını söyledi. Ekonomalar kasabada gıda ihtiyacını gideren tek kaynak olmadığı için literatürdeki anlamıyla (işletmenin işçileri sömürdüğü) *company store*’lar gibi tekel değildi, ancak yine de paternalist bir hizmetti. Zira hem fiyatların ucuzluğu hem de fişle alışveriş edilmesi, bu sistemin işçileri mağazaya ve işletmenin ekonomisine bağlayan, dolayısıyla işletmenin emek üzerindeki kontrolünü pekiştiren bir sistem olduğu anlamına geliyordu. Yine de kasabada pek çok esnaf olduğu için, alt bölümlerde ayrıntılı olarak ele alacağım üzere, gıda ve başka tür ihtiyaçları gidermenin başka yolları vardı; dolayısıyla işçiler tamamen işletmenin mağazası Ekonoma’ya bağımlı değildi. Alternatif mağazaların mevcudiyeti, işçilerin seçeneklerini arttırmış,

böylece kasabadaki ekonomik çeşitlilik ve faillik düzeyi artmıştır. Bununla birlikte, EkonoMa'nın rahatlığı ve uygun fiyatlı olması, birçok işçinin temel ihtiyaç maddeleri için hâlâ büyük ölçüde buraya güvenmesine yol açmıştır.

İşletmenin özellikle aileleri kasaba hayatına bağlayan paternalist hizmetlerinin başlıcaları ise eğitim ve eğlence/dinlence kategorileri içine alınabilir. Kasabadaki aileler için okul, çocuklarına meslek sahibi olmanın, devlet memurluğu gibi iyi gelirli ve prestijli işlerin yolunu açacak bir araç olmuştur. İşçi ve memur lokalleri, spor kulüpleri ve sinema ise işletmenin kimin nerede nasıl sosyalleşeceğini ve kasaba sakinlerinin gündelik ritimlerini belirleyip denetlemeye, ancak aynı zamanda da kasabayı burada yaşayan insanlar için daha yaşanır kılmaya çalıştığı alanlardı.

4.2.1. “Biz Hayata Her Şeyi Bilerek Atıldık”: Değirmisaz’da Eğitim

GLİ'nin Değirmisaz'da aktif olduğu yıllar, ulusun ilerleme, kalkınma ve aydınlanma davasında eğitimin temel yol olduğuna dair inancın halk arasında son derece içselleştiği bir dönemdi. Bu ethos özellikle erken Cumhuriyet döneminde kurulan KİT'lerde belirgindi zira bu yerleşke ve kasabalar ulus-devlet ideolojisinin eğitim yoluyla pekiştirildiği yerler oldu. Köylerde yaşayan nüfusun ağırlıkta olduğu o dönemde yeni rejim, okuma-yazma bilen, eğitilmiş, çağdaş yurttaşlar inşa etmeye çalışıyordu. Ekonomik planların başarılı olabilmesi için milli eğitimin güçlendirilmesi gerekliliği ve bu eğitimi takip eden vatandaşların “verimli ve faydalı kişiler” olacağı bizzat Atatürk tarafından dile getiriliyordu (Demirkaya Güler 2015, s. 187). Dolayısıyla Cumhuriyetin kurucuları eğitime, ideolojik ve ekonomik sebeplerle çok önem veriyordu:

Köklü toplumsal değişim ve dönüşüm yaşayan başka toplumlarda olduğu gibi Türkiye’de de ulus-devlet kurma sürecinde yeni toplumu yaratmak ve yaratılan yeni toplumun ihtiyaçlarına ve değerlerine uygun yeni insanı yetiştirmek için, eğitime çok merkezi bir rol biçilmiştir. (...) Eğitimden, bir yandan yeni topluma uygun ve rejimi güçlendirecek insan yetiştirme beklenirken, diğer yandan özellikle kapitalizmin giderek güçlenmesiyle, ekonomik araçlara hizmet edecek insan gücü yetiştirmek, eğitimin temel işlevi haline gelmiştir. (Gök 1999, s. 5)

Bu amaçla okul kitapları, müfredat, öğretmenlerin pedagojik formasyonu ve törenler ulusal söyleme uygun hale getirildi. Batılı ve modern anlayışa uygun olarak karma ve seküler bir eğitim tasarlandı. Füsun Üstel, Cumhuriyetin inşa etmeye çalıştığı “milli yurttaş” profilinin de zaman içinde dönüşüm geçirdiğini, özellikle erken dönemde bu profilin “ortak yarar” anlayışı ve “iyi yaşam” tasavvuruna dayanan toplulukçu yurttaşlık temeline dayandığını söyler: “Bu ‘ortak yarar’ ve ‘iyi yaşam’ anlayışının kurgulanması ise, öncelikle son derece geniş bir biçimde tanımlanmış, yurttaşın özel yaşamının adeta bütününe içine alan, düzenleyen ve denetleyen dolayısıyla kamusalılığı şüpheli (pseudo kamusal) bir perspektifi içinden yapılırdı” (2002, s. 280). Devletin inşa etmeye çalıştığı bu “milli yurttaş” kurgusu, bir işletme kasabasında toplumsal uyumun sağlanması için işçilerin iş dışı yaşamlarını da kurgulayan ve denetleyen paternalist anlayışla el ele gitmiştir.

GLİ, havzalarında öncelikle işçilerinin eğitiminden sorumluydu, çünkü 1939 yılında belli sayıda işçi çalıştıran iş yerlerine mesleki kurs açma zorunluluğu getirilmişti. Değirmisaz’da mesleki kurslardan önce işçiler için bir dersane açıldı, buraya bir öğretmen atanarak işçilere okuma-yazma ve vatani bilgiler dersleri verildi.²²⁶ 1948 yılına gelindiğinde mesleki kurslar Değirmisaz’da da açılmıştı; bu kurslar A ve B kursu olarak ikiye ayrılıyordu: okuma-yazma bilmeyenler A kursundan başlıyor; bu kursu geçtikten sonra B kursuna devam ediyordu. Raporlarda, kurs bitimlerinde sınava giren ve kazanan işçi sayısının kurslara katılanlara oranla çok düşük olduğunu, bunun sebebinin de işçilerin münavebeli çalışması ve hükümlülerin de bir kısmının tahliye olması şeklinde belirtilmişti. Ancak raporları yazan denetleyiciler, bunun asıl sebebinin sınavı geçenlere terfi veya maaş artışı gibi herhangi bir ödülün verilmemesi olduğunu düşünüyor ve çeşitli ödüllerle işçilerin kurslara devamının sağlanması tavsiyesinde bulunuyorlardı. Esasen bazı katılımcılar, önce ocakta işe başlayan babalarının eğitimlerle çeşitli zanaatlar öğrendiğini ve şoförlük, tamircilik gibi işlerde çalışmaya başladıklarını belirtmişti; ancak bu tür işlere belli sayıda eleman seçiliyordu. Seçilenler “maden nezaretçiliği” “maden elektrikçiliği” gibi “ihtisas ve tekâmül kurslarından” geçiriliyordu (Topçuoğlu 1956, s. 321). Kurslara katılan bütün işçilerin terfi etmesi veya yer üstüne çıkması söz konusu olamazdı. Sonuç olarak, hükümlüler de dahil olmak üzere işçilere yasaların da zorunlu

---

²²⁶ CCA 37-10-0-0_9-0-0

kılmasıyla hem okuma-yazma ve sağlık, yurt bilgisi, hesap ve ölçü dersleri gibi temel eğitimler (kurs süresinin üçte birine tekabül ediyordu), hem de meslek bilgileri (kurs süresinin üçte ikisini oluşturuyordu) içeren bir eğitim veriliyordu. Özellikle tek parti döneminde daha sık açılan bu kurslar, ülke çapında okuma yazma oranlarının artırılması hedefinin bir uzantısıydı.

Yetişkinler için düzenlenen eğitimler sadece işçilere yönelik değildi. İşletme, kasabada ailesiyle yaşayan işçilerin okuma-yazma bilmeyen eşlerine, ilkokul eğitimi alamamış kadınlara yönelik de okuma-yazma kursları açtı. Ek olarak, kadınlara yönelik biçki dikiş kursları da açıldı. Kasabanın ilkokuldan sonra eğitimine devam etmesine izin verilmemiş genç kızları ve yaşça daha büyük yetişkin kadınlar işletmenin açtığı biçki dikiş kurslarına büyük ilgi gösterdi; Kızılbüklüler de dahil olmak üzere neredeyse bütün kadın katılımcılar bu kurslara iştirak etmişti. Kadınlara verilen derslerin öğretmenleri genellikle işletme yöneticilerinden birinin eşi ve/veya ilkokul öğretmeni olabiliyordu. İşletmenin üstlendiği bütün bu yetişkin eğitimleri, devletin ideal vatandaş kurgusu hakkında da fikir veriyordu, özellikle de kadınların: okuma-yazma bilen, çağdaş görünümlü, ancak ailenin devamlılığını sağlamak için toplumsal cinsiyet rollerine uyan kadınlar.

Kasabanın çocuklarına yönelik ilk ve ortaöğretimin varlığı ise özellikle önemsendi, zira havzalara gelen eğitimli mühendis ve memurların çocuklarının eğitimden mahrum kalması düşünülemezdi. Kasabanın ilk yıllarında Kızılbük'te ilkokul olmadığı için, yöneticilerin çocukları işletmenin sağladığı bir araçla lojmanlara birkaç kilometre uzaklıktaki Değirmisaz köyündeki ilkokula devam etti. 1948 yılına gelindiğinde, ailelerin nüfusu artmaya başladığı için -muhtemelen işletmenin inisiyatifiyle- İstasyon Mahallesi'nin bulunduğu yerde ilkokul açıldı. İlkokulun adı Kızılbük İlkokulu olmasına rağmen lokasyonunun lojman mahallelerine yakın, ancak Kızılbük'e uzak olması, okulun işletmenin çocuklarına yönelik açıldığını gösterir; Kızılbüklü çocuklar köylerinin adını taşıyan bu okula bir buçuk kilometre yürüyerek gidip gelmiştir. İlköğretimin zorunlu olması ve hem de kasabanın artık endüstriyel üretim biçimine (yani çocukların tarlada çalışması gerekmiyordu) dahil olan ailelerden oluşması sonucu okula bütün toplumsal gruplardan çocuklar geldi. İşçilerin ve işletme yöneticilerinin çocukları, Kızılbük ve civar köylerden gelen öğrenciler, kasabaya yerleşen esnaf ailelerinin çocukları hep beraber bu

okulda okudu. 1958-59 yıllarında kasabada bir de ortaokul açıldı. Ortaokulun açılması, Değirmisaz ölçülerinde, mülki idari olarak hâlâ köy olan küçük bir yer için epey istisnai bir durumdu. Ortaokul, muhtemelen yine eğitimi GLİ çalışanlarının çocukları ortaöğrenim için farklı şehirlere gitmek zorunda kalmasın diye açılmıştı, ancak Kızılbüklü çocuklar ve kasabanın diğer çocukları olabildiğince bu eğitim fırsatından faydalandı.

Görsel 30: Kızılbük İlkokulu'nda öğretmenleriyle beden dersi yapan öğrenciler. Yıl belirsiz.²²⁷

Bu tezin katılımcıları arasında Değirmisaz'da ilkokula gittikten sonra ortaokul, liseyi ve öğretmen okulunu başka şehirlerde okuyup öğretmenlik yapmak üzere kasabaya dönmüş bir ilkokul, bir de ortaokul öğretmeni vardı, ikisi de kadındı. Yine başka bir katılımcının merhum annesi de (benim annem dahil) pek çok katılımcının ilkokul öğretmeni idi. Öğretmen katılımcıların hepsinin babası, hatta başka akrabaları da işletmede üst düzey görevlerde çalışmıştı. İki okul da Millî Eğitim Bakanlığı tarafından açılmıştı; ortaokulda maaşlı öğretmenlerin ve İngilizce gibi derslere giren işletme mühendislerinin ücretlerini

²²⁷ “Değirmisaz sevdalıları” Facebook grubundan alınmış ve grup yöneticisinin izniyle kullanılmıştır.

de bakanlık karşılıyordu. Ancak, ilkokul öğretmenlerinden bir kısmı işletmeye bağlı olarak çalışıyordu. Her durumda işletme iki okulla da öğretmenler ve idareciler üzerinden organik bağını sürdürüyordu; zira kimi öğretmenin eşi, kiminin babası işletmede âmir pozisyonundaydı. Bu durum, bir işletme kasabası için olağan bir durumdur, her ne kadar iki ayrı bakanlığa bağlı olsalar da ikisi de devlet kurumuydu ve okullar özellikle işletme orada olduğu için oradaydı.

Tek parti dönemindeki en büyük eğitim “deneylerinden” biri de hakkında çok yazılıp çizilmiş köy enstitüleriydi. Bu proje, ülke nüfusunun büyük çoğunluğunun kırsal kesimde yaşadığı bir dönemde bizzat köylerde daha Batılı, daha modern ve eğitilmiş yurttaşlar yetiştirmek için toplumu aydınlatma misyonunun bir parçasıydı. Enstitüler 1954’te DP iktidarı tarafından kapatılmış olsa da aynı eğitim anlayışı, bu misyonu ulusal bir “dava” olarak görmek, yetişmiş öğretmenler arasında etkisi hemen silinivermeyecek bir ethos’tu. Değirmisaz’daki okullarda görev yapmış öğretmenlerin de böyle bir “dava” bilinciyle hareket ettiği, köylü ve işçi çocuklarını makbul vatandaş olarak yetiştirmeyi kendilerine misyon edindikleri belliydi. Başka köy okullarına nazaran kasabanın onlara sunduğu kentsel imkânlar ve burada aileleriyle yaşayabiliyor olmaları, kısacası işletmenin öğretmenlerin kasabadaki konforuna etkisi, bu misyona daha kolay bağlanmalarını sağlıyordu. Diğer köy okullarında köy topluluklarının “yabancıyı” (öğretmen, milli eğitim, Batılı normlar) dışlayan geleneksel kodları ve maddi/bütçe zorlukları pek çok köy öğretmenini, hatta bazen ilçelerdeki öğretmenleri bile yıldırıyordu. Ancak Değirmisaz’da işletme okullara maddi destek sağlıyor ve sunduğu barınma, eğlence vs. hizmetleriyle öğretmenlerin de faydalandığı çağdaş bir yaşam alanı yaratıyordu. Dolayısıyla öğretmenlerin köyden gelen pek çok öğrencisi vardı belki ama bu okullar herhangi bir köy okulundan daha fazla imkana sahipti.

Değirmisaz farklı toplumsal grupların yaşadığı bir kasaba olunca, okul da sınıfsal farklılıkların görünür olduğu kamusal mekânlardan biri oldu. Daha yoksul ailelerin öğrencileri söz konusu sınıfsal farklılıkların farkındaydı. Okula çikolata götüren arkadaşlarına özendiği için annesinin kibrit kutusunun içine unlu helva koyduğunu anlatan veya küçülmüş ve yıpranmış okul önlüğünü giymek zorunda kaldığından söz eden vardı. Kızılbüklü bir katılımcı da benzer bir örneği “bayramlarda müsamerelerde hep

onları [memur çocuklarını] şiir okumak için seçerlerdi” diyerek verdi. Ancak en büyük farklılık, okula devamlılığı köydeki tarım ve hayvancılık işinden dolayı kesintiye uğrayan ve belki de sona eren köylü öğrencilerle okula devam edebilen memur ve işçi çocukları arasında olmuştur. Kızılbüklü bir katılımcı bahçe ve hayvan işiyle ilgilenmesi gerektiği için derslere zar zor devam ettiğini ve sürekli sınıfta kaldığını şu sözlerle anlattı:

Ben ortaokulu hep çift dikişlen.. Çünkü mümkün değil benim okula her gün gitmem. Bir gün öküz olatmaya gidiyorum, bir gün oğlak gütmeye gidiyorum, bir gün tarla sulamaya, bir gün harman sürmeye, buğday biçmeye... Yani, normal burada çalışan işçinin memurun çocuğu gibi ben okulu takip edemezdim. Bir sene kalıyordum sınıfta, ertesi sene okuyup geçiyordum. Böyle böyle bitirdik ortaokulu (E4).

Değirmisaz’da ilkokul ve/veya ortaokul öğrencisi olmuş katılımcılar için, okul yılları her durumda güzel geçen bir çocukluğun en büyük parçasını oluşturuyordu. Oturdıkları mahalle dışında arkadaşlar edindikleri, oyunlar oynadıkları ve yeni şeyler öğrendikleri bir karşılaşma alanıydı. Ve elbette, tanımını ve içeriğini devletin belirlediği “iyi vatandaş” olmak üzere erkenden toplumsallaştıkları yerd. Eğitimci Fatma Gök, okullarda “iyi vatandaş” olmak için gereken uygun davranışların, tutumların, değerlerin kazandırılma süreci incelendiğinde, bu ideolojik şekillenmenin çok erken yaşlarda, ilkokul hatta okul öncesi eğitim döneminde başladığını söyler (1999, s.1). Füsün Üstel de Cumhuriyet pedagoglarının okuldan, özellikle de okullaşmanın en yüksek olduğu ilkokuldan “millî yurttaş” tipini üretmesini beklediklerini belirtmiştir (2002, s. 281). İlkokul programlarında “millilik” ilkesi vurgulanmıştı ve toplulukların bürokratik milliyetçilikle uyum içinde yaşadığı, toplumsal birliğin de dayanışmayla gerçekleştiği bir kurgu mevcuttu (s. 282). Cumhuriyet Bayramı veya 23 Nisan Çocuk Bayramı gibi milli bayramlarda düzenlenen törenler, bu kurgunun özellikle performe edildiği etkinliklerdi. Törenler özellikle öğrencilerin görev alacağı şekilde tasarlanıyor ve böylece bu ulusun ideal vatandaşları oldukları/olacakları fikrini erkenden içselleştiriyorlardı:

Bayram sabahı toplanırdık. Okulun önüne... Sıraya dizerdi küçükten büyüğe doğru. Böyle ileri gelenler iri yarı olanlar da çelenk tutarlardı, bayrak tutarlardı. Çıkardık doğru çarşıya doğru... Caminin yanından... şeye sinemanın oraya doğru... Eski yazıhanenin oraya doğru yola... Çarşmayı geçerdik. Şimdi yürürken İsmail Hoca bağırırdı: “Atatürk!” derdi. Hep beraber “Yaşasın!” derdik. Ondan sonra “Cumhuriyet!” “Yaşasın!” Sonra unutmam, öyle öyle çarşıdan geçerdik... Sonra eski yazıhane vardı. Oradaki ambarın önünde dizilirdik. En büyük Mülki Amir muhtardı. Kızılbük köy muhtarı. Değirmisaz Kızılbük’e bağlı. Ondan sonra, açılışı yapardı.

Bayramınız kutlu olsun derdi. Ondan sonra, başmühendis, işletmenin en büyük amiri. İkisi beraber kortejden geçerdiler (E2).

Günün anlam ve önemini belirten konuşmayı hazırlar, öğrenci. Ya da öğretmeniyle beraber kimse. Genelde çocuklar hazırlar biz onları bir okuruz, düzeltilecek yerleri varsa düzeltiriz, eklenti yaparız. Günün anlamına uygun şiirler okuyacak öğrenciler seçilir. Onların provaları olur. Beden eğitimi dersine giren arkadaşlarımız muhakkak resmi geçit yürüyüşü için çocukları yürütürler hazırlarlar. Ondan sonra da bayram, günü aşağıda lokalın ve Ekonoma'nın olduğu meydana yapılırdı. Oraya götürülür çocuklar ama, çarşıya doğru hepsi sıralanır. İlkokul da bizimkiler de. Ondan sonra merasim başlar onlar böyle geçerler. Köprüye doğru, o kayaya doğru. Gayet coşkulu olur, çok kalabalık olur. Bütün lojman oturanları gelir. Bütün mahallenin insanları gelir. Başka yapacakları bir şey yok yani ve de çoğunun çocuğu çocuğu ya ilkokulda ya ortaokulda, onları görecek. Çok güzeldi. Yani milli bayramları özellikle çok büyük bir coşkuyla kutladığımızı çok iyi biliyorum. Her sene artan bir heyecanla. İşletmeden konuşmalar yapılır. Başmühendis konuşur (K8).

Milli bayramların, çocukların yeni rejimin getirdiği değerler açısından sosyalleştirilmeye çalışıldığı bir pratik olduğunu söyleyen eğitim bilimci Kemal İnal, törenlerde ulusal duygunun yaygınlaştırılmasının amaçlandığını ve bütün bu ritüellerin, çocuklara yönelik paternalist politikanın bir parçası olduğunu belirtir (1999, s. 206). Katılımcıların da söylediği gibi, törenlere işletme başmühendisi ve diğer yöneticiler, Değirmisaz Yeni Cezaevi yöneticileri, bölgenin en büyük mülki amiri olan Kızılbük muhtarı katılıyor, öğrenciler hazırladıkları gösterileri sergiliyor ve kasaba halkı da bu müsamereleri ve konuşmaları izlemeye çıkıyordu. Böylece, kasabadaki bütün toplumsal grupların aynı kamusal mekânda bir araya geldiği törenlerde bir nevi “sınıfsız kaynaşmış kitle” anlatısı performe ediliyordu.

Görsel 31: Bir bayramda, öğretmenlerinin yönetiminde İstasyon mahallesinden geçen ilkokul çocukları korteji. Yıl belirsiz.²²⁸

Görsel 32: Milli bayramda toplanan kasaba halkı ve GLİ yöneticileri. Yıl: 1960.²²⁹

²²⁸ Değirmisaz Sevdalıları Facebook grubunun izniyle.

²²⁹ Yılmaz Uzun kişisel arşivi.

Kasabada aldığı örgün eğitim sayesinde memur olabilen, hatta yüksek eğitime devam ederek meslek sahibi olan, büyük kentlere yerleşen Değirmisazlılar, özellikle de aileleri köylüyse ya da alt kademe işçilik yaptıysa, burada aldıkları görgü ve eğitimin onları hayata hazırladığı görüşündeydi. Okulda ders de veren mühendislerin büyük şehirlerden veya Amerika'dan kasabaya “kültür getirdikleri” ve onlara her şeyi öğrettikleri için “biz hayata her şeyi bilerek atıldık” cümlesini kurdular; kasabadaki okullarda aldıkları eğitimin kalitesinin yüksek okullara bedel olduğunu söylediler. Kasabada ortaokul eğitimi almak, ortaöğrenim seviyesindeki eğitimin bile memuriyete kapı açarak sınıf atlama fırsatı sunduğu bir dönemde, özellikle de kırsal kesimden gelmiş ailelerin çocuklarının hayatını değiştirmişti:

Ortaokulumuzda kimler, kimler okudu. Düşünün o tarihlerde bir köyde (1958-59 döneminde) ortaokul açılıyor ve yüzlerce gencin hayat standardı değişiyor. Bu okuldan mezun olanların yüzde doksanı bir üst eğitim daha alıyor ve üniversite eğitimine uzanan bir yola giriyordu. O devirde köylerde bırakın ortaokulu ilkokul bile nadir bulunmakta idi. Peki bu okul kurulmasa açılmasa idi kaçımız hangi imkanlarla yokluk yoksulluk içinde bugünkü hayallerimizi gerçekleştirebilirdik? Ortaokulun açılmasına sebep olanlardan, öğretmenlerimizden idarecilerimizden Rabbim razı olsun, hayatta olmayanlara rahmet eylesin.²³⁰

Milli eğitim, modern ve milliyetçi bir ulus yaratma sürecinde kamusal hayata taşınmaya çalışılan bir “milli çocuk” idealinin parçasıydı. Okul, bayram törenleri, sinema, giyim ve görgü kuralları aracılığıyla yaratılmak istenen bu modern çocuk ideali, orta sınıf hayat tarzına ait şekilde konumlandırılmıştır; çocuklar kamusal alana aile hayatı üzerinden taşınarak orta sınıf değerleri içinde toplumsallaştırılmaya çalışılmıştır (İnal 1999, s. 208). Öte yandan, bu idealler ve hayat tarzı, tıpkı işçi-vatandaş inşasında olduğu gibi, köylerinden kopmamış çocukları kapsayamamıştır; onların köylerinde kalmaları ve orayı kalkındırmaları istenmiştir (s. 209). Topraksız kalma ve geçinememe sebepleriyle köyünden ayrılan ve Değirmisaz gibi endüstri havzalarına veya kentlere gelen göçmen ailelerin çoğu, daha önce de belirttiğim gibi, çocukları belli bir eğitim seviyesine gelirse kendileri gibi yoksulluk çekmeyeceklerine inanıyorlardı. Havzada yaşayan daha üst kademe amirler ve yöneticiler gibi onlar da orta sınıf yaşam kültürünün simgeleri olan tüketim mallarını kolayca satın alabilmek ve “toplumsal hiyerarşi içinde yükselebilmeleri

²³⁰ “Değirmisaz sevdalıları” Facebook grubunun izniyle.

için çocuklarını iyi bir eğitimle desteklemek” istiyorlardı (Balkılıç 2024, s. 102). Dolayısıyla aileleri üzerinden kamusal alana, okul hayatına atılabilmiş olan çocuklar, kasabada aldıkları ortaöğretim sayesinde daha yüksek eğitime devam etmiş veya ortaöğrenim şartı koşan devlet memurluğu pozisyonlarına yerleştirilebilmiştir; bu sayede orta sınıflaşmışlardır.²³¹

Askerden geldim, hem Tunçbilek için bekçi alıyorlarmış oraya, hem polislik için iki dilekçe verdim. İkisinden de yazı geldi. Polislikten çağırıyorlar. Tunçbilek’ten bekçiliğe çağırıyorlar. Babama getirdim mektupları. Dedim bak iki tane mektup geldi bana. “Sen” dedi “Tunçbilek’te bekçilik yapçen tozun pasın içinde” dedi. “Ben açık işletmelerde toz pas yağmur yağış [çalıştım], git polis ol” dedi. Babamın teşvikiyle gittim (E4).

Benim bir arkadaş vardı Kadir isimli, Gökçedağ’dan, Balıkesir’in Gökçedağ. Ortaokulu bitirdi, imtihanlara girdi, İstanbul’da öğretmen okulunu kazanmış. Anası babası dayısı bunu giydirdiler kuşattılar İstanbul’a okula teslim ettiler geldiler. Babası işletmede bekçiydi (E4).

İlkokuldan orta sona kadar beraber olduğumuz arkadaşlarım. Bunlar ortaokuldan sonra, okullar olmadığı için orada, hepimiz çil yavrusu gibi dağıldık. Bir kısmı buraya [Kütahya] geldi sanat okuluna, öğretmen okuluna, bir kısmı Eskişehir’deki sanat okuluna ve liseye, bir kısmı da Türkiye’nin muhtelif yerlerine. Askeri okullara gidenler var. Benim mesela arkadaşlarım var. Ben de askeri lise imtihanlarına girmiştim. O arkadaşımız kazandı, biz kazanamadık. Ben Kütahya Lisesi’ni bitirdim. İşçi çocukları da vardı aralarında, memur çocukları da (E8).

Öğrenim hayatına devam edenlerin dışında, Kızılbüklü ve göçmen çocuklar arasındaki diğer yaygın eğilim de Almanya’ya madenci işçi alımı için ortaöğrenim şartı konmasından ötürü, ortaokulu bitirip Almanya’ya göçmek olmuştur.

Bu durum, bizi maden işçiliğini kimin devam ettirdiği sorusunun cevabıyla karşı karşıya bırakır. “Eğitimin ideolojik işlevi çoğu zaman dolaylı olarak karşımıza çıkar. Eğitim sisteminin kademeleri hiyerarşik toplumsal yapının ihtiyaç ve isteklerine uygun

²³¹ Elbette ilkokul sonrası eğitime erişimin son derece toplumsal cinsiyetli olduğunu burada not düşmek gerekir. Katılımcılar arasında işletme yöneticilerinin aileleri dışında ortaokula devam etmesine izin verilen kız çocuklarının sayısı yok denecek kadar azdı. Saha çalışması için Kızılbük’te kaldığım süre içerisinde, çalışmanın katılımcısı olmayan ancak sohbet ettiğim kadınlar arasında ilkokula bile gönderilmeyen ve ben okul bahsini açtığım anda ağlamaya başlayanlar olmuştur. Bu konudaki istisnalardan biri, ortaöğrenim sonrası da okumasına izin verilen annem olmuştur. Yine de hemen hepsi ilkokulu bitiren kasabalı kız çocukları evlilik yoluyla orta sınıflaşmıştı.

özelliklerin geliştirildiği, becerilerin kazandırıldığı bir alan olarak tasarlanır” (Gök 1999, s. 1). Örneğin erken sanayileşen Batı ülkelerindeki özel sermayeli maden işletmeleri veya fabrikalarda aile ücreti sisteminin veya ailelere yönelik paternalist hizmetlerin temel amaçlarından biri de işgücünün aileler yoluyla yeniden üretimiydi. Ancak Değirmisaz’daki örgün öğretim, tam tersi bir işlev görmüştür. Göçmen ve hatta direkt yakın köylerdeki bazı ailelerin erkek çocukları kasabada işletme olduğu için açılan ilkokul ve ortaokula devam etmiştir. Bunun sonucu olarak, işletmenin göbekten bağlı olduğu ulus devlet ideolojisinin milli çocuk kurgusu, kamusal hayata taşıdığı bayram törenleri, sinema, modern giyim ve görgü kuralları yoluyla orta sınıf çocuklar kadar bu çocukları da kapsamıştır. Maden işçiliğini devam ettirenler ise köylerinden hiç kopmamış, ilkokula bile gidememiş veya ilkokul sonrası eğitime devam edememiş ailelerin çocukları olmuştur. Bir işçi çocuğunun ilkokul ya da ortaokuldan sonra eğitimine devam etmesi, artık onun -en azından yeraltında- maden işçisi olmayacağı anlamına gelmiştir. Bu durum, esasen emeğin mekânı olan köylerde arzu edilen makbul vatandaşın çok da eğitilmiş olmasının istenmediğini gösterir. Bütün bu süreç, ailesi işletmede veya kasabada ne iş yaparsa yapsın, ilk ve ortaöğrenime Değirmisaz’da devam eden, ardından kentlere göçen çocukların, bugün kasabayı en büyük özlemle anan ve onu “medeniyet”le en çok özdeşleştiren yetişkinler olmasıyla sonuçlanmıştır:

Yani, ufku geniş bir yerd küçük çaplı da olsa. Medeniyetin geldiği bir yer gibi diyeyim sana (E12).

Kısacası, Değirmisaz’da işletme sayesinde açılan okullar, kuşaklar arası bir değişimi hızlandırmıştır. Çocukluğunu Değirmisaz’da geçiren pek çok kişi için eğitim, işçiliğe dayalı köy yaşamından kentsel fırsatlara uzanan bir köprü olmuş, modernleşme ve yukarı doğru hareketlilik idealleriyle özdeşleşmelerini sağlamıştır. Ancak köyde kalanlar ve eğitime devam edemeyenler için madencilik, seçimden ziyade zorunlulukla şekillenen bir süreklilik haline gelmiştir. Bu ayrım bize Değirmisaz hafızasındaki farklılığı da açıklar: Değirmisaz’ı sadece bir üretim alanı olarak değil, ilerlemenin ve medeniyetin bir sembolü olarak gören, artık kentleşmiş Değirmisazlılar kasabayı özlem ve kayıp duygularıyla anarken, köyde kalanlar için kasaba en fazla (nüfusun fazlalığı ve yerel ekonominin canlanmasından ötürü) “bolluğun olduğu bir dönem”i çağrıştırır. Değirmisaz’da işletmenin sunduğu örgün eğitim, kasabanın hafızasında iki farklı yol

açmıştır denilebilir: köyde kalanlar için maden işçiliğinin devamıyla, diğerleri için ise eğitimin ve modernitenin vaat ettiği ideallere duyulan özlemle ilişkilidir.

4.2.2. “Boş Zaman” Meselesi: Sinema, Lokaller ve Spor kulüpleri

Erken Cumhuriyet döneminde açılan KİT’lerde işçilerin mesai saatleri dışında zamanlarını nasıl geçirdiği de işverenlerin denetiminde ve sorumluluğunda olmuştur. İşverenlerin işçilerin “boş zaman”ını yapılandırma çabası, Fordist dönemin işçi verimliliği ilkesiyle birlikte düşünülmelidir. Henry Ford’un 1914’te stabil, üretken ve disiplinli bir işgücü oluşturmak için şirket bünyesinde kurduğu sosyoloji departmanı, işçilerin evine bizzat ziyaretler düzenleyerek onların kişisel alışkanlıklarını ve yaşam koşullarını denetlemiştir. Fordist-Taylorist üretim süreklilik gerektirdiği için iyi dinlenmiş, fiziksel ve zihinsel olarak sağlıklı işgücüne ihtiyaç duymuştur; dolayısıyla işverenler, işçilerin çalışma saatleri dışındaki sosyalleşme biçimlerini stratejik biçimde düzenlemeye çalışmış ve bu sayede işçilerin üretkenliğini stabil tutmayı amaçlamıştır. Özellikle işletme kasabalarında işverenlerin işçilere ve ailelerine yönelik dinlence ve eğlence hizmetleri sunması, aynı zamanda paternalist bir yaklaşımdır, zira işçilerin sadece emeklerini değil, mesai dışındaki hayatlarını ve sosyal etkileşimlerini denetleyerek “koruyucu”, denetleyici bir ebeveyn rolü üstlenir. İşletmeler çalışanları ve aileleri için spor faaliyetleri, eğlenceler, sinema gösterimleri organize ederek onların iş yerine bağlı bir sosyalleşme kültürü geliştirmeleri, geniş bir “ailenin” parçası gibi hissetmeleri ve böylece sadece maaş için değil, sosyal tatmin için de işletmeye bel bağlamalarını amaçlar. Bu bağlamda, Sümerbank, Etibank gibi KİT’lere bağlı fabrikalarda ve maden havzalarında işletmeler işçiler için spor tesisleri kurmuş, spor kulüpleri açmış, lokaller ve sinemalar inşa etmiştir. Öte yandan, fabrika ve havzalardaki emek organizasyonu işletmelerin boş zamanı yapılandırma biçimlerini de etkilemiştir; bekâr işçilerle ailelerin dinlence zamanları ayrı şekillerde organize edilmiş, işçiler için tasarlanan bazı aktivitelerden çoğunlukla ara kademe olmak üzere az sayıda işçi faydalanmıştır. Bu bölümün konusu, GLİ Değirmisaz mıntıkasında işletmenin işçilerin boş zamanlarını kurgulama ve bunların uygulanma biçimleri olacaktır. GLİ’nin inşa ettiği lokaller, sinema, spor kulüpleri ve diğer dinlence/eğlence faaliyetleri, havzadaki emek

organizasyonu ile doğrudan bağlantılı olmuştur ve temelde bekâr işçilerle ailelerin ayrışmasına dayanmıştır.

1940'lerden itibaren Sümerbank ve Etibank için yazılan BUMH raporlarından, devletin işçilerin mesai saatleri dışında neler yaptığını ve nasıl dinlendiğine özellikle önem verildiği anlaşılmaktadır. GLİ için yazılan 1949 raporunda bekâr işçiler için “işçi dinlendirme tedbirleri”nin yeterli olmadığı, Değirmisaz işletmesindeki işçilerin bazen yakın köydeki kahvehanelere gittiği belirtilmiş “İşçiyi dinlendirecek ve meşgul edecek yer ile okuma vasıtalarının tedarik edilmesi, işçiler arasında musiki ve temsil gibi kendilerini eğlendirecek, memnun edecek faaliyetlerde bulunulması hususunda 1947 yılındaki görüşlerimizi tekrarlarız” uyarısı düşünülmüştür.²³² Bu yıllarda maden işçilerinin çoğunlukla civar köylerden veya uzak yerlerden gelen “bekâr işçiler” kategorisinde olduğu, aynı yıllarda Zonguldak'ta ve Karabük'teki işçilerin çalışma şartlarına dair gözlemlerini kaleme alan Gerhard Kessler'in yazılarından da anlaşılır. Kessler özellikle Zonguldak'taki maden işçilerinin boş vakitlerinde okuma-yazma bilmedikleri için kitap okumadıkları, dışarda gezmedikleri söylemiş ve eklemiştir:

Serbest zamanlarında birçok işçilerin sadece aylak bir halde uzanmak veya ayakta durmak suretiyle vakit öldürdüklerini müşahede ettim. Birçok kereler ziyaret ettiğim Almanya, Polonya ve Hollanda'daki maden havzalarında işçilerin serbest zamanlarını bu kadar boş geçirdiklerini hiçbir tarafta görmedim, fakat oralardaki işçiler evleri ve ailelerinin yanındadır ve bundan dolayı da Zonguldak'taki mahkûm işçilerden veya can sıkıcı ikametgâh kışalarında yaşayan seyyar işçilerden tamamiyle ayrı kimselerdir (1948, s. 17).

Kessler'in, Avrupa'daki maden işçileriyle Türkiye'dekiler arasında gördüğü “bekâr işçiler” farkı, Fordist üretim modelinin çekirdek aile üzerinde durma sebebini de gözler önüne serer: işçiler aileleriyle birlikte yaşadığında, boş zamanlarını daha meşgul, aile ve topluluk odaklı geçirme eğilimleri artar ve bu sayede işe daha üretken dönebilirler.

Havzada bütün işçilerin aileleriyle yaşama şansı olmadığı için, bekâr işçi koşullarına yakın yerde, mesai saatleri dışında zaman geçirmeleri için işçi lokali yapıldı. Ancak işçiler ocaklara yakın olan Kızılbük'e ve İstasyon Mahallesi'ndeki kahvehanelerde de sık

---

²³² CCA 37-10-0-0_58-0-0

sık vakit geçirmiştir; bu kahvehanelerde kumar oynandığı da katılımcılar tarafından dile getirilmiştir. Ayrıca, daha homososyal bir mekân olan işçi lokalinin hafızası, memur lokaline oranla bugüne ulaşmamıştı. İşçi lokaline ek olarak, GLİ yöneticileri, memurları ve ailelerinin sosyalleşmesi için misafirhane yakınlarında memur lokali inşa edilmiştir. Bu lokalde mesai çıkışları yönetici mühendis ve memurlar sosyalleşmiş, memur ailelerinden evlenen olursa düğün törenleri düzenlenmiş, madenciler günü ve yılbaşı kutlamaları yapılmıştır. Her iki lokal de dinlence ve sosyalleşme alanıydı, ancak işgücü hiyerarşisindeki farklı statülere yönelikti. Memur lokali özellikle kentlerden gelen mühendislerin, âmirlerin kasabadaki sosyalleşme ihtiyaçlarına göre düzenlenmişti:

O barın başında geçenler, oradaki kahkahalar, oradaki espriler... Hep kalburüstü insanlardı. O Refik Korukoğlu işte İstanbul'dan gelen dedim ya iki tane geldiler; onlar. Aynı hava kattılar Değirmisaz'a. Sonra bu Osman Doğan o da şeyden, İstanbullu... Öyle bir, böyle kalburüstü konuşmalar yapılırdı orada. Kahkahalar atılırdı içki içilirdi. İşte bu garson Mehmet, Volkan'ın babası, şeydeydi bardaydı orada.. Orada bara bakardı, o da güzel köfteler möfteler bilmem neler yapardı. Çeşitli mezeler yapardı. (...) Bak şimdi bu Kudret Bey'i anlatacağım sana çok aydın bir fikirli bir adamdı. Değirmisaz'a ilk cazı getiren, ondan sonra ilk çocuk bahçesi yapan, çocuk bahçesi! Voleybol sahası, ondan sonra o salıncaklar, çocuk parkı yapan, ondan sonra bandoyu getiren, caz orkestrası kuran, o haftada iki gün şey, yemekli danslı geceler, bütün bunlar onun sayesinde oldu. O yaptı her şeyi (E1).

Özel kutlama ve törenlerde bütün aileler lokalde eğlenip sosyalleşmiş, kimi zaman da sadece erkek yöneticiler iş çıkışları lokalde zaman geçirmiştir. Memur ve yöneticiler ve ailelerin eğlence düzenlediği bir başka alan da misafirhanenin bahçesi olmuştur. Değirmisaz'da başmühendislik yapan Kudret Argun'un inisiyatifiyle caz orkestrası ve bando kurulmuş, misafirhanenin bahçesinde ve lokalde danslı yemekli partiler düzenlenmiştir. Bu danslı toplantılara katılmış veya uzaktan şahit olmuş katılımcılar, Değirmisaz'ın başka kasabalardan farkını -modernliğini- özellikle böyle organizasyonlar üzerinden açıklama eğilimindeydi. Çoğunlukla memur ve mühendis ailelerinden oluşan bu kişiler, kırsal bir çevrede yaşamalarına rağmen işletmenin sunduğu olanaklar sayesinde hem birbirleriyle yüz yüze, yakın ve kişisel ilişkiler kurarak sosyalleşmiş hem de kentlerde olduğu gibi modern ve seküler şekilde eğlenebilmişlerdir. Sadece belli bir zümrenin yararlanabildiği bu sosyalleşme olanakları katılımcılara, bütün kasabaya attedikleri bir ayrıcalık hissi vermiştir.

Görsel 33: Memur lokalinde sosyalleşen GLİ idari personeli ve aileleri. Yıl belirsiz.²³³

Değirmisaz'da yer alan biri memur ve ailelerine yönelik, diğeri işçilerin homososyal etkileşime göre düzenlenen iki farklı lokal, kasabada aileleriyle yaşayan işçilerin çoğunlukla kendi aralarında ve kendi imkânlarıyla sosyalleşmesine sebep olmuştur. Sinema gösterimlerini saymazsak, işletmenin işçilerden ve işçi ailelerinden ziyade, yönetici ve memurlarının -ki onlar da işletmede karar vericiler olduğu için kendilerinin-boş zaman eğlencelerine yatırım yaptığını söylemek mümkündür.

²³³ “GLİ Değirmisaz medeniyeti” Facebook grubunun izniyle.

Görsel 34: Memur lokalinde bir araya gelen Değirmisazlı kadınlar. Yıl: 1963.²³⁴

Hem özel sermayeli sınıai kuruluşlarda hem de KİT fabrikaları ve maden havzalarında işçilerin boş zamanları için yapılan bir diğer yatırım da spor kulüpleri kurmak olmuştur. 1940'lı yıllarda Anadolu'daki kimi fabrikalarda büyük spor kompleksleri kurulmuş, pek çok fabrikada da aidatları işçi ve memur maaşlarından kesilen futbol kulüpleri açılmıştır. Bunun temel sebebi, 1938 Beden Terbiyesi Kanunu'nun 500'den fazla işçi çalıştıran müesseselere getirdiği yükümlülüktü. Tarihçi Yiğit Akın, kanunun amacını ve fabrikalardaki spor tesislerinin varlığını endüstrinin ihtiyaçlarıyla açıklamıştır:

Spor tesislerinin bu tip fabrikalardaki varlığını, işçilerin iş dışında kalan zamanlarında hoşça vakit geçirmeleri ile açıklamak mümkün değildir. Büyük ölçüde Sovyetler Birliği'nden alınan kredi sayesinde ve Sovyet kalkınma deneyimi ışığında kurulan bu fabrikalardaki spor tesislerinin iki temel amacı vardır. Birincisi, hayatlarında Fordist-Taylorist üretim modeliyle ilk kez karşılaşan köylülerin vücutlarına gerekli zaman-mekân koordinasyonu yeteneğini ve bu sayede üretim için gerekli iş disiplinini kazandırmaktır. (...) Spor faaliyetinin diğer amacı ise işçileri boş zamanlarında içki, kahve ve kumar gibi performans düşürücü faaliyetlerden uzak ve mümkün olduğu kadar fabrika sınırları içinde göz önünde tutmaktır (2005, s. 92)

²³⁴ "GLİ Değirmisaz medeniyeti" Facebook grubunun izniyle.

Bu kanun doğrultusunda GLİ'nin Değirmisaz'da başlattığı spor faaliyetleri voleybol ve futbol olmuştur. İşletmenin voleybol takımı, başmühendis Kudret Argun'un inisiyatifleriyle yaptırılan voleybol sahasında maçlar ve antrenmanlar yapmış; aynı zamanda bir de futbol takımı Kömürspor kurulmuştur. İşletmenin özellikle maddi destek verdiği Kömürspor dışında kasabada işletmeden bağımsız erkeklerin (esnaf vs.) kurduğu Gençlikspor gibi takımlar da yer almıştır. Kömürspor, Gençlikspor, Tavşanlı GLİ'nin takımı Linyitspor ve Emetspor gibi takımlarla karşı karşıya gelmiştir. Özellikle erkek katılımcıların anlatıları, söz konusu maçların kasaba hayatını canlandırdığı ve erkek taraftarlar arasında heyecan yarattığı tablosunu destekliyordu. Ancak, diğer KİT'lerde

Görsel 35: GLİ Değirmisaz voleybol takımı oyuncuları.
Kaynak: Yılmaz Uzun kişisel arşivi.

olduğu gibi, GLİ havzalarında da söz konusu spor kulüpleri küçük bir işçi grubunu kapsamıştır. BUMH raporlarında sık sık işletmenin düzenlediği spor işlerinin sınırlı sayıda işçiyi kapsadığı, aslında bütün işçileri kapsamaması ve çeşitlendirilmesi gerektiği belirtilmiştir.²³⁵ Katılımcıların anlatıları, spor kulüplerinde futbol oynayan işçilerin daha ziyade ara kademe işçiler olduğunu doğrulamıştır. Yine işletmenin teknik elemanlarıyla muhasebe elemanları ayrı futbol takımları kurup birbirleriyle maç yapmışlardır. Bu örüntüler, spor faaliyetlerine ve takımlara daha ziyade ara kademe çalışanların ve idari personelin katıldığını, işçilerin aktif katılımcılardan ziyade seyirci

olarak kaldıklarını gösterir. Kasabadaki futbol kulüpleri turnuva maçlarına katılsa ve başarılar gösterse de işletmenin desteklediği spor faaliyetlerine sınırlı katılım olmuş ve buna rağmen işletme daha büyük işçi kitlesini kapsayacak bir spor faaliyeti düzenleme girişiminde bulunmamıştır. Bu durum, en azından GLİ havzasında, Beden Terbiyesi Kanunu'nun işçileri endüstriyel çalışma biçimine adapte etme amacının geri planda

²³⁵ CCA 37-10-0-0_64-0-0

kaldığını ortaya koyar. Spor faaliyetleri konusunda da ayrıcalıklı ve az sayıda kişiyi içine alan bir grup oluşmuştur.

Görsel 36: Kömürspor'un ilk yıllarında, 1940'lar.²³⁶

---

²³⁶ “Değirmisaz sevdalıları” Facebook grubu yöneticilerinin izniyle.

Görsel 37: İşletme çalışanlarının kurduğu futbol takımları ve maçları. Yıl: 1960.²³⁷

Değirmisaz'da GLİ'nin sunduğu, kasabalıların daha büyük bir bölümüne hitap eden hizmet sinema gösterimleri olmuştur. İşletme, sinema binasını hem film gösterimleri için hem de başka etkinlikler yapılabilin diye 1940'lı yıllarda, Ekonoma binasının yanında, mühendis lojmanlarının alt tarafında inşa ettirmiştir. GLİ üst yönetiminin seçtiği film, havzaya geldiğinde 5 gün boyunca gösterimde kalır; ailelere, bekâr işçilere ve ilkokul çocuklarına farklı matinelere düzenlenir ve ücretsiz gösterilirdi. Sinema gösterimlerinin zamansal organizasyonu hakkında düşünmek işletmenin kasabadaki boş zamana yönelik faaliyetlerinin düzenlenmesinde aldığı rolü izlemek açısından elverişlidir.

Matine saatlerinin ve günlerinin belirlenmesinde dikkat çekici bazı uygulamalar söz konusudur. Örneğin ilkokul çocuklarına yönelik matinelere (film önceden izlenip ve çocuklar için uygun olduğu tespit edildikten sonra) işçilerin ve memurların işletmede ya

²³⁷ Yılmaz Uzun kişisel arşivi.

da madende olduğu okul saatlerinde, öğretmenlerinin öğrencilere eşlik ettiği bir düzenlilikte gerçekleşiyordu. Okul saati içerisinde gerçekleşen bu matinelere sinemaya erişimi kasabalılara göre daha kısıtlı olan köylü çocukların da etkinliğe katılımına olanak sağlamıştır.

İşletmenin kasabadaki boş zaman etkinliğine yönelik düzenlenmelerinin bir diğer örneğini ise ailelere ayrılmış matinelere organizasyonunda izlemek mümkündür. Aileler için ayrılmış matinelere, mahalleler ile haftanın günleri eşleştirilerek düzenleniyordu:

Haftada bir gün sinemamız vardı, işletmenin, sinemaya giderdik. O sinema da şöyle, mesela Pazartesi şehir içinin, Salı Ocak Mahallesi'nin, Çarşamba Trak Mahallesi'nin, Orta Mahalle'nin. Yani böyle günlerimiz, güne ayırmışlardı. Eğlence yeri bir sinema vardı (E3)

Sinemanın günleri var. Bir gün Tırak mahallesi, bir gün Kızılbük, Ocak Mahallesi, bir gün Orta Mahalle ile Yeni Mahalle, bir gün Sancak mahallesi falan. Böyle günleri vardı. Bir de işletmede çalışmayanları sokmuyorlardı. Benim babam işletmeden çıktığı için beni sokmuyorlardı (K2).

Her mahalle için ayrı bir gün ayırmak, sinema salonunda bazı gösterimlerde ve günlerde yaşanacak muhtemel bir yığılmanın önüne geçiyor, izleyici sayısını “öngörülebilir” kılıyordu. Bununla birlikte kamusal mekân olarak sinema bir karşılaşmalar mekânıdır. Planlı yapılar yapılmadığını bilemesek de mahallelerin sinema günlerini belirlemek onların boş zamanlarında kimlerle bir arada olacağına yönelik de yapılan bir düzenlemedir. Tıpkı bekar işçilerin ailelerle karşılaşma yaşamamaları için matinelere ayrılmaları gibi farklı mahalleden ailelerle “tanıdık olmayan” ile yan yana gelme olasılığı da azalmıştır. Bu durum bir yanıyla farklı mahallelerden ailelerle yaşanacak olası karşılaşmalarının da önünü kapatmıştır. Bir yanıyla da sinema izleyicisinin sinemadayken mahallelisi ile birlikte “evinde” ve “güvende” hissetmesini sağlamıştır.

Bütün katılımcılar, işletme sinemasında gösterilen filmlerin Amerikan ve Avrupa filmleri olduğunu söyledi. İşletmelerin sunduğu paternalist hizmetlerin içeriğinin de her zaman işletme ideolojisiyle uyumlu olduğunu düşünürsek, sinemada gösterilen filmlerin Batılı filmler olması anlamlıdır. Bununla birlikte söz konusu filmlerin altyazılı gösterildiğini göz önünde bulundurduğumuzda, film gösterimleri aracılığıyla işletme tarafından

düzenlenen boş zaman hizmetinin memur ve yönetici grupların beğenilerine ve (alt yazı takip edebilme) yetkinliklerine yönelik olduğunu söylemek mümkündür.

İşletme sinemasının gösterimleri özellikle erkek çocuklar ve gençler olmak üzere bazı kasaba sakinleri tarafından sıkı bir şekilde takip ediliyor olsa da kimi ahlaki veya kültürel kodlar, özellikle işçi sınıfı kadınlarını sinemaya gitmekten alıkoymuş; bazıları da okuma yazma bilmediği veya alt yazı takip edemediği için sinemaya gitmemiştir:

Yalnız bizim o zaman filmlerimiz alt yazılı yabancı filmler gelirdi. Amerikan filmleri gelirdi. Okuma bilmedikleri için öyle Amerikan filmleri geldiği zaman derlerdi, “aaa biz anlamıyoruz, gitmeyelim.” Tabi bizler herkesten önce gidiyoruz da, annem de öyle Türk filmleri, Türkçe filmler olunca giderdi. Öyle Amerikan filmleri, alt yazılı, ekseriyetle kovboy filmleri gelirdi. Çok güzel filmler gelirdi o zaman (K1).

Bir sonraki bölümde daha ayrıntılı söz edilecektir ancak kısaca belirtmek gerekir ki kasabada ücretsiz gösterim yapan işletme sinemasın yanı sıra Türk filmleri gösteren özel sinemalar da açılmıştır. Erden Sineması bunlar arasında ismi en çok zikredilenlerden biridir. Özel sinemalardan farklı olarak işletme sinemasının işletme tarafından belirlenmiş katı izleyicilik kuralları söz konusuydu. Gürültü yapmak, sinemada uygunsuz davranışta bulunmak gibi davranışlar bekçi tarafından denetleniyor; böyle davranışlarda bulunan kişiler uyarılıyor ve gerekirse salondan çıkarılıyordu.

Sinema salonunda konserler, tiyatro oyunları, cambazlık gösterileri ve parti toplantıları gibi etkinlikler de organize edilmiş; bu etkinliklerde dönemin ünlü figürlerinden Bedia Akartürk ve Nejat Uygur gibi isimler sahne almıştır. İşletme çalışanlarının inisiyatifiyle ücretli olarak düzenlenen bu etkinlikler kasaba halkından da ilgi görmüştü:

Bizim muhasebe şefi vardı, meraklıydı. Anlaşmayı yapardı Ankara’daki tanıdığıyla. “Geçerken Değirmisaz’a uğrasın, gece 2’de ekspres tren var; göndeririz İzmir’e.” Ondan sonra alır eline biletleri işçilere memurlara satardı. Herkes de gelip seyrederdi (E6).

Konserler gelirdi. Bedia Akartürk geldi bir gün. Daha ufağız. “Değirmisaz dedikleri, kömürdür yedikleri, hiç aklımdan çıkmıyor, hadi gari dedikleri” demişti sahnede (E13).

1960-1980 yılları arasında sinema izleme deneyimlerine dair sözlü tarih çalışması yapan Hasan Akbulut, o yıllar için sinemaya gitmenin özellikle de alt sınıflar için neredeyse tek eğlence biçimi olduğunu, kolektif yapıldığını ve sinemaya gitmenin, izlenen filmin ötesine geçerek sosyalleşme anlamı taşıdığını söyler (2014, s. 5-6). İşletmenin sinemadaki film gösterimleri, kendi çalışanlarına ve ailelerine ücretsiz sunulduğundan, mahkûmların ve bekâr işçilerin de mesai dışında zaman geçirmek, hatta bazen işten kaçmak için katıldığı bir eğlence aracı olmuştur. Seçilen filmler kasabadaki bütün toplumsal grupların ve sınıfların zevkine hitap etmese de özellikle okul çağındaki çocukların Batı kültürüyle filmler üzerinden de tanışmasını sağlamıştır. Kasabada özellikle işçiler için eğlence veya boş zaman geçirme olanakları sınırlı olduğundan, sinema gösterimleri, konserler ve etkinlikler gençlerin, komşuların, iş arkadaşlarının beraber veya “mahallece” gittikleri kolektif bir sosyalleşme aracına dönüşmüştür; aynı zamanda işletmenin spor etkinlikleri ve lokallere nazaran daha fazla toplumsal grubu içine alan bir “boş zaman” hizmeti olmuştur.

Sonuç olarak, bir işletme kasabasından bekleneceği üzere, GLİ maden üretiminin devamını garantilemek için işçilerin boş zamanlarını da düzenlemeye çalıştığı söylenebilir. İşçi lokali, sinema ve spor faaliyetleri, işçilerin dinlenmesi, hoş vakit geçirmesi ve en önemlisi de alkol ve kumar gibi çalışmasını engelleyecek alışkanlıklardan uzak durması için açılmıştır. İşçi lokalleri, kahvehaneler gibi işçi sınıfı ve madenci kültürünün yaygınlaştığı homososyal mekânlar; memur lokali ve misafirhane ise kentlerden gelen idari personelin aileleriyle hoş vakit geçirmesi için eğlenceler düzenlenen, kasabanın ayrıcalıklı kesiminin gidebildiği mekânlar olmuştur. Spor faaliyetleri özellikle futbol ve voleybol kulüpleriyle sınırlı kalmış ve az sayıda, çoğunlukla da üst düzey işçileri kapsamıştır; işçilerin hepsini kapsayacak spor etkinlikleri düzenlenmemiştir. Sinemada GLİ çalışanlarına Avrupa ve Amerikan filmleri altyazılı ve ücretsiz gösterilmiş; bekâr işçilerle aileler bir araya gelmeyecek şekilde düzenlemeler yapılmıştır. O yüzden denebilir ki, işletmenin sunduğu paternalist boş zaman etkinlikleri işgücü hiyerarşisine göre dışlama ve içerme ilişkilerini sürdürmüştür. Buna karşın, “boom” dönemini yaşayan kasabanın canlanan yerel ekonomisi sayesinde alt kademe işçiler ve aileleri işletmenin sunduğu hizmetler ve onun denetimi dışında da bir kamusalık oluşturabilmişlerdir. Bir sonraki bölümün konusu, kasabanın artan nüfusuyla

birlikte gelen ekonomik canlanma ve işletmenin denetimi dışında gerçekleşen toplumsallık olacaktır.

4.3. İŞLETME DENETİMİ DIŞINDA: EKONOMİK CANLANMA VE “MÜZAKERE EDİLEN TOPLUMSALLIK”

Değirmisaz’daki sosyal hayat, devlet işletmesinin sunduğu imkânların ötesine geçmiştir ve canlanan yerel ekonomi sayesinde işletme denetiminden bağımsız bir toplumsallık oluşmuştur. Aileleriyle birlikte kasabaya göç eden işçi, memur ve idari personel demografik bir büyümeye yol açmış; pek çok işletme kasabasında ve boomtown’larda olduğu gibi, yarı formel ve enformel bir *boom* (ekonomik patlama) meydana gelmiştir. Kızılbük’te kahvehaneler, fırın ve birkaç dükkândan oluşan küçük bir çarşı; kasabada ise tren istasyonunun hemen altında yan yana dizilmiş çok sayıda dükkândan oluşan başka bir çarşı gelişmiştir. Hem dükkânları hem de işçilerin kaldığı evleri içeren bu ikinci yerleşim bölgesi İstasyon Mahallesi olarak adlandırılmıştır. Aralarında sinemaların da bulunduğu özel sermayeli girişimler, kasabanın sosyal ve ekonomik dokusunu zenginleştirmiş, insanların işletme mekânları dışında bir araya gelebileceği ve etkileşimde bulunabileceği kamusal mekânlar yaratmıştır. Ayrıca, ekonomik faaliyetler, sadece dükkânlar ve özel işletmeler üzerinden de yürümemiştir. Kızılbüklülerin mahsullerini veya arsalarını sattığı, evlerini kiraladığı ve kasabalıların çeşitli ihtiyaçlarını karşıladığı daha enformel bir ekonomi de gelişmiştir.

Kasabada oluşan ekonomik canlanma katılımcıların anlatılarında “bolluk”, hatta “para boldu” cümleleriyle ifade ediliyordu. Babasının görevi sebebiyle işletmenin yönetim kesimine daha yakın olan bir katılımcı bu bolluğu doğrudan “işletmenin işçiler ve kasabalılar için harcadığı para” olarak yorumluyordu; Kızılbüklüler içinse mahsullerini satabilecekleri veya para karşılığı çeşitli hizmetler verebilecekleri bir nüfusa işaret ediyordu:

Başka herkes kendi şehrine düşkündür falan da Değirmisaz başkadır. Toplama insanlar. Birdenbire çok iyi bir atmosfer oluyor. Bol para, işletme her şeyi yapıyor. İşletme hep zarar ederdi zaten (E1).

O zamanları para da bu memlekette idi yalnız. Para, burada idi. Çok çok güzeldi. Tarlarda ne ektin diktin ise onu rahatlıkla satabiliyordun. Hayvanına yükle, küfelere, getir. Misal soğan var iki küfe, bakkalın birisine indir. Domatesin var, indir. Biberin var, indir. Oralardan mahallelere giderdik. Annem bana sarıverirdi, tarlada sarardı. “Git bunu Trak mahallesinde sat gel.” Hemen varırsın. Satar, paranı alırsın. 20 kuruş, 25 kuruş, 30 kuruş.. (E4)

Katılımcıların bahsettiği “para bolluğu”, kasabadaki alım gücünün, paranın dolaşımında olmasının bir ifadesiydi. İşletmenin marketi Ekonoma’da ihtiyaç maddeleri bulunsa bile kendi fişiyile alışveriş ediliyor olması, gıda çeşitliliği konusunda yetersiz kalması alternatif dükkânların varlığını zorunlu kılmıştı. Ayakkabı tamircisi, terzi, işçilerin sosyalleşmesi için kahvehaneler, lokantalar, berber dükkânları ve manifaturacılar çeşitli ihtiyaçlara yönelik açılan dükkânlardı. Gelişen yerel ekonomi sayesinde, işletme çalışanlarının işletmeden kazandıkları parayı ihtiyaçları doğrultusunda harcamak için kasaba dışına çıkmasına gerek kalmıyordu. Örneğin, mahkûm işçiler arasında ekonomik durumu iyi, zengin olanlar vardı ve bu mahkûmlar yemekhanede çıkan yemekleri yemektense çarşıdaki lokantalarda yemeyi tercih edebiliyordu.

Özel sermayeli dükkânların sayısı 1950’lerde 70’in üstüne çıkmıştı. Katılımcılardan biri, İstasyon Mahallesi’nde yan yana bulunan dükkânların bir kısmını hafızasından şu şekilde saydı:

Gizirlerin bakkal dükkânı. Hasan Hüseyin Gizir’in kahvesi. Ahmet Gizir’in manifatura dükkânı. Saadet’inin berber dükkânı. Kasap Ferit’in kasap dükkânı. Berber Ahmet’in berber dükkânı. Gedizli Terzi. Nusret-Ali Denizlerin bakkal dükkânı. Ali Uzun’un Karadeniz Lokantası. Berduş İsmail’in ayakkabı tamir dükkânı. Aşçı Yaşar’ın lokantası vardı. Laz Faik sebze meyve satardı. Dondurmacı Rasim vardı (E3).

Kasabanın dükkânlarını bu şekilde hatırlayan sadece katılımcı E4 değildi. Burada kendi ticari işini yapan dükkân sahipleri ve çalışanları kasabadaki yüz yüze ve samimi ilişkilerin bir parçasını oluşturuyordu; onları herkes ismiyle ve memleketiyle hatırlıyordu. Kasabadaki yakın ve kişisel ilişkilerin ekonomik alanı da kapsıyor oluşunun hem sebebi hem de sonucu, bürokratik kurallara sahip işletmeye nazaran güvene dayalı, enformel alışveriş ilişkilerinin ortaya çıkmasıydı:

Bütün o tren yolunun altında İstasyon Mahallesi dediğim yerde, sırayla bütün yol boyunca dükkân vardı; berberinde tut, kahvesinden tut postanemiz oradaydı. Dediğim gibi kumaş satan yer, ayakkabı tamircisi, gazoz yapan, dondurma yapan... Ne ararsan, kahveler... Her şey o sırayla onlar görürsün yani, tek tek görürsün. Arka tarafta başka sokakta başka bir şey var mı demene gerek yok. Hepsini yolun üstünde dizili, hepsi dizili ve de ayrı gayri yok sonra güven vardı. Mesela bir şey aradın o anda o dükkânda yok. Ondan sonra hadi Ahmet abi veya Ahmet amca, yaşımıza göre “ya bana şöyle bir şey lazım. Öbür gittiğinde alır getirir misin?” “Ah getiririm tamam.” “Ne kadar parası?” “Önemli değil. Ben alayım geleyim sen verirsin.” Ama parası var mı yok mu? Onu alacak, onu bilemeyiz. Herkes birbirine güvenir ne parada sorunumuz çıkar ne güvende sorunumuz çıkardı (K8).

Esnafla kurulan güven ilişkisinin sebeplerinden en önemlisi de işçilerin, memurların işletmeden düzenli gelirinin olmasıydı; veresiye yazılanlar aybaşında ödeniyordu:

Esnaf yazar bak. Adam işletmede çalışıyor, işçi. Memur. Gelmiş bakkal dükkanına veya bu Gökşenlere. Bu şarküteriye. O yazar. Aybaşı geldi mi işçi gelir, borcunu öder, gider. Burada esnaf verir. Köylüsüne kentlisine işçisine... Verir esnaf. Adamın geliri var, çalışıyor? (E4)

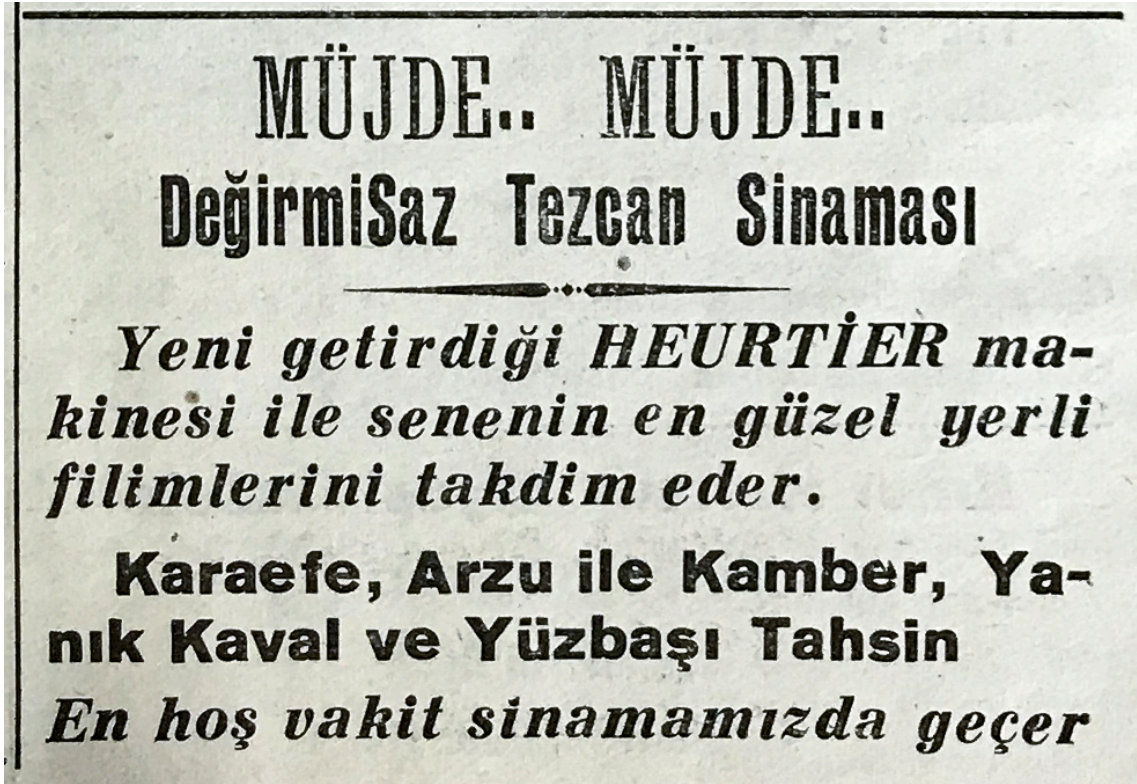
Kasabadaki ekonomik patlama, insanları yeni tüketim alışkanlıkları edinmeye teşvik eden mal ve hizmetlere yönelik arz talep döngüsü yaratarak bir tüketim kültürü oluşturmuştu ve bunda, hem Amerika ile daha yakın ilişkilerin kurulduğu hem de ekonomik ve kültürel olarak Amerikanlaşmanın başladığı DP döneminin payı vardı (Alkan 2016, s. 595). Devlet kurumlarında çalışanlara ücretlerin düzenli olarak ödenmesi ve genellikle yerel olarak harcanmasıyla birlikte, insanların hazır mallara (işlenmiş gıdalar, giyim veya eğlence gibi) bel bağlamaya başladığı bir tüketici pazarı gelişti. Özel girişimler ihtiyaçları karşılamak için rekabet ettikçe, kasabalılar için tüketim sadece hayatta kalmanın ötesine geçerek sinemaya gitmek veya tüketim ürünleri satın almak gibi eğlence ve konforu da kapsamaya başladı. Mal ve hizmetlerin sosyal hayatın bir parçası haline geldiği ve yaşam tarzlarını, sosyal etkileşimleri ve hatta arzuları şekillendirdiği orta sınıf ethos’u 1950’li yıllarda yeni yeni oluşuyordu. Tüketim kültürüne angaje olmak ve “daha iyisine” talip olmak, kent göçmenlerinde de yaygın bir durumdu; köyünden ve toprağından kopan işçiler için daha iyi bir hayatın göstergesiydi (Balkılıç 2024; Karpat 2019). Bu sürecin sonunda kent kökenli idari personelin ve kır kökenli işçi ve ailelerinin tüketim kültürü birbirine yakınlaşmaya başladı. En yoksul işçi dahi evine radyo ve dikiş makinesi satın almış; bazı memurlar evlerine beyaz eşya getirebilmişti. Bu bağlamda, katılımcılar da özel girişimlerin varlığın “ihtiyaç”la açıklama eğilimindeydi. Özellikle “Gökşenler”

olarak bilinen, Balıkesirli bir ailenin işlettiği, her gün Balıkesir’den balık, tepsi yoğurdu ve envaiçeşit gıda getiren market, akıllarda en çok kalan dükkandı:

Mesela Tavşanlı’da süpermarket yokken, orada Gökşenler diye süpermarket vardı. Adamların süpermarketi vardı orada. Ne ararsan bulurdun. Balığı bulurdun, etini bulurdun, pastırmasını bulurdun (E13).

Valla dükkân çoktu da en çok işi gören, parayı kazanan Gökşenler idi, Balıkesirli. Mesela balık türü, yoğurt türünü adamlar Balıkesir’den getirttirirdi. Ta Balıkesir’den trenle tepsi yoğurdu gelirdi böyle, millet kapış kapış ederdi. Palamut balığı gelirdi, trenle gelirdi. Mecburen onlardan alırsın. Başkası getirttirmiyor. N’apcan, ihtiyaç. Mesela köfteci dükkânları vardı. Her adam köfteyi yapamazdı. O Gaziantep’li bir adam vardı rahmetli, oğlu benim arkadaşım. Bir köfte yapardı, barmaklarımızı yalardık ya (E9).

Özel dükkanlar ve işletmeler bir araya geldikçe, kasabada canlı bir “çarşı” atmosferi oluşturarak, GLİ’nin gözetiminden bağımsız olarak işleyen ve dolayısıyla devletin doğrudan kontrolü dışında kalan kamusal yaşam alanları yarattılar. Bu çarşılar ve sinemalar, ek olarak, sınıfsal olarak daha heterojen karşılaşmalara da izin veriyordu. Her ne kadar mühendis katılımcı “Bizim o dükkânlara ihtiyacımız yoktu, Ekonomamız vardı” dese de kişilerin postane, fırın veya başka bir ihtiyaç için İstasyon Mahallesi’ne illaki yolu düşüyordu. Kasaba sakinleri, kasabanın varlığının işletmeye ve onun sağladığı istihdama bağlı olduğunun farkında olsalar da bu alanlar onlara işletmenin dayattığı katı kuralların dışında kendilerini özgürce ifade etme fırsatı sundu. Örneğin Karadenizli işçiler kahvehanelerde horon tepiyor veya özel sinemalarda sessiz olması için uyarı almadan film izleyebiliyorlardı.

Görsel 38: Değirmisaz'da sinema reklamı. Yıl 1953.²³⁸

İşletmenin belirlediği koşullar ve kurallar altında zaman geçirilen bir diğer mekân da işletmenin sinemasıydı. Dönemin Amerikanlaşma furyasıyla da paralel olarak getirdiği kovboy filmleri, Holywood filmleri vs. de çok izleniyordu, ancak altyazılı gösteriliyordu. Kültürel olarak pek çok işçiye ve ailesine daha çok hitap eden Türk filmleri, kasabada açılan özel sinemalarda gösterilmeye başlandı; bunlardan en meşhuru da Erden Sineması'ydı. Sinemanın sahibinin kızı olan katılımcı yazlık gösterimler de yaptıklarını anlatmış; gösterimleri kasabada herkesin bir araya geldiği şenliklere benzetmişti:

Dere boyu çok güzeldi. Derenin kenarlarında ağaçlar şeyler vardı. Gündüzden geçilirdi derenin karşısına, minderler yerleştirilir geceye yer ayrılırdı. Herkes kendine yer ayırırdı. Sinema da çok yakın olduğu için sinemanın plaklarıyla müzikleriyle ışıklarıyla orada bir şenlik olurdu (K9).

Erden Sineması'nın matine düzenlemeleri işletme sinemasınınkilerden farklıydı. Matinelerin zamansal organizasyonu mahallelerin günlere bölünmesi üzerinden

²³⁸ Emet Gazetesi, 21 Mart 1953, s. 3

ilerlemiyordu. Bu da farklı mahallelerden izleyicilerin yan yana gelmesine, sinemanın bir karşılaşma mekânı olarak işlerlik kazanmasına olanak veriyordu. Erden Sineması kâr odaklı düzenlemeler yapıyor ve matinelere kasabalıların sinemaya gelebilme olasılığını artıracak şekilde organize ediyordu. Bu sebeple de esas olarak aile yaşantısını merkeze alıyor, gece sinemaya gidemeyen kadınlar için gündüz matinelere düzenliyordu. Bununla birlikte izleyicilik işletme sinemasındaki gibi katı kurallara tabi değildi. İşletme sinemasında izin verilmeyen izleyicilik pratiklerine alan açıyordu:

Mesela bayanlara göre düzenlenen gündüz matinelinde... Değirmisaz'da bütün bölgelerin halkı toplandığı için, her türlü şeyden insan var. Karmaydı artık hepimizin örf ve adeti, kültürü. Ve çok güzel bir birlik oluyordu. Ve bu gelen halk - alttan tabaka oluyordu bildiğiniz gibi, gece eşiyile gelemeyenler. Ve o kadar etki altında... Bayanların izlediği filmler genelde aile filmleri, dram filmleri, salon filmleri, acıklı filmler falan. Onun etkisinin altında kalıp da başından örtüleri çıkaranları mı ararsınız, ağlayanları mı ararsınız, ayakkabısını çıkartıp sahneye atanları mı ararsınız. O kadar büyük heyecan olurdu. Çıkarken de ağlaya ağlaya, o filmin kötü karakterine hakaretler ederek çıkarlardı. Akşamları da bekar salonunda olurdu, aşağı salonda. Orada da ıslıklar çalınır, sandalyeler kırılır, ondan sonra, sahneye sandalyeler atılır. Her gün babam sandalye tamiri olurdu. Ama bu hoşumuza gidiyordu ailecek. Ben de çocuğum ama.. Böyle olması filmin çok güzel tutulduğunu ve bu filmin çok güzel iş yapacağını gösterirdi (K9)

Kasabadaki ekonomik canlanmanın hızlandığı, işletmenin/devletin kurallarına tabi olmayan sosyalleşme ve enformel ilişkiler, ortaklıklar biçimini de alıyordu. Bahsi geçen ekonomik canlanmadan faydalanmak isteyen işçilerin, köylülerin, ailelerin birbiriyle çeşitli anlaşmalar yapmaları da söz konusuydu. Örneğin, bir köylü, İstasyon Mahallesi'ndeki berbere tıraş olmaya gittiğinde berberden izin alıp dükkânın önüne satmak istediği malları serebiliyordu. Birbiriyle kasabada tanışan iki kişi ortaklık kurarak ticaret yapabiliyordu. Çocuğunun okuldan arda kalan zamanda eve gelir getirmesini isteyen aileler, zaten kişisel olarak tanıdıkları dükkân sahipleriyle anlaşarak çocuğunu çiraklığa gönderiyordu. Ekonomik saiklerle başlayan bu ilişkiler kimi zaman devam ediyordu, kimi zaman da çatışmayla sonuçlanıyor ve bitiyordu. Ancak çoğunlukla birebir ve kişisel ilişkilerden oluşuyordu.

Kişisel ilişkiler üzerinden kurulan yakınlık (*intimacy*), Simmel'in "dolaylımsız karşılıklılık içindeki iki bireyin ilişkisi şeklinde tanımladığı" *dyad*, yani "ikili" kavramına içkin olan yakınlığa benzerdir (Swingewood 2010, s. 146). Burada Simmel'in *dyad* olarak

tanımladığı, iki kişiden oluşan sosyal birimdir ve ancak iki kişinin ikisinin de aktif katılımıyla var olabilir. *Dyad*, üçüncü bir kişi içermediği için iki kişi arasında gerçekleşen etkileşimler dolaylıdır ve aralarındaki yakınlık, kendilerini benzersiz ve özel kılan niteliklerin ön plana çıkmasından doğar (Wolff 1950, s. 126). Değirmisaz'ın gündelik hayatında işletmenin doğrudan müdahale etmediği ilişkiler ve mekânlar, her zaman *dyad* formatında olmasa da benzer bir yakınlık doğurmuştur. Zira devletin/işletmenin kurallarının kişileri soyut birer vatandaş olarak kurguladığı ve inşa ettiği kurallı/kurula dayalı toplumsallıkların aksine kişiler burada kendi tekillikleriyle var olabilmişlerdir:

Meryem Teyze, o Fettah Bey Amcanın hanımı, Meryem Hanım Teyze. Yaz ayında sessiz sakin olur. Derenin şırıltısını duyarsınız. Kahkahayı patlattığı zaman, karşıda Yeni Mahalle'de, İbrahim Amca'nın, İbrahim İnak denilen bir amcamız vardı muhasebeye çalışan, onun hanımı Tenzile Teyze, o da oradan kahkaha ile cevap verirdi. Onun kahkahası ile onun kahkahası farklı şekillerdeydi, anlardık. Meryem Hanım Teyze şimdi kahkaha attı, şimdi Tenzile Teyze atacak. Hakikatten bir müddet sonra, Tenzile Teyze kahkahayı atar. Derdi ki Tenzile Teyze cevap verdi. Böylesine bir yakınlık, muhabbet vardı (E8).

Burada söz konusu var oluş biçimi, Antropolog Ghassan Hage'nin (2018) Beyrut'un yarı kaotik kentsel ortamında resmi hukukun denetimi dışında gerçekleşen birebir karşılaşmalar ve etkileşimlerden yola çıkarak ortaya attığı “müzakere edilen toplumsallık”²³⁹ (*negotiated sociality*) kavramıyla da açıklanabilir. Müzakere edilen toplumsallık, devlet hukukunun üçüncü bir taraf ve dikey olarak aracılık etmediği, yatay ve yüz yüze bir toplumsallıktır (2018, s. 101). Hage bu toplumsallığa örnek olarak Beyrut'ta trafikte formel kurallara uymadan karşı karşıya gelen sürücülerin etkileşimlerini veya herkese aynı sandviçin sunulduğu Amerikan zincir fast food'cu yerine, yerel sandviççinin kendisini tanıyarak ona özel sandviç yapmasını tercih eden Beyrutlu yazarın tutumunu örnek gösterir. Hage verdiği örneklerde, *dyad*'da kişilerin biricik özellikleriyle var olmasının yankılarını görür: “Hukukun dışında varoluş, soyut vatandaşlardan ziyade ‘tekil’, tikel, libidinal ve duygusal özneler arasındaki etkileşimleri

²³⁹ Hage “müzakere edilen toplumsallık” ifadesinde ima ettiği müzakere kavramının, belirli çıkarlara sahip iki tarafın müzakere ederek bir anlaşmaya varmaya çalıştığı baskın müzakere anlayışıyla aynı olmadığını belirtir. Onun “müzakere edilen toplumsallık” olarak tanımladığı şey, birinin bir varlık olarak diğerine sürekli uyum sağlaması gereken bir toplumsallık biçimidir (2018, s. 104).

sahneler. Burada, babanın soyutlayıcı yasasının yokluğunda anne-çocuk ilişkilerinin üstlendiği libidinallığe ilişkin psikanalitik argümanların yankıları vardır” (s. 103).

Hage, “müzakere edilen toplumsallık” kavramını açıkladığı makalesinde, yalnızca devletin yasalarının değil, tüm toplumsal yasaların dışında kalan ve büyük bir kentte gerçekleşen karşılaşma ve etkileşimleri ele almıştır. Ancak ben bu toplumsallığın, toprağından uzaklaşan “yabancıların” bir araya gelip, kendi toplum yasalarından bağımsızlaşarak, birbiriyle ilişki kuran Değirmisazlılar için de açıklayıcı olduğunu öne sürüyorum. “Babanın soyutlayıcı yasasının yokluğu”, işletmenin hem işveren hem de devlet temsilcisi olarak kendini baba figürü şeklinde konumladığı Değirmisaz’da özellikle “yabancılarla” kurulan yakın ve samimi etkileşimlerin çıkış noktasıdır. Zira işletme kendisini işveren ve devletin temsilcisi olarak “baba figürü” şeklinde konumlandırmıştır; yani “babanın” kişilerin gündelik hayatına bu kadar sızdığı bir mekânda, onun denetiminden bağımsız kurulan ilişkilerin bir haz duygusu yaratması kaçınılmazdır.

Hage’ye göre devletin yasası bizi somut özelliklerimizden sıyrarak soyut yurttaşlar olarak inşa eder ve tikellikten yoksun bırakır (s. 103). İşletmenin iş yerinde, sinemada, resmî törenlerde, kendisine ait mekânlarda ve kendisinin düzenlediği organizasyonlarda işçilere ve kasabalılara dayattığı kurallar soyutlaştırışı ve tek tipleştiricidir. Kurala dayalıdır ve bir ölçüde rasyonel, öngörülebilir, kestirilebilir bir toplumsal vizyonun parçasıdır. Örneğin madencilerin ve diğer çalışanların iş yerinde standartlaştırıcı programlara ve prosedürlere uymaları gerekmiştir; endüstri işçiliğinde bireyselliğe çok az yer bırakılmıştır. Böylece işçiler, yeri başkasıyla doldurulabilen iş gücüne ve soyut rollere indirgenmiştir. Resmî törenlerin önceden hazırlanmış ve kurgulanmış programı ve vurgulanan “milli yurttaş” tipi tekil ve kolektif farklılıklara yer bırakmamış; sinemada da aynı şekilde izleyicilerden kendilerini ortaya koymayacakları şekilde davranmaları beklenmiştir. İşletmenin paternalist yönetim anlayışı, ideal bir senaryoda konutlar, boş zaman etkinlikleri ve kamusal mekânlar aracılığıyla işçilerin ve ailelerinin bütün hayatını kapsamak üzere tasarlanır. Ancak, kaynak kısıtlılığı, Değirmisaz gibi ömrü bilinen bir yere yatırım yapılmaması gibi sebeplerden ötürü bu senaryoda kaçınılmaz boşluklar meydana gelir. Örneğin bütün işçilere lojman sağlanmamış, kasabalıların iş saatleri

dışındaki sosyalleşme biçimleri ve alanları çeşitlilik göstermiştir ve her biri işletmenin kontrolünde olmamıştır. Bu boşluklar, yani “babanın yokluğu”, hukukun aracılık etmediği kişisel ve samimi bir toplumsallık ve işletmenin yapılandırılmış sosyal hayat vizyonuna direnen alternatif sosyalleşme biçimleri oluşmasını sağlamıştır.

Değirmisaz bağlamında “babanın koruyucu yasasının yokluğu”, babanın kendisinin yokluğuyla veya yokluğuna dair duyulan istekle karıştırılmamalıdır. Elbette bu çalışmanın pek çok bölümünde belirttiğim gibi katılımcıların çoğu kasabadaki hayatlarının devamlılığının işletmeye bağlı olduğunun farkındaydı ve işletmenin kurallarının, yani bir anlamda “devletin hukukunun/yasasının” kurucu, düzenleyici ve koruyucu varlığı için minnettardılar: Kiminle konuştuğuma bağlı olarak, kimisi istihdam ve erzak kömür yardımı için, kimisi okuldaki öğretmenleri için, kimisi misafirhanedeki caz müziği ve akşam yemekleri için... Bunlara ek olarak Değirmisaz, sunduğu kentsel özelliklerle onların “her şeyi herkesten önce görmelerini” sağlamıştı ve bunun da arkasında işletme vardı. Ancak kasabanın asıl unutulmaz özelliği olarak öne sürdükleri “samimiyet”, işletmenin kurallarının bir anlamıyla “soğuk” yüzlü resmiyetinin araya girmediği, onlardan soyut/standart ve tek tip vatandaşlar olmalarını beklemediği bir toplumsallıkta meydana geliyordu.

Bu toplumsallık, kişilerin kurdukları ilişkilerde karşısındaki tarafından herkesle aynı, standart olarak değerlendirildiği ve “eşitlendiği” değil, kendisi (“Ahmet” veya “Ayşe”) olduğu ve tam da bu yüzden özel muamele gördüğü bir toplumsallıktır. Kişilerin birbirlerinin adını, memleketini, huyunu suyunu bildiği ve bu özellikleri işin içine katarak ilişki kurduğu bir toplumsallık. Kayırmacılık ilişkileri de aynı kişiselliği, tekilliği barındırdığı için bu toplumsallığa içkindir. Kişinin, başka soyutlamalarla birlikte var olan bir soyutlamadan ziyade, başkalarının bedenleriyle birlikte var olan bir beden olduğu bu alanda, özneler libidinal bir haz tecrübe eder (Hage 2018, s. 104):

Bizde servis otobüsü diye bir şey yoktu; kamyonun içinde merdivenler. Birbirleriyle çok şakalaşırlardı. Ben şahidim ben de arabadaydım. Babamın bir arkadaşı bir sepet yumurta almış. Başladılar: “Sen bunu atarsın, atamazsın!” Komşunun hiç yumurtası kalmadı. Arabadan inince çocuklara söylüyorlar: “Teyzene söyle de bir gömlek getirsin.” Öbürüsü pantolon istiyor. Hatta müessese müdürü vardı Hasan Bey; o da

atla gezerdi. O da onları görmüş: “Ya! Siz çocuk musunuz!” demiş. Böyleydi burası. Yani Türkiye’de gezdiğim yerlerde böyle bir samimiyet görmedim hiç (E6).

Hep beraber ailecek çıkılır, şakalaşarak, muhabbet edilerek gelinir, tam tel köprüden geçilirken Fettah Amca biraz önceden gider. Tam insanlar köprüye girip, özellikle bayanlar ve çocuklar ortaya geldiler mi, Fettah Amca o iri cüsseyle, tel köprüyü sallamaya başlar. Hem yukarı aşağı, hem sağa sola doğru. Özellikle sağa sola sallayınca daha bir korkunç olur. İnsanlar altında gidiyor gibi olur. Hepsi çığlık çığlığa bağırırlar. O bir muhabbeti. Tabii çevreden kahkaha atanalar, bizler çocuğuz, gülüyoruz falan. Böyle bir muhabbetimiz vardı (E8).

Değirmisaz’da doğrudan kişiler arası etkileşimler ve yerel pratiklerle gelişen toplumsallık, Hage’nin müzakere edilen toplumsallığında olduğu gibi, işletmenin dayattığı resmi düzenlemeler ve hiyerarşik yapılardan ziyade esneklik ve uyum gerektirir. “Etkileşimi düzenleyen bir ‘yasa’nın varlığı olmaksızın, kişinin karşısındakinin varlığına sürekli olarak uyum sağladığı; dikkatli ve duyarlı olduğu bir oluş biçimidir. Bu toplumsallık, soyut vatandaşlık düzeninin aksine, başkalarıyla birlikte olmanın çok daha somut bir biçimidir” (Hage 2018, s. 105).

Esasen işletmenin Değirmisaz’daki varlığı, kişiselleşmiş ilişkilerle özdeşleşen ve samimiyet diye ifade edilen toplumsallığın ortaya çıkması için gerekli koşulları yaratmıştır. Maden üretimi etrafında belli kurallarla örgütleyerek istihdam ettiği ve gündelik hayatlarına da sızdığı kasabalılar, işletme sayesinde kasabaya gelmiş olsa da kendi bireysel özelliklerini ve öznelliklerini ortaya koyacak alanlar ve ilişkiler geliştirmiştir. Erden Sineması veya benzeri özel mekânlar, gayri resmi toplaşmalar veya enformel ortaklıklar/anlaşmalar, birebir ve yakın etkileşimlerin şekillendiği alanlar olmuştur. Daha önceki bölümlerde ele alınan yabancılık ilişkileri ve komşuluk ilişkileri yine bu kapsamda -işletme kuralları dışında- gerçekleşen yüz yüze bir toplumsallığın uzantıları olarak değerlendirilebilir.

4.4. İŞLETME KAPANIYOR, KASABA BOŞALIYOR: BUGÜN HATIRLANAN DEĞİRMİSAZ VE POST-FORDİST DUYGULANIM

Çalışmanın başında Değirmisaz’ın mekân olma sürecini bir bilgisayar oyunu gibi hayal etmiştim ve sadece ağaçların veya tarlaların olduğu bir yere birer ikişer gelen oyun karakterlerinin yeri kazarak siyah bir madde çıkardığını, ardından karakterlerin ekranın

görüş alanından çıkıp daha kalabalık bir şekilde döndüklerini düşünmüştüm. Havzada insan faaliyeti başlamıştı ve ben de tez boyunca sık sık “zoom in” ve “zoom out” yaparak geniş açıda olup bitenlerle havzada kurulan ilişkiler arasında bağlantı kurmaya çalıştım. 1966 yılına geldiğimizde ekrana bakarsak eşyalarıyla birlikte trenlere binip kasabadan ayrılan aileleri izleriz; evler ve lojmanlar boşalmış, kasabada insan faaliyeti ve nüfus bir anda azalmıştır. Üretim bölgesinde az sayıda işçiyi atölyelerde, tamirhanelerde, depolarda ekipmanları sökerken görürüz. Ardından başkaları gelir, ancak onlar da zaman içinde kasabayı terk eder. Ekran sessizleşir. Evlerin binaların içini otlar kaplar. Ekran bu görüntüye kilitlenmişken ve zaman orada öylece akıp gidiyorken sessizliğin içinden yaşlı yaşlı insanlar çıkıp gelir. Binaları ağlayarak ziyaret ederler. Ne olmuştur?

Görsel 39: Değirmisaz'da GLİ döneminden kalma metruk bir bina. Yıl: 2022.²⁴⁰

Çalışmanın başında da söylediğim gibi, Değirmisaz “ölüm zamanı” bilinen bir kasabaydı, zira kömür mevcudiyeti azdı ve GLİ buraya sınırlı bir süre ayırmıştı. 1965’ten itibaren

²⁴⁰ Fotoğraf: Biray Anıl Birer Yanık.

memurlar ve yöneticiler arasında GLİ'nin diğer havzalarına tayinler başladı. İşçilere de Soma, Tunçbilek veya henüz yeni açılacak olan GLİ Seyitömer havzalarına geçiş yapma hakkı verildi. Katılımcılar arasında özellikle Seyitömer havzasına geçen işçi sayısı fazlaydı. Bazı işçiler de tazminatlarını alıp memleketlerine dönmeyi tercih etmişti.

Madenlerin aniden veya planlı şekilde kapanması, özellikle de *boomtown*'lar için yaygın bir durum olmakla birlikte kasabada ve civar köylerde madene bağlı yaşayan insanların hayatını sosyal, duygusal ve ekonomik olarak etkiler. Her ne kadar kendilerine diğer havzalarda çalışma seçeneği sunulmuş olsa da işçilerin maden kapandığı için Değirmisaz'dan ayrılmak zorunda kalması zorunlu bir yer değiştirmedir ve bir kayıp duygusuyla sonuçlanması kaçınılmazdır. Kasabalıların Değirmisaz'ın mekânsal koşullarıyla birlikte şekillenen yüz yüze ve samimi ilişkileri kesintiye uğramış, GLİ'nin diğer havzalarına gidenler için bu ayrılık ekonomik olmasa bile sosyal bir belirsizlik anlamına gelmiştir. Kapanışın kasabalıların burada kurduğu yakın ilişkileri ve toplumsal bağları nasıl kesintiye uğrattığını bir katılımcı aşağıdaki sözlerle anlatmıştır:

Asıl bu işletmedeki bizim birdenbire kapandı işletme. Kapanmasını da anlatmam lazım sana o çok felaket. Nereye gidecek bu işçiler? Ondan sonra kömür birdenbire yok dendi. Herkes böyle kaldı haydi yüzlercesi Soma'ya yüzlercesi Tunçbilek'e, yüzlercesi Seyitömer var biliyor musun Seyitömer'i orası daha açılmamıştı. Oranın ilk açılışlarında muhasebe işlerini yapmak için ben gittim oraya. Her tarafa çil yavrusu gibi dağıldık. Kimsenin Değirmisaz diye bir şeyi kalmadı. Kimse birbirini bulamıyor, edemiyor böyle. Bir ayrılık koptu, o böyle Değirmisazlılarda o güzelim atmosferden sonra o ayrılık da var ya insanlarda böyle bir hicran yarattı. Değirmisaz'a karşı. İşte oradan gelir asıl şeyi; Değirmisaz'ı sevmek (E1).

Bu alıntı, özellikle de kömür madenciliği gibi tek bir endüstri etrafında şekillenmiş kasabalarda kurulan ekonomik ve toplumsal bağların kırılganlığını ortaya koyuyor. Bir işletme kasabasında işletmenin üretimi durdurması ve havzadan çekilmesi, geçimi sağlamaktan gündelik temel ihtiyaçlara, çocukların eğitiminden boş zaman aktivitelerine kadar hayatın pek çok alanını "aile babası" gibi kural koyucu ve kollayıcı şekilde düzenlediğinden, kasaba sakinleri için güven hissini kaynağının ortadan kalkması anlamına gelir. İşletme faaliyetini durdurduğunda, kasabada inşa edilen tüm yaşam çerçevesi çöker ve hem işçiler ve aileleri hem de kasabanın nüfusuna bağımlı diğer ekonomik faaliyetleri yürütenler ekonomik ve sosyal olarak başka koşullara uyum

sağlamak zorunda kalırlar. Kapanma, Değirmisaz'a yakın köylerde yaşayıp madende çalışan köylüler için de hayatlarını farklı ve daha uzak bir havzaya göre organize etme zorunluluğu doğurmuş; kasabadaki ilkokul ve ortaokula devam etmesi planlanan çocuklarının eğitimi için ailelerini başka havzalara taşımak veya “bekar işçi” olmak arasında seçim yapmak zorunda kalmışlardır. GLİ havzalarına geçmek yerine işletmeyle bağını koparıp memleketlerine veya başka kentlere giden işçiler için bu kapanış, işletmenin paternalizme dayalı hizmetlerinin, dolayısıyla ekonomik ve sosyal güvencenin de kesintiye uğraması demektir. Patlama ve çöküş döngüsünün tipik bir özelliği de bu döngünün yaşandığı mekânların aniden boşalması ve burada sürdürülen yaşamların ve ilişkilerin hayatın olağan akışına ters bir şekilde kesintiye uğramasıdır. Sınırlı bir fiziksel alanda göçlerle kurulan Değirmisaz'da işletme, sunduğu istihdam, fiziksel güvenlik ve paternalist hizmetlerle en büyük güvence kaynağı olmuştur. Kasabadaki alım gücünün kısa süre içinde ekonomik canlanma yaratması da insanları birbirine yakınlaştırmıştır. İşletmenin denetimini gevşettiği, kurallarının geçmediği alanlarda farklı yerlerden gelen işçiler ve aileleri komşuluk, hemşerilik, ortaklık gibi çok çeşitli dayanışma ve kollama/kayıрма ilişkileri kurmuştur. “Yabancılarla”, yakın mesafeden ve yüz yüze ilişkilerle kurulan toplumsallık, işletmenin kasabadan çekilmesiyle kesintiye uğramıştır. Kasabalıların Değirmisaz'ı hızlıca terk etmek zorunda kalması ve birbirleriyle temaslarını kaybetmeleri, sadece toplumsallığın kesintiye uğramasına yol açmamıştır; bu toplumsallığı oluşturan “sahne” de bir anda değişmiştir.

Görsel 40: Katılımcıların bir zamanlar mezun olduğu Kızılbük İlkokulu'nun bugünkü metruk hali. Yıl: 2022.²⁴¹

İşletme kasabayı terk ettiğinde havzada artık birkaç TCDD ve Orman Müdürlüğü çalışanı, okullar hâlâ eğitime devam ettiği için de öğretmenler kalmıştı. Kızılbüklü bir katılımcı, işletme kapandıktan sonra kasabanın durumunu aşağıdaki sözlerle anlattı:

Burası tamamen boşaldı. Virane, terk edilmiş bir şehir, köy... Burası.. Çaka çaka binalar bomboş. Gezmeye korkardın buralarda. İşte bu bazılarını yıktılar sırf ağacı için Emet'e taşıdılar, Tavşanlı'ya taşıdılar. Biliyor musun? Bir kısmı da öylece bıraktı gitti. Yani, çok insan vardı burada (E4).

Kütahyalı Gürallar şirketi 1972'de havzayı devraldı ve burada tekrar linyit madenciliğini başlattı. Değirmisaz'daki maden üretiminin artık özel sermaye tarafından gerçekleştirildiği bu dönemle ilgili daha az bilgi olsa da özellikle Kızılbüklüler Güralların burada kalan linyiti çıkarmak için tarlaları birer birer istimlak ettiğini ve dağı bile ikiye ayırarak açık işletmeler açtığını söyledi. Maden yeraltından çıkarıldığı zaman tarlaları

²⁴¹ Fotoğraf: Biray Anıl Birer Yanık.

için sorun olmuyor, ancak açık işletme köylünün tarlalarını ekip biçilmez kılıyordu. Gürallar zamanında maden işçisi olarak çalışmak için civar köylerden havzaya gelenler olmuş, ancak bu dönemde hem Balıköy hem de Tavşanlı yönü karayolları yapıldığı için işçiler köylerden havzaya işverenin sağladığı servislerle gidip gelmiştir. Az sayıda çalışan da işletmeden kalan evlere yerleşmiştir.

Pek çok özel sermayeli maden işletmecisi gibi Gürallar da havzada yaşamaya devam eden köylülerin tarlalarını istimlak ederken adil davranmamış, ayrıca yıllar süren üretimleri esnasında yaşam alanlarını da kirletmiştir:

Felç etti. İşletme yüzde 30 tahribatla bıraktıysa bunlar yüzde 90 tahribatla bıraktı. Devlet köylülerin tarlalarına zarar vermeyeyim diye her yere ilişmemişti. Bunlar ne devlet ne köylü tanıdı, her tarafı mahvetti. Ne dere ne tepe ne dağ kaldı. Kömür bitinceye kadar uğraştılar, işletmenin yarım bıraktığı, almak istemediği almadığı yerleri makine gücüyle kazıp çıkarttılar (E4).

Bize işletmeden çok bu şirketin zararı oldu bizim köye. Çok fazla, aşırı. Sonradan gelenin çok aşırı oldu. Eğer benim orada oğlum kızım damadım çalışıyorsa [tarlayı] onun dediği fiyata vermek zorundaydım. Şirketin. Vermedi mi “Oğlun çalışıyo bak çalıştırmam” diyor (E10).

İşletme zamanında zarar olmadı ama Gürallar kömür için her yeri deşince sularımızı kirlettiler. Açık işletme çalıştığı için kaldırdığı çöpü hep dereye tarlalara attı. Ta Çaldibi köyünün zirvelerinden su getirttik (K7).

Gürallar havzada 32 yıldan fazla kalmış ve sonunda o da çekilmiş; bu süre içinde Kızılbük sürekli göç vermiştir. Son yıllarda, yazın tatil için köyüne dönenler de dahil en fazla 20 hanenin yaşadığı köyün de kasaba gibi boşalmış olması, devlet işletmesinin havzadan çekilip madenin özelleştirilmesiyle köy topluluğunu bir arada tutan ekonomik, toplumsal ve hatta ekolojik bağların çözüldüğünü gösterir. Köyde tarıma elverişli toprağı iyice azalan Kızılbüklülerden işletme zamanında ortaokulu bitirenler memurluğa başvurmuş veya Almanya'ya göçmüş; diğerleri de yine GLİ havzalarında çalışmak üzere maden işçisi olmuştur. *Boom* döneminin ardından ani bir şekilde *bust* dönemini yaşayan Değirmisaz bugün “altın çağ”ından kalma metruk binalara ev sahipliği yapıyor.

Bu çalışma, Değirmisazlıların eskiden yaşadıkları bu kasabayı anmak için düzenli olarak bir araya geldiklerini ve hem sosyal medyada hem de fiziksel olarak eski topluluklarını

yeniden canlandırma çabasında olduklarını gözlemleyerek başlamıştı. Bu insanların Değirmisaz’a dair ortak bir anlatıları vardı: kasaba onlar için “Küçük Paris”ti, “orada hiçbir yerde olmayan bir kardeşlik, uyum ve ahenk vardı” ve “medeniyetin geldiği yer”di. Birbirlerini önce Facebook’tan bulmuş, orada gruplar kurmuş, ardından her sene haziran ayında Değirmisaz’da buluşmalar organize etmeye başlamışlardı. Bu pratiklere annemle birlikte dâhil oldukça merakım artmıştı. Değirmisaz nasıl bir kasabaydı? Hangi ekonomik, politik ve toplumsal süreçlerden geçerek nasıl ilişkiler oluşturmuştu ki orada yaşamış insanlar 50-60 sene sonra Değirmisaz’ı hiç bitmeyen bir gurur ve yas duygularıyla anıyorlardı? Kasabanın tarihini araştırmaya bu soruyla başlamıştım ve şimdi başlangıç noktasına geri döneceğim. Bu bölümde cevaplama çalışacağım soru şudur: Kasabanın sermaye (işletme), emek, mekânsal yapısı ve bunlarla birlikte şekillenen toplumsal ilişkiler, yani edindiğim tarihsel bilgi, Değirmisazlıların bugün bana ulaşan gurur ve yas duyguları hakkında bize ne söyler?

Bu soruya cevap vermek için, bugün kasabanın hafızasını yukarıdaki hatırlama pratikleriyle canlı tutmakta ısrar eden Değirmisazlıların beyanlarındaki “medeniyet” vurgusunun üzerinde durmak istiyorum. Değirmisazlıların kasabalarına duyduğu özlem ve kayıp duygusu, esasen dünyadaki pek çok “hayalet” işletme kasabası veya endüstriyel bölge için geçerlidir. Hatta sadece bu hislerle değil, özlem ve kayıp duygusuyla birlikte gelen “medeniyet” vurgusu da pek çok yerde aynıdır (Muehlebach 2017, s. 98). Farklı coğrafyaları ortaklaştıran bu duyguları “medeniyet” beyanıyla açıklama eğilimini anlamak için Post-Fordist duygulanım (*Post-Fordist affect*) kavramı işlevsel olacaktır. Post-Fordist duygulanım, Fordist sanayi kapitalizminin, yerini esnek çalışma ve güvencesizlikle karakterize edilen Post-Fordist ekonomilere bırakmasının insanların duygu dünyaları üzerindeki etkisiyle ilgili bir kavramdır. 2012’de tek bir *Anthropological Quarterly* sayısını bu konuya ayıran antropolog Andrea Muehlebach ve Nitzan Shoshan, Fordizm’in en paradigmatik kurumlarının güçlü duygulanımsal bağlılıklar yaratmaya devam ettiğini söylemiştir:

Dünyanın dört bir yanında insanlar, tüm nüfusların duygusal topografyaları üzerinde silinmez izler bırakan bir dönemin yasını tutuyor. Bazıları için bu izler kısmi bir ekonomik güvence ve refah vaadi, orta sınıf hevesleri ve lineer biyografik okunabilirlik hissinden oluşurken; diğerleri için güvence ve refaha ulaşmayı mümkün kılan kişisel ve politik gelecekler, bu geleceklerin doğurduğu umutlar ve

bunların büyüü altında detaylandırılan pratik, gündelik yatırımlardı. Diğerleri içinse güçlü bir devlet, sağlam bir sendikacılık ya da heteroseksüel bir ataerkilliğin normatif düzenini içeriyordu (s. 317).

Bu alıntının da öne sürdüğü gibi, Fordizm duygulanımsaldı, çünkü “hem üretimi hem de tüketimi ve dolayısıyla sosyal, politik ve kültürel hayatı düzenleyen bir sistemdi, dolayısıyla pek çok insanın yatırımlarını, bağılıklarını ve arzularını yöneten duygulanımsal rejimleri kalıcı bir şekilde etkiledi” (s. 319). Kısacası Fordizm sadece maddi koşulları değil, duyguları da şekillendiren dönüştürücü bir projeydi, zira “dönüştürücü projelerin etkili olabilmesi için duygulanımsal olması gerekir” (Mazzarella 2009, s. 299).

Fordizm’in kitlesel biçimde ürettiği duyguların “taşıyıcıları” heteronormatif aile ve ulus-devletti. Dolayısıyla farklı ülkelerde sanayileşme ve ulus inşası arasında kurulan ilişkinin nüansları, bir kurumlar, pratikler ve duygular seti olarak Fordizm’in o ülkede ne kadar konsolide olduğunu ve kimleri hangi duygularla ilişkilendirdiğini gösterir (Muehlebach ve Shoshan 2012, s. 324). Değirmisaz, devletin eğitimi yeni baştan tasarlayıp çekirdek aileyi de bu yeni vatandaşı üretecek birim olarak kurgulayarak makbul ve milli vatandaş inşa etmeye çalıştığı bir dönemin ürünüydü. Söz konusu vatandaş kurgusu, Fordist ideallere uygun olarak, orta sınıf değerlere sahipti. Aynı zamanda sanayi işçisini de emeğini sadece bir ekonomik faaliyetin parçası olarak değil, ülkesini kalkındıracak bir unsur olarak da görmesi gereken işçi-vatandaş olarak tasarlamıştı. Bu bağlamda, devletin bir işletmesi olarak GLİ havzada hem maden üretimini hem de vatandaş/işçi vatandaş inşasını gerçekleştirecek kurum olarak işlev görüyordu. Bu nedenle, katılımcıların kasabayla ilişkilendirdiği medeniyet, bir “dönüşüm projesinin” uygulayıcısı olarak GLİ ve onun temsil ettikleridir: devlet, refah, güvence, kalkınma, modernlik, kentlilik, orta sınıf hayat tarzı... Tam da bu yüzden GLİ yönetimine yakın katılımcıların medeniyet beyanları “Bizim başardığımız, bizim yaptığımız şey” vurgusu taşırken, daha alt kademeler için “Çok şanslıydık ki faydalandık ve o sayede bugünlere geldik” vurgusu taşır. İki tarafı da ortaklaştıran, artık orada olmayan “medeniyet”e duydukları kayıp ve özlem hissidir, zira kasaba onlar için yeni bir toplumsal dönüşüme dahil edilmenin, “çemberin içinde olmanın” verdiği gururu temsil eder. Bu nedenle, kasabaya duydukları

özlem ve kayıp hissi, kolektif olduğu kadar son derece bireyseldir, zira kişisel hikâyelerini ve kim olduklarını şekillendirmiş bir toplumsal dönüşümdür söz konusu olan.

Bu da bizi, Değirmisaz'ı anmak için bir araya gelen bu kişilerin kim olduğu sorusuna götürür. Bu kişilerin ezici çoğunluğu, kasabaya ailesiyle yerleşmiş, orada okula gitmiş, aldığı eğitim sayesinde devlette çeşitli kadrolarda memur olarak çalışmış, Değirmisaz'dan kentlere göçmüş orta sınıf “milli yurttaş”lardır. Peki, asıl üretimi gerçekleştiren maden işçileri ve aileleri neden kasabanın hafızasını çeşitli pratiklerle diri tutan bu topluluğun içinde değildir? Bu sorunun cevabını daha makro bir açıklamayla vermek gerekir. Fordist rejim ortaya çıktığı ABD coğrafyasında, sanayi üretimini stabil kılmak için kitlesel olarak işçilerin duygusal dünyasını düzenlemeye koyulmuştu. Ancak Türkiye’de 1950’lerde uygulanan Fordizm’in, gelişmiş ülkelerde egemen olan Fordizm’den pek çok açıdan farklılaşmıştır zira dünyanın sanayileşmiş çekirdek bölgeleri, otomobil, gemi inşası, ulaşım, ekipman, çelik, petrokimya, kauçuk ve elektrikli tüketim malları gibi endüstrilerin yükselişiyle hammaddelerin çıkarıldığı diğer bölgeleri periferikleştirmiştir (Harvey 1991, s. 186). Türkiye’de ithal ikameci sanayileşme modeli olarak yürütülen Fordizm’in bu türünün gelişmiş ülkelerdeki Fordizm’den farkı “emek sürecindeki dönüşümlerin bütün üretim dallarına yayılamaması, üretim ilişkilerindeki dönüşümün sınırlı kalması, ücret ilişkilerindeki ve tüketim normlarındaki dönüşümün yeterli olmaması ve birikim rejiminin istikrar içinde genişlemesinin toplumsal koşullarının bulunmaması” olarak açıklanır (Ataay 2001). Bunun anlamı, Fordist sektörde çalışan işçi kitlelerinin ücretlerinin düşük tutulması, bunun sonucu olarak dayanıklı tüketim mallarına yönelik taleplerinin kısıtlı kalması ve Fordist ideolojinin pompaladığı tüketim alışkanlıklarının çoğunlukla kentli orta sınıfı kapsamış olmasıdır (Sönmez 2016, s. 53). İktisatçıların açıkladığı bu makro sürecin ima ettiği sonuç, Fordizm’in küresel olarak yayılırken kendi içerme-dışlama süreçlerini yaratmasıdır:

Fordizm en az iki anlamda her zaman tamamlanmamış bir proje olarak kaldı: birincisi, coğrafi yayılımı ve farklı üretim süreçlerine nüfuz etmesi kısmi ve eşitsiz olmuştur; ikincisi, kendi mantığının hem kendi marjlarını üretmesi hem de o marjlara bel bağlaması açısından. Bu ikinci anlamda, Fordizmin kapsayıcı vaadi her zaman dışlama mekanizmalarına ya da muğlak içerme biçimlerine dayanıyordu (Muehlebach ve Shoshan 2012, s. 323).

Bu sürecin Değirmisaz'da -pek çok başka havzada olduğu gibi- mikro sonucu şudur: maden işçiliğini civardaki köylerden gelen ve köyünü hiçbir zaman gerçek anlamda bırak(a)mayan erkekler yapmıştır. İşçinin ailesi kasabada değilse, ne kendisi buraya tam anlamıyla bağlanabilmiş, ne de işletmenin paternalist hizmetlerle inşa ettiği vatandaş kurgusuna dahil edilebilmiştir. Kısacası, sanayi üretimini gerçekleştiren köylü işçiler, Fordist ideallerin aile aracılığıyla aktarılan duygulanımsal boyutunun radarına girememiş veya kısmen girebilmiş ve bu yüzden kasabadaki ailelerin çocukları eğitim alıp kentlileşirken maden işçiliğini devam ettirenler de onlar olmuştur. Kısacası onlar, “medeniyet” çemberinin dışında kalmıştır.

Post-Fordist duygulanım üzerine çalışmalar yapanlar Fordizm'i sadece geçmiş bir çağ olarak değil, emek piyasasının sınıflara ayrılmış aktörleri arasında gerçek bir sosyal yakınlık ve duygusal bağ olasılığını -maddi ve söylemsel olarak- üreten bir dönem olarak ele alır: “Başka bir deyişle, Fordizm ve onun güvenceli ve ömür boyu istihdam sağlayan sistemi, her ne kadar paternalist ve hatta baskıcı olsa da, işçiler arasında dayanışma fikri ve pratiklerinde somutlaşan belirli ilişkisellik biçimleri yaratmıştır” (Molé 2012, s. 376). Bu bağlamda, katılımcıların Değirmisaz'da “kardeşlik”, “uyum” ve “ahenk” kelimeleriyle tasvir ettikleri toplumsallık işveren devletin sağladığı istikrar, kolektif rutinler ve enformel ilişkilere dair ortak deneyimlerle şekillenmişti; dolayısıyla Değirmisaz'da Fordist bir sanayileşme sürecinin getirdiği içerme-dışlama ilişkilerinin bir sonucuydu. Bu sebeple, “içeride kalanlar”ın bugününe musallat olan Fordist duygulanımlardan biri de işveren devlet ve farklı enformel mekanizmalar tarafından korunup kollandıkları için “dışarıda bırakılanlar” a nazaran “ayrıcalıklı olma” duygusudur denilebilir. Değirmisazlıların artık yok olmuş bir kasabayla olan bağlantılarından, “Değirmisaz çocuğu” olmaktan duyduğu gururu vurgulaması, söz konusu ayrıcalık hissini kaybıyla ilişkilidir. Post-Fordist koşullar, bu öznelere vaat edilen ayrıcalıkları geçersiz kılmıştır. Bir zamanlar eğitimle orta sınıflaşmış kesim için koruyucu devlet destekleri ortadan kalkmış; onlara yeni bir toplum vizyonunun parçası olmayı vaat eden toplumsal koşullar yerini bireyciliğin çok daha ön planda olduğu, “milli yurttaş”lığın anlamlarının dönüştüğü, piyasa mantığının her türlü toplumsal ilişkide belirleyici değer olduğu bir toplum tasarımına bırakmıştır. Bu yeni toplum tasarımının ekonomik ve toplumsal koşulları ise katılımcı öznelere yaşları ve sınıfsal konumları itibarıyla kendi

içine dâhil edememiştir. Kısacası, Post-Fordist duygulanımın öznelere katılımcılar, Değirmisaz'da ayrıcalık (dâhil edilmek ve korunmak) olarak deneyimledikleri toplumsallığın yasını aynı zamanda bir ayrıcalık kaybının yası olarak tutmaktadır.

SONUÇ

Sanayileşme, girdiği bütün coğrafyalarda mekânları, toplumları ve ekonomileri yeniden şekillendirdi ve işletme kasabaları gibi yeni yerleşim biçimleri yarattı. Bu kasabalarda emek, sermaye ve mekân spesifik endüstrilerin taleplerine göre organize edildi ve böylece sanayi üretiminin mikrokozmosları hâline geldi. Pek çok coğrafyada bu mekânlar, işletmelerin, üretimin sorunsuz gerçekleşmesi için çalışanlara barınma hizmeti sunmasıyla ortaya çıktı ve toplumsal, ekonomik ve kültürel müzakere alanlarına dönüştü. Bir linyit havzası olarak Değirmisaz, Cumhuriyet döneminde keşfedildi ve yeni rejimin ekonomik ve politik hamleleriyle uyumlu bir biçimde önce özel sermayenin, ardından devlet işletmesinin, ardından tekrar özel sermayenin linyit üretimi yaptığı bir mekân oldu. Devlet işletmesinin çekilmesiyle zaten büyük oranda boşalan kasaba, linyit üretimi tamamen durduğu için şu an terk edilmiş durumda.

Gelgelelim, bu araştırmanın başladığı nokta, Değirmisaz'ın tarihinde değil, bugününde saklıydı. Annemin de dâhil olduğu, yaşları epey ilerlemiş bir grup insan, bugün hâlâ fırsatını buldukça Değirmisaz'ı ziyaret ediyordu, her yıl orada buluşmalar düzenliyor ve kasabadan geriye kalan yıkıntıları geziyordu. Ayrıca hemen hemen aynı insanlardan oluşan sosyal medya grupları kuruyor ve yine fotoğraflar üzerinden kasabaya dair standart bir hafıza anlatısını dolaşıma sokuyordu. Onlara Değirmisaz'ı sorduğumda ya da kendi aralarında kasaba hakkında konuşurken, hatta Değirmisaz yıkıntılarına doğru seslendiklerinde ses tonlarına sinen duyguları fark etmemek imkânsızdı. Bu duygulardan biri gururdur. Onlar “Değirmisaz çocuğu” olmaktan, Değirmisaz gibi bir kasabada büyümekten gurur duyuyordu ve kendilerini şanslı sayıyorlardı, çünkü orası medeniyetin geldiği yerd; her şeyi orada öğrenerek hayata atılmışlardı ve orada yetişmişlerdi. Bir diğer ortak duygu ise bir tür yas tutma edimini çağrıştıran “kayıp” duygusuydu. Kasabanın ortadan yok olması sonucu onlar da bir şey kaybetmişlerdi ve kısa sürede anladım ki kaybettikleri şey “herkesin birbiriyle uyumlu, kardeş gibi” olduklarına inandıkları bir toplumsallık biçimiydi, çünkü gittikleri hiçbir yerde herkesin bu kadar iyi anlaşığı bir ortam bulamamışlardı. Bu duyguları oluşturan maddi şartların bir ayağı

bugündeyse bir ayağı da geçmişteydi ve spesifik bir dönemin özellikleri spesifik bir mekânda somutlaşmıştı: Cumhuriyetin İkinci Dünya Savaşı öncesi ve sonrası sanayileşme serüveni ve bu serüvenin ulus inşasıyla el ele gitmesi. Bu serüven, özellikle savaş sonrası dönemde uygulanan Amerikan yanlısı ekonomi politikalarıyla birlikte temelde bir birikim rejimi olan ancak aynı zamanda toplumsal bir projeyi ifade eden Fordizm’in ideallerinin ve vaatlerinin ulus devlet aracılığıyla yayılmasını sağladı: istikrarlı ve giderek büyüyen ekonomik üretim, kitlesel tüketim, sınıf hareketliliği, heteronormatif aile istikrarı ve devlet müdahalesi (Molé 2012, s. 376).

Katılımcıların yasını tuttıkları kardeşlik ortamı, aslında işletme kasabalarında sermayenin arzuladığı “toplumsal uyum” a tekabül ediyordu. Bu tezin temel amacı da gerçek veya algılanan bir “toplumsal uyum” un hangi toplumsal ilişkilerle ve nasıl oluştuğunu ele almaktı, ancak bunun kasabanın tarihsel olarak nasıl şekillendiğine, maddi oluşum süreçlerine ve bunlara bağlı gelişen toplumsallıklara bakılmaksızın mümkün olamayacağını fark ettim. Değirmisaz, ekonomisi tek bir sanayi faaliyetine bağımlı, üretimi gerçekleştiren işletmenin baskın toplumsal aktör olduğu bir işletme kasabasıydı. Dolayısıyla buradaki toplumsal ilişkileri anlamak için sermayenin, işgücünün ve mekânın tarihsel olarak nasıl yapılandığını ayrıntılı olarak ele almak şarttı. Elde ettiğim veriler, Değirmisaz’ın bir işletme kasabası olmasını sağlayan Garp Linyitleri İşletmesi’nin, özel sermayeli bir şirket değil de devlet işletmesi olmasının bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Zira bu dönem, devletin aynı zamanda yeni bir ulus inşa etmeye çalıştığı dönemdi. Cumhuriyet rejimi sanayileşme yoluyla sermaye birikimi oluşturmaya çalışmış, dolayısıyla istediği toplum vizyonu da sanayi üretimine uyum sağlayacak insanlardan oluşmuştur. Devlet, başta okullar olmak üzere bütün kurumlarını istediği toplumun oluşması için seferber etmiştir. Dolayısıyla Değirmisaz’a gelen işletme yetkilileri aynı zamanda devletin de temsilcileriydi; kasabadaki üretim basit bir sadece maden çıkarma işlemi değil, “ulusal bir dava”nın parçasıydı. Toplumun hem ulus-devlet hem de çekirdek aile üzerinden sanayi üretimi için seferber edilmesi ve karşılığında ona ekonomik ve fiziksel güvenlik vaadinde bulunulması da Fordizm’in temel özelliklerindendi. Devlet hem işçiliği hem de üretimin kendisini bu davanın bir parçası olarak kurgulamış ve işletme yetkilileri de bu kurguyu gerçekleştirmek için havzaya gelmiştir. İşletme, söz konusu kurgunun gerçekleşmesi için işletme kasabalarında yaygın görülen paternalist

yönetim anlayışını benimsemiştir. Paternalizm, sanayi üretiminin devamı için işletmenin çalışanlarına barınma, sağlık, eğitim ve dinlenme/eğlence olanakları sunması, ancak karşılığında işletmeye sadakat ve bağımlılığı güçlendiren bir kontrol mekanizması olarak işlev görmesidir. Kısaca işverenin “sözünden çıkılmaması gereken baba” rolünü üstlenmesidir. GLİ'nin bir devlet işletmesi olması, toplumsal olarak kabul görmüş “devlet baba” rolünü de üstüne almasını kolaylaştırmıştır. Paternalist yönetim anlayışı hem “ulusal dava”nın yürütülmesinde hem de kasabadaki hayatın organize edilme biçiminde görünür olmuştur. Örneğin, işletme işgücü hiyerarşisine bağlı olarak çalışanlarının bir kısmına lojman sağlamıştı. Benzer şekilde, havzada ilk ve ortaokul açılmış, sinema ve lokaller gibi sosyalleşme alanları inşa edilmişti. Bu hizmetler, devletin kırsal nüfusu modernleştirme ve disiplinli, endüstriyel bir işgücü oluşturma çabasının bir parçası olarak görülebilir. Öte yandan, paternalist hizmetlerden bütün işçiler aynı oranda faydalanamamış ve sunulan hizmetlerin sınırlılığı aynı zamanda işletmenin denetimini de gevşetmesi anlamına gelmiştir.

Ancak toplumsal koşullar, yani hem emek hem de mekânın örgütlenme biçimleri bahsi geçen “ulusal dava”nın emek organizasyonunda pürüzsüz bir biçimde iş görmesini engellemiş ve bölünmeler yaratmıştır. Maden işçiliğinin mekânsal kaynağı köylerdi; yeraltında çalışan işçiler civardaki köylerden geliyordu ancak sadece kısa süreli çalışıp köyelerine dönüyorlardı ve kalıcı olmuyorlardı. Burada iki taraflı bir uyumsuzluk söz konusudur: hem ücretler düşük olduğu hem de işçinin ailesine barınma olanağı sunulmadığı için işçi köyünü ve çiftçiliği bırakıp kalıcı maden işçisi olmuyor veya olamıyor; köylü kalıcı maden işçisi olmadıkça da işgücü devri ve işçi sıkıntısı baş gösteriyordu. Savaş sırasında üretim hedefleri artınca bu sıkıntıyı gidermek için çeşitli zorunlu çalışma sistemleri uygulanmıştır: iş mükellefiyeti ve iş esasına dayalı cezaevi kapsamında mahkûm işçi çalıştırılması. İş mükellefiyeti, köylerinden zorla havzaya getirilen erkekler üzerinden uygulanmış ve katı uygulanma biçimleri, devlet ve köylüler arasındaki ilişkinin gerilmesine yol açmıştır. Mahkûm işçiler ise havzada kurulan Değirmisaz Yeni Cezaevi'ne bağlı, ancak GLİ için çalışan “taşeron işçi” görevini görmüştür.

Zorunlu çalışma sistemine bağlı işçiler ve köyünü temelli bırakmayan, kasabaya ailesini getirmeyen işçiler işletmenin yatakhanelerinde barınmıştır ve evli de olsa bekar da olsa idari olarak “bekar işçi” kategorisinde olmuştur. Bu tezin önemli bulgularından bir diğeri, “bekâr işçi”nin idari bir kategoriden çok daha fazlasına işaret etmiş olmasıdır. Devletin ulus inşasında kullandığı en büyük araçlardan biri ailedir. Aile, duyguların ve yeniden üretimin alanıdır ve aynı zamanda devlet için önemli bir yönetim birimidir. “Bekâr işçiler” hem yapısal (ücretler, barınma sorunu) hem de duygusal (köyünü ve çiftçiliği bırakmamak istememe) sebeplerle kasabada aileleriyle bulunmadıkları için, Fordizm’in ulus devlet ve aile üzerinden vaat ettiği orta sınıf hayat tarzı ve tüketim biçimleri, sınıfsal hareketlilik ve devlet güvenceleri tarafından en fazla kısmi şekilde kapsanabilmişlerdir.

Bu durumun kısmen değişmesi, ulusal ve küresel konjonktürün de değiştiği, ABD’nin ülkedeki ekonomik, politik ve kültürel etkisinin arttığı 1950’lerde, kırsaldan temelli göçlerin artmasıyla gerçekleşmiştir. Özellikle savaş sonrası geçinemeyen köylülerin bir kısmı kentlere akarken, bazıları da Değirmisaz gibi sanayi bölgelerine aileleriyle birlikte yerleşmiş ve barınma sorununu havzadaki linyit ocaklarının yanı başındaki Kızılbük köylüleri sayesinde halletmiştir. Burada da birbirini tamamlayan bir sebep sonuç ilişkisi vardır: aileleriyle birlikte havzaya gelen köylüler, madende çalışmaya yeraltında başlasa bile yerüstüne daha kısa sürede geçmiş, dolayısıyla kasabada ailesiyle yaşayan işçiler işgücü hiyerarşisinde daha üstte yer almıştır. İşçilerin kasabaya ailesiyle yerleşmesi, kasabaya daha fazla duygusal yatırım yapılması anlamına da gelmiştir. Kırsaldan kentlere göçü ele alan gecekondularında veya aynı dönemdeki sınıf oluşumunu inceleyen emek tarihi çalışmalarında köylerinden koparak kentlere yerleşen göçmen işçilerin ve ailelerinin hem tüketim alışkanlıkları hem de sınıfsal hareketlilik anlamında orta sınıflaşma arzusu, kent hayatının nimetlerinden faydalanma isteği açıkça ortaya çıkmıştır (Karpat 2019; Balkılıç 2024). Çalışmamda, Değirmisaz’a memleketinden koparak yerleşen ailelerin işletmenin (yani devletin) hizmetlerinden ailece faydalanması, çocuklarını okullara göndermesi ve sinema gibi kentsel unsurlara katılım göstermesi aynı arzunun bir tezahürü olarak görüyorum. Dahası, Değirmisaz’a göçen işçiler ve aileleri bu arzuları, işletmenin paternalist hizmetleri sayesinde, kent çeperlerindeki gecekondular mahallelerinde çocuğunu okula göndermeye veya sinema izlemek için kent merkezine yolculuk etmeye çalışan işçilerden daha kolay gerçekleştirmiştir. Dolayısıyla burada

ailece yaşamak, kasabaya “demir atmayı” kolaylaştırmıştır. Bekâr işçiler ise hem hizmetlerden daha parçalı şekilde yararlanmış, hem mekânsal olarak ayrıştırılmışlardır; ayrıca aileleri uzakta olduğu için kasabaya duygusal olarak bağlanmaları daha zor olmuştur.

İşletme havzada sadece maden üretimini değil, bütün hayatı düzenleyen bir güç olduğundan işçiler ve aileleri için değişen ölçülerde ekonomik, fiziksel ve sosyal güvence ortamı sağlamıştır. Bu ortam işletmeden bağımsız bir ekonomik canlanma da yaratmıştır. Mekânın kırsallığının ve havzanın küçüklüğünün de etkisiyle farklı yerlerden gelen aileler aynı mahallelerde bir arada yaşamaya başlamış ve birbirlerini “yabancı” olarak adlandıran insanlar başka mekânsal koşullarda kurmayacakları samimi, kişisel ve yüz yüze ilişkiler kurmuştur. Bunun temel sebebi, topraklarından koparak mobilite kazanmış bu ailelerin geldikleri yerin geleneklerine ve toplumsal yasalarına uyma zorunluluğundan hafiflemeleri, bu sayede hem diğer “yabancıların” hem de ulus-devletin ideolojik çağrısına daha açık hâle gelmeleridir. Bu yüzden havzada ezelden beri var olan Kızılbüklüler ne yabancılık ilişkilerine ne de devletin ideolojik çağrısına göçmen aileler kadar uyum sağlayabilmiştir. Söz konusu “yabancılık” ilişkilerinin dışlayıcı değil de kapsayıcı olmasının sebeplerinden biri de kasabanın fiziksel güvenliğinin işletme tarafından bekçilerle sıkı bir şekilde sağlanması, yani kasabaya ait olmayanların, “dışarlıklı”ların dışarda tutulması olmuştur.

Bu araştırmada işletmenin paternalist varlığının bir güven ortamı yarattığını, ancak ulus-devletin oturtmaya çalıştığı kurallı hayatın da işletmenin denetimini gevşettiği alanlarda kişilerin kendileri olabilmelerini sağlayan bir toplumsallık oluşturduğunu da iddia ediyorum. Antropolog Ghassan Hage'nin “müzakere edilen toplumsallık” olarak adlandırdığı bu toplumsallık, devletin hukukunun üçüncü bir taraf ve dikey olarak aracılık etmediği, yatay ve yüz yüze kurulan ilişkilere referans verir (2018, s. 101). Devletin kişileri “eşitleyerek” soyut vatandaşlara dönüştürdüğü alanların dışında, insanların birbirlerini kişisel özellikleriyle tanıdığı ve bunları gözeterik davrandığı bu toplumsallığın Değirmisaz'da oluşması hem kasabanın spesifik mekânsal özellikleri hem de işletmenin/devletin sağladığı refah ortamıyla ilişkili olmuştur. Dolayısıyla kasabaya

dair anlatılarda ön plana çıkan “medeniyet” ve “uyum, ahenk” birbirinden bağımsız olgu veya süreçlere değil, bir sebep-sonuç ilişkisi olarak karşımıza çıkmıştır.

Bu toplumsallığın hafızasının “uyum, ahenk” ve “medeniyet” anlatılarıyla dolaşıma girmesinin en büyük sebebi de kasabada yaşayan ailelerin çocuklarının ulus-devlet ideolojisi tarafından kapsanmış olmasıyla ilgilidir. Bu çocuklar eğitim alarak toplumsal hiyerarşide yukarı tırmanmış, devlet memurluğu ve benzer işler yoluyla orta sınıflaşmışlardır. Değirmisaz’ı medeniyet ve toplumsal uyumla özdeşleştirenler işte bu çocuklardır, yani bu çalışmanın katılımcılarıdır. Ulus devletin işletme üzerinden sağladığı ekonomik ve fiziksel güvence, istikrar ve orta sınıflaşma vaadine özlem ve bu vaatlerin kesintiye uğramasının getirdiği kayıp gibi hisler günümüz literatüründe Post-Fordist duygulanım kavramı altında ele alınıyor. Değirmisaz kapsamında bu duygulanımın öznelerinin, sanayi üretimini asıl gerçekleştiren maden işçilerinin değil de idari personel veya ara kademe işçiler ve onların çocuklarının olması, iktisatçıların da belirttiği gibi Türkiye gibi periferi ülkelerde işgücünün mekânsal ve toplumsal özelliklerinin sonucudur (Ataay 2001; Sönmez 2016). Fordizm, periferi ülkelerinde istikrarlı ve bütün işçi kesimlerini içine alacak şekilde uygulanamamıştır, dolayısıyla hem “bekâr işçi” ve aileler arasındaki ayrıma hem de işgücü hiyerarşisine bağlı ayrımlara bağlı içerme-dışlama ilişkileri yaratmıştır. Değirmisazlı öznelerin kasabadaki toplumsallığın yasını tutarken, aynı zamanda o toplumsallığın parçası olabildikleri için gurur duyduklarını ifade etmeleri, bahsi geçen içerme-dışlama ilişkisinde “içerilen” olmanın verdiği ayrıcalık hissini kaybıyla ilişkilidir. Zira Fordist dönemin vaatlerinin Değirmisaz’da kapsadığı insanlar, dışarıda bıraktıklarının varlığından ötürü kasabadaki toplumsallığı bir ayrıcalık duygusu olarak da deneyimlemiştir. Post-Fordist koşulların ortaya çıkardığı yeni toplum tasarımı, bu öznelerin ayrıcalık olarak deneyimlediği toplumsallığın oluşmasını imkânsız kılmış; dolayısıyla bu toplumsallığın kaybına tuttıkları yas, aynı zamanda onlara vaat edilen ayrıcalıkların da yasına dönüşmüştür: “Medeniyetle şekillenen, herkesin kardeş gibi uyumlu olduğu bir atmosferin parçası olma ayrıcalığı.”

Tarihçiliği yeni öğrenen bir araştırmacı olarak, yazılı ve sözlü kaynakları bir araya getirip bugünün duygularını açıklamaya çalışan tarihsel bir anlatı kurmak kolay olmadı. Bu bağlamda, arşivlerde kasabayla ilgili bilgi toplamak, elde ettiğim bulgularla birlikte

bugünün anlatılarına tekrar bakmak ve hem geçmişi hem de bugünü yorumlamak karanlık bölgelerde elimde fenerle gezmek gibiydi; dolayısıyla araştırma aynı zamanda bir keşif süreciydi. Bu süreçte araştırmaya dair önemli kırılma noktalarından biri, katılımcıların Değirmisaz anlatılarıyla söz konusu dönemin maden havzalarında (ve genel olarak fabrikalarda) yapılmış emek tarihçiliğinin ortaya koyduğu veriler arasındaki boşluk oldu. Bu boşluğun birbirlerini yanlışlayan verilerden ziyade birbirine değmiyormuş izlenimi veren iki farklı dünya arasındaki boşluğa benzediğini söyleyebilirim. Elbette, özellikle çocukluğunu Değirmisaz'da geçirmiş bugünün yaşı geçkin katılımcılarının seçici bir hatırlama pratiği içinde olabileceğinin, bunun aynı zamanda nostaljik bir duygu yapısı olduğunun farkındaydım, ancak söz konusu boşluğun “yanlış hatırlıyorlar, maden havzaları hiçbir zaman o kadar güllük gülistanlık olmadı” denerek geçiştirilecek bir boşluk olmadığına karar verdim. İnsanları ortaklaştıran duyguların hem onlarla ilgili hem de kasabayla ilgili tarihsel bir açıklaması olması gerekiyordu. Öncelikle bu insanların çoğu ilk ve ortaöğrenimlerini Değirmisaz'da almış ve kasabada aileleriyle yaşamıştı. Aralarında yaşı daha büyük olduğu için bizzat işletmede çalışmış olanlar vardı; diğerlerinin ise çoğunlukla babası işletme çalışanı olmuştu. Kısacası hepsi kasabada ailesiyle bulunmuştu. Aile, kasabanın hafızasının fiziksel veya sanal ortamlarda dolaşıma girerek bana kadar ulaşmasının temel sebebidir, çünkü hafızanın bugüne aktarılması büyük oranda Değirmisaz'da yaşamış ailelerin çocukları üzerinden gerçekleşmiştir. Ailenin kasabadaki işgücü bölünmesinde ve kasabanın hafızasında oynadığı rol, tezin yalnızca temel bulgularından değil, sınırlılıklarından biri de olmuştur. Zira, kendi aile hikâyemle başlayan bu çalışma, aynı hikâyenin izini sürdüğüm için daha ziyade kasabadaki “medeniyetin” kurucularının ve kapsayabildiklerinin anlatısını içermiştir. Her ne kadar teze olabildiğince Kızılıbüklü katılımcıyı dâhil etmeye çalışsam da başka köylerden gelen “bekâr” işçilerin ve mahkûmların bu hikâyedeki deneyimlerine ve kasabaya dair hafızalarına ulaşmak zamansal ve mekânsal olarak imkânsıza yakındı. Kişilerin kendileri vefat etmişti; ailelerine ulaşmak da köyleri ayrı ayrı dolaşarak araştırma yapmayı gerektirdiğinden bu çalışmanın kapsamını açacak boyutta bir işti.

Çalışmanın kısıtlılıklarından bir diğeri, havzada GLİ'nin çalıştığı dönemi daha derinlemesine konu edinmesidir. Bunun temel sebebi, havzanın “işletme kasabası” olarak adlandırılacak bir boyuta gelmesi ve katılımcıların anlatılarında öne çıkan toplumsal

ilişkilerin GLİ döneminde oluşmasıdır. Ek olarak, GLİ öncesi Acemzade dönemine ve GLİ sonrası Gürallar dönemine ait kaynakların kısıtlılığı da söz konusu dönemleri daha az detaylı ele almama neden olmuştur. Ayrıca, kasabadaki emek organizasyonunu anlamak için yararlandığım kaynakların tarihsel perspektifiyle, ele aldığım toplumsal ilişkileri açıklayacak antropolojik yaklaşımları dengelerken göstermiş olabileceğim acemiliğin sorumluluğu da bana aittir.

Değirmisaz'ın -en azından bu tezde ele aldığım hâliyle- hikâyesi, sanayileşmenin sadece ekonomik veya toplumsal bir süreç değil, aynı zamanda mekânsal bir süreç olduğunu gösterir. Post-Fordist dönemde “endüstriyel yıkıntılardan” ibaret yerlere dönüşen işletme kasabalarının geçmişine daha dikkatli bakmanın, o dönemi anlamının bazen tek yolu, anlatılarıyla ısrarla mekânı gösteren duygulanım öznelerinin varlığı olur. Bu anlamda, çalışma tamamlanana kadar yarısından fazlası vefat etmiş katılımcıların varlığına minnettar olduğumu, kasabaya dair özlemlerini, coşkularını, gururlarını ve diğer bütün duygularını şefkatle andığımı belirtmek isterim.

KAYNAKÇA

Arşiv belgeleri

TC. Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi

Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı – Kütahya kataloğu (310-10-0-43)

1800-2475-1. /

Başbakanlık- Kararlar Daire Başkanlığı kataloğu (30-18-1-2)

109-64-11. / 105-24-5. /

Umumi Murakabe Heyeti – Denetim Grupları kataloğu (37-10-0-0)

1-0-0. / 9-0-0. / 16-0-0. / 27-0-0. / 32-0-0. / 37.0.0. / 47.0.0. / 58-0-0. / 71-0-0.

TC. Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi

ML.VRD.TMT. Defterleri

7802 / 7809 /

Zabıt Cerideleri

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (TBMMZC)

Devre 1, İçtima 2, Cilt 10, 2 Mayıs 1921

Devre 4, İçtima 4, Cilt 29, 3 Mart 1954

Sürelî Yayınlar

Cumhuriyet

24 Ocak 1933

Edirne Postası

14 Nisan 1932

Emet Gazetesi

21 Mart 1953

Emet Postası

25 Ocak 1954 / 8 Mart 1954 / 20 Mart 1954 / 19 Nisan 1954 / 9 Nisan 1955

İşçi Dünyası

16 Ocak 1953 / 22 Ocak 1953 / 20 Şubat 1953 / 19 Haziran 1953 / 13 Kasım 1953 / 4 Aralık 1953 / 11 Aralık 1953

İşçi Hakkı

1 Aralık 1951 / 1 Ocak 1952 / 15 Ocak 1952 / 1 Mart 1952 / 2 Şubat 1952

İTO Ticaret Sicil Gazetesi

2 Temmuz 1938 / 19 Haziran 1939 /

Kahraman Emet

17 Şubat 1954 / 24 Şubat 1954 / 10 Mart 1954 / 31 Mart 1954 / 19 Nisan 1954 / 31 Mayıs 1954 / 7 Haziran 1954 / 14 Haziran 1954 / 21 Haziran 1954

Kütahya Vilayet Gazetesi

20 Temmuz 1930 / 1 Mayıs 1932 / 29 Ekim 1933 / 17 Nisan 1936 / 17 Ocak 1937 / 18 Şubat 1944

Maden-İş Gazetesi

28 Eylül 1957 / 1 Nisan 1958

Millî Gazete Edirne

1 Ocak 1933

Milliyet

9 Mart 1930

MTA Mecmuası

Sayı 2 / Sayı 3/ Sayı 8 / Sayı 12 /

Resmî Gazete

9 Temmuz 1938

Son Posta

18 Mayıs 1932

Tan

5 Ocak 1940

TBMM Tutanak Dergisi

Dönem 8, Cilt 7, Toplantı 2, 24 Kasım 1947

Türk Dili Balıkesir

13 Mart 1935

Türk İşçisi

3 Mayıs 1947 / 10 Mayıs 1947

Ulus

23 Mayıs 1937 / 21 Kasım 1945 / 22 Kasım 1945 / 24 Kasım 1945 / 26 Kasım 1945 / 28 Kasım 1945 / 3 Aralık 1945 / 5 Aralık 1945 / 11 Aralık 1945 / 12 Aralık 1945 / 13 Aralık 1945 / 17 Aralık 1945 /

Vakit

2 Kasım 1930

Yeni Sabah

5 Nisan 1958

Yükseliş

10 Temmuz 1953 / 25 Temmuz 1953

Kitap, makale, hatırat ve tez

- Akın, Y. (2005). Erken cumhuriyet dönemi emek tarihçiliğine katkı: Yeni yaklaşımlar, yeni kaynaklar. *Tarih ve Toplum* Güz 2(242), 73-111.
- Akbulut, H. (2014). Sinemaya gitmek ve seyir: Bir sözlü tarih çalışması. *Elektronik Mesleki Gelişim ve Araştırmalar Dergisi* 2(2), 1-16.
- Akgöz, G. (2014). Sınıfın Söylemsel Kuruluşu: 1947 Sendikacılığının İlk Yıllarında Milliyetçi ve Anti-Komünist Söylemler. *Praksis* 35-36, 61-82.
- Akgöz, G. (2024). *In The Shadow of War and Empire: Industrialization, Nation-Building and Working Class Politics in Turkey*, Leiden: Brill.
- Alanen, A. R. (2007). *Morgan Park: Duluth, US Steel, and the forging of a company town*. Minneapolis & London: University of Minnesota Press.
- Alissa, R. (2013). The Oil Town of Ahmadi since 1946: From Colonial Town to Nostalgic City. *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East* 33(1), 41-58.
- Alkan, M. Ö. (2016). Soğuk Savaş'ın Toplumsal, Kültürel ve Günlük Hayatı İnşâ Edilirken. M. K. Kaynar içinde, *Türkiye'nin 1950'li Yılları* (s. 591-617). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Altunbay, M. (2010). *Osmanlı Döneminde Bir Maden İşletmesinin Tarihi Süreci: Sidrekapsi*. İstanbul, Yayınlanmamış Doktora Tezi: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı.
- Andrews, G. (2002). *City of Dust: A Cement Company Town in the Land of Tom Sawyer*. Columbia: University of Missouri Press.
- Andrews, T. G. (2008). *Killing For Coal: America's Deadliest Labor War*. Cambridge: Harvard University Press.

- Ataay, F. (2001). Türkiye'de Kentsel ve Bölgesel Gelişme Dinamikleri (1923-2000). https://www.academia.edu/2455435/Türkiyede_Kentsel_ve_Bölgesel_Gelişme_Dinamikleri_1923_2000_Türkiye_Kapitalizminin_Mekansal_Dönüşümü adresinden alındı
- Aydın, S. (2001). Türkiye'nin demiryolu serüvenine muhtasar bir bakış. *Kebikeç* 11, 49-94.
- Aydoğdu, R. (2004). Tunçbilek-Garp Linyitleri İşletmesinin İktisadi, Sosyal ve Kültürel Hayata Etkileri. Dt. Recep Aydoğdu'nun Tarih Araştırmaları: <https://www.recepaydogdu.com/?p=26> adresinden alındı
- Aykaç, A. (2021). *Devletin İşçisi Olmak: Nazilli Basma Fabrikası'nda İşçi Sınıfı Dinamikleri*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Aykaç, A. (2024). Türkiye'de Devlet ve İşçi Sınıfı. F. Genç, G. Orhan, & M. Yeşilbağ içinde, *Türkiye ve Ötesi: Devlet, Sınıf, Mekân* (s. 45-69). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Aytekin, E. A. (2017). *Tarlalardan Ocaklara, Sefaletten Mücadeleye: Zonguldak-Ereğli Kömür Havzası İşçileri 1848-1922*. İstanbul: Yordam Kitap.
- Bakar, S., & Yamaçlı, R. (2017). İşçi Evlerinin Tarihsel Gelişimi Bağlamında Eskişehir Tülomsaş İşçi Evleri Üzerinden Bir Değerlendirme. *Düzce Üniversitesi Bilim ve Teknoloji Dergisi*, 5, 34-49.
- Balkılıç, Ö. (2024). *Ekmeğimiz ve Birliğimiz İçin: İstanbul Metal Sektöründe Sınıf Mücadeleleri 1947-1970*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Ball, J. (2012). "Little Storybook Town": Space and Labor in a Company Town in Colonial Angola. M. J. Borges, & S. B. Torres içinde, *Company Towns: Labor, Space, and Power Relations across Time and Continents* (s. 91-111). New York: Palgrave Macmillan.
- Barenberg, A. (2014). *Gulag town, Company Town: Forced labor and its legacy in Vorkuta*. New Haven: Yale University Press.
- Behramoğlu, N. K. (1987). *Bir Mahkûmun Anıları*. İstanbul: Yalçın Yayınları.
- Beynon, H., & Hudson, R. (2021). *The Shadow of The Mine: Coal and the End of Industrial Britain*. Londra: Verso.
- Bianchi, R. (1984). *Interest Groups and Political Development in Turkey*. New Jersey: Princeton University Press.
- Birkalan, H. A. (1999, Temmuz). *Homemaking and Story Telling in a Gecekondu in Istanbul*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Indiana University Folklore Institute.

- Boccagni, P. (2017). *Migration and the Search for Home*. New York: Palgrave Macmillan.
- Boratav, K. (2011). *Türkiye İktisat Tarihi: 1908-2007*. Ankara: İmge Yayınevi.
- Borges, M. J., & Torres, S. (2012). Company Towns: Concepts, Historiography, and Approaches. M. J. Borges, & S. Torres içinde, *Company Towns: Labor, Space, and Power Relations across Time and Continents* (s. 1-41). New York: Palgrave Macmillan.
- Brodie, M. (2022). *Neighbours, Distrust, and the State: What the Poorer Working Class in Britain Felt about Government and Each Other, 1860s to 1930s*. Oxford: Oxford University Press.
- Buğra, A. (2001). Ekonomik kriz karşısında Türkiye'nin geleneksel refah rejimi. *Toplum ve Bilim* 89, 22-30.
- Buğra, A. (2021). *Kapitalizm, Yoksulluk ve Türkiye'de Sosyal Politika*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Castillo, G. (2003). Stalinist Modern: Constructivism and the Soviet Company Town. J. Cracraft, & D. Rowland içinde, *Architecture of Russian identity, 1500 to the Present* (s. 135-150). Ithaca: Cornell University Press.
- Cengizkan, A. (2022). "Çağa Yerleşmek" Dizisi İçin Genel Önsöz. A. Cengizkan içinde, *Fabrikada Barınmak: Erken Cumhuriyet Dönemi'nde Türkiye'de İşçi Konutları* (s. 7-13). Ankara: Arkadaş Yayınevi.
- Crawford, M. (1995). *Building The Workingman's Paradise: The Design of American Company Towns*. Londra & New York: Verso.
- Crumrin, T. (2017). *Til the Coal Train Hauled It Away: A Memoir of the Rise and Demise of a Small Town*. AuthorHouse.
- Çelik, C., & Balta, E. (2018). Soma maden havzasında görünmeyen emek: Kadın. *Ayrıntı Dergi*.
- Çiçek, N. (2012). Erken Cumhuriyet döneminde modern çocukluk nosyonunun görünümleri üzerine bir analiz. *Mülkiye Dergisi* 36(4), 69-104.
- Çokuğraş, I. (2016). *Bekâr Odaları ve Meyhaneler: Osmanlı İstanbul'unda Marjinalite ve Mekân (1789-1839)*. İstanbul: İstanbul Araştırmaları Enstitüsü.
- Da Silva, F. T. (2011). The Port and the City of Santos: A Century-Long Duality. O. J. Dinius, & A. Vergara içinde, *Company Towns in the Americas: Landscape, Power, and Working-Class Communities* (s. 68-91). Athens ve Londra: University of Georgia Press.

- Demirkaya Güler. (2015). *Köy Enstitüleri Bağlamında Eğitim ve İdeolojinin Toplumsal Değişme Etkisinin İncelenmesi: Köy Enstitüleri Dergisi (1945-1947)*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. T.C. Maltepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İletişim Bilimleri.
- Dinçel, Ö. F. (2007). *Milli Mücadelede Tavşanlı ve Emet: Cevizdere Zaferi*. Kütahya: Bağımsız.
- Dinçel, Ö. F. (2012). *Tavşanlı Tarihi*. Kütahya: Tavşanlı Kaymakamlığı.
- Dinçer, H. (2017). *Kara Bekir (1)*. Devrim gazetesi: <https://www.devrimgazetesi.com.tr/kara-bekir-1-2/> adresinden alındı
- Dinius, O. J., & Vergara, A. (2011). *Company Town In The Americas: Landscape, Power and Working-Class Communities*. Georgia: University of Georgia Press.
- Drummond, D. K. (2017). *Crewe: Railway Town, Company and People 1840-1914*. Londra: Routledge.
- Dzenovska, D., Artiukh, V., & Martin, D. (2023). Between loss and opportunity: The fate of place after postsocialism. *Focaal: Journal of Global and Historical Anthropology* 96, 1-15.
- Ehsani, K. (2003). Social engineering and the contradictions of modernization in Khuzestan's company towns: A look at Abadan and Masjed-Soleyman. *International Review of Social History*, 48(3), 361-399.
- Ekin, N. (1960). Memleketimizde İşçi Devri Mevzuunda Yapılan Araştırmalar ve Ortaya Koyduğu Neticeler. *Journal of Social Policy Conferences* 9-10-11, 123-192.
- Erman, T. (1996). Kentteki Göçmenin Bakış Açısından Kent/Köy Kimliği: "Niçin Köylüyüz Hala?". *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 51(01), 289-304.
- Eroğul, C. (2006). Çok Partili Düzenin Kuruluşu: 1945-71. I. C. Schick, & E. A. Tonak içinde, *Geçiş Sürecinde Türkiye* (s. 112-158). İstanbul: Belge Yayınevi.
- Esch, E. (2011). "Whitened and Enlightened: The Ford Motor Company and Racial Engineering in the Brazilian Amazon. O. J. Dinius, & A. Vergara içinde, *Company Towns in the Americas: Landscape, Power and Working-Class Communities* (s. 91-110). Athens & London: University of Georgia Press.
- Fındıklı, E. B. (2017). Karabük'te Ağır Sanayi ve Barınma: Mekânsal Ayrışma ve Disipliner Pratikler Bağlamında Bekâr İşçi Yurtları (1937-1951). *Journal of International Social Research*, 10(52), 660-675.

- Ferguson, N. (2013). *From coal pits to tar sands: Examining labour migration between the Athabasca oil sands and an Atlantic Canadian region*. Toronto, Ontario, Yayınlanmamış Doktora Tezi: York Üniversitesi Sosyal Antropoloji Bölümü.
- Finn, J. L. (1998). *Tracing The Veins: Of Copper; Culture, and Community from Butte to Chuquicamata*. Berkeley: University of California Press.
- Forestell, N. M. (1998). Bachelors, Boarding Houses and Blind Pigs: Gender Construction in a Multiethnic Mining Camp, 1909–1920. F. Iacovetta, P. Draper, & R. Ventresca içinde, *A Nation of Immigrants, Women, Workers and Communities in Canadian History, 1840s-1960s* (s. 251-290). Toronto: University of Toronto Press.
- Fraser, N. (2009). Feminism, Capitalism and Cunning of History. *New Left Review* (56), 97-117.
- Freese, B. (2016). *Coal: A Human History*. New York: Basic Books.
- Gök, F. (1999). 75 Yılda İnsan Yetiştirme ve Devlet. F.Gök içinde, *75 Yılda Eğitim*. İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.
- Gölcüklü, F. (1956). Açık Müesseseler. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 11/02.
- Güler, H. (2014). *Patron Baba ve İşçileri: İşçi Sınıfı, Köylülük ve Paternalizm*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Güneş-Ayata, A. (1990). Kasabada Politika ve Politikacı. *Toplum ve Bilim*, 50, 97-110.
- Güneş-Ayata, A. (1991). Gecekonduarda kimlik sorunu, dayanışma örüntüleri ve hemşehrilik. *Toplum ve Bilim*, 51-52, 89-101.
- Gürboğa, N. (2005). *Maden İşçileri, Devlet ve Savaş: Bir Mücadele Alanı Olarak Ereğli-Zonguldak Kömür Havzası: 1920-1947*. Boğaziçi Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Gürboğa, N. (2007). Emek, Sermaye ve Mekân Üretimi: Zonguldak Kömür Havzasında Amele Köyleri Projeleri. *Toplumsal Tarih*, 164(164), 58-65.
- Garner, J. S. (1992). *The Company Town: Architecture and Society in the Early Industrial Age*. Oxford: Oxford University Press.
- Genç, F., Orhan, G., & Yeşilbağ, M. (2024). Çağlar Keyder'le Söyleşi: Küresel ile Yerel Arasında Bir Düşünce Serüveni. F. Genç, G. Orhan, & M. Yeşilbağ içinde, *Türkiye ve Ötesi: Devlet, Sınıf, Mekân* (s. 19-45). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Gomez-Galvarriato, A. (2011). From Company Towns to Union Towns: Textile Workers and the Revolutionary State in Mexico. O. J. Dinius, & A. Vergara içinde,

- Company Towns in the Americas: Landscape, Power, and Working-Class Communities* (s. 45-68). Athens ve Londra: University of Georgia Press.
- Gramsci, A. (2022). Amerikanizm ve Fordizm. D. Forgacs içinde, *Gramsci Kitabı: Seçme Yazılar 1916-1935* (s. 341-370). Ankara: Dipnot Yayınları.
- Gribbon, C. W. (1928). The Turkish Railways. *Journal of The Central Asian Society* 15(1), 68-83.
- Hage, G. (2018). Inside and outside the law: negotiated being and urban jouissance in the streets of Beirut. *Social Analysis* 62(3), 88-108.
- Hartmann, H. (2006). *Marksizm'le Feminizm'in Mutsuz Evliliği*. İstanbul: Agora Kitaplığı.
- Harvey, D. (1991). *The Condition of Postmodernity*. Cambridge: Blackwell Publishing.
- Hatcher, J. (2011). *The History of the British Coal Industry: Volume 1: Before 1700: Towards the Age of Coal*. Oxford: Oxford Academic.
- Herod, A. (2011). Social Engineering through Spatial Engineering: Company Towns and the Geographical Imagination. O. J. Dinius, & A. Vergara içinde, *Company Towns in the Americas: Landscape, Power, and Working-Class Communities*. Athens & Londra: The University of Georgia Press.
- Hinde, J. R. (2003). *When Coal Was King: Ladysmith and the Coal-Mining Industry on Vancouver Island*. Vancouver: UCBPress.
- Hostetter, E. (2011). Boomtown landscapes. *Material Culture*, 59-79.
- İmamoğlu, B. (2003). *Zonguldak kömür havzasında Seyfi Arkan tarafından tasarlanmış işçi konutları: Erken Cumhuriyet Dönemi Türkiye'sinde bir modernleşme örneği*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi: ODTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Mimarlık Tarihi Ana Bilim Dalı.
- İmamoğlu, B. (2022). Seyfi Arkan ve Kömür İşçileri İçin Konut: Zonguldak, Üzülmez ve Kozlu. A. Cengizkan içinde, *Fabrika'da Barınmak* (s. 131-155). Ankara: Arkadaş Yayınevi.
- İnan, A. (1972). *Devletçilik İlkesi ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Birinci Sanayi Planı, 1933*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Kıray, M. (1964). *Ereğli: Ağır Sanayiden Önce Bir Sahil Kasabası*. Ankara: Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı Yayınları.
- Karakayalı, M. N. (2003). *Simmel's Stranger: In Theory and in Practice*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Toronto: Department of Sociology, University of Toronto .

- Karatay, A. (2018). *Demir Çelik Karabük: Bir İşçi Kentinin Hikâyesi*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Karpat, K. (2019). *Türkiye’de Toplumsal Dönüşüm: Kırsal Göç, Gecekondu ve Kentleşme*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Kaygalak, S. (2008). *Kapitalizmin Taşrası*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kessler, G. (1948). Zonguldak ve Karabük'teki Çalışma Şartları. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 9(3), 7-33.
- Keyder, Ç. (1981). *The definition of a peripheral economy: Turkey 1923-1929*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kili, S. (1978). *Çayırhan: Bir Orta Anadolu Köyünde Toplumsal Değişme ve Siyasal Davranış*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.
- Kling, B. B. (1998). Paternalism in Indian Labor: The Tata Iron and Steel Company of Jamshedpur. *International Labor and Working-Class History* 53, 69-87.
- Knotter, A. (2015). Migration and ethnicity in coalfield history: Global perspectives. *International Review of Social History* 60.1, 13-39.
- Koç, T. (2016). *Türkiye’de İşçi Mahpus Olmak*. İstanbul: TCPS Kitaplığı.
- Koçak, Ö. (2020). *Maden Ocaklarının Kapatılması ve Sosyal Değişme: "Boomtown"dan Çöküntü Mekânlara*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Anabilim Dalı.
- Koçak, C. (1996). *Türkiye’de Milli Şef Dönemi (1938-1945) Cilt 2*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Koçak, H. (2014). *Camın İşçileri: Paşabahçe İşçilerinin Sınıf Olma Öyküsü*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Koçak, H. (2016). Ellili Yıllarda Emek Rejimi ve Emek Hareketi. M. K. (der.) içinde, *Türkiye'nin 1950'li Yılları*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kocabaş, S., & Gök, S. (2013). "Mükellef İlan Oldu", Hafızalarda İşçilerin Acı Hatıraları Kaldı. Haberler.com: <https://www.haberler.com/yerel/mukellef-ilan-oldu-hafizalarda-iscilerin-aci-4412842-haberi/> adresinden alındı
- Kolsal, F. (2015). *Cumhuriyet Dönemi Modernleşmesinin Bir Sanayi Yapısı Üzerinden Kentsel ve Mekânsal Olarak Okunması: Aydın Tekstil Yerleşkesi*. Eskişehir, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi: Anadolu Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Mimarlık Anabilim Dalı.

- Kotkin, S. (1995). *Magnetic Mountain: Stalinism as a Civilization*. Berkeley & Los Angeles & Londra: University of California Press.
- Kurtoğlu, A. (2004). *Hemşehrilik ve Şehirde Siyaset: Keçiören Örneği*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Lahiri-Dutt, K. (2012). Race and Gender in Peripheral Resource Towns: Boundaries and Boundary-Crossings in Tanjung Bara Mining Camp in Kalimantan, Indonesia. M. J. Borges, & S. B. Torres içinde, *Company Towns: Labor, Space, and Power Relations across Time and Continents* (s. 207-227). New York: Palgrave Macmillan.
- Lawrence, J. (2019). *Me Me Me? The Search For Community in Post-War England*. Oxford: Oxford University Press.
- MacGaffey, J. (2013). *Coal Dust On Your Feet: The Rise, Decline, and Restoration of An Anthracite Mining Town*. Lewisburg: Bucknell University Press.
- Makal, A. (2018). *Ameleden İşçiye: Erken Cumhuriyet Dönemi Emek Tarihi Çalışmaları*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Makal, A. (2022). *Türkiye'de Çok Partili Dönemde Çalışma İlişkileri: 1946-1963*. Ankara: İmge Yayınevi.
- Mazzarella, W. (2009). Affect: What is it Good For? S. Dube içinde, *Enchantments of Modernity: Empire, Nation, Globalization* (s. 291-309). New York: Routledge.
- Metinsoy, M. (2008). *İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye: Gündelik Yaşamda Devlet ve Toplum*. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- Meydan, S. (2023). *Cumhuriyet'in Sosyo-Kültürel Fabrika Örneği: Sümerbank Nazilli Basma Fabrikası*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Yeditepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü.
- Mills, A. (2014). *Hafızanın Sokakları: İstanbul'da Peyzaj, Hoşgörü ve Ulusal Kimlik*. İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.
- Molé, N. J. (2012). Hauntings of Solidarity in Post-Fordist Italy. *Anthropological Quarterly*, Vol. 85, No. 2, 371-396.
- Molloy, A., & Urbaniak, T. (2016). *Company Houses, Company Towns: Heritage Conservation in Canadian Post-industrial Communities*. Nova Scotia: Cape Breton University Press.
- Muehlebach, A., & Shoshan, N. (2012). Post-Fordist Affect: Introduction. *Anthropological Quarterly* 85, no. 2, 317-343.

- Mulrooney, M. M. (1989). *A Legacy of Coal: The Coal Company Towns of Southwestern Pennsylvania*. Washington D.C.: America's Industrial Heritage Project.
- Myrdal, G. (1977). *Asian Drama: An Inquiry into the Poverty of Nations*. Middlesex: Penguin Books.
- Nurol, B. (2015). Kayıp Sınıfın Peşinde: Anadolu'da Sınıf Oluşumu ve Modernleşme. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Cilt 70, No. 3, 541-570.
- Omay, S. (1947). *Cezaevi (İş Esası Üzerine Kurulu)*. İstanbul: Cumhuriyet Matbaası.
- Özdamar, T. (2022). *Osmanlı Madenlerinde Fransız Sermayesi ve Galata Bankerleri Ortaklığı: Balya-Karaaydın, Kesendire ve Karasu*. Yayınlanmamış Doktora Tezi: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Özden, B. A. (2022). Erken Cumhuriyet Döneminde "İşçi Sorunu": Sanayileşme, Proleterleşme ve İşgücü Sorunları Üzerine Tartışmalar. S. Adak, & A. Lamprau içinde, *Tek Parti Dönemini Yeniden Düşünmek: Devlet, Toplum ve Siyaset* (s. 221-247). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Özeken, A. (1949). Türkiye Sanayiinde İşçiyi Barındırma Problemi. *Journal of Social Policy Conferences*. No. 3, 103-130.
- Özen, S. (1991). *Sanayi Kasabasında Yaşam Biçimi ve Aile Yapısında Meydana Gelen Değişmeler: Soma Örneği*. İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Öztürk, Z. (2022). *Yeni Çeltek Kömür Havzasındaki Toplumsal Mücadele (1975-1980): Özyönetim Uygulamalarında Siyasallaşmanın Kaynakları*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi: ODTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Medya ve Kültürel Çalışmalar Bölümü.
- Özüğurlu, M. (2008). *Anadolu'da Küresel Fabrikanın Doğuşu: Yeni İşçilik Örüntülerinin Sosyolojisi*. İstanbul: Kalkedon Yayınları.
- Pamuk, Ş. (2020). *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Pektaş, S., & Önal, Ö. (2024). Madde ve Reaksiyon: 20. Yüzyılda Hızla Sönen Bir Kent İdeali ve Balya Madeni. Saltonline.com <https://saltonline.org/tr/2727/madde-ve-reaksiyon-20-yuzyilda-hizla-sonen-bir-kent-ideali-ve-balya-madeni> adresinden alınmıştır.
- Perry, L. (2012). Reflections on an Appalachian Camelot: Place, Memory, and Identity in the Former Company Town of Wheelwright, Kentucky, USA. M. J. Borges, & S. B. Torres içinde, *Company Towns: Labor, Space, and Power Relations across Time and Continents* (s. 227-251). Palgrave Macmillan.

- Porteous, J. D. (1970). The nature of the company town. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 127-142.
- Quataert, D. (2005). Zonguldak Kömür Havzasında Köyler ve Madenler. *Tarih ve Toplum* 2(242), 47-71.
- Quataert, D. (2006). *Miners and The State In The Ottoman Empire: The Zonguldak Coalfield, 1822-1920*. Oxford: Berghahn Books.
- Quataert, D. (2021). *Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş (1881-1908)*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Reid, D. (1985). Industrial paternalism: Discourse and practice in nineteenth-century french mining and metallurgy. *Comparative Studies in Society and History*, 27.4, 579-607.
- Rivoal, I. (2014). Intimate politics: The art of the political relationship in Lebanon. *Anthropology of the Middle East* 9.1 , 1-17.
- Robertson, D. (2006). *Hard As Tthe Rock Itself: Place and Identity in the American Mining Town*. University Press of Colorado.
- Robinson, I. M. (1962). *New Industrial Towns on Canada's Resource Frontier*. Chicago: Department of Geography, University of Chicago.
- Rollwagen, K. (2012). When Ghosts Hovered: Community and Crisis in the Company Town of Britannia Beach, British Columbia, Canada. M. J. Borges, & S. B. Torres içinde, *Company Towns: Labor, Space and Power Relations across Time and Continents* (s. 151-181). Palgrave Macmillan.
- Romano, R. B., & Papastefanaki, L. (2020). Women and gender in the mines: Challenging masculinity through history: An introduction. *International Review of Social History* 65.2, 191-230.
- Şafakçı, H. (2013). *Bozkır'da Madencilik: 1776-1839*. Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı.
- Şanlı, H. (2004). *İstiklâl Harbimizde Gazi Emet*. Kütahya: İdeal Yayınevi.
- Şentürk, B. (2015). *Bu Çamuru Beraber Çiğnedik: Bir Gecekondu Mahallesi Hikâyesi*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Sönmez Öğütle, F. (2024). *Sanayisizleşme, Konut Siyaseti, Orta Sınıf*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Sönmez, S. (2016). Bretton Woods, Fordizm ve Hegemonya. *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 34(1), 43-62.

- Samuelson, L. (2011). *Tankograd: The Formation of a Soviet Company Town: Cheliabinsk, 1900s-1950s*. Palgrave Macmillan.
- Sancar, S. (2013). *Türk Modernleşmesinin Cinsiyeti*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Sandström, J., & Persson, C. (2021). Corporate paternalism on the rocks: a historical analysis of power relations in a mining town. *Management & Organizational History*, 183-203.
- Sarı, E. (2009). Kentleşme Ortamında Kimlik Olarak Hemşehrilik ya da Bir Hemşehri İlişki Ağı Etnografisinin Düşündürdükleri. G. Pultar içinde, *Kimlikler Lütfen: Türkiye Cumhuriyeti'nde Kültürel Kimlik Arayış ve Temsili* (s. 344-359). Ankara: ODTÜ Yayıncılık.
- Scott, J. C. (1990). *Domination and The Arts of Resistance: Hidden Transcripts*. New Haven: Yale University Press.
- Scranton, P. (1984). Varieties of paternalism: industrial structures and the social relations of production in American Textiles. *American Quarterly* 36.2, 235-257.
- Sefer, S. (2023). Gümülcine Madenlerinin İşletilmesi ve Gelirleri (1850-1910). *Osmanlı Araştırmaları*, 62(62), 227-265.
- Simmel, G. (2020). *Bireysellik ve Kültür*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Sipahi, A. (2013). İmralı Cezaevi'nin Tarihi. *Toplum ve Kuram*, 111-137.
- Sipahi, A. (2016). Convict Labor in Turkey, 1936–1953: A Capitalist Corporation in the State? *International Labor and Working-Class History*, 90, 244-265.
- Stultz, G. R. (2014). *The Jasonville I Remember: An Indiana Coal Town*. Dog Ear Publishing.
- Swingewood, A. (2010). *Sosyolojik Düşüncenin Kısa Tarihi*. İstanbul: Agora Kitaplığı.
- Tümüklü, Ş. (2009). *Garp Linyit Müesseseleri (GLİ İŞLETMELERİ)*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Tak, İ. (2016). Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Harbi Esnasında Yaşadığı Kömür Sıkıntısı ve Alınan Tedbirler. *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 107-124.
- Talas, C. (1992). *Türkiye'nin Açıklamalı Sosyal Politika Tarihi*. Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Tamdoğan-Abel, I. (2002). Osmanlı Döneminden Günümüz Türkiye'sine "Bizim Mahalle". *İstanbul Dergisi: Mahalle* (40), s. 66-70.
- Tekeli, İ., & İlkin, S. (1982). *Uygulamaya Geçerken Türkiyede Devletçiliğin Oluşumu*. Ankara: Orta Doğu Teknik Üniversitesi.

- Tekeli, İ., & İlkin, S. (2021). *İktisadî Politikaları ve Uygulamalarıyla İkinci Dünya Savaşı Türkiye'si*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Thorleifsson, C. (2016). From coal to Ukip: the struggle over identity in post-industrial Doncaster. *History and Anthropology* 27:5, 555-568.
- Tiryakian, E. A. (1973). Sociological perspectives on the stranger. *Soundings: An Interdisciplinary Journal* 56(1), 45-58.
- Topçuoğlu, H. (1956). Etibank ve Sosyal Politikası. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 13.1, 287-328.
- Turgay, F. (2022). *Erken Cumhuriyet Döneminde (1936-1960) İzmit SEKA Fabrikası: Devlet, Emek ve Şehir*. İstanbul: Sosyal Tarih Yayınları.
- Turhan, M. (2020). *Anılarla Madencilik*. İstanbul: Türkiye Madenciler Derneği.
- Ulutan, B. (1987). *Etibank: 1935-1985*. Ankara: Etibank Matbaası.
- Unbeaun, H. (2006). *Türkiye Kırsalında Kliyentalizm ve Siyasal Katılım, Datça Örneği: 1923-1992*. Ankara: Ütopya Yayınevi.
- Üstel, F. (2002). Türkiye Cumhuriyeti'nde resmî yurttaş profilinin evrimi. İçinde, *Milliyetçilik* (s. 275-283). İstanbul: İletişim Yayınları.
- van der Watt, P., & Marais, L. (2019). Normalising mining company towns in Emalahleni, South Africa. *The Extractive Industries and Society* 6, 1205-1214.
- Vaughan, J. E. (2003). *Bankmules: The Story of Van Lear, a Kentucky Coal Town*. Ashland: Jesse Stuart Foundation.
- White, N. (2012). *Company Towns: Corporate Order and Community*. Toronto: University of Toronto Press.
- Wolff, K. H. (1950). *The Sociology of Georg Simmel*. Illinois: The Free Press.
- Yıldırım, İ. (1999). Cumhuriyet Dönemi Demiryolu İnşaatlarının Mali Kaynakları ve İlk İç Borçlanmalar (1923-1950). *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 15(44), 603-626.
- Yıldırım, H. (2017). *1925-1928 Yılları Arası Türkiye Cumhuriyeti Salnameleri (Kütahya)*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yıldırım, S. (2018). İşçilerin Kütüphanesi: Türkiye'de Sendikalı İşçilerin Entelektüel Kaynakları (1946-1961). *Çalışma ve Toplum*, 2083-2128.

- Yapıcı, H. (2021). Parti Çalışma ve Müfettiş Raporlarına Göre CHP ve Hizipleşme: Kütahya Örneği. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 70, 152-168.
- Yavuz, E. (2017). Sanayideki İşgücünün Durumu, 1923-40. E. J. Donald Quataert içinde, *Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine İşçiler 1839-1950* (s. 155-195). İstanbul: İletişim Yayınları.

Çevrimiçi Kaynaklar

<https://www.britannica.com/science/lignite> Erişim tarihi: 02 Nisan 2023

<https://www.devrimgazetesi.com.tr/kara-bekir-1-2/> Erişim tarihi: 15 Aralık 2022

<https://gli.tki.gov.tr/eski-tarih> Erişim tarihi: 15 Aralık 2022

<https://www.recepaydogdu.com/?p=26> Erişim tarihi: 25 Nisan 2024

EK 1. KIZILBÜK KÖYÜNDEN MEHMET ÖZSOY'UN HAVZADA KÖMÜRÜ KENDİSİNİN BULDUĞUNA DAİR DİLEKÇESİ

İktisat vekaleti yüksek vicâsinde
Ankara

DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
CUMHURİYET ARŞİVİ

Emet kazasına merbut kızılbüük köyünün çeteller mevkiinde kenel tarla
mese keşiftirilmiş medenin meydana çıkarılmasına sebebiyet verdiğim
Elyevm eti bankın işletmekte bulunduğu bu medenin bulunmasında emil
Olduğundan ikramiye verilmesi için başvekalete verdiğim dilekçem
başvekaletin bana yazdığı 13-1-1944 tarih ve 5/6199 numaralı yazısında
13-1-1944 tarih ve 5/6199 numara ile yüksek vekaletinize yazıldığı
bildirilmiş ise de şimdiki kadar benelerine müsbet menfi bir cevap
verilmemiş olduğundan lütfen yüksek cevabınızın bir an evvel bana
tepliğini eilerim saygılarımla

emet kazasının kızılbüük köyünden
mehmet özsoy

Maddesi - U

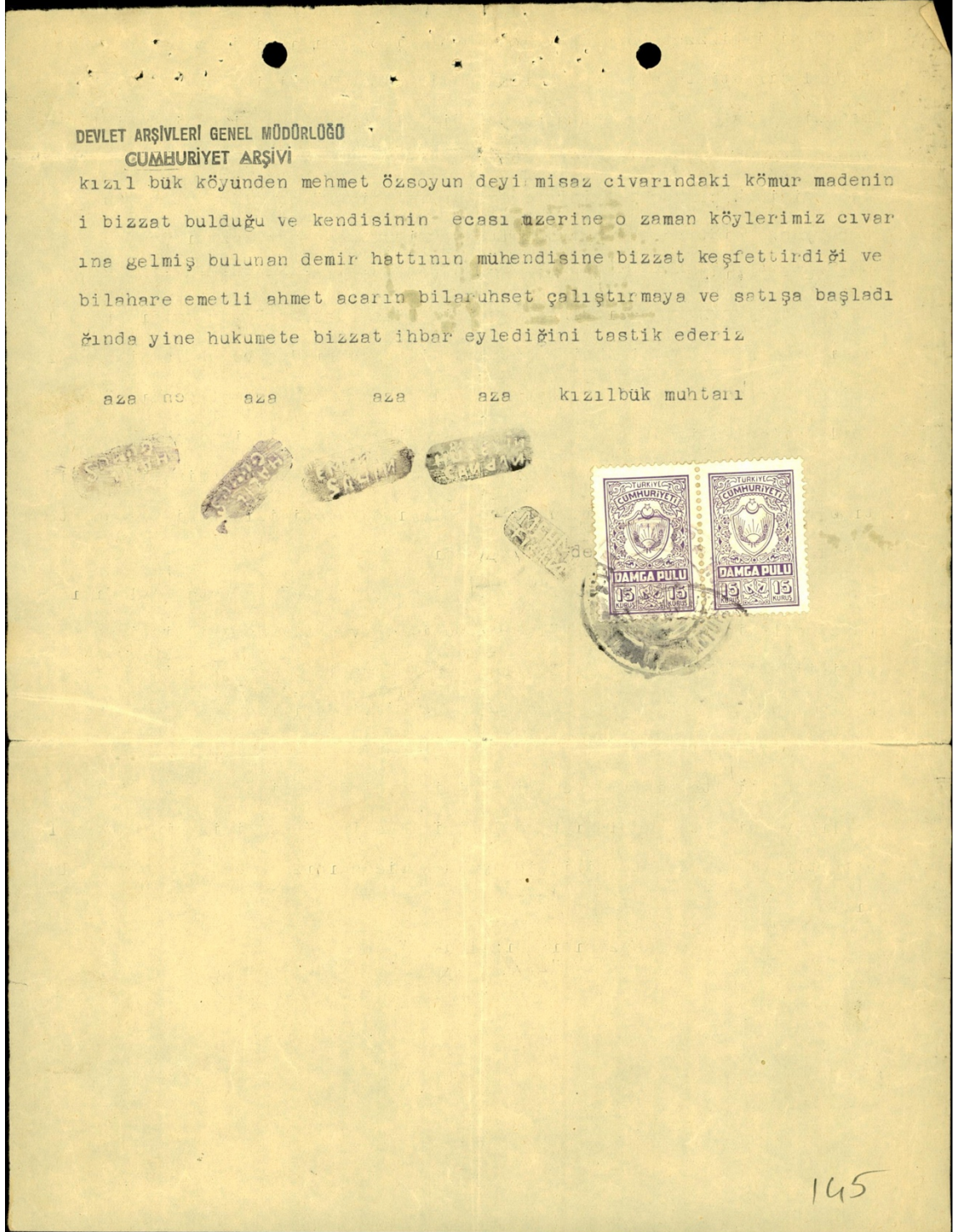
İKTİSAT VEKÂLETİ
006305 -1. III. 1944
Evrak Müdürlüğü

7

(4)

EK 2. MEHMET ÖZSOY'A KEFİL OLAN KIZILBÜK MUHTARI VE İHTİYAR HEYETİNİN DİLEKÇESİ

EK 3. ACEMZADE AHMET'İN HAVZADA ARAMA YAPMAK İÇİN RUHSATNAME İSTEDİĞİNİ GÖSTEREN DİLEKÇE

 اقضاد و كالتى

حقوق مشاوره لکنه

DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
 CUMHURİYET ARŞİVİ

معادن مدبریت عمومی
 شعبه
 عدد
 عمومی
 خصوصی 664

کو تاهیه ولایتک امد قضا سنک قزبل بوک قریه سی حدودی داخلنده دمیر و کومور معدنلری تحری ایتک اوزره
 رختنامه اعطاسی طلبینی منتمن عجم زاده احمد افندی طرفندن اکریکوز قناسنه ویریلان 23 تشرین اول
 927 و احمد خورشید افندیگ ده عینی مقصدله ولایت مذکوره به اعلا ایلدیکی 12 کانون فانی 928 تاریخلی
 عرضا لار اوزرینه مومی الیها بینارنده طهور ایدن حق تقدم اختلا قندن طولانی اسکیشهر معدن مأمورلغندن
 جلب ایدیلان اوران اوزرینه یاپیلان تدقیقا تده ، عجم زاده احمد افندی خورشید افندی اول
 23 تشرین اول 927 تاریخده اکریکوز قناسی قائممقاملغنه بالمراجعه بویا بده کی عرضالی مقام
 ولایت ارسال ایدلمن و قروکی نواقی 7 کانون فانی 928 تاریخده اکمال ایتدیرلمن ایه ده معادن
 نظامنامه سنک 10 نجی ماده سنده کویستریلان و حق تقدمک اثباتنه مدار اولان علم و خبرینی آتیج دوت آی
 سوکره یعنی 3 مارت 928 تاریخده و خورشید افندی ایه 12 کانون فانی 928 تاریخده یعنی احمد
 افندیگ عرضا لنگ قنادن ولایت ورودندن بش کون سوکره طوغریدن طوغری به ولایت مذکوره به با عرضحال -
 مراجعتله ماده نظامیه نک تعریفی وجهله دفتر مخصوصه بالقید 14 کانون فانی 928 تاریخده کلاک مع
 تقدیمی اثباتنه مدار اولق اوزره مقبوض علم و خبری آلدینی آکلا شلمن و ملغا شورای دولت مالیه و ناضحه
 دائره سندن تنظیم و هیئت عمومی دن تزییل اولنان 19 تشرین فانی 330 تاریخلی و 741 نومرولو
 مضطه ده حق تقدمک بالکتر صره نومروسیله قیده کچهرک مقابلنده علم و خبر اخذ اولنان عرضحال ایله معا فته
 ایدیله بیلجکی مصرح بولونمیش اولسنه مومی الیه احمد افندی خورشید افندی اول مراجعت ایدرک -
 بالکتر علم و خبر آلامسنه کوره حق تقدمک مومی الیها دن ها نکیسنه عا ئد بولندیغی حقتده کی مطالعه لرینک
 بیانی رجا ایدرم افندم .

19

معادن مدبر عمومی وکیلی
 928/11/29

Levkiy

917

ویریه جک جوابورده اساس محررات و تذکره نک تاریخ و نومروسی یاز بلالیدر .

32

Serif

EK 4. HOCA SÜLEYMAN EFENDİZÂDE MEHMED'İN 4 MAYIS 1929'DA İKTİSAT BAKANLIĞI'NA YAZDIĞI ŞİKÂYET DİLEKÇESİ

باسمہ دہالت جلیلیہ

DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
CUMHURİYET ARŞİVİ

کوناه و دلتیله آمد ققاسی د اعلیٰ قتلوع قریہ سنده باجند متفق اولدیمیز تریلاما ایجیرینده آمدک عجبی اده
 اجدراف طرفینده لقا اقمیه اولدیمیز معدیه کوری دامانلیک معتلل قانونیه ایجیره قانوت مرکزیه بالاستعا مامیت ایتدیلمیز
 قریده برادریل ایلیج افغانان باسلاسه ویری بیله طرفینده قنوت کوری کوناهلی - بالیکسار شندوز انا آت تریلک دیرمه سانه
 بولغانه آتلیسه صامتد -
 کوناهلی کتبت اقتباس سنده بولونجه برابر ایض صاحب اولدیمیز ایجیره آمد خانققلق کوریم اخلعلک منوره اولدیمیز و تریلاما بیلنک =
 ویریلیم وریس معنای نابلیق توموریک اخلعاه روح ایلیجی مشر راستعا دیرمه ایسده استعا آمد تاملار طرفین ایتدی
 صریح ایلیه و تاملار طرفینده تاملار سله علی ایلیج - محمد سوش بولور احمد بیلیم کوری صیقلیه دیرلور - بی جومیه ایستقا
 بوز کوری سیکل وری - اقلان ایجیره ایلیه سیکل حکومت مجله - راهنده قتلوع اولاشد -
 ماکا ماکا قریه قریه دولت قریه متانیم احوال تریلور قلیقا آتد ایتدی - سه ای اخلعاه طرفه لیلک سرتد ایلیه کور و کوریه ان
 آتلیسه سوره ایلیکله کتبت اصحاب طرفه ددنت ایلیج قوروجی واطسیه و کوریه مان قریه قلیقا قلیقا ایلیه ایدده قریه قول =
 قریلک سیکل سیکل آتلی - سیکل ایتدی - سرتد بولور اولک قریده و باقور ایض بولورده اولور اولورق واقعه کتبت
 قریلک سیکل سیکل آتلی - سیکل ایتدی - سرتد بولور اولک قریده و باقور ایض بولورده اولور اولورق واقعه کتبت
 قریلک سیکل سیکل آتلی - سیکل ایتدی - سرتد بولور اولک قریده و باقور ایض بولورده اولور اولورق واقعه کتبت
 قریلک سیکل سیکل آتلی - سیکل ایتدی - سرتد بولور اولک قریده و باقور ایض بولورده اولور اولورق واقعه کتبت

آد-س :
- کوناه و دلتیله آمد ققاسی د اعلیٰ قتلوع قریہ سنده باجند متفق اولدیمیز تریلاما ایجیرینده آمدک عجبی اده

123

İktisat vekâletine

286

5-5-1929

BAS VEKÂLET EVRAKI		
Tarih	Mühür	Lot
5	1354	

elba-6-5

veii 7/5

orman

460 . ka 7-5-1929

485

**EK 5. ACAR SOYADINI ALAN ACEMZADE AHMET'İN
EMET'TEKİ YAZIHANESİNİN ADRESİNİ GÖSTEREN ANTETLİ
KAĞIDI**

AHMET ACAR VE ALİ RIZA ACAR
KARDAŞLAR
EMET
DEĞİRMİSAZ KÖMÜR OCAĞI SAHİPLERİ
Telgraf Adresi : Emet de - Acar

DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
CUMHURİYET ARŞİVİ

19 - 8 - 193 6

İktisat Vekâleti Celilesine

Kütahyaya bağlı Emet ilçesinin Kızılıbük köyündeki lingit
kömüründen en beş bin ton kömürün emrarına müsaadelerini dilerim.

Emet. tuz pazarı caddesinde Kızılıbük
köyü lingit kömür ocağı mes,ûl müdürü

19

No. 11. Met.

E2

Bekce kundan çekirge
Lokali 26,5 Kuruş
resim alınması.

K.V.Um.Ev.Mü.
34469 12. VIII 36
G.

Eylül nihayesinde resmî misli fiatların
değişmesi ihtimaline mebni bundak
1000 ton için emri verilmesi muvafıktır.

24. 8. 36 208
M. H. H.

EK 6. ETİBANK'IN HİSSE DEVİRLERİ İÇİN İKTİSAT VEKÂLETİNE YAZDIĞI MEKTUP

DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
CUMHURİYET ARŞİVİ

ETİ BANK DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
CUMHURİYET ARŞİVİ

Sermayesi: T. L. 20.000.000
Merkezi: ANKARA
Telgraf Adresi: Etibank
İhracat Ruhsatnamesi No. 710
No. 5020
İşaretimiz

Ankara, ...

24. VIII. 1938

Ma / 61

Cevabınızda lütfen tekrarlayınız

İKTİSAT VEKÂLETİ
YÜKSEK MAKAMINA
A N K A R A

İktisat Vekâleti	
Tarih	
24. VIII. 1938	34834

İmtiyazlı vekiller hey'eti kararıyla Bankamıza devredilen evvelce Ahmet Acar ve şeriklerine ait Değirmisazdaki linyit sahasında 300.000 ton kadar bir rezerv bulunduğu, 1,200.000 ton kadar kömür ihtiva eden bütün Değirmisaz linyit mintakasının bir kül teşkil ettiği, mütehasıs olmayan ellerde harap olan 5/32, 4/35 ruhsat sahaları ile , Çakırköy imtiyazlı sahalarının da Bankamıza verilmesinin fennî ve iktisadî bakımdan doğru olacağı M.T.A. raporlarıyla diğer teknik raporlardan tebarüz ettiği malûmualileridir.

300.000 ton kadar az bir rezervin yeni tesisatı yapmaya tahammülü olmayacağı için Değirmisaz' da tarafımızdan yapılacak tesisat bütün linyit sahasının bir elden idare edileceği noktaî nazarından etüd edilmiş ve bu hususta temas edilen firmalardan teklifler gelmiş ise de yüksek vekâlet makamınca Değirmisaz'daki diğer sahaların Bankamıza devri hususunda henüz bir iş'ar vaki olmadığından siparişler verilememiştir.

./..

EK 7. ETİBANK'IN KURULUŞ AŞAMASINDAKİ İMZA SİRKÜLERİ

DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
CUMHURİYET ARŞİVİ

ETİ BANK

Selâhiyetli imzalar Listesi

Merkezi : ANKARA

Sermayesi : T. L. 20.000.000

Büro ve İşletmeler :

- 1 — ETİ BANK İstanbul Bürosu Posta Kutusu No. 1008 : İSTANBUL
- 2 — ETİ BANK Kuvarshan Bakır Madenleri İşletmesi : HOPA - KUVARSHAN
- 3 — ETİ BANK Keskin Molipten Madeni İşletmesi : BEYOBASI
- 4 — ETİ BANK Değirmisaz Linyitleri İşletmesi : DEĞİRMİSAZ

**EK 8. MADEN MÜHENDİSİ CEMAL KIPÇAK'IN ETİBANK
DEĞİRMİSAZ İŞLETMESİ'NİN MESUL MÜDÜRLÜĞÜNE
ATANMA BELGESİ**

ETİBANK
Sermayesi : T. L. 20.000.000
Merkezi : ANKARA
Telgraf Adresi : Etibank
İhracat Ruhsatnamesi No. 710
Ankara 22. X. 1938
No. ....

10873 Ma/
DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
CUMHURİYET ARŞİVİ
İKTİSAT VEKÂLETİ
YÜKSEK MAKAMINA
ANKARA

havzası dahilinde Kızılıbük
Üz: Değirmisaz/linyitleri işletmemizin mes'ul müdürlüğü h.

Değirmisaz linyitleri işletmemizin mes'ul müdürlüğüne; halen, mezkûr işletmemizin müdürü, ve zirde ikamet adresi yazılı Bay Cemal Kıpçak'ı tayin etmiş bulunduğumuzu, yüksek tasviplerinize arz ederiz.

Cemal Kıpçak'ın, noterlikce musaddak imza sirküleri merbuten takdim kılınmıştır.

Yüksek saygılarımızla
ETİBANK
ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
CUMHURİYET ARŞİVİ

Ek: 1 sirküler

İkamet adresi: A d r e s :
Değirmisaz linyitleri işletmesinde hususî adresinde
Cemal Kıpçak
Eti Bank Değirmisaz Linyitleri İşletmesi Müdürü
DEĞİRMİSAZ

22 Nüv.
İktisat Vekâleti
Unvanı
Tarih 27.10.1938
125

Cevabınızda yukarıki numaranın yazılması rica olunur.

EK 9. 1947'DE YERALTI İŞÇİLERİNİN TOPLU İŞTEN AYRILMA BAŞVURUSUNU GÖSTEREN BELGE

15/3/947 de ayrılmak üzere müracatta bulunan ocak
dahili işçilerin listesidir.

İş NO:	Kütük NO:	Adı ve soy adı	İşi	İzleni	Ayrılmaya sebebi	Özellik
345	52708	Süleyman Ölmez	Pasacı	Şubat 947	150	çalışmaları için
288	53043	Ahmet Çağlıyan	=	"	= 160 =	=
639	52887	Süleyman Dönmez	=	ocak	= 160 =	=
228	52949	Mehmet Taşdemir	=	"	= 160 =	=
32	57880	Hasan Çabuk	=	"	= 160 =	=
398	57882	Mustafa Sarıdoğan	Kazmacı	"	= 190 =	=
III6	52354	Nuri Yavaş	Seyis	Eylül 946	= 180 =	=
I04I	52830	× Hasan Koç	Kazmacı	ocak 947	= 180 =	=
I042	52832	× Mevlüt Kabataş	=	yedegi	= 180 =	=
I0I4	57402	Mehmet Kır	Keseneçi	Haziran 946	= 300 =	=
× I035	52823	× Hüseyin Özen	Kazmacı	ocak 947	= 320 =	=
I0I0	579I4	Mustafa Özkul	Keseneçi	Haziran 946	= 350 =	=
442	579I8	Ahmet Yener	=	"	= 300 =	=
600	52420	Mustafa Kurt	Kancacı	Eylül 946	= 160 =	=
636	579I6	Yusuf Kurt	Keseneçi	Haziran	= 300 =	=
I038	52507	× İzzet Bayram	Kazmacı	Eylül	= 200 =	=
× I034	52825	× M.Rahmi Özen	Taramacı	ocak 947	= 300 =	=
× I030	57223	× Mehmet Bayram	=	Haziran 946	= 330 =	=
× I033	57374	× Hasan Hamiş	=	Haziran	= 300 =	=
I062	52834	× İbrahim Çakır	=	ocak 947	= 180 =	=
× I052	52824	× A.Sami Topal	=	"	= 280 =	=
I2055	579I7	Ahmet Kurul	Tamirci	Haziran 946	= 260 =	=
I2I68	57239	Hüseyin Özkul	Kazmacı	"	= 300 =	=
I828	52827	× Hüseyin Toplu	=	ocak 947	= 250 =	=
× 2000	52829	× Mehmet Kır	=	"	= 220 =	=
× I77I	57392	× Hüseyin Demirbaş	=	Haziran 946	= 300 =	=
I830	52833	× M.Zeki Dikçe	=	ocak 947	= 180 =	=
I770	52828	× Mustafa Karaçoban	=	"	= 250 =	=
1589	52080	Pasa Gülmaç	Taramacı	ocak 946	280	
1556	52859	Ç.İ. ayıldığı	" yedegi	ocak 947	150	
435	51609	Mehmet Özder	Kazacı	Şubat	300	
2230	52513	Halim Aylan	Tamirci	Ekim 946	220	
842	51727	Veli Kandı	Pasacı	ocak	150	
887	52512	Çiğdem Küçük	Kazmacı	Şubat 947	180	
942	57787	Halim Aylan	Kazacı	Ekim 946	220	

18-3-947 de
amlaçlar
camlarını tebliği

Baş müracaatlı 10/3/1947

EK 10. NECDET ÖZGENÇ'İN İŞTEN ATILMAMAK İÇİN YÖNETİME YAZDIĞI DİLEKÇE

Mintika Başmühendisliği Yüksek Makamına

Değirmisaz

Bir buçuk aya yakın bir zemandır; vazifeme alınmam hususundaki rica ve istirhamlarıma karşı yapmış olduğunuz inceleme ve tetkikat sonunda bizzat huzuruza celp ile Erzak Anbarı Tezgahtarlığına nasihatkar irşatlarınızla tayin edilmiştim. Bir buçuk aydır çalışıyorum. Her türlü dedikodulardan sakınarak ifayı vazife eylediğim bu Serviste bugüne kadar bir suç işlemedim. Hafızama yer ettiğim sözlerinizle yalnız uhdeme verilen vazifeme bağlandım.

Bun a rağmen, dört gün evvel Kayın valdeme benim doğru durmadığım, Siyasetle uğraştığım, İşletmenin havasını bulandıрмаğa çalıştığım yolunda ikaz mahiyetinde emir ve nasihatlar vermişsiniz. Valdem de üzüntü içinde emirlernizi bana söylemiş bulundular.

Bugün, 26/10/949 tarihinde telefonla Baş Puvantırlığe çağrıldım. Emirlerniz tebliğ edildi. Bendenizde tebellüğ ettim. Ay sonuna kadar bu Serviste çalışacağım ve nihayetinde de ilişliğimin kesileceğini emir buyurmuşsunuz. Benimde yaptığım tetkikat ve incelemede muttali olduğuma göre, bendenizi geçen günlerde Demokrat Parti binasında gündünüz Benden maada bütün maaşlı Memurlarınız ve İşçilerinizde hazır bulunduğuşu bu samimi toplantıda bendeniz yalnız seyirci sifatile bulunmuştum.

Memurun siyasetle ve Particilikle istigal etmemesi lazım geldiğini ve bunun hakkındaki Kanunu bilmiyor değilim. Eğer benim orada bulunmam sizde, bana yapmış olduğunuz tebligattaki ihbar ve intibaları bırakmış ise bunu, tamamen nakis gürdüğümü belirtmek isterim. Ben siyaset adamı değilim, olmadım ve olmama da imkan yoktur. Ben şerefli bir Askerin ve Çanakkale, Seddülbahir ve Anafartalarda, gürsüntü Düşman kurşunlarına siper etmiş bir emekli Binbaşının alni açık ve pak bir evladiyim. Böyle yaşadım ve böyle öleceğim. Hırsızlık, haksızlık ve yalancılığın amansız düşmaniyim. Zaten bütün çektiklerim hep bu yüzden değildir ki. Fakat bunu kimse taktir edemedi? Sizide kandırdılar. Daha dün bana herşeyi gürmemekliğimi tavsiye ederken bugün, samimi çalışmama rağmen tamamen asılsız ve ekmek düşmanı kimselerin şifahi veya tahriri ihparlarına kapılarak vazifeme son veriyorsunuz. Sizde Adaletin timsali bir amir olmanızı çok isterdim.

Suçum neki vazifeme son veriliyor? daha ilk maaşı nasip olmayan şerefli İşletmenizin bir işçisi sifatile evimi ve yuvamı kuralı bir ay olmadı. Hangi şerefsiz ve vicdansız bir ihbarcının sözüne kanarak temelini kurduğunuz bu günahsız yuvayı yıkıyorsunuz?

Sayenizde daha henüz (Oh) diyebilen efradı ailemi düşünmenizi isterdim. Yapılan hareket acı ve cidden elimdir. Siz asil büyüğüm bunu yapmamalısınız. Sizden istirham ediyorum. Benim düşmanım olabilir. İki yavrumun başına yemin ederimki sizi kandırıyorlar. Kanmayın. Kanmayın çünkü, ben bu işletmede oldukça size her zaman beni kütüleyebilirler. Çünkü Tanrınızda şahidi olduğu gibi adilindir.

Beni celp edin. Suçumu yüzüme vurun. Yıkmayın bu zavallı yuvayı. Eminimki asil vicdanınız hakikaten muazzep olacaktır.

Düşmanlarıma ibret olacak kararınızı ellerinizi sperek bekliyorum. Sayın büyüğüm. 26/10/949

Başpuvantırlükte
Necdet Özgenç

M. Özgenç

EK 11. DEDEM ÖMER KÂHYAOĞLU'NUN KIZILBÜK'TE SATIN ALDIĞI ARSANIN SATIŞ SENEDİ (SENET KARDEŞİ AHMET KAHYAOĞLU ÜZERİNE)

cinisi	meskii	miktarı	Hukukları
Arsa	Kay Kınalı	40 M.2	Şarh: Eskiğin işi gali: Kaye Ekm. Patika yalı Şifalı: Kaye ista. m. a. emlak: Gal. id. ...
Tiyometi 150 yüz elli lira			70 yüz 70 yüz elli lira
<p>Şarih senetten itibaren belgede hükmet olabile muharrer 16/8/1952 gün ve 7 sayılı Kararla Kizilbük Kay idare Kurulundan alınan alduğunu 40 M.2 arsanın meskii Kemal Kalya ağına 150 liraya satın ve belgelini Temin aldım. eğer vadenden intina ederde canibi hükümeti müreca olunsa Her masraf kendime ait alınab işte alınmış alduğunu (150) liraya yüzde elli faizle vermek işte işbu senet Şahitler imzalarıyla meskii Kemal Kalya ağına verdim.</p>			
<p><u>Şahitler</u></p> <p>1- zeni eya esi gardijan abdulkahman Şarabas H. Yang</p> <p>2- İmer Kalya ağı [Signature]</p>		<p>Arsa Sahibi: aslın suması alıp Kizilbük Kay idare atırur evre işte</p> <p>[Signature]</p> <p>[Stamp: 25 MARCH 1952] [Stamp: 25 MARCH 1952] [Stamp: 25 MARCH 1952]</p>	
<p>İşbu satış senedi hükümetimizde Tanzım edilerek imzalar Şahitlerin ve Satılanın kendilerinin alduğunu tasdik edilmiş işte işte işte Kizilbük Kay muhtarı</p>			

EK 12. KATILIMCILARIN DEMOGRAFİK ÖZELLİKLERİ

Katılımcı Kadınların Demografik Bilgileri						
Kod Adı	Doğum Yılı	Memleketi	İşletme veya kasabayla ilgisi	Kasabada yaşadığı mahalle	Eğitimi	Şimdiki ikamet yeri
K1	1940	Balıkesir-Balya ve Bursa-Mustafakemalpaşa	Babası işletmede başçavuş, kendisi de sonradan Kızılbük İlkokulu'nda öğretmen	Çam Mahallesi'nde lojmanda	Öğretmen okulundan mezun	Akçay
K2	1941	Balıkesir	Babası önce yeraltında, sonra marangozhanede işçi	Çam Mahallesi'nde lojmanda	Kız Sanat Okulu Mezunu	Akçay
K3	1942	Konya	Babası TCDD işçisi	TCDD lojmanında	İlkokul	Bandırma
K4	1938	Emet	Eşinin İstasyon Mahallesi'nde terzi dükkânı var	İstasyon Mahallesi'nde kirada	-	Emet

K5	1940	İstanbul	Babası işletmede başçavuş	Çam Mahallesi'nde lojmanda	İlkokul ve terziplik okulları	Balıkesir
K6	1950	Kızılbük	Babası ve amcaları işletmede yeraltında işçi	Kızılbük	İlkokul	Kızılbük
K7	1953	Kızılbük	Babası Kızılbük muhtarı	İstasyon Mahallesi'nde	İlkokul	İzmir
K8	1942	Bandırma-İzmir	Babası işletmede önce mükellef toplama görevlisi, sonra da sicil memuru. Kendisi de sonradan ortaokul öğretmeni.	Trak Mahallesi ve Yeni Mahalle'de lojmanda	Öğretmen okulu	Eskişehir
K9	1950	Tavşanlı	Babası önce işletmede işçi, sonradan esnaf ve sinema işletmecisi	İstasyon Mahallesi'nde	-	Kütahya
K10	1948	Uşak	Babası işletmede aşçı	İstasyon Mahallesi'nde	İlkokul	Kütahya
K11	-	Tavşanlı	Babası TCDD görevlisi	TCDD lojmanlarında	-	Tavşanlı

K12	1952	Uşak	Babası önce yeraltında, ardından lambahanede işçi	Kızılbük'te	Lise	Eskişehir
K13	1937	Zonguldak	Eşi işletmede mühendis	Misafirhane mahallesinde	Lise	Ankara
K14	-	Balya ve İstanbul	Dedesi idari amir, babası maden topografı	Misafirhane mahallesinde	Öğretmen okulu	İzmir

Katılımcı Erkeklerin Demografik Bilgileri

Kod Adı	Doğum Yılı	Memleketi	İşletme veya kasabayla ilgisi	Kasabada yaşadığı mahalle	Eğitimi	İkamet Yeri
E1	193?	Giresun	Babası kurucu ekipten, kendisi de işletmede çeşitli işlerde çalışmış	Orta Mahalle'de lojmanda	Lise	Kuşadası

E2	1941	Mudanya	Babası mekanik usta	Orta Mahalle'de lojmanda	Ankara Sanat Okulu	Didim
E3	1947	Trabzon ve Bayburt	Babası önce işletmede şoför, ardından İstasyon Mahallesi'nde lokanta açmış	İstasyon Mahallesi'nde kirada	Ortaokul	İzmir
E4	1944	Kızılbük	Babası işletmede işçi	Kızılbük	Ortaokul	İzmir
E5	1949	Emet	Babası önce yeraltında, ardından eğitim alıp kepçe kullanmış; kendisi berber çırağı	İstasyon Mahallesi'nde	İlkokul	Emet
E6	1935	Tavşanlı	Babası işletmede sicil memuru, kendisi elektrik atölyesinde işçi, ardından sinema makinisti	Lojmanda (mahalle belirsiz)	-	Kütahya
E7	1947	Ankara	Babası işletmede telefon santrali işçisi	İstasyon Mahallesi'nde kirada	Sanat okulu	Kütahya

E8	1950	Emet	Babası işletmenin eczacı memuru	Önce Han Avlusu'nda, ardından Orta Mahalle'de lojmanda	Lise	Kütahya
E9	1944	Harmancık-Bursa	Babası işletmede greyder tamircisi, kendisi berber çırağı	Çam Mahallesi'nde lojmanda	İlkokul	Kütahya
E10	1944	Kızılbük	Kızılbüklü, GLİ'nin Tunçbilek mıntıkasında yeraltında çalışmış	Kızılbük	İlkokul	Kızılbük
E11	1948	Uşak	Babası işletmede önce yeraltında, kaza geçirince tamir bakım atölyesinde işçi	Kızılbük	Lise	Ankara
E12	1949	Uşak	Babası önce yeraltında, sonra lambahanede işçi	Kızılbük	Sanat okulu	Ankara
E13	1958	Kütahya	Dedesi çavuş, babası önce yeraltında işçi,	Trak Mahallesi'nde lojmanda	İlkokul terk	Kütahya

			kaza geçirince Ekonom'a da tezgâhtar			
E14	1949	Değirmisaz köyü	Babası işletmede yeraltında kaza geçirince kasabada dükkan açıyor	Değirmisaz köyünde	Ortaokul	Kütahya
E15	1946	Kızılbük	Kızılbüklü, GLİ Soma mıntıkasında çalışmış	Kızılbük	İlkokul	Kızılbük
E16	1936	Balıköy	İşletmede asker işçi olarak yeraltında çalışmış, ardından Orman'da odacılık yapmış	Kızılbük'te kirada	-	Kütahya
E17	1930	Artvin	İşletmede üretim mühendisi	Misafirhane mahallesinde	Yüksek öğretim	Ankara

EK 13: ETİK KOMİSYON İZİNİ

T.C.
HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ REKTÖRLÜĞÜ
Rektörlük

Tarih: 20/12/2021 18:50
Sayı: E-35853172-300-
00001927591

0000192/591

Sayı : E-35853172-300-00001927591
Konu : Biray Anıl BİRER YANIK (Etik Komisyon İzni)

20.12.2021

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

İlgi: 30.11.2021 tarihli ve E-12908312-300-00001891757 sayılı yazınız.

Enstitünüz İletişim Bilimleri Anabilim Dalı Doktora Programı öğrencisi **Biray Anıl BİRER YANIK**'ın **Doç. Dr. Kadir DEDE** danışmanlığında hazırladığı “**Eski Bir Maden Kenti Üzerine Bir Toplumsal Bellek Çalışması: Değirmisaz**” başlıklı tez çalışması Üniversitemiz Senatosu Etik Komisyonunun **14 Aralık 2021** tarihinde yapmış olduğu toplantıda incelenmiş olup, etik açıdan uygun bulunmuştur.

Bilgilerinizi ve gereğini rica ederim.

Prof. Dr. Vural GÖKMEN
Rektör Yardımcısı

Bu belge güvenli elektronik imza ile imzalanmıştır.

Belge Doğrulama Kodu: 2984FAE1-99A7-429A-A3FB-2EC1A802A7E7

Belge Doğrulama Adresi: <https://www.turkiye.gov.tr/hu-ebys>

Adres: Hacettepe Üniversitesi Rektörlük 06100 Sıhhiye-Ankara
E-posta: yazimd@hacettepe.edu.tr İnternet Adresi: www.hacettepe.edu.tr Elektronik
Ağ: www.hacettepe.edu.tr
Telefon: 0 (312) 305 3001-3002 Faks:0 (312) 311 9992
Kep: hacettepeuniversitesi@hs01.kep.tr

Bilgi için: Sevda TOPAL
Bilgisayar İşletmeni
Telefon: 03123051008

EK 14. ORJİNALLİK RAPORU

	HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ	Doküman Kodu Form No.	FRM-DR-21
		Yayın Tarihi Date of Pub.	04.01.2023
	FRM-DR-21	Revizyon No Rev. No.	02
	Doktora Tezi Orijinallik Raporu <i>PhD Thesis Dissertation Originality Report</i>	Revizyon Tarihi Rev.Date	25.01.2024

<p>TO HACETTEPE UNIVERSITY GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES DEPARTMENT OF COMMUNICATION SCIENCES.</p> <p style="text-align: right;">Date: 18/12/2024</p> <p>Thesis Title (In English): The History of A Company Town: Labour, Space and Social Relations in Değirmisaz</p> <p>According to the originality report obtained by myself/my thesis advisor by using the Turnitin plagiarism detection software and by applying the filtering options checked below on 18/12/2024 for the total of 301. pages including the a) Title Page, b) Introduction, c) Main Chapters, and d) Conclusion sections of my thesis entitled above, the similarity index of my thesis is 5 %.</p> <p>Filtering options applied**:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. ☐ Approval and Declaration sections excluded 2. ☒ References cited excluded 3. ☐ Quotes excluded 4. ☒ Quotes included 5. ☒ Match size up to 5 words excluded <p>I hereby declare that I have carefully read Hacettepe University Graduate School of Social Sciences Guidelines for Obtaining and Using Thesis Originality Reports that according to the maximum similarity index values specified in the Guidelines, my thesis does not include any form of plagiarism; that in any future detection of possible infringement of the regulations I accept all legal responsibility; and that all the information I have provided is correct to the best of my knowledge.</p> <p>I respectfully submit this for approval.</p> <p style="text-align: right;">BİRAY ANIL BİRER YANIK</p>

Student Information	Name-Surname	BİRAY ANIL BİRER YANIK	
	Student Number	N16243903	
	Department	COMMUNICATION SCIENCES	
	Programme	COMMUNICATION SCIENCES	
	Status	PhD ☒	Combined MA/MSc-PhD ☐

SUPERVISOR'S APPROVAL

APPROVED
Doç. Dr. Kadir Dede

**As mentioned in the second part [article (4)/3] of the Thesis Dissertation Originality Report's Codes of Practice of Hacettepe University Graduate School of Social Sciences, filtering should be done as following: excluding reference, quotation excluded/included, Match size up to 5 words excluded.

	HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ	Doküman Kodu Form No.	FRM-DR-21
	SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ	Yayın Tarihi Date of Pub.	04.01.2023
	FRM-DR-21	Revizyon No Rev. No.	02
	Doktora Tezi Orijinallik Raporu <i>PhD Thesis Dissertation Originality Report</i>	Revizyon Tarihi Rev.Date	25.01.2024

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İLETİŞİM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞINA

Tarih: 18/12/2024

Tez Başlığı Bir İşletme Kasabası'nın Tarihi: Değirmisaz'da Emek, Mekân ve Toplumsal İlişkiler
Tez Başlığı (Almanca/Fransızca)*:

Yukarıda başlığı verilen tezin a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 301 sayfalık kısmına ilişkin, 18/12/2024 tarihinde tez danışmanım tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından aşağıda işaretlenmiş filtrelemeler uygulanarak alınmış olan orijinallik raporuna göre, tezin benzerlik oranı %5'tir.

Uygulanan filtrelemeler**:

- Kabul/Onay ve Bildirim sayfaları hariç
- Kaynakça hariç
- Alıntılar hariç
- Alıntılar dâhil
- 5 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Orijinallik Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tezin herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumlarda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

BİRAY ANIL BİRER YANIK

Öğrenci Bilgileri	Ad-Soyad	BİRAY ANIL BİRER YANIK	
	Öğrenci No	N16243903	
	Enstitü Anabilim Dalı	İLETİŞİM BİLİMLERİ	
	Programı	İLETİŞİM BİLİMLERİ	
	Statüsü	Doktora ☒	Lisans Derecesi ile (Bütünleşik) Dr ☐

DANIŞMAN ONAYI

UYGUNDUR.
Doç. Dr. Kadir Dede

*Tez Almanca veya Fransızca yazılıyor ise bu kısımda tez başlığı **Tez Yazım Dilinde** yazılmalıdır.

**Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Orijinallik Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları İkinci bölüm madde (4)/3'te de belirtildiği üzere: Kaynakça hariç, Alıntılar hariç/dahil, 5 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç (Limit match size to 5 words) filtreleme yapılmalıdır.

EK 15. YARI YAPILANDIRILMIŞ SAHA SORULARI

Sorular araştırmacı tarafından hazırlanmıştır. Bu sorular görüşmelerin ana yapısına işaret eder nitelikte olmakla birlikte, alan çalışması sırasında kişilere göre bazı değişiklikler gösterebilir.

Kişisel sorular:

İsim / Soyisim:

Doğum tarihi:

Meslek:

Eğitim:

Alan Soruları:

1. Hangi tarihlerde Değirmisaz'daydınız?
2. Nerelisiniz? (Oraya dışardan geldilerse) Değirmisaz'a nasıl gelmişsiniz?
3. İşletmede çalıştınız mı? Ne iş yaptınız?
4. Babanız İşletme'de çalışmış mıydı? Ne iş yapardı?
5. Anneniz ne iş yapardı?
6. Kaç kardeşsiniz? Diğer kardeşleriniz Değirmisaz'da bulundu mu?
7. Değirmisaz'dan kaç yılında, neden ayrıldınız?
8. Değirmisaz'dan bahseder misiniz? Nasıl bir yerdı?
9. Hangi mahallede kalıyordunuz? Nasıl bir mahalleydi orası? Sizden başka kimler oturuyordu mahallede?
10. Evinizden bahseder misiniz? Nasıl bir evdi? Evde hangi eşyalar vardı?
11. Ev ortamınız nasıldı? Kaç kişi bir arada yaşıyordunuz?
12. Gnnz nasıl geçiyordu? (Aile yelerinin günü teker teker sorulabilir)
13. Babanız evde işinizden bahseder miydi? Neler söylerdi?
14. Annenizle babanızın arası nasıldı? Beraber vakit geçirirler miydi?
15. Dışarıya çıkar mıydınız? Kimlerle? Neler yapardınız?
16. Okula gittiniz mi? Okul günleriniz nasıl geçerdi? ğretmeninizi nasıl hatırlıyorsunuz? Nasıl biriydi?

17. Arkadaşlarınız var mıydı? Neler yapardınız beraber?
18. Değirmisaz dışına çıkar mıydınız hiç? Nasıl?
19. Duyduğuma göre mahkumlar da işletmede çalışıyormuş. Görür müydünüz onları?
Onlarla ilgili ne hatırlıyorsunuz?
20. Çarşıdaki dükkanları anlatır mısınız? Hangileri vardı? Alışveriş yapar mıydınız dükkanlardan?
21. Değirmisazlı olmak sizin için ne anlama geliyor/size ne ifade ediyor?
22. Özlüyor musunuz o günleri?
23. Yıllık toplantılara geliyor musunuz?
24. (Evetse) Ne hissediyorsunuz gelirken?
25. Dönerken nasıl hissediyorsunuz?
26. Facebook'ta Değirmisaz gruplarına üye misiniz?
27. (Evetse) Neden üye oldunuz?
28. Gruplarda neler paylaşılıyor? En çok neler hoşunuza gidiyor?
29. Gruplara gün içinde ne sıklıkta bakıyorsunuz?